

MUSTAFA ZİHNİ PAŞA'NIN HAYATI VE SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

Doktora Tezi

MUSTAFA ZİHNİ PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

Edip BUKARLI

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Sedat BİNGÖL

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan, 2018

Bu tez çalışması BAP komisyonunca kabul edilen 1706E369 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Edip BUKARLI'nın "Mustafa Zihni Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Görüşleri" başlıklı tezi 18 Nisan 2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca Tarih Anabilim Dalında, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Doç.Dr.Sedat BİNGÖL
Üye : Prof.Dr.Ayla EFE
Üye : Doç.Dr.Hayrettin PINAR
Üye : Dr.Öğr.Üyesi Musa KILIÇ
Üye : Dr.Öğr.Üyesi Halit BİLTEKİN

Prof.Dr.Emel SIKLAR
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

MUSTAFA ZİHNİ PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

EDİP BUKARLI

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nisan, 2018

Danışman: Doç. Dr. Sedat Bingöl

Bu çalışmada son dönem Osmanlı devlet adamlarından Babanzade Mustafa Zihni Paşa’nın (1850-1929) biyografisi ele alınmıştır. Babanzade Mustafa Zihni Paşa, Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminin düşünürleri arasında, ailesinden kendisi gibi önemli kişileri yetiştirmiş bir idarecidir. II. Abdülhamid Dönemi’nin son yıllarından Mehmed Vahideddin dönemine kadar Osmanlı sosyal, askeri, idarî ve siyasî gibi birtakım alanlarda reform süreci yani daha genel olarak bir dönemin arka planı anlatılmaktadır. Zihni Paşa, Osmanlı tarihinde bilhassa yaşadığı dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısında idarecilik hayatında önemli bir yere sahiptir. XX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı- Balkan Savaşı’nın yaklaştığı bir zamanda savaşa girilmemesi gerektiğini zira Osmanlı’nın savaşı kazanacak askeri gücünün olmadığı konusunda görüş bildirerek Osmanlı-Balkan savaşlarına dikkat çekmiştir. Zihni Paşa, memuriyet hayatına ilk önce Bağdat’ta, Bağdat defter-i hakanî (tapu dairesi) ve mektubi kalemi’nde görev yaparak başlamıştır. Daha sonra Midhat Paşa’nın Bağdat valiliği sırasında onun mühürdarlığını yaparak tanınmaya başlamıştır. Trablusşam, Bolu, Gümüşhane, Berat, Antalya, Burdur gibi çeşitli yerlerinde mutasarrıflık; Adana, Yanya ve Hicaz gibi yerlerde de valilik görevlerinde bulunmuştur. Her ne kadar kendisi ve özellikle Babanzade ismiyle tanınan oğulları, dönemin hükümetleri tarafından ikinci plana itilmiş olsalar da, sadece devlet idaresi değil aynı zamanda düşünce hayatımıza da önemli etkilerde bulunmuş kişilerdir. Bağdatlı olmaları dolayısıyla doğu toplumları ve kültürlerini yakından tanıyan Babanzadeler, batı dilleri ve felsefesini iyi bilen ancak yaşam tarzları ve ileri sürdükleri fikirlerde bunlardan

etkilenmeyen fikir adamları olarak tanınmaktadırlar. Öte yandan Mustafa Zihni Paşa, Bolu’da mutasarrıf olduğu sıralarda hilafetin Osmanlı Devletine devredilmesinin doğru olmadığına ilişkin bir fikir beyan etmesi nedeniyle Kastamonu’ya sürülmüştür. Ayrıca “*İslam’da Hilafet*” adlı eserinde ise halifeliğin meşveret ve icma’ya dayanması gerektiğini yani oy ile makamına getirilmesi gerektiğini yazdığı için Adana valisi iken görevinden alınarak sürgüne gönderilmiştir.

Mustafa Zihni Paşa, zeki ve dengeli kişiliğiyle iyi bir idarecilik sergileyerek devletin önemli sorunlarını çözüme kavuşturmasında kayda değer başarılar sağlamıştır. Islahatların yoğun olduğu XIX. yüzyılda gelenekselci bir tutum sergileyen Zihni Paşa, devlet adamlığı ve bilhassa din ve ahlak konusundaki yapıtları ile Osmanlı tarihinde farklı bir idareci portresi çizmiştir.

“Mustafa Zihni Paşa’nın Hayatı ve Siyasî Görüşleri” isimli bu çalışma, Zihni Paşa’nın hayatını, ailesini, görevlerini ve faaliyet alanlarını merkeze almıştır. Çalışma hazırlanırken Zihni Paşa’nın biyografisinin, düşünce dünyasının ve siyaset anlayışının ortaya çıkarılması amacı esas alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Mustafa Zihni Paşa, Gelenekselcilik, Valilik, Mutasarrıflık

ABSTRACT

MUSTAFA ZIHNI PASHA’S LIFE AND POLİTİCAL VIEWS

EDİP BUKARLI

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nisan, 2018

Danışman: Doç. Dr. Sedat Bingöl

The present study focuses on the biography of Babanzade Mustafa Zihni Pasha (1850-1929) who is one of the late period Ottoman statesmen. Babanzade Mustafa Zihni Pasha is an administrator who raised important persons from his family who are among the intellectuals of late period of Ottoman State and initial period of the Republic of Turkey like himself. The background of a period is described in general including the reforms period in various areas such as social, military, administrative and political domains of Ottomans starting from the final years of Abdülhamid II and until the reign of Mehmed Vahideddin. Zihni Pasha plays a key role in the administrative activities carried out particularly during the second half of the 19th century and the first half of 20th century in Ottoman History. As the Ottoman -Balkan War approached in the first half of the 20th century, he drew attention to Ottoman- Balkan wars by providing opinion stating that the state should not enter the war as Ottoman State did not have military power that would bring victory. Zihni Pasha started his career as an officer in Bagdat defter-i hakani (land registry) and secretariat. Subsequently, he served as sealer of Midhat Pasha when he took office as Bagdat governor and he started to become known. He served as lieutenant governor in various provinces such as Tripoli, Bolu, Gumushane, Berat, Antalya, Burdur and as governor in provinces such as Adana, Ionnina and Hejaz. Even to he and particularly his sons known as Babanzade were pushed into the background by the governments of the periods, they are persons who had substantial influence not only about the

state affairs but also about our intellectual life. As they were from Bagdad, members of Babanzade family had deep knowledge about eastern societies and cultures, western languages and philosophy; however, their life style and ideas were not under influence of them. On the other hand, Mustafa Zihni Pasha was exiled to Kastamonu when he expressed his opinion that it was not right to transfer the Caliphate to Ottomans, while he was serving as lieutenant governor in Bolu. In addition, he was dismissed from the office and exiled when he was Adana governor because he wrote that caliphate should be based on consultation and voting in his work named “*Khalifate Movement in Islam*”.

Mustafa Zihni Pasha achieved remarkable accomplishments in solution of important problems of the state by displaying good administrative skills with his smart and balancing personality. Zihni Pasha displayed a traditionalist attitude in the 19th century when reforms were made intensively, and he drew different portrait in Ottoman history with his works on statesmanship and especially, religion and moral values.

This study named “Mustafa Zihni Pasha’s Life and Political Views” is focused on life, family, duties and activities of Zihni Pasha. Objective of the present study is to reveal the biography, ideological world and political views of Zihni Pasha.

Key Words: Mustafa Zihni Pasha, Traditionalism, Governor, Lieutenant Governor

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde biyografi geleneği XVI. yüzyılda ilk örneklerini vermiştir. Bu gelenek XX. yüzyılın başlarına kadar artarak devam etmiştir. XIX. yüzyıl, Osmanlı'da siyasî, sosyal, iktisadî, idarî gibi birçok alanda köklü değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına sahne olmuştur. Bundan dolayı bu dönemin devlet adamlarının biyografileri, o dönemin karakteristik özelliğini de yansıtmıştır. Bu noktadan hareketle 1850-1929 yılları arasında yaşayan özellikle II. Abdülhamid ile iyi ilişkileri olan Osmanlı'nın önemli idarecilerden Mustafa Zihni Paşa'nın biyografisini çalışma konusu olarak ele aldık. II. Abdülhamid Dönemi'nde, I. Meşrutiyet'in İlanı (1876), İstanbul (Tersane) Konferansı (1876), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Duyun-ı Umumiye İdaresinin Kurulması (1881) ve II. Meşrutiyet İlanı (1908) gibi olayların yaşanması, Zihni Paşa'nın biyografisini daha da önemli hale getirmektedir.

Zihni Paşa, bilhassa din, toplum ve ahlak konusunda birçok eser veren Osmanlı idarecisi ve fikir adamıdır. Bu çalışma ile yaklaşık 80 yıl yaşayan Zihni Paşa'nın hayatı, ailesi ve faaliyetleri bir bütün olarak ele alınmıştır.

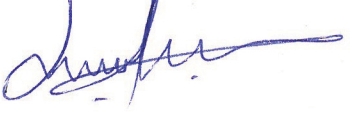
Mustafa Zihni Paşa, sadece idarecilik kariyeri bağlamında değil aynı zamanda eserleri açısından da incelenmeye değer bir Osmanlı idarecisiydi. Osmanlının içinde bulunduğu karmaşık durumlardan dolayı devletin varlığına ciddi bir tehdit oluşturan dış siyaset şartlarının ve hiziip çarpışmalarının yoğun olduğu bu dönemde başarılı bir idarecilik sergilemiştir.

Gerek ders dönemim gerekse tez çalışma sürecinde çalışmalarımı takip eden ve beni destekleyen danışman hocam Doç. Dr. Sedat Bingöl'e verdiği destek ve tavsiyelerinden dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Bana değerli vaktini ayıran ve güleryüzünü esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Hayrettin Pınar'a, ayrıca bilgisi, iyi niyeti ve katkılarından dolayı hocam Yrd. Doç. Dr. Aslıhan Nakiboğlu'na minnet ve şükran duygularımı sunarım. Yine her sıkıştığım da kendisine danıştığım Yrd. Doç. Dr. Ömer Obuz'a ve tezin teknik işlerinde büyük emeği geçen Arş. Gör. Kenan Azılı'ya teşekkür ederim. Son olarak bana her türlü maddi ve manevi imkânı sağlayan aileme teşekkürlerimi en içten bir biçimde sunuyorum.

20.../.../2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu dönem projesinin hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Edip Bükürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
Tablolar Dizini.....	xii
Kısaltmalar Dizini	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BABANZADE AİLESİ	13
1.1. Babanzade Aşireti ve Kökleri.....	13
1.2. Babanzadeler ve Yaşadıkları Coğrafya	16
1.3. 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Babanzadeler ile Merkezi Hükümet Arasındaki İlişkiler..	21
1.3.1. 1806-1808 Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı	35
1.3.2. 1812 Babanzade Ahmet Paşa İsyanı	46
1.4. II. Abdülhamid ve Babanzadeler	47
1.5. 19. Yüzyılda Babanzadelerin Yaşadığı Bölgede (Süleymaniye) İktisadî Faaliyetler	53

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUSTAFA ZİHNİ PAŞA’NIN HAYATI VE AİLESİ.....	55
2.1. Hayatı ve Eğitimi	55
2.2. Ailesi ve Çocukları	60
2.2.1. Babanzade Ahmed Naim	61
2.2.1.1. Ahmed Naim’in Felsefî Görüşleri ve Felsefeye Katkıları	63
2.2.1.2. Ahmed Naim’in Siyasî Fikirleri	66
2.2.1.3. Ahmed Naim’in Millet ve Milliyetçilik Anlayışı.....	67
2.2.1.4. Ahmed Naim’in “İslam’da Davayı Kavmiyet” Adlı Eseri.....	77
2.2.1.5. Ahmed Naim’in Eserleri	79

2.2.2. Babanzade İsmail Hakkı	81
2.2.2.1. Babanzade İsmail Hakkı'nın Bağdat Mebusluğu.....	82
2.2.2.2. Babanzade İsmail Hakkı'nın Maarif Nazırlığı ve Mülkiye Mektebi Müdürlüğü.....	83
2.2.3. Babanzade Hüseyin Şükrü	84
2.2.4. Babanzade Mehmed Asım Bey	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SİYASİ YAŞANTISI VE DEVLET HAYATI.....	88
3.1. Siyasî Hayatı	88
3.3. Devlet Yönetimi	88
3.2. Görevleri.....	91
3.5. Mustafa Zihni Paşa'nın Mutasarrıflık Görevleri.....	92
3.5.1 Hudeyde Sancağı Mutasarrıflığı	92
3.5.2. Kerbela Sancağı Mutasarrıflığı	93
3.5.3. Kozan Sancağı Mutasarrıflığı	95
3.5.4. Hamidabad (Isparta) Sancağı Mutasarrıflığı	96
3.5.5. Teke Sancağı Mutasarrıflığı	100
3.5.6. Antalya Sancağı Mutasarrıflığı	101
3.5.7. Berat Sancağı Mutasarrıflığı	102
3.5.8. Trablusşam Sancağı Mutasarrıflığı.....	103
3.5.9. Bolu Sancağı Mutasarrıflığı	104
3.5.10. Gümüşhane Sancağı Mutasarrıflığı.....	106
3.5.11. Maraş Sancağı Mutasarrıflığı.....	108
3.5.12. Burdur Sancağı Mutasarrıflığı	110
3.4. Mustafa Zihni Paşa'nın Valilik Görevleri	112
3.4.1. Adana Valiliği	112
3.4.2. Yanya Valiliği	117

3.4.3. Hicaz Valiliği	120
-----------------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜREL FAALİYETLERİ..... 123

4.1. Mustafa Zihni Paşa'nın "Kuva-yı Ma'neviyye" Adlı Eseri	123
4.2. Mustafa Zihni Paşa'nın, Şehâbeddin Ahmed Bin Muhammed Bin Er-Rebi'den Tercüme Ettiği "Mikyasü'l Ahlak" Adlı Eseri	137
4.3. Mustafa Zihni Paşa'nın, Fahreddin Razi'den Tercüme Ettiği "İlim ve İslam" Adlı Eseri	157
4.4. Mustafa Zihni Paşa'nın Tevsî'-i Me'zûniyet Adlı Eseri.....	171
4.5. Mustafa Zihni Paşa'nın "İslam'da Hilafet" Adlı Eseri.....	186
4.6. Mustafa Zihni Paşa'nın, Trablusşamlı Şeyh Hüseyin Cîsr'den Tercüme Ettiği "Savâbü'l-Kelâm Fî Akaidi'l-İslâm" Adlı Eseri	214

5. SONUÇ..... 220

KAYNAKÇA 223

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

Tablolar Dizini

Tablo 1.1: Süleymaniye bölgesinin tarımsal ürünleri.....	55
Tablo 1.2: Adana Ermeni olayları sırasında ölen Müslüman ve gayrimüslimlerin sayısı...	116

Kısaltmalar Dizini

a.g.k.	: Adı geçen kaynak
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mad.	: Adı geçen madde
BEO	: Bâb-ı Âli Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CTAD	: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyenler
DH.	: Dahiliye
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Dos.	: Dosya
Ed.	: Editör
Göm.	: Gömlek
H.	: Hicri
HAT.	: Hatt-ı Hümayûn
Haz.	: Hazırlayanlar
HR.	: Hariciye Nezareti
HUS.	: Hususi
İ.	: İrade
İA.	: İslam Ansiklopedisi
M.	: Miladi

MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
MKT.	: Mektubi Kalemi
MKT. MHM.	: Mühimme Kalemi Evrakı
MTV.	: Mütenevvîa
nr:	: Numara
OTAM.	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SAİD. MEM.	: Memur Sicil Zarfları
SFR.	: Sofya Sefareti
ŞD.	: Şura-yı Devlet
ŞFR.	: Şifre Kalemi
TAL.	: Taltifat
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
Y., PRK. BŞK.	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y., PRK. UM.	: Yıldız Umumi
Y., A. HUS.	: Yıldız Hususi Maruzat
Y., EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y., MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y., PRK. ASK.	: Yıldız Askeri Maruzat
yay.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Biyografi, tarih sahasının uçsuz bucaksız inceleme alanlarından birisini oluşturmaktadır. Birçok tanımı yapılan biyografi, Yunanca bir terim olup canlılık ve hayat anlamına gelen “bios” ile yazı ve şekil anlamına gelen “grafien” sözcüklerinden meydana getirilmiştir.¹ Osmanlı Türkçesinde en yaygın olarak kullanım şekilleri “tercüme-i hâl” ve “hâl tercümesi” iken² günümüz Türkçesinde ise daha ziyade “hayat hikayesi” olarak kullanılmaktadır.³ Tercüme, bir sözü bir dilden başka bir dile çevirmek olduğu gibi tercüme-i hâl de bir kişinin yaşamını, yazarın tasarlayacağı bir plan çerçevesinde, okuyucunun anlayacağı bir şekilde ifade etmektir.⁴ Tarihi kişiliğe sahip olan şahsiyetlerin yaşam hikâyelerinin anlaşılması kuşkusuz tarihin, kapsamlı bir bakış açısı çerçevesinde anlaşılması bakımından oldukça önem teşkil etmektedir.⁵ XV. yüzyılda ilk eserlerini veren Osmanlı tarih yazıcılığında biyografi tarzı eserler bir hayli geç başlamasının yanında istenilen düzeyde üretken olmayan bir edebî alanı da oluşturmuştur.⁶ Ayrıca XVI. yüzyılın başlarında düzenli bir biyografik eser bulunmamaktadır. Ancak Kemalpaşazâde’nin genel bir Osmanlı tarihi olan “Tevârih-i Âl-i Osman” isimli eseri istisnadır. Dahası bu yüzyılın ortalarında tarihçilik anlayışına farklı bir perspektif ve düzen getiren Ramazanzâde Nişancı Mehmed Paşa’nın kısa eserinde, Osmanlılar’a ait olan kısımda bu tür biyografik bilgilere yer verilmiştir.⁷

XVII. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı biyografi yapıtları içinde ayrı bir öneme sahip olan tarihçi Mehmed b. Mehmed’dir. “Nuhbetü’t-tevârih” adlı bu eseri, şair, ulema ve şeyhlerin biyografilerine oranla zayıf kalan ve ilk müstakil dergileri XVIII. yüzyılda yazılan vezirlerin biyografilerini toplamış olmasıyla da dikkatleri çekmiştir.⁸ Böylece biyografi sanatı, XVII. yüzyılda ulema ve şairlere gösterdiği saygı ve önem tedricen artmıştır. Bu artış XVIII. yüzyılda daha yaygın bir hal almıştır. Öte yandan XVIII. yüzyılda Osmanlı Cemiyeti, biyografi yazımı hususunda adeta tarihle

¹ M. Çetin (2012). *Biyografi kitabı*. İstanbul: Biyografi Net Yayınları, s. 15.

² Agâh Sırrı Levend (1988). *Türk Edebiyat tarihi*. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 7.

³ N. Çavdar (2017). Tarihsel biyografi inşasında sübjektiflik sorunu. *Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 631.

⁴ A. Kırmızı (2015). *Biyografi. Tarih için metodoloji*, (Ed: A. Şimşek), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, s. 159.

⁵ İ. Ortaylı (2009). *Tarih yazıcılık üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat, s. 132.

⁶ F. M. Emecen (1999). Osmanlı kronikleri ve biyografi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 83.

⁷ Emecen, 1999, **a.g.k.**, 86.

⁸ Emecen, 1999, **a.g.k.**, 88.

hesaplaşmış ve böylece sanatçı, hattat, seyyah, ulema ve devlet yöneticileri gibi tanınan bazı kişileri tarihe kazandırmayı ihtiyaç olarak görmüştür.⁹ XIX. yüzyılda devlet bürokrasisi üyeleri hakkındaki resmi sicil kayıtlarının olduğu görülmektedir. 1879 yılında II. Abdülhamid bürokrasisinin düzenlenmesi esnasında inşa edilen “Sicil-i Ahvâl Komisyonu” daha sonraki senelerde her rütbeden 92.137 memurun sicil kaydını yaparak, Osmanlı tarihçiliği için en iyi biyografik malzeme olan bir seri meydana getirmiştir.¹⁰ Bu kapsamda XIX. ve XX. yüzyılın başında aydın kişiler, biyografik eserler ortaya koyma noktasında büyük çaba sarfetmişlerdir.¹¹

Öte yandan Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda bir yandan savaşlarla mücadele ederken diğer yandan reform çabası içerisine girmiştir. Bu dönem, söz konusu alanlarda olduğu gibi tarih yazımında da önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde, batılılaşma olgusu neticesinde tüm Osmanlı kurum ve kuruluşlarının yanı sıra tarih de batı etkisine girmiştir. Yine bu yüzyılda tercüme odasının kurulması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi, Tanzimat Fermanı’nın ilanı, 1856 Paris Kongresi sonrasında Islahat Fermanı’nın ilanı sonucunda Osmanlı aydınları arasında yabancı dil bilenlerin sayısını kayda değer bir şekilde artmasını sağlamıştır. Batı dillerini bilenlerin sayısının artması neticesinde ise Osmanlı tarih yazımında ve yazılan yapıtlarda Avrupa devletlerinden bahsedilmiştir. Dahası bu yüzyılda genel, özel ve resmi kronikler yazılmış, monografik özellikte zafer ve şehir tarihi ile ilgili biyografik eserlerin yanı sıra klasik tezkirecilik geleneği de sürmüştür. Biyografik kitaplar ve hal tercümeleri de vekayinâmelere eklenmiş böylece yeni bir historiografi tarzı meydana gelmeye başlamıştır. Bu tarz, zaman içinde önemli ölçüde gelişip “biyografi vekayinâmeleri” olarak isimlendirilen yeni bir akım oluşturmuştur. Bu paralelde Lütü Efendi ve Cevdet Paşa gibi son dönem vakanüvislerinin yapıtlarında, “vekayiname-biyografi” şablonu oldukça net bir surette görülmektedir.¹²

Bununla birlikte XIX. yüzyıl politikada, ekonomide, sosyal ve kültürel gibi birçok alanda oldukça önemli değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Yaşanan bu değişim ve dönüşümlere tanıklık eden dikkat çekici isimlerden birisi ise Babanların etkili isimlerinden Mustafa Zihni Paşa idi. Zihni Paşa’ya geçmeden evvel bu tanınan

⁹ Ortaylı, 2009, **a.g.k.**, 134.

¹⁰ Ortaylı, 2009, **a.g.k.**, 140.

¹¹ Ortaylı, 2009, **a.g.k.**, 134.

¹² Y. Çelik (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa - II. Mahmud devrinin perde arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 2.

aileyle ilgili çarpıcı bir anekdot vermek yararlı olacaktır. Babanlar, tarihlerinin bilinmesi için hem siyasî tarihlerinin kaydını tutmuşlar hem de bunu bir şekilde aktarabilecekleri efsaneler de üretmişlerdir. Bu bağlamda Keygan ve Fakih Ahmet arasında geçen efsanevi aşk hikâyesi, Kürt hikâye anlatımının çarpıcı örneklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1820 yılında Babanların merkezi Süleymaniye’de, o dönemin miri Mahmud Paşa’nın misafiri aynı zamanda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin temsilcisi olan James C. Rich, Keygan ve Fakih Ahmet arasında geçtiği iddia edilen bu rivayeti aktarmaktadır. Rich, birgün İran’ın Pijder’e bağlı Darişmana köyünden gelen bir adamın Süleymaniye’ye geldiği haberini almıştır. Bunun üzerine adamla görüşen Rich, adı geçen adamın Babanların kökenine dair bir efsaneden bahsettiğini ifade etmiştir. Böylece anlatılan bu efsaneyle ilgili Rich’in not defterinde aşağıdaki bilgiler yer aktarmıştır:

“Bir Zamanlar Darişmana’da Fakih Ahmed ve Hıdır isminde iki kardeş yaşırdı. Pijder’in en güçlü insanları olan Bilbasların elinden çok çekmişlerdi. Cesur ve gururlu bir kişiliğe sahip olan Fakih Ahmet bu halden usanmış bir şekilde köyünü terk eder ve intikamını almadan hiçbir şekilde geri dönmemeye yemin eder. İstanbul’a gider ve Osmanlı Sultanının hizmetine girmeye karar verir. O sıralarda Sultan Frenklerle (hikâyedeki ilişkiler daha ziyade İngilizleri işaret eder) savaş halindedir. O dönemde savaşlar genellikle bir düelloyla biterdi. Frenk tarafında öne çıkmış kahraman bir şövalye beş günden beri karşısına çıkan her bir Türk atlısını yenmektedir. Fakih Ahmet bu yenilmez düşmanla yüzleşmeye gönüllü olur. Sultan haber salar ve kendisiyle tanışmaya karar verir. Kendisini gördükten ve memleketini sorduktan sonra Frenk şövalyeyle karşılaşmasına izin verir ve derhal uygun bir at, kılıç ve mızrak temin edilmesini emreder. Karşılaşma sonucunda Frenk şövalyeyi yener. Tam kafasını keseceği zaman yenik düşmanın genç bir kadın olduğunu fark eder. Kadın hayatını bağışlamasına karşın kendisiyle evleneceğini söyler. Genç kadını kendisiyle karargâha geri getirir. (Bu kahramanlığına karşılık) sultan kendisine dileğini sorar. Talebine karşılık Darişmana köyü topraklarının sonsuza kadar kendisine ve ailesine ait olduğuna dair ve buraların hâkimi olarak onu bey ilan eden bir ferman verilir.

Elde ettiklerinden memnun bir şekilde, doğduğu topraklara yeni eşiyle birlikte zafer edasıyla dönmüştür. İsmi Keygan olan bu genç İngiliz kadından daha sonra Baba Süleyman ve Budak Keygan isminde iki çocuğu olur. Bilbaslarla sık sık girdiği çatışmalar sonucunda bu aşireti idaresi altına almayı başarmıştır. Bir gün Fakih Ahmet yokken Bilbaslardan büyük bir grup yağma amacıyla köye gelir. Keygan kendi başına bu gelenlerin üzerine yürür, 400-500 civarında olan süvarilerine büyük bir zayıat verir ve kalanların da geri çekilmelerini sağlar. Sonra Darişmanadaki insanların bir araya toplanmalarını ister ve kendilerine şu konuşmayı yapar: ‘Ey Darişmanalılar, Fakih Ahmet eline düştüğümde

hayatımı bağışladı. Bugün kendisine buna karşılık olarak diyetimi ödedim, ki her zaman istediğim ve beklediğim buydu. Bugün gördüğünüzü Fakih Ahmet'e anlatın ve artık o bir daha beni görememek üzere buradan ayrılıyor. Kendisine söyleyin, beni takip etmesin, hiçbir faydası olmayacak. Eğer takip ederse kendisine zarar veririm. Ki Allah biliyor ya ben böyle bir şeyi asla istemem' sözlerini bitirdikten sonra. Atının yüzünü batıya çevirir ve aniden gözden kaybolur.

Fakih Ahmet geri döndüğünde neye uğradığını şaşırır ve Eşi Keygan'ı kaybettiği için büyük bir yasa boğulur. Bunun üzerine muhalefetine rağmen onu takip etmeye karar verir. Pijder'in Xidêran vadisinde izine rastlar ve geri gelmesi için ısrar eder. 'Bu imkânsız' der Keygan 'sen Muhammedisin (Müslüman) bense bir Frenk. Ben atalarımın ülkesine geri döneceğim. Uğurlar olsun. Sakın yakınım gelme, yoksa sana büyük zarar vereceğim.' Kalbi aşkla dolu Fakih Ahmet ısrarla ısrar eder. Bunun üzerine Keygan mızrağını kaldırır ve sırtına saplar. Fakih düşer ve Keygan atıyla dört nala uzaklaşır. Çok uzaklaşmadan Keygan'ın aklına Fakih Ahmed'in savaş meydanında canını bağışladığı gün gelir ve düşman gördüğü bir Müslüman bile olsa çocuklarının babasına bu şekilde karşılık vermesi kendisini çok düşündürür. Böylece Keygan'ın kalbi yumuşar ve geri döner. Döndüğünde hala hayatta olduğunu fark eder, hayati tehlikeyi atlattığını sağlayarak ta ki uzak olmayan yardım kendisine ulaşınca kadar yarasına iyi gelecek güçlü bir merhem sürer. Sonra kendisini oracıkta bırakır. Keygan'ın elinden çektikleri kendisine yetmezmiş gibi, uslanmaz bir âşık ve koca olan Fakih Ahmet'in yarası iyileşir iyileşmez, onu takip etmeye ve geri getirmeye karar verir. Ve böylece Frenk diyarına (Frengistan) ulaşır. Akşam güneş ufukta kaybolurken şenlik havasına bürünmüş büyük bir şehre varır. Her yerde davullar çalmakta, meşaleler yanmakta ve akşam için büyük bir ziyafet hazırlığı yapılmaktadır.

Ne yapacağını ve nerede geceleyeceğini bilmez bir şekilde dolanırken kendisini kaderin yol göstericiliğine bırakır ve sonunda atı nerede durduysa orada kalmaya karar verir. Böylece idareyi atına bırakır ve at yaşlı bir kadının evinin önünde durur. Yaşlı kadın biraz direndikten sonra sonunda Fakih Ahmet'i evine misafir olarak almayı kabul eder. Yaşlı kadından bu şenliğin nedenini sorar. Kralın kızının Müslümanlara karşı savaşa gittiğini, oradayken birkaç yıl kaybolduğunu, fakat şimdi döndüğünü ve kuzeniyle evlendirileceği haberini verir. Fakih Ahmet ısrarla kadından gece ziyafetine katılabilmek için girişine yardım etmesini ister. Yaşlı kadın bir şartla kabul eder. Ancak kadın elbisesi giyerek kendisini gizlerse katılabilecektir. İlk girişe Fakih Ahmet güzel Keygan'a ve damat adayına yakın olmayı başarır. Hanımefendi görünür ve kaba damat adayı kulağa bir kutu dayamış şekilde hemen onu selamlar ve söyle der 'Müslümanların elinde esir kaldınız; namusunuz da kirletildi; buna rağmen kendinizi bana göstermeye cesaretiniz yok mu?' Gelin adayı bu acı içinde daha önce bildiği bir dil olan Kürtçe ile yüksek sesle şöyle der 'Ah Fakih Ahmet, ne olurdu da burada olsaydın!' Bunu duyunca Fakih hemen öne atılır, damat adayını bir darbeye öldürür ve Keygan'ı aldığı gibi İstanbul'a kaçar. Fakih Ahmet kendisiyle sevinçle kaçan gelinle beraber Pijder'e döner ve geri kalan ömürlerini burada mutlu bir şekilde geçirirler."

Bu kapsamda James Rich, bu hikâyenin bazı kısımlarını daha önce hem Baban paşalarından hem de Baban ailesindeki kadınlardan dinlediğini belirtmiştir. Yukarıda detaylı bir şekilde aktarılan bu hikâye neticesinde Baban paşaları, kökenlerini Avrupalı bir kadına yani Keygan’a dayandırmışlardır.¹³

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Baba Süleyman ile başlayıp Osmanlı Devleti’nde önemli bir konuma sahip olan Baban Ocaklığı/Emirliği, devrin geleneksel devlet yapısı içinde adeta yarı bağımsız bir yapıya sahipti. XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bağdat’ın kuzeyi ile İran sınırı boyunca, oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürüyorlardı. Ayrıca Osmanlı idaresi ile işbirliği içinde olmalarından dolayı Baban idarecilerine “paşalık” gibi birtakım ayrıcalıklar verilmişti. Fakat İran’ın, 1847 tarihli Osmanlı-İran antlaşması sonucunda bu bölge üzerindeki iddialarından vazgeçmesi Osmanlı’nın, İran’a karşı bu beyliğe olan ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Bunun yanı sıra Baban emirleri arasındaki çekişme ve Bâbîlî’nin merkezileştirme politikası da Baban emirliğini ortadan kaldırma sürecine ivme kazandırmıştır. Baban emirliğinin son üyesi Süleymaniye’den ayrıldığı zaman (1850) merkezileştirme politikası başarıya ulaşmıştır.¹⁴

Öte yandan Baban Ocağı’nın ortadan kaldırılmasıyla Süleymaniye ve çevresi doğrudan merkezi idareye bağlanmıştır.¹⁵ Böylece Süleymaniye, çevresi ve diğer Irak topraklarında Osmanlı merkezi idaresi sağlanmış oldu.¹⁶ Baban Ocağı kaldırıldıktan sonra Bağdat Valisi Namık Paşa tarafından aile üyelerine yurtluk ve ocaklık maaşları tahsis edilmiştir.¹⁷ Ayrıca XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde bilhassa Tanzimat’tan önce ve sonra toprak düzeninde, tapu ve mülkiyet hususlarında yaşanan önemli değişim ve dönüşümlerin, Irak vilayetlerinde de yansımaları olmuştur. Buradaki topraklar miri topraklar statüsü haline getirilmiştir. 1865 yılında toprak layihası¹⁸ hükümleri üzerine

¹³ M. Atmaca (2015). Frenk Keygan’ın çocukları: Babanlar. *Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri*, s. 39-41.

¹⁴ D. Hut (2013). II. Meşrutiyet Döneminde bir Osmanlı entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı. *Tarihimizden portreler: Osmanlı kimliği*, (Ed: Z. Kurşun, H. Çoruh), İstanbul: Ordaf-Marmara Üniversitesi, s. 102-103.

¹⁵ S. Marufoğlu (1998). *Osmanlı döneminde Kuzey Irak: (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 66.

¹⁶ S. Marufoğlu (2013). 19. Yüzyılda Irak vilayetlerinde toprak düzeni, tapu ve mülkiyet sorunları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, (9), s. 238.

¹⁷ Hut, 2013, **a.g.k.**, 103.

¹⁸ 1865 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından Irak toprakları ile ilgili 18 maddeden oluşan detaylı bir layiha çıkartılmıştır. Söz konusu layihada, Süleymaniye, Bağdat ve Şehrîzor topraklarının miri toprak haline getirilmesi, sahte hüccet ve senetler, hak sahiplerinin mağdur edilmemesi, yabancıların mülk edinmeleri vb. ile ilgili hükümler yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. BOA. İ. MVL. Dos./Göm. nr. 548/24610.

Irak vilayetlerinde yapılan tapulaştırma, toprakların iltizam ve emanet suretiyle müzayede edilip işletilmesi, daha sonraki dönemlerde de esas alınarak uygulamaya konulmuştur.¹⁹ Bu bölgede başlatılan tapulaştırma süreci Midhat Paşa (1869-1870) döneminde ivme kazanmıştır. Bu kapsamda İstanbul'da verilmesi karara bağlanan tapu senetlerinin, 1870 tarihinden itibaren Bağdat valiliğince verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰ Ancak bu tarihten sonra, toprak ihalelerinde meydana gelen sorunlar ve miri topraklar üzerinde hak iddia etme davaları da bazen devam etmiştir. Nihayet 1892 yılında Bağdat valiliğine gönderilen bir yazı ile miri topraklar ile ilgili hak iddia etme davalarının bundan böyle kabul edilmemesi talep edilmiştir.²¹ Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda toprak ve idare politikasının değişimi, Irak'ta Baban ailesinin yönetim mekanizmasında değişikliğe neden olmuş ve aile üyeleri artık memuriyet kadrolarında istihdam edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bu yüzyılda, yapılan toprak ve idarî düzenlemelerin yanı sıra yönetici ve yönetilen sınıflarda da belirgin düzenlemeler yapılmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin savaşlarda yenilmeye başlaması üzerine devlet adamları tarafından yenileşmenin gerekliliğinin farkına varılmıştır.²² Bu yenileşme çabaları başlangıçta III. Selim'in Osmanlı ordusunu, Batı ordularının seviyesine getirmesi konusu üzerinde yoğunlaşmıştır.²³ Çünkü savaş alanlarında Batı'daki devletler ile aralarında önemli ölçüde fark olduğu görülmüştür.²⁴ Ancak kısa bir süre sonra yapılan askeri reformların da sorunun çözümünde yetersiz kalması ve askeriye'nin dışında da birtakım sorunların yaşandığının fark edilmesi üzerine, reform alanı yine III. Selim'den itibaren genişlemeye başlamıştır. İdari yapı da genişleyen reform dalgasından payını almıştır.²⁵ Bu dönemde artık kendi işinde uzman ve yetenekli insanların istihdamı ve işleri idare edebilecek uzman kişilerin varlığının önemi anlaşılmıştır.²⁶

Klasik dönemde memur alımında uygulanan kriterler önemli bir sorundu. Memurların işe alınmasında veya terfi edilmelerinde bazen adam kayırma yollarına

¹⁹ Marufoğlu, 2013, **a.g.k.**, 245.

²⁰ Marufoğlu, 2013, **a.g.k.**, 244.

²¹ Marufoğlu, 2013, **a.g.k.**, 245.

²² B. Lewis (1984). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Metin Kırıatlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 24.

²³ C. K. Neumann (2011). Siyasî ve diplomatik gelişmeler. *Geç Osmanlı Devleti*, 3, (Çev: Fethi Aytuna), (Ed: S. Faroqhi), İstanbul: Kitap Yayınevi. s. 81.

²⁴ O. Sander (1993). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 162.

²⁵ A. Akyıldız (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 18.

²⁶ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 23.

başvurulması sonucunda liyakatsız ve ehil olmayan kişiler göreve atanabiliyordu.²⁷ Göreve atamalarda yüksek dereceli memurların desteği ve hamiliği önemli bir faktördü. Bu himaye veya intisap ağı sayesinde göreve atanan bir memur, hamisinin bürokrasi içindeki seyahati ile eş zamanlı olarak iltifata ya da gözden düşmeye maruz kalabiliyordu.²⁸ Bir kişi liyakatlı olmadığı halde, hamisi iktidarda olduğu için kendisinden daha iyi olan birisinin yerine geçebiliyordu. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinin önemli problemlerinden ve açmazlarından birisini oluşturmaktaydı.²⁹ Bu hususta Sultan II. Mahmud'un merkezileşme çabaları neticesinde birtakım düzenlemeler yapılmıştır.³⁰ Örneğin II. Mahmud, devlet memurlarının daha nitelikli yetişmesi için Tanzimat'ın hemen öncesinde mekteb-i maarif-i adliyye ve mekteb-i ulûm-ı edebiyeye'yi kurmuştur. Ayrıca Tanzimat'tan sonra da rüşdiyelerin kurulması ve yaygınlaştırılmasıyla sorun aşılmaya çalışılmıştır.³¹ Söz konusu mekteplerin kuruluş amacı; bürokrasinin ihtiyacı olan memurları yetiştirmektir. Bu yeni düzenlemelerle memur yetiştirme sorunu esaslı bir şekilde ele alınmıştır. Aynı zamanda memuriyete alım ve terfi yöntemleri de ehliyet ve liyakat sahibi kişilerin istihdam edilmesini sağlayan imtihan usulü ile daha rasyonel ve adil bir temele oturtulmuştur.³² Ancak her ne kadar memuriyete atama ve terfide imtihan usulü getirilerek kurallar sıkılaştırılsa ve memuriyete alma sistemi bazı bürokratik esaslara bağlansa da sorunun bütünüyle aşıldığı söylenemez.³³ Nitekim bu sorunun giderilmesi için Tanzimat reformcuları tarafından pek çok karar alınmış ve aynı şekilde kanun çıkarılmıştır. Kanunlardaki ana çerçeve, bireylerin liyakatı ve devletin gereksinimleri temelinde atama ve terfilerin yapılması yönündeydi. Ancak reformları uygulayacak olan personel yetiştirme politikasında pek başarılı olunduğu söylenemez.³⁴

Bu bağlamda XIX. yüzyılda modernleşme ile birlikte Osmanlı Devleti'nde her ne kadar bürokrasi ıslah edilip kişiler yeteneğe göre istihdam edilmeye çalışılmışsa da atama ve terfilerde kayırma usulü devam etmiştir. Başka bir ifadeyle, bir kişinin çevresindekileri himaye etmesi onlara politik, sosyal, ekonomik ve benzeri pekçok

²⁷ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 26.

²⁸ C. V. Findley (1994). *Osmanlı Devletinde bürokratik reform: Bâbîlî (1789-1922)*. (Çev: Latif Boyacı, İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık, s. 32.

²⁹ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 27.

³⁰ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 47.

³¹ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 27.

³² A. Akyıldız (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 55.

³³ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 27.

³⁴ Akyıldız, 2004, **a.g.k.**, 79.

alandan çıkar sağlaması bu dönemde hala devam etmiştir.³⁵ Nitekim tarihi süreç içinde intisap usulü bir takım değişikliklere uğrasa da temel olarak aynen devam etmiştir.³⁶

Bu noktadan hareketle Baban Ocağı'na son verildiğinde eski konumlarını yitiren Baban ailesi mensupları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet tarafından uygulanan politika neticesinde çeşitli bürokratik görevlerde istihdam edilmeye başlanmıştır.³⁷ Bu kapsamda Baban ailesinin önemli bir mensubu olan Mustafa Zihni Paşa yetenekleri sayesinde XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık ve valilik gibi önemli görevlerde bulunan Midhat Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Nitekim Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında mühürdarı³⁸ olmuş, böylece tanınmaya ve devlet memuriyetinde yavaş yavaş yükselmeye başlamıştır.³⁹ Bununla birlikte Babanzadelerin, İstanbul'daki önde gelen isimleri arasında yer alan Said Paşa, Baban aşiretinin Handan kolundandır. Said Paşa, Abdülhamid Dönemi'nde, Hariciye Nazırlığı, Berlin Sefirliği ve Şurâ-yı Devlet Reisliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur.⁴⁰ İstanbul'a yerleşmiş olan Babanzadeler, bilhassa Said Paşa'nın önemli görevlerde bulunması, Saray'a çok yakın olması ve Sultan Abdülhamid'in güvendiği kişiler arasında yer alması sayesinde bürokrasi içinde yükselme imkanı elde etmişlerdir.⁴¹ Dolayısıyla Babanlar, II. Abdülhamid Dönemi'nde büyük bir nüfuz kazanmışlardır. Bu etkinin oluşturulmasında Baban ailesinin II. Abdülhamid ile kurduğu yakın ilişkiler önemli bir rol oynamıştır. Baban ailesinin, II. Abdülhamid döneminde büyük bir nüfuz kazanması II. Abdülhamid'in, Baban aşireti ile de yakın ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Bu yakın ilişkiler sonucunda Baban ailesi, önemli görevler üstlenmiştir.⁴² II. Abdülhamid'in İslamcı bir politika izlemesi ve bu politikanın Mustafa Zihni Paşa'nın siyasî fikirleriyle örtüşüyor olması padişahla arasında yakın bir ilişki kurulmasında önemli etkenler arasında yer almıştır. Dahası Zihni Paşa'nın tanınan bir alenin mensubu olması bu yakın

³⁵ G. Marshall (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 582.

³⁶ İntisap usulündeki değişim ve devamlılığı gözleme açısından ayrıca bkz. U. Tatlısumak (2016). *Osmanlı uleması ve patronaj ilişkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21.

³⁷ Hut, 2013, **a.g.k.**, 103.

³⁸ Mühürdar, Sadrazam, nazır ve valilerin egemenliğinde resmi kağıtları mühürlemekle görevli olan kişiler hakkında kullanılan bir tabirdir. Detaylı bilgi için bkz. M. Zeki Pakalın (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. 2, İstanbul: MEB, s. 609.

³⁹ İ. Kara (2003). *Din ile modernleşme arasında: çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, s. 413.

⁴⁰ R. Alakom (1998). *Şerif Paşa: Bir Kürt diplomatının fırtınalı yılları*. İstanbul: Avesta Yayınları, s. 16.

⁴¹ Alakom, 1998, **a.g.k.**, 20.

⁴² N. Berkes (2004). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 436.

ilişkinin kurulmasını da kolaylaştırmıştır. Neticede Zihni Paşa'nın, gerek tanınan Baban ailesinin mensubu olması ve sahip olduğu yetenekler gerekse padişahla kurduğu yakın ilişki Osmanlı bürokrasisi içinde yükselmesini sağlayan faktörler arasında yer almıştır.

Zihni Paşa, Osmanlı Devleti'nde önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde bilhassa siyasî, dinî ve toplumsal konularda önemli yapıtlar ortaya koymuştur. Kaleme aldığı yapıtlarında gelenekselci bir yaklaşıma sahip olması üstelik batı taraftarı üst yönetim kadrosuyla bu noktada ayrılması Zihni Paşa'yı araştırmaya itme sürecinde başat etken olmuştur. Ayrıca önemli bir ailenin mensubu olması ve ailenin, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin anlaşılması bakımından da Zihni Paşa'nın hayatının araştırılması aydınlatıcı bir işlev görecektir.

XIX. yüzyılın yoğun geçen yenileşme hareketlerinde önemli görevlerde bulunan Zihni Paşa, döneminin anlaşılması açısından azımsanamayacak bir rol oynayacaktır. II. Abdülhamid döneminde muhtelif yerlerde mutasarrıflık ve valilik yapan Mustafa Zihni Paşa, yapılan ıslahatlara mesafeli bir duruş sergilemiştir. Geleneksel işleyişin devam etmesi gerektiğini belirttiğinden dolayı saray çevresinde ıslahatların hızla sürdürülmesine inananlar tarafından azledilmesi sağlanmış ancak buna rağmen tekrar göreve gelmeyi başarmıştır. Çalkantılı geçen bu dönemde, Zihni Paşa'nın askeri, siyasî ve toplumsal meselelere yoğunlaştığı görülür. Zihni Paşa'nın azledilmesindeki temel etkenler arasında hilafet ve adem-i merkeziyetçilik konusundaki görüşlerinin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Zihni Paşa'nın, kişisel olduğu kadar siyasî açıdan da ciddi sonuçlara yol açan görüşleri incelenecektir. Valilik ve mutasarrıflık görevleri sırasındaki faaliyetleri araştırılarak, kişiliği ve bilhassa eserlerindeki görüşleri hakkında da çalışmalar yapılacaktır. Mustafa Zihni Paşa'nın uzun süren memuriyetinin ayrıntılı biçimde incelenmesi XIX. yüzyılın son çeyreğinin anlaşılmasına da imkan tanıyacaktır. Çalışmanın sınırları Mustafa Zihni Paşa'nın ömrü ile bağlantılı olacak ve yaklaşık 80 yıl'a yayılmış bir hikâyeyi içerecektir.

Bu 80 yıllık ömür sadece resmi bir hayat ile sınırlı değildir; aynı zamanda Zihni Paşa'nın entelektüel hayatını da kapsamaktadır. Örneğin; "İslam'da Hilafet" adlı eserinde "halifeliğin meşveret ve icma'ya (danışma ve birliğe) dayanması gerektiğini" yazdığı için sürgüne gönderilmiştir. Bu eser, Mustafa Zihni Paşa'nın sahip olduğu düşünce birikimini anlamak açısından önemli bir kılavuzdur. Çünkü bu eserde Mustafa Zihni Paşa, halifeliğin tarihini ve bu kurumun dayandığı dini temelleri ayrıntılı bir şekilde anlatmakta, ayrıca tarihî olaylardan örnekler vererek dönemin siyasî ve sosyal

olaylarına da değinmektedir. Özellikle henüz sosyal bir sorun olarak ortaya çıkmamış bulundukları bir zamanda Zihni Paşa'nın, söz konusu eserde, Jön Türkler ve Ermeni meselelerinin kaynaklarına inmiş olması tarih araştırmacılarının, "İslam'da Hilafet"i önemli bir kaynak olarak görmelerini sağlamaktadır. "Tevsî'-i Me'zûniyet" adlı eserinde de özellikle idare hukukunu ve yapısını incelediği görülmektedir. Bu eserinde, bilhassa bugün "Özerk Yönetim" de denilen adem-i merkeziyet veya yerinden (yerel) yönetimlerin öne geçtiği kamu idare biçimini savunduğu görülmektedir. Yine Zihni Paşa tarafından yazılan "Kuvâ-yı Maneviyye" adlı eseri, Avrupalılaşıma düşüncesinin topluma manevi olarak verdiği zararlar ve onlara karşı alınması gereken önlemler enine boyuna tartışılmaktadır. Zihni Paşa, Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi'nin yazdığı kitap olan "Mikyasü'l Ahlak" adlı eserini de Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Eser, ahlâk'ın tanımı, esasları, ölçeği ve diğer hususları ayrıntılı bir şekilde açıklayan bilgileri içermektedir. Ayrıca Trablusşamlı Şeyh Hüseyin Cîsr tarafından yazılan "Husun-ı Hamidiyye" adlı kitabı, "Savabü'l kelâm fi akaidi'l-İslam" adıyla Arapça'dan, Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Eser, İslâm'ın ve imanın esaslarını tüm detaylarıyla açıklamakta ve bunlarla ilgili felsefecilerin ve diğer bilim adamlarının ileri sürdükleri iddialara şerî deliller ile cevap vermektedir.

Mustafa Zihni Paşa'nın yaşadığı dönem (1850-1929) ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmış olmasına rağmen hayatı ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Hakkında herhangi bir eser yazılmamış, bazı ansiklopedilerde ve kitaplarda kısa bilgiler verilmiştir. Hayatına değinen en önemli çalışma, Meydan Larousse'nin Büyük Lügat ve Ansiklopedi adlı eserdeki "Babanzade Mustafa Zihni Paşa" maddesidir. Söz konusu maddede kısaca şahsiyetinden ve aldığı görevlerden bahsedilmektedir. Kısa bilgiler verilen çalışma, ansiklopedik bilgi dışında hakkında detaylı olarak bilgi bulunmamaktadır. Bu çalışma dönemin belgeleri ve aktörlerinden yararlanması açısından önemli bir kaynaktır. Bulunduğu görevlerin önemine göre hakkında yazılan eserlerin azlığı, Mustafa Zihni Paşa ile ilgili bilgilere ulaşılması için Devlet Arşivlerinde bulunan belgelerin önemini arttırmaktadır. Zihni Paşa ile ilgili bir diğer ansiklopedik çalışma ise Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nde hayatı ile ilgili çok kısa bilgi verilmiştir. Ayrıca ansiklopedik çalışma olarak, İbrahim Alaaddin Gövsâ'nın, Türk Meşhurları Ansiklopedisinde Zihni Paşa'nın hayatıyla ilgili kısa bilgiler verilmiştir.

Yine tarafımdan hazırlanan 2014 tarihli "Mustafa Zihni'nin İslam'da Hilafet Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)" adlı yüksek lisans çalışmasında Zihni

Paşa'nın hilafet konusundaki görüşleri ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin yanı sıra hayatı hakkında da kısa bilgiler verilmiştir.

Yukarıdaki kaynaklar dışında son olarak Zihni Paşa ile ilgili üç makale yazıldığı görülmektedir. Bunlardan, Aydın Gülan'ın "İdare Hukuku ve İlimleri" dergisi (1985) tarihli 1-3. sayısında yer alan "Mustafa Zihni Paşa ve Tevsî'-i Me'zûniyet Yahud Kitab-ı İdaremizden Bir Sahife" adlı çalışmasıdır. Bu makalede, Zihni Paşa'nın "Tevsî'-i Me'zûniyet Yahud Kitab-ı İdaremizden Bir Sahife" adlı eser irdelenip, hayatı ve yaptığı görevler hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Bir diğer makale ise Cihad Baban'ın "DergiPark Akademik" dergisi (1984) tarihli C. 40 ve 1-4. sayısında yer alan "Hocam ve Amcam Şükrü Baban" isimli çalışmasıdır. Bu makalede de Zihni Paşa'nın hayatı, çocukları ve idari görevleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Başka bir makale de Hayri Mutluçağ'ın "Belgelerle Türk Tarih" dergisi (1972) tarihli C. 9 ve 52. sayısında yer alan "Balkan Savaşında Uğrayacağımız Felaketi Gören Bir Vali" adlı çalışmadır. Yine bu makalede de Zihni Paşa'nın hayatından ve aldığı görevlerden kısaca bahsedilmiştir.

Hazırladığımız bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Zihni Paşa'nın mensubu olduğu Babanzade ailesi ve Merkezî hükümetle olan ilişkileri tüm detaylarıyla ele alınmıştır. Bu bölümde Zihni Paşa'nın ailesi ile ilgili aktarmaya çalıştığımız bilgiler, Zihni Paşa'nın hayatı ile ilgili bir ölçüde ön hazırlık mahiyetindedir. Dolayısıyla siyasî hatayı ve düşünce dünyasındaki tarihsel arka planın aydınlanacağını düşünmekteyiz.

İkinci bölümde, Zihni Paşa'nın hayatı, eğitimi, ailesi ve çocukları yer almaktadır. Yine bu bölümde çocuklarının siyasî yaşamları, düşünce dünyaları ve eserleri irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde, Zihni Paşa'nın siyasî hayatı, aldığı görevler, görev yerleri ve devlet yönetim anlayışı ele alınmıştır. Görev aldığı yerlerdeki faaliyetleri, buralarda meydana gelen hadiselerdeki yaklaşımı çok yönlü olarak incelenmiştir.

Son bölümde ise Zihni Paşa'nın kaleme aldığı eserlerini enine boyuna inceledik. Eserlerinin içeriği ve önemi üzerinde durulmuştur. Söz konusu eserlerinde siyasî, dinî ve toplumsal olaylara yaklaşımı ayrıca bu hususlarla ilgili fikirleri incelenmiştir.

Çalışmamızın hazırlanması sürecinde ise zengin bir araştırma konusu kaynak grubunu inceledik. Söz konusu araştırma konusunun kaynakları, Başbakanlık Osmanlı

Arşivleri, Salnameler, Süreli yayınlar, Yerli ve Yabancı kaynaklar, İkinci el kaynaklar ve Hatıratlar'dan meydana gelmektedir. Zihni Paşa'nın 1897-1909 yılları arasında yayınladığı farklı kitapları incelendi.

Zihni Paşa ile ilgili Osmanlı arşivlerinde pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Fakat bu belgelerin kapsadığı bilgiler biyografik kayıtlar olmaktan ziyade Zihni Paşa'nın görev yaptığı yerler sırasında yaptığı yazışmalardır. Osmanlı arşivlerinde Zihni Paşa ile ilgili en kapsamlı bilgiler Başbakanlı Osmanlı Arşiv'inde kayıtlı bulunan “BOA. DH. SAİD, BOA. İ. DH, ve BOA. BEO” tasnifleridir.

Son olarak Zihni Paşa'nın idareciliğini ve zihin dünyasını daha iyi anlayabilmek için çalışmamızdaki konulara göre o dönemle ilgili bilgiler veren muhtelif çalışmalarını da incelemeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BABANZADE AİLESİ

1.1. Babanzade Aşireti ve Kökleri

Kürt aşiretlerinin Osmanlı Devleti ile olan temasları Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı'ndan sonra Irak'ın kuzeyinde büyük oranda egemenlik kurması ile başlamıştır. Irak'ın kuzeyinin büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanına girmesi ile bu bölge Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁴³ Kanuni Sultan Süleyman, 1534 Bağdat Seferi sonrasında, aynı bölge üzerinde teşkilatlanmaya giderek Osmanlı yönetiminin burada kalıcı olmasını sağlamıştı. Burada amaçlanan; Bağdat Eyaleti'nin oluşturulup, Musul'un da sancak haline getirilerek, Irak'ın tümüne yönelik olarak Bağdat valileri aracılığıyla bir yönetim kurmaktır. Öte yandan bölgenin güvenliği açısından da önemli olan İran sınırındaki stratejik konuma sahip Şehrizer⁴⁴ Kalesi de Irak seferi neticesinde hâkimiyet altına alınmıştı. Şehrizer Kalesi'nin alınması, hem çevredeki bazı kalelerin ele geçirilmesi açısından hem de bölgede yaşayan aşiretlerin boyunduruk altına alınması noktasında önemli bir adım olmuştur. Nitekim Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın çabaları neticesinde 1553 yılında bölge egemenlik altına alınmıştı.⁴⁵ Bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki varlığı önemli ölçüde hissedilmiştir. Bölgenin egemenlik altına alınmasından sonra sancak şeklinde yönetilmeye başlanan Şehrizer, 18. yüzyılın erken dönemlerinde Bağdat Valisi Hasan Paşa tarafından Kerkük, Erbil, Köy-Sancak, Şara-bazar, Revanduz ve Harir gibi sancakları içerisine alacak şekilde eyalete dönüştürülmüştür.⁴⁶ Doğal olarak bu durum Şehrizer şehrini stratejik bir öneme taşımıştır. Şehrizer Kalesi'nin stratejik öneminin artması ve bu sayede diğer kalelerin ele geçirilmesi ile bölge önem kazanmıştı. Daha sonra Şehrizer şehrinin eyalete dönüştürülmesi de bir o kadar önemli bir adım olmuştur.

Irak'ın kuzeyindeki nüfus çoğunlukla aşiret yapısına sahipti. Özellikle Şehrizer

⁴³ E. Yalçın (2016). Kerkük'ün nüfus yapısını değiştirmeye yönelik çalışmalar. *CTAD: Journal of Modern Turkish History Studies*, s. 8-9.

⁴⁴ Şehrizer, Asurlular döneminde Lullu halkının yaşadığı Zamua ilinin merkezi. Bu yer 1639 Kasrışirin anlaşması sonucunda Osmanlıların eline geçmiştir. Bu eyalet Kerkük, Erbil, Köysancak, Karaçalan, Revanduz ve Harir sancaklarını ihtiva ediyor. Eyalet Babanların isyanı sonucunda onların egemenliği altına girdi. Detaylı bilgi için bkz. (1990). Şehrizer. *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*. 11, (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 747.

⁴⁵ N. Bayatlı (1999). *XVI. yüzyılda Musul eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 30.

⁴⁶ Bayatlı, 1999, **a.g.k.**, 36.

Eyaleti’nde bu durum daha hissedilir derecedeydi. Osmanlı Devleti, bölgede hâkimiyetini oluşturduğu zaman, aşiret zihniyetine bağlı olarak yönetilen bölgede idarî yapıyı tam anlamıyla oluşturmamıştır. Uzun yıllar, kendi yönetim tarzlarını benimsemiş aşiretlerin bir anda Osmanlı idaresini kabul etmekte zorlanmalarının yanı sıra bölgenin merkezi otoriteden uzak olması da, feodal yönetim tarzının devam etmesine neden olmuştur. Bu bakımdan Osmanlılar, bölgede tam bir otorite sağlamak için tedrici olarak merkezi sistemi kurma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda atılan adımlar neticesinde aşiretlerin yönetimlerine alternatif olarak, benzer özellikleri içerisinde barındıran tüm alanlarda çeşitli teşkilatlanmalara gidilmiştir. Bu konuda ise bölgenin iç ve dış dinamiklerini iyi bilen İdris-i Bitlisi’nin⁴⁷ rolü büyük olmuştur. İdris-i Bitlisi bu bölgedeki idari yapıların Osmanlı’ya hizmet etmesi için ciddi çabalar göstermişti. Ayrıca bölgedeki aşiretler ile Osmanlı Devleti arasındaki diyalogda ciddi mesafelerin alınması noktasında emek harcamıştır.⁴⁸ Bu minvalde Osmanlı Devleti ve İran arasında bölgede hâkimiyet kurma mücadelesi noktasında İdris-i Bitlisi’nin özellikle Kızılbaşların⁴⁹ aleyhinde verdiği fetvalar Osmanlı Devletine önemli avantajlar sağlamıştır. Bunların yanı sıra bölgedeki Kürt aşiretlerine arazi ve hediye bahşetme yoluyla da aşiretlerin yönetime karşı daha sadık olmaları sağlanmıştır.⁵⁰ Bu çabaların sonucunda Osmanlı Devleti’nin bölgede uzun yıllar boyunca bir hâkimiyet tesis ettiği görülmektedir. Gerçekte, geleneksel olarak Irak’ın kuzeyindeki aşiretlerin kendilerine göre bir yönetim tarzlarının olması, onların başka egemen bir güce tabi olmalarına engel bir durumdu. Bu yüzden diplomasi kanalları açık tutulmuştur.⁵¹ Daha sonraki dönemlerde bu durumun olumlu yönleri ortaya çıkacaktır. Diğer yandan bakıldığı zaman Osmanlı Devleti’nin bu bölgede nüfuz sahibi olmak istemesindeki ana neden anlaşılabilir. Osmanlı Devleti ve İran Devleti arasında meydana gelen

⁴⁷ Bitliste dünyaya gelen İdris-i Bitlisi XV. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Bölgenin tanınan âlim ve şeyhlerinden olup, Diyarbekir’de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın sarayında münşilik yapan Hüsameddin Ali’nin oğludur. Özellikle Heşt Bihişt adlı eseriyle tanınan şair, hattat ve siyaset adamıdır. Detaylı bilgi için bkz. A. Özcan (2000). İdris-i Bitlisi. *DİA*, 21, İstanbul: TDV, s. 485.

⁴⁸ M. A. Ünal (1999). Osmanlı Devleti’nde merkezi otorite ve taşra teşkilatı, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 118.

⁴⁹ Kızılbaş, dini inançlarını ve adetlerini kendilerine özgü bir İslami anlayışla sentezleyip devam ettiren Türkmenler’in bazı bâtını-şîi anlayışları özümsemesiyle meydana gelen bir terimdir. Böyle bir dini ve sosyal yapıya mensup kişi veya topluluk. Kızılbaş ismi X. yüzyıldan beri İslamiyeti kabul eden ve bu yeni dini önceki inançlarıyla bağdaştıran Türkmenler için kullanılan birçok isimden biridir. Türkmenler kızıl börk denilen kıyafeti giydikleri için kendilerine Kızılbaş denilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İ. Üzümlü (2002). Kızılbaş. *DİA*, 25, Ankara: TDV, s. 546.

⁵⁰ M. Bayraktar (1991). *Bitlisli İdris*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 56.

⁵¹ Ünal, 1999, **a.g.k.**, 119.

anlaşmazlıkların temel nedenlerinden birisi, bu bölge sınırlarında yaşayan aşiretlerin itaat noktasında görüşlerinin net olmamasıydı. Daha önce değinildiği gibi bölgedeki aşiretlerin kendi bünyelerinde oluşturdıkları idari yapı, onların başka bir güce itaat etmesine engel bir durum oluşturuyordu. Öte yandan bölge aşiretlerinin kendi aralarındaki ilişkiler de diğer önemli bir konuydu. Örneğin Şehrizar bölgesindeki aşiretler, İran topraklarında serbestçe yaylalara çıkabildikleri gibi bölgedeki İran aşiretleri de Şehrizar bölgesine gelerek konaklama imkânı bulabiliyordu. Bu durum tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhineydi.⁵² Zira İran, bölgedeki bu ilişkileri istismar ederek Şehrizar Eyaleti'nde yönetici atamalarına nüfuz etme niyeti taşıyor ve buradaki yönetimlerden vergi talebinde bulunabiliyordu. Bu durum doğal olarak Osmanlı'nın egemenliğine yönelik rahatsızlık oluşturuyordu.

Osmanlı ve İran arasındaki mezhep farklılıkları da bölgede yaşanan rekabetin bir diğer ayağıydı. Benzer şekilde Osmanlı Devleti ve İran Devleti arasında bölgede nüfuz kurma çabası, her zaman için güncel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak'ın kuzeyindeki aşiretler özellikle de Kürt aşiretleri, mezhep bakımından Osmanlı idaresini tercih etmişlerdi. Bunun en büyük nedeni ise yukarıda değinildiği gibi İdris-i Bitlisi'nin dini telkinlerinin etkisiydi. Bunun yanında bölgedeki aşiretlerin liderleri ise meseleye kendi çıkarları yönünden bakmıştır. Buna bağlı olarak kendi çıkarları doğrultusunda İran Devleti ile zaman zaman işbirliklerine gitmişlerdi.⁵³ Böylece Bağdat valileri tarafından yönetilen Şehrizar Eyaleti'nde bölgenin güçleri genel bir çıkar ilişkisinde olmuşlardı. Bağdat valileri bölgedeki aşiretlerin emirlerinin tabiiyet ve vazife konusunda görevlerini yerine getirdikleri sürece, iç yönetimlerine ciddi manada karışmazlardı. Bundan dolayı Bağdat valilerinin bunun aksine yönelik girişimleri de pek olumlu karşılanmamıştı. Nitekim bölge aşiretleri bazı durumlarda isyancı bir tutum takınmışlardı. Çünkü bölge aşiretleri her ne kadar Osmanlı egemenliğini kabul etseler de yerel anlamdaki çıkarlarının devamından yana olmuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti halk üzerinde uyguladığı politikalar sayesinde siyasî üstünlük sağlamayı başarabilmiştir. Bununla birlikte bölgedeki aşiretlerin idarecileri, kendi mevkilerini korumak için Bağdat valileri ile de iyi geçinmek zorundaydılar. Bağdat valileri, İran Devleti'nin siyasî saldırılarına karşı aşiretlere kendilerini muhtaç hissetmekteydiler. Irak'ın

⁵² Ş. Bayrak (2012). Osmanlı-İran devletlerinin Irak'ın kuzeyindeki aşiretlere yönelik siyasetleri ve Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa olayı (1790-1813). *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Dergisi*, 2, s. 650.

⁵³ S. Marufoğlu (1996). Osmanlı döneminde Kuzey Irak Kürtlerinin sosyal ve siyasî konumları. *Türkiye Günlüğü*, 42, s.50.

kuzeyinde iktidarı belirleyen Osmanlı padişahları olmakla beraber, bölgesel nitelikte kuzeydeki Kürt aşiretlerinin idarecileri, Musul valileri ve çevredeki diğer unsurlardan etkilenmekteydiler. Dış faktör olarak İran'ın da etkisi büyüktü. Bu bakımdan bölgedeki Kürt aşiretleri özel bir çerçevede incelenmeli ve buna bağlı olarak Baban aşireti ele alınmalıdır. Çünkü diğer Kürt aşiretlerine göre, Baban aşiretinin etkinliği daha fazlaydı. Bu bakımdan da Baban aşireti ile ilgili söylentiler ve aşiretin köklerinin incelenmesi zorunluluk arz etmektedir.

1.2. Babanzadeler ve Yaşadıkları Coğrafya

Kaynaklarda Baban Ocağı'nın ilk kurucusu olarak Fakih Ahmet ismi bilinmektedir. Ocak kurulduktan bir süre sonra ise alınan civar yerlerin idaresi Süleyman paşaya verilmiş (1669), sırasıyla kardeşleri ve onların çocukları Baban ocağının mutasarrıflığını yapmışlardır.⁵⁴ Babanzadeler, Bağdat'ta 17. yüzyılın ikinci yarısında Baba Süleyman ile başlayan eski ve ünlü bir ailedir. Babanzade lakabı ise Süleyman Bey'e atfedilmişti.⁵⁵ Babanzadeler, uzun yıllar boyunca kendi kurdukları ocağın mutasarrıflığını yapmışlardır.⁵⁶ Ancak daha sonra Babanlar arasında meydana gelen rekabet ve geçimsizlik, ailenin dağılmasına ve güç kaybetmesine neden olmuştur. Fakat aile II. Abdülhamid Dönemi'nde, Süleymaniye bölgesinde tekrar eski güçlerine kavuşmuştur.⁵⁷ Baban Ocağı'nın askeri gücü yaklaşık olarak 4 bin süvari civarındaydı ve bunlar genellikle kimseye itaat etmezlerdi.⁵⁸ Hanedan ismiyle anılan ve dönemin geleneksel devlet yapısı içinde adeta yarı bağımsız bir yönetime sahip olan Baban Emirliği'nin, 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar, Bağdat'ın kuzeyi ile İran sınırı boyunca oldukça geniş bir coğrafyada egemenliği bulunuyordu. Dahası Osmanlı idaresiyle iş birliği halinde olmaları Baban emirleri ve idarecilerine, "paşalık" gibi birtakım ayrıcalıklar verilmesini sağlamıştır.⁵⁹ Öte yandan Babanlar veya

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 1, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 343.

⁵⁵ F. Gün (2016). *Babanzade Ahmed Naim'in hayatı ve eserleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, s. 53.

⁵⁶ (1990). Babanlar veya Babanzadeler, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

⁵⁷ Gün, 2016, **a.g.k.**, 53.

⁵⁸ Şeraf Han Bitlisi (2016). *Şerefname*. 1, (Çev: Abdullah Yegin), İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, 325.

⁵⁹ Hut, 2013, **a.g.k.**, 102.

Babanzadeler diye anılan Kürt aşiretinin kökleri Kala Çuvalan ismindeki Süleymaniye yakınlarında bir yere dayanmaktadır.⁶⁰

Tarihi kaynaklarda Baban kelimesi “Beye”, Bebe” ve “Baba” gibi ifadelerle geçmektedir. Ancak literatüre geçmiş ifadesi ile “Babanlar” veya “Babanzadeler” en çok kullanılan ifadeler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Şeref Han, Şerefname adlı eserinde, ailenin ismini Pir Budak Babe’nin verdiğini ifade etmektedir.⁶² Daha önce de ifade edildiği gibi Fakih Ahmet Baban, zamanla çevre il ve ilçeleri egemenliği altına almıştır. Bunun yanında Fakih Ahmet’in oğlu Mir Muhammed ya da daha kısa adıyla Mavdu, Şehr-i Bazar’ı egemenliğini altına aldıktan sonra nüfus bakımından aile büyük artış göstermiştir. Daha sonra 1669 yılında Kala Çuvalan Sancağı’nın Süleyman Paşa’ya verilmesiyle birlikte, bir anlamda beyliğin yönetimi Süleyman Paşa’ya verilmiştir. Ancak Baban ailesinin bireyleri arasında yaşanan çekişmeler, Baban ailesinin etkinliğini zayıflatmış ve beylik çeşitli güç odaklarına dağılmıştır. Öte yandan Süleyman Paşa’ya beyliğin idaresi verildikten bir süre sonra Süleyman Paşa, İran’a kaçarak İran’da Erdelan valisi olmuştur. Erdelan bölgesinin valisi, Süleyman Paşa’nın otoritesini arttırmasına müsaade etmişti. Ayrıca Süleyman Paşa, otoritesini kuzeydeki en uzak vadilere kadar götürmüştü. Daha sonra Erdelan ve bazı askeri bölgelerde işgaller başlamıştı. Nitekim iki yerel yönetici de ölüm cezasına çarptırılmıştı. Şah tarafından gönderilen 40.000 kişilik bir kuvvetle, Erdelan prensi, Süleyman Paşa’yı ardından binlerce ölü ve esir bırakarak yenmişti.⁶³

Süleyman Paşa bu yenilginin ardından tekrar Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır.⁶⁴ Bu arada Süleyman Paşa’nın, kardeşleri ve oğulları beylik idaresine mutasarrıf olarak atanmışlardır. Osmanlı Devleti’ne sığınan Süleyman Paşa, Dobruca’da⁶⁵ Babadağı bölgesine gönderilmişti. Bu yüzden bazı tarihi kaynaklar da Babanların Babadağı’nda yaşadıklarından dolayı onlara Babanlı isminin verildiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra Babanların, Kuzeydoğu Irak bölgesinde yaşadıklarından dolayı bölgenin adının

⁶⁰ S. H. Longrigg (1986). Baban. *Encyclopaedia of Islam*, 1, s. 845.

⁶¹ V. Minorsky (1997). Süleymaniye. *İslam Ansiklopedisi*, 11, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi: MEB, s. 200.

⁶² Şeref Han (1971). *Şerefname*. (Çev: Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul: Ant Yayınları, s. 312.

⁶³ S.H. Longrigg (2002). *Four centuries of modern Iraq*. Garnet: Oxford University Press, s. 80.

⁶⁴ Bayrak, 2012, **a.g.k.**, 650.

⁶⁵ Dobruca, bugünkü Romanya ve Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan bir bölge. Batı ve kuzey bölgelerinde Tuna ve bunların uzantılarından Lom ve Pravadi, doğusunda Karadeniz, güneyinde ise Deliorman yer alır. Detaylı bilgi için bkz. K. H. Karpat (1994). Dobruca. *DİA*, 9, İstanbul: TDV, s. 482.

Baban olarak anıldığı da kaydedilmiştir.⁶⁶ Öte yandan diğer bazı tarihi kaynaklar ise ailenin kökeninin nereden geldiği noktasında da şu bilgileri vermektedirler. Tarihi kaynaklarda 18. yüzyılın erken dönemlerinde Şehrizar sancağı adı altında 18 sancak bulunmaktaydı. Bu 18 sancaktan bir tanesi Beye-Baban Sancağı olarak bilinmektedir. Ancak Beye-Baban Sancağı resmi hükümet kayıtlarında olmamasına rağmen, bölge Baban olarak anılmaya başlanmıştır. Esas olarak Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerin isimlerine baktığımız zaman, isimlerini kurucu isminden ya da bulunduğu bölgeden aldıkları görülür.

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çoğu sancak, malikane⁶⁷ haline dönüştürülmüş veya başka diğer nedenlerden dolayı idari değişikliğe uğramıştır. Buna rağmen Baban Sancağı ise idari varlığını korumuştur. Diğer yandan varlığını korumayı bilen Baban Sancağı, sınırlarını genişleterek daha büyük bir alana yayılmıştır. Döneme ait kaynaklardaki bilgilere bakıldığında, Baban Sancağı'nın bu isim altında resmi bir statüsü bulunmamakla birlikte⁶⁸ bölgedeki idarecilere gönderilen hüküm ve kararlarda, Baban Sancağı,⁶⁹ Baban Hakimi,⁷⁰ ve Baban Ocaklığı gibi çeşitli isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki Baban Sancağının, şartlara ve duruma göre çeşitli statülerde idare edildiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Ayrıca Osmanlı Devleti, geniş imparatorluk topraklarını idare etmek için adem-i merkeziyetçi politikaları tercih etmekteydi. Böylece Baban ailesi, hem kendi Kürt aşiretleri arasında hem de Osmanlı idaresinde azalmış olan otoritesini tekrar tesis etmiştir. Bu bağlamda adı geçen Kürt aşiretleri ise yarı bağımsız emirlikler olarak varlıklarını korumuştur. Baban emirliği, bu emirlikler arasında en önde geleniydi.⁷²

Tarihi süreç içinde Baban ailesinin bölgedeki nüfuz alanı sürekli olarak genişlemiştir. 18. yüzyıl süresince Baban ailesi içerisindeki etkin olma mücadelesi birçok sorunu ortaya çıkarmıştır. Aile gerek kendi içerisinde gerekse de Osmanlı

⁶⁶ Y. Öztuna (1989). *Devletler ve hanedanlar*, 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.512.

⁶⁷ Malikane, toprak ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergi olmayıp, yalnızca toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Osmanlı Devletinin maliyesinde vergi iltizam sisteminin 1695 tarihinden Tanzimat dönemine kadar uygulanan bir mali politikadır. Bu sistem 1695'ten sonra uygulanınca eyaletlerin idari yapısında da değişimler görüldü. Detaylı bilgi için bkz. Ö. L. Barkan (1980). *Türkiye'de toprak meselesi toplu eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları, s. 154; M. Genç (2003). *Malikane. DİA*, 27, İstanbul: TDV, s. 516.

⁶⁸ O. Kılıç (1997). *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı, eyalet ve sancak tevcihati*. Elazığ: Ceren Yayıncılık, s. 72-73.

⁶⁹ BOA. Hatt-ı Hümayûn [HAT.]. Dos./Göm. nr. 160/6681.

⁷⁰ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 161/ 6704.

⁷¹ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 1, 343.

⁷² H. Özoglu (2004). *Kurdish notables and Ottoman State*. Albany: State University of New York Press, s. 65.

Devleti ve İran arasında egemenlik ve var olma mücadelesi vermiştir. Kendi içlerindeki hâkimiyet mücadelesi bazı sorunları ortaya çıkarsa da varlıklarını korumasını bilmişlerdir. Öte yandan Osmanlı Devleti ve İran'a bağlılık konuları ise hep sorun olmuştur. Bu bağlamda Baban ailesinin nüfuzu Süleymaniye şehri kurulduktan sonra daha da belirgin hale gelmiştir. Babanlar artık daha etkili politikalar üretmeye başlamışlardır. Baban ailesinin kökeni meselesinde olduğu gibi Süleymaniye şehri hakkında da çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bir görüşe göre Mahmud Paşa şehri kurmuş ve Süleyman Paşa şehre ismini vermiştir. Diğer bir görüşe göre ise İbrahim Paşa'nın şehri kurduğu ve Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa'nın şehre adını verdiği belirtilirken, kaynaklar arasında farklılık şehrin tam olarak kimin tarafından kurulduğu ile ilgili sağlıklı bilgileri tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.⁷³ Şehrin adını nerden aldığına dair başka bir kaynaktan ise Baban Süleyman Paşa'nın şehri kurduğu ve kendi ismi ile anılmasını sağladığı ifade edilmektedir.⁷⁴ Biz bu bilginin daha doğru olduğu kabul etmekteyiz. Çünkü bilindiği üzere geleneksel olarak fethedilen yerlerde şehri fetheden ya da şehri kuran kişi çoğu kez şehre kendi ismini vermiştir. Örneğin Karamanoğulları Beyliği'nde devletin ismi Karamanoğlu Mehmet Bey'e izafe edilir. Ayrıca Menteşe Beyliği'nde de devletin isminin Menteşe Bey'e atfedilmesi gibi örneklerle bakılarak Süleymaniye şehrinin Süleyman Paşa ismini aldığı daha gerçekçi bir bilgi olduğunu düşünmekteyiz. Süleymaniye şehri kurulduktan sonra çok geçmeden önemli bir idari ve ticari merkez olmuştur. Şehrin kısa sürede gelişmesinde coğrafi konumu büyük etkendi. Süleymaniye şehrinin tarım ve iklim yönünden elverişli bir yapıya sahip olması büyük oranda nüfus yoğunluğunun burada oluşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Süleymaniye şehri beş kaza, altı nahiye ve 1036 köyden oluşan ve 18. yüzyıl sonlarında 5000 civarındaki nüfusuyla önemli bir bölgeydi.⁷⁵ Süleymaniye şehrinin önemli bir merkez olması, Baban ailesinin güçlenmesini sağlamıştır. Doğal olarak bu güçlenme, Baban ailesinin yakın çevrelerde de güç kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca aile içerisinde de bir güç mücadelesi ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni olarak hâkimiyet mücadelesinin kızışması ve iktidarı sahiplenme duygusunun artan oranda yükselmesi ile gelişmiştir. Bu nedenle Baban ailesi, bölgede bulunan diğer güçlerle de sık sık çatışmaya girmiştir. Bu aile, önemli bir güç odağı olması dolayısıyla Bağdat'taki

⁷³ Öztuna, 1989, **a.g.k.**, 512.

⁷⁴ Mehmed Emin Zeki Bey (2005). *Kürd ve Kürdistan ünlüleri*. (Çev: M. Baban, S. Yağmur ve S. Kutlay), Ankara: Öz-Ge Yayınları, s. 188.

⁷⁵ Ş. Sami (1996). *Kamusu'l-Âlam*. 4, Ankara: Kaşgar Neşriyatı, s. 2623.

iktidar oyunlarına müdahil olmaktadır. Bu durum Baban ailesinin yakın bölgedeki güçlü devletlerden de yardım almasını gerekli kılmıştır. Bu yüzden bölgedeki iktidar mücadelesinden dolayı zaman zaman İran'a yönelik bir iltica dalgası da gerçekleşmiştir. Babanlar iktidarlarını güvence altına almak için bazı durumlarda İran yönetiminden veya bölge valilerinden askeri ve siyasî destek almışlardır. O bölgenin içiçe girmişlik durumu ve siyasî-askeri planda yaşananlar da bu durumun yaşanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ayrıca Babanların siyasî güçleri kabile örgütlü yapılara dayanıyordu. Bunlar; kast, asker ve kabile dışı nüfustur. Öyle ki kabile tarafından organize edilen azınlık, özellikle paşalar tarafından daha büyük nüfusu kontrol etmek amacıyla görevlendirilmiştir. Nitekim bu Kürt kabilesi, uyguladıkları ılımlı politikadan dolayı kendilerine önemli ölçüde taraftar toplamıştı.⁷⁶ Ancak İran'ın, Süleymaniye üzerinde egemenlik kurma iddialarından vazgeçtiği 1847 tarihli Osmanlı-İran antlaşmasının imzalanması sonucunda Osmanlı Devleti'nin, İran'a karşı bu beyliğe ihtiyacı kalmamıştı. Ayrıca beyliğin stratejik önemini kaybetmesi, Baban Emiri Abdurrahman Paşa'nın çocukları arasında meydana gelen kavga ve Bâbîâli'nin merkeziyetçi politikası Baban emirliğinin ortadan kaldırma sürecini başlatmıştır.⁷⁷ Osmanlı hükümeti tarafından Baban ailesinin özerkliği, Baban Ahmet Paşa'nın 1850 tarihinde, Köy Sancağı yakınlarında aldığı ağır yenilgiyle sona ermiştir. Bundan sonra Şehrizor bölgesi sürekli olarak Osmanlı'ya bağlanmıştır.⁷⁸ Baban egemenliğine son verildiğinde aile mensuplarına Bağdat Valisi Namık Paşa tarafından, yurtluk ve ocaklık maaşları tahsis edilmiştir.⁷⁹ Örneğin; Baban hanedanından Süleyman Paşazade Mustafa Bey'in ölmesi üzerine kendisine yurtluk ve ocaklık maaşı olarak tahsis edilen 877 kuruş maaşının varisleri arasında paylaştırılmıştır.⁸⁰ Nitekim aile üyelerinin birçoğu Süleymaniye'yi terkedip, İstanbul ve Bağdat gibi büyük şehirlere yerleşmeye başlamışlardı.⁸¹ Baban Ocaklığına son verilmesiyle eski güçlerini kaybeden Baban aile mensupları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet tarafından uygulanan politika neticesinde

⁷⁶ F. Barth (1953). *Principles of social organization in Southern Kurdistan*. United States: Ams Press, s. 60.

⁷⁷ Hut, 2013, **a.g.k.**, 102.

⁷⁸ W. Behn (1988). Baban. *Encyclopaedia Iranica*, Erişim: <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2>, (Erişim Tarihi: 2.11.2017), s. 307.

⁷⁹ (2011). *İki devir bir insan: Ahmet Faik Günday ve hatıraları*. (Haz: S. Beyoğlu), İstanbul: Bengi Kitap Yayınları, s. 288.

⁸⁰ BOA. BEO. Dos./Göm. nr. 2013/150954.

⁸¹ Hut, 2013, **a.g.k.**, 103.

muhtelif bürokratif görevlerde istihdam edilmişlerdir.⁸²

1.3. 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Babanzadeler ile Merkezi Hükümet Arasındaki İlişkiler

Daha öncede belirtildiği gibi Kürt Aşiretleri ile Osmanlı Devleti arasındaki temaslar, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kuzey Irak bölgesinde egemenlik kurması ile başlamıştır. O güne kadar Kürtler kendi yönetimlerini uygulamış ve var olma mücadelesi vermişlerdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılında Bağdat'ı fethetmesi ile birlikte Irak'ta Osmanlı hâkimiyeti ortaya çıkmıştır. Kanuni Sultan Süleyman bölgeyi fethettikten sonra, bölgedeki Şii-Sünni hassasiyetine ciddi oranda önem vermiştir. Zira Şiilik ve Sünnilik üzerinden uygulanan politika bir anlamda Osmanlı'nın uzun yıllar burada kalmasını sağlayacaktır. İran'ın bölgedeki etkinliği de göz önüne alındığında bu Şii-Sünni hassasiyeti ortaya çıkacaktır. Öyle ki Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat'ı fethetmesi ile birlikte Hanefi mezhebi kurucusu olan İmam-ı Azam Ebu Hanefi'nin mezarını ziyaret ettikten sonra, diğer İslam büyükleri ve İmam Musa Kasım'ın da türbelerini ziyaret ederek bölgedeki Sünnileri ve Şiileri memnun etmeye çalışmıştır. Bu politika uzun yıllar bölgede Osmanlı'nın var olmasını sağlayan en büyük etken olmuştur. Etnik ve mezhepsel çatışmalar çoğu kez merkezi yönetimi rahatsız eden konuların başında gelmekteydi. Nitekim Irak'ın da Sünni ve Şii yapısı ve Şii İran'ın bu bölgeye yakın olması Osmanlı Devleti'ni daha hassas olmaya itmıştır.

XVI. yüzyılın erken dönemlerinde Osmanlı'nın sınırları doğuya doğru genişlemiştir. Böylece Ortadoğu'nun önemli bir bölümü Osmanlı idaresi altına girmiştir. Bunun yanında Osmanlı'nın bölgede var olması, ona karşı bazı güçlerin de varlık göstermesine neden olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı'nın karşısında duran en büyük güç ise Safevilerdi. Bu zaman diliminde Safevilerin başında Şah İsmail bulunmaktaydı. Şah İsmail'in öncelikli politikası Anadolu'yu ele geçirmek olduğu için, bölgedeki isyanları sürekli desteklemiş ve bölgede ciddi bir tehdit oluşturmıştır. Buna karşılık Osmanlı Devleti aynı zamanda Kürtler ile iletişim halindeydi. Bölgede yaşayan Kürtler ise göçebe ve başlarındaki beylerin emri altındaydılar.⁸³ Öte yandan Kürtler,

⁸² H. Batatu (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq*. Princeton: Princeton University Press, s. 214.

⁸³ U. Özmen (2010). *Irak'ın kuzeyinde kurulması muhtemel Kürt Devleti'nin Türkiye'ye etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 24.

Selçuklular Bizans ile mücadele ederken Selçuklular'ın yanında yer almış ve Osmanlılar Safevilerle mücadele ederken de Osmanlılar'ın yanında yer almışlardır. Bu bakımdan Kürtlerin bölgedeki konumları etkiliydi.

1514 yılında Yavuz Sultan Selim Çaldıran Savaşı ile Safevilerin etkisini büyük oranda yok etmiştir. Çaldıran Savaşı'nda sünni Kürt ve Türkmen beyleri Osmanlı Devleti'ne büyük oranda destek vermişlerdir. Nitekim Osmanlı ve Kürtler arasında bir güven ilişkisi ortaya çıkmıştır. Esas itibarıyla Osmanlı ve Kürtler arasında din eksenli bir işbirliği söz konusudur.⁸⁴ Öte yandan bölgede yer alan aşiretlerin Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim'e verdikleri destekten dolayı daha sonraki dönemlerde Safeviler, bölgede bulunan aşiretlere baskı uygulamıştır. Özellikle bu durumdan Kürt aşiretler ciddi manada rahatsızlık duymuştur. Bu baskıların devam etmesi sonucunda Kürt aşiretleri, padişaha ulaştırılmak üzere tarihi bir nitelik taşıyan "Arıza" başlıklı bir yazı göndermişlerdir. Bu belge, o dönem için Kürtler ile Osmanlı Devleti'nin nasıl bir iletişim içerisinde olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekiciydi. Zira metnin içeriği Osmanlı'ya olan bağlılığı ve Osmanlı himayesinin önemini vurgulamaktaydı. Aynı şekilde bu metin, Osmanlı'nın bölgeye daha fazla ehemmiyet vermesi talebini de içermektedir. Metinde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

"Can-ü gönülden İslam Sultan'ına biat eyledik, ilhakları (dinden çıkışları) zahir olan Kızılbaşlardan teberri eyledik... Cihada gayret gösterdik ve İslam Padişah'ının yollarını bekledik... Hepimizin arzusu şudur ki; bu muhlis ve size itaat eden beldelelere yardım edesiniz. Bizim beldelerimiz Kızılbaş diyarına yakındır, komşudur ve hatta karışıktır. Nice yıllar bu mülhitler (dinden çıkmışlar), bizim evlerimizi yıkmışlar ve bizimle savaşmışlardır. Sadece İslam Sultan'ına muhabbet olduğumuz için, bu inancı saf insanları o zâlimlerin zulümlerinden kurtarmayı merhametinizden bekliyoruz. Sizin inayetleriniz olmasa, biz kendi başımıza müstakil olarak bunlara karşı çıkamayız. Zira Kürtler, ayrı ayrı kabile ve aşiret tarzında yaşamaktadırlar."⁸⁵

Böylece Kürtler, Osmanlı padişahını, İslam'ın sultanı şeklinde gördüklerini ifade etmişlerdir. Daha önce değinildiği üzere bu çerçevede Kürtler ile Osmanlılar arasında oluşan diyalog ortamı, İslamiyet temelinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Kürtlerin, Kızılbaşlara karşı ise bir sıkıntısı da vurgulanmıştır. Kızılbaşları dinden çıkmış gibi gösteren Kürtler, Kızılbaşlardan sıkıntı çektiklerini ifade ederek sultandan yardım istemişlerdir. Diğer yandan Kürtlerin ayrı ayrı kabileler olarak hareket ettikleri

⁸⁴ A. Keven (2015). Şah İsmail'in mezhebi eğilimlerinin Anadolu ve İran coğrafyasına etkileri. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (3), s. 21.

⁸⁵ M. Akyol (2006). *Kürt sorununu yeniden düşünmek*. İstanbul: Doğan Kitap, s. 31.

şeklindeki ifadeler dikkat çekicidir. Bu bakımdan da Osmanlı'nın etkisi ile Kürtlerin birlikte hareket etmesi önerilmiştir.

Kürtlerin, Yavuz Sultan Selim'e gönderdikleri mektup karşılıksız kalmamıştır. Kürtlerin, Çaldıran Savaşı'na destek vermeleri ve bunun akabinde Diyarbakır'ın, Safevi'lerden kurtulması için sultandan doğrudan yardım talep etmeleri önemlidir. Çünkü Osmanlı hem bölgedeki nüfuzunu sağlamlaştıracak hem de Kürtler ile olan diyalogunu daha da geliştirerek, bölgede kalıcı olmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Yavuz Sultan Selim'in emri doğrultusunda Konya Beylerbeyi Hüsrev Paşa komutasında bir ordunun yanı sıra, İdris-i Bitlisi'nin de yardımlarıyla 10 bin kişilik bir gönüllü ordu, Şah İsmail'in, Diyarbakır'ı yağmalayan ordularına karşı harekete geçmişlerdir. Böylece Diyarbakır, Safevi'lerden kurtulmuştur.⁸⁶ Diğer taraftan mektupta, Kürtlerin sosyal yapısına dikkat çekilmiştir. Osmanlı'nın bu bölgedeki en büyük müttefiklerinden birinin Kürtler olduğu görülmektedir.

Esas itibariyle Kürtlerin bir araya gelemedikleri ancak kudretli bir güç olursa İslam davası için bir araya gelinebileceği de ortaya çıkmıştır. Mektupta ortaya çıkan sonuç ise Kürtlerin sadece Allah'ı bir bilip Muhammed ümmeti olduğunda ittifak ettikleri ve diğer haller dışında ayrı aşiret grupları halinde yaşadıklarını göstermektedir. Bu bakımdan mektupta, Kürtler'in, Osmanlı'yı İslam'ın koruyucu bir gücü olarak kabul ettikleri ortaya çıkmıştır.

Bu gelişmelerin yanı sıra Osmanlı Devleti bu bölgede özel bir yönetim sistemi geliştirmiştir. Bu yönetim sistemi Osmanlı topraklarına dâhil edilmiş olan Arnavutluk, Lübnan ve Yemen gibi bölgelerde uygulanan sistem ile benzer özellikleri taşımıştır. Osmanlı idari sisteminde yer alan Diyarbakır vilayeti şeklinde ifade edilen bölgede, 10 Osmanlı sancağı mevcuttur. Aynı şekilde Kürdistan vilayeti denilen yerde ise 17 Ekrad sancağı yer almıştır.⁸⁷ Öte yandan tarihin farklı zamanlarında çatışmaların olduğu bu bölgelerde, coğrafi koşullardan kaynaklı olarak klasik olarak bilinen sancakların dışında "ocaklık"⁸⁸ ya da "yurtluk"⁸⁹ gibi sancaklar kurulmuştur. Bu sancakların başlarına da

⁸⁶ R. Kılıç (2006). *Kanuni devri Osmanlı- İran münasebetleri (1520-1566)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 114-115.

⁸⁷ Akyol, 2006, **a.g.k.**, 34.

⁸⁸ Ocaklık, toprağın tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığındaki kullanım hakkının belli bir aileye kalıtım yoluyla bırakılması anlamında kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. O. Kılıç (2007). Ocaklık. *DİA*, 33, İstanbul: TDV, s. 317.

⁸⁹ Yurtluk, Osmanlı idari teşkilatında arazinin tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığında kullanımının belirli kişilere ömür boyu verilen arazi veya bölge. Detaylı bilgi için bkz. O. Kılıç (2013). Yurtluk. *DİA*, 43, İstanbul: TDV, s. 614.

stratejik konumlarına göre ya yerel liderler getirilmiş ya da konumuna göre dışarıdan güvenilir bir bey, paşa veya emir unvanı taşıyan kişiler atanmıştır.⁹⁰ Özellikle konuyla da ilişkili olduğundan dolayı Baban sancağı, genel itibariyle Baban ailesinin üyelerine verilmiştir. Yine bölgedeki diğer sancaklara bakıldığında zaman da aynı durumun geçerli olduğu görülür. Ancak Bağdat valiliği gibi önemli mevkilere ise çoğu kez merkezden atamalar yapılmıştır. Zira ana merkez olan yerlerde atanan kişilerin merkezi yönetim ile irtibatlı olmasına önem verilmiştir. Merkezden yapılan atamayla bölge ile iletişimin daha sağlıklı olması amaçlanmıştır. Ancak yerel idarecilerin stratejik yerlere getirilmesi birçok sorunu da doğurmuştur. Çünkü yerel yöneticiler birçok bakımdan diğer güçlü devletlerle çıkarları gereği işbirliği yapabilmekteydiler. Özellikle Babanzadeler'den kaynaklı isyanlarda İran'dan aldıkları destekler dikkate değerdir. Bu konu ise Babanzade Abdurrahman Paşa isyanında detaylı olarak gözlenmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti 1555 yılına gelene kadar Katar, Katif⁹¹ gibi yerleşim yerleri de Irak sınırlarına eklenmiş böylece hâkimiyeti alanı Kuzey Irak'ta yayılmıştır. Öte yandan 1623 yılında Bağdat'ta yaşanan karışıklıklardan kaynaklı olarak Şii hükümdar Şah Abbas, Bağdat'ı ele geçirmiş, Sünni din âlimlerinin bir kısmını öldürmüştür. Yine sünnilere ait olan medrese, türbe ve yerleşim yerleri de yağmalanmıştır. Bu durum sünnilerin kuzeye doğru göç etmelerine neden olmuştur. Şah Abbas, İran'ın toplumsal, ekonomik ve dini yönden yeniden yapılandırılmasında ciddi bir rol oynamıştır. Aynı zamanda İran Şiiliğini, dini etkinliğini artırmak için kullanmıştır. Bunun yanında Şii dünyasına yeni kapılar açmak ve diğer Şii'lere yardım etmeyi de hedeflemiştir. Bu nedenle Irak'taki Şii'leri koruma altına alma çabası göstermiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Şah Abbas, Bağdat'a müdahale etmiş ve Şii'lerin öncelik kazanmasına çalışmışsa da bu durum pek uzun sürmemiştir. Osmanlı Padişahı IV. Murat 1638 yılında Bağdat'ı yeniden ele geçirmiştir. Bunun yanında bu bölgede bulunan Şii'lerin yeni bir isyana kalkışmaması için ve İran'dan gelebilecek yardımın da engellenmesi için Şii'ler, Irak'ın güneyine gönderilmişlerdir.⁹² Çünkü Şii'lerin burada çoğunlukta olmaları ya da örgütlenmeleri her zaman için bir tehlike oluşturmuştur. IV. Murat tarafından uygulanan bu politika, İran'ın sürekli olarak Irak'ın yönetimine müdahil olması durumunu önlemeye yönelikti.

⁹⁰ A.M. Çay (1993). *Her yönüyle Kürt dosyası*. Ankara: Turan Kültür Yayınları, s. 346

⁹¹ Katif, Suudi Arabistan'ın Doğu sınırları içerisinde bulunan bir liman şehri. Şehir Basra Körfezi kıyısında yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. M. L. Bilge (2002). Katif. *DİA*, 25, Ankara: TDV, s. 44.

⁹² S. Saatçi (2003). *Tarihten günümüze Irak Türkmenleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 87

Bununla birlikte 1680'li yıllarda Osmanlı Devleti, batıda ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bu durumdan dolayı Basra bölgesinde hâkimiyet kurma noktasında da sorunlar yaşamıştır. Daha sonra ise Osmanlı yönetimi, Bağdat'ı daha güvenli kılmak ve otoriteyi sağlamak için Bağdat beylerbeyliğine Eyüplü Hasan Paşa'yı getirmiştir. Hasan Paşa, önemli görevleri başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Aynı şekilde Kölemen Ocağı kurularak Kölemen valilikleri dönemi başlamıştır. 1779 yılında Basra valisi olarak göreve gelen Kölemen Süleyman Paşa, kethüdaları⁹³ kontrol altına aldıktan sonra yönetime karşı kimi zaman asi tutum içerisinde olan Kürt ve Arap aşiretlerini de kontrol altına almıştır.⁹⁴ Ayrıca Süleyman Paşa, itaat noktasında sorun çıkaran Baban Ocağı'nın başına İbrahim Paşa'yı getirmiştir. Böylece bölgede kısa sürede otorite sağlanmıştır.

Baban Ocağı'nın başına getirilen İbrahim Paşa ise daha önce Babanların ikamet ettikleri yer Şehr-i Bazar iken, ikamet merkezini Serçınar ovasına naklederek, 1784 yılında Şirvan ırmağına dökülen Tanca Ro vadisinde Malik-Hindi adlı köyde yeni bir yerleşim yeri kurmuştur.⁹⁵ Günümüzde Süleymaniye olarak bilinen bu yerleşim yerinde Babanlar yaşamaya başlamışlardır.⁹⁶ Öte yandan Osmanlı yönetimi, bölgede otoriteyi tesis etmek için genellikle sürgüne gönderme politikası uygulamıştır. İzlenen bu politika bazen başarılı olsa da bazı durumlarda sorunları beraberinde getirmiştir. Çünkü önceki yönetimin uyguladığı bir politika, onu izleyenler tarafından çoğu kez yürütülememiştir. Nitekim Baban ailesi için de aynı durum söz konusuydu. İbrahim Paşa öldükten sonra Babanzade Abdurrahman Paşa tarafından bir isyan hareketi başlatılmıştır.

İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlı yönetimi, ilk olarak Süleymaniye Valisi Babanzade Halid Paşa'yı tayin etmiştir. Babanzade Abdurrahman Paşa, İbrahim Paşa'nın yeğeni olarak hakkının yenildiğini iddia etmiş ve hak talebinde bulunarak isyan etmiştir. İsyân, Osmanlı'nın Rusya ile savaş halinde olduğu 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.⁹⁷ Bunun yanında 1840 yılında başlamış olan Tanzimat reformları ise aşiret hayatına alışkın olan Kürtler açısından başka bir rahatsızlık verici unsur olmuştur.

Osmanlı Devleti, bu dönemde Batılı devletler gibi modern ordular kurmak, idare ve yargı konusunda sistemli bir şekilde merkezi sistem kurmak gibi düzenlemelere

⁹³ Kethüda, Osmanlı Devleti ve teşkilatlarındaki bir takım görevliler için kullanılan bir terimdir. Türkçe de kahya şeklinde kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. M. Canatar (2002). Kethüda. *DİA*, 25, Ankara: TDV, s. 332-334.

⁹⁴ Saatçi, 2003, **a.g.k.**, 88.

⁹⁵ Minorsky, 1997, **a.g.k.**, 200.

⁹⁶ Saatçi, 2003, **a.g.k.**, 95.

⁹⁷ A. Kahraman (2011). *Kürt İsyanları -tedip ve tenkil*. İstanbul: Evrensel Yayın, s. 36.

yönelmiştir. Osmanlı yönetimi, kendisine bağlı vilayetlerden düzenli ve eksiksiz vergi alabilmeyi amaçlamıştır. Ancak Tanzimat uygulamalarına karşı rahatsızlıklar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna bağlamda Cizre bölgesinde nüfuzlu olan Botan aşiretinden Bedirhan Bey, Nasturi ve Ermenileri de yanına alarak isyan hareketinde bulunmuştur. Bedirhan Bey'in isyanı çok uzun sürmeden 1847 yılında kontrol altına alınmıştır. Bu isyanı takiben Osmanlı yönetimi bölgede uygulamak istediği yeni sistemi hayata geçirmiştir. Buna göre, Diyarbakır sancağı, Van, Muş, Hakkâri sancaklarının yanı sıra Cizre, Botan ve Mardin kazaları Kürdistan eyaletinin birer parçası olmuştur.⁹⁸

1880'lere gelindiğinde ise Urumiye'de Şeyh Ubeydullah isyanı başlamıştır. Bu isyan etnik olarak ilk Kürt isyanı şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁹ Bunun yanında bu isyan Kürtler arasında hem dini hem de milliyetçilik özelliği taşımıştır. Şeyh Ubeydullah, kendisini hem tarikat lideri hem de Kürtlerin bir öncüsü olarak görmüştür.¹⁰⁰ Bu nedenle de isyanda etnik temelli izler görmek mümkündür. Zira din ekseninde yapılan isyanların çoğunda milliyetçiliğin ön plana çıktığı görülmüştür. Bu isyan, din temelli olabileceği gibi milliyetçilik hissi de ağır basmaktadır. Yine Şeyh Ubeydullah, bu isyanı merkezi denetimin dayatmalarına karşı bölgesel bir ayaklanma şeklinde yorumlamıştır.¹⁰¹ Yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı Devleti'nin Batı tarzı bir idari yapı kurmak istemesi sonrasında, Kürt aşiretleri arasında rahatsızlıklar doğmuştur. Aynı şekilde Kürtlerin aşiret tarzı yönetim yapılarının olması çoğu kez merkezi otoriteyi kabul etmeyi onlar için zorlaştıracı bir unsur haline getirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları sırasında meydana gelen bu isyanlar Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır.¹⁰²

Osmanlı Devleti bölge üzerinde merkezi bir yönetim tarzı oluştururken, isyanlara karşı da mücadele etmiştir. Bunun yanında XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere İngiltere ve Fransa, Irak üzerinden ciddi bir çekişmenin içerisine girmişlerdi. Irak'ta bulunan su yollarının işletilmesi için çeşitli projeler hazırlayan İngiltere, Fransa'nın sert muhalefeti karşısında başarılı olamamış ancak Osmanlı üzerindeki nüfuzu sayesinde ilk başta Fırat ve Dicle'nin su yollarının güzergâhlarını tespit edebilmiştir. İngiltere'nin yaptığı bu projeler daha sonraki yıllarda faydalı olacaktır.

⁹⁸ Kahraman, 2011, **a.g.k.**, 40.

⁹⁹ İ. Ortaylı (2007). *Türkiye teşkilât ve idare tarihi*. Ankara: Cedit Yayınları, s. 445.

¹⁰⁰ H. Özoğlu (2009). *Osmanlı Devleti ve Kürt milliyetçiliği*. (Çev: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), (2. Baskı), İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 97.

¹⁰¹ K. Kirişçi ve G.M. Winrow (2002). *Kürt sorunu, kökeni ve gelişimi*. (Çev: Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 84.

¹⁰² Y. Yaşar (2006). *Kuşatılan Türkiye*. İzmir: Hürriyet Matbaası, s.140.

Öyle ki I. Dünya Savaşı'nda geniş çaplı bir kullanım ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan da İngilizlerin su yolu projeleri kendi çıkarları açısından yararlı olmuştur.¹⁰³

Bunun yanında Osmanlı Devleti ise sürekli bölgedeki huzur ve güvenin oluşması adına büyük çabalar harcamıştır. Bu nedenle 1870 yılında Bağdat Valiliği'ne Midhat Paşa'nın getirilmesi önemli bir dönüm noktasıdır. Midhat Paşa görevde kaldığı üç yıl boyunca yaptığı reformlarla bölgede büyük ölçüde huzuru yakalamayı başarmıştır. Midhat Paşa'nın yaptığı hizmetler arasında gümrük vergisinin kaldırılması önemli bir gelişmeydi. Bunun yerine ise Bağdat civarlarında yetişen ürünlere yönelik vergilendirmeye gidilmiştir. Aynı uygulama sadece Bağdat ile sınırlı kalmamış Basra ve Musul'da da benzer uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bir yandan yerleşim yerleri ile ilgili olarak bazı düzenlemeler yapılmış, İran sınırındaki dağlık alanda yaşam süren ve İran ile sorun yaşayan Sünni halkın daha uygun yerleşim yerlerine geçmesi sağlanmıştır. Diğer yandan ise hazine alacağından dolayı isyan eden aşiretlere yönelik Nizamiye askerleri, Kürt ve Çeçen kuvvetleri kullanılarak bu sorun aşılmıştır. Yine Midhat Paşa, Irak arazileri üzerinde uzun zamandan beri devam eden huzursuzlukları gidermiştir. Araziler türlerine ayrılmış ve tapuları da sahiplerine verilerek yetişen ürünler üzerinden çeşitli vergi oranları belirlenmiştir. Bunların yanı sıra Dicle ve Fırat üzerinde vapur işletmeciliği de başlatılmıştır. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşmasını engellemek için çeşitli baraj projeleri hayata geçirilmiştir.¹⁰⁴ Sağlık alanında da Bağdat'ta bir Islahhane ve Hastane kurulmuştur.¹⁰⁵ Eğitim alanında yapılan faaliyetler de o dönem için önemliydi. Askeri ve Rüştîye Mektepleri, Hamidiye Mektebi gibi eğitim kurumları önemli adımlardı. Yine kimsesiz çocuklar için Dicle üzerinde bir Sanayi Mektebi kurularak büyük bir hizmet sağlanmıştır. Ayrıca Bağdat'ta dokuma fabrikası kurularak, ilk matbaa burada açılmıştır.¹⁰⁶

Midhat Paşa döneminde yapılan hizmetlerden bir diğeri de *Zevra* isimli bir gazetenin çıkarılmasıydı. 1917 yılına gelinene kadar bu gazete, Irak'ın kültür tarihinin araştırılması bakımından önemli bir rol üstlenmiştir. Yapılan çalışmalar adı geçen gazete aracılığıyla günü gününe Bağdat halkına duyurulmuştur. Bir keşif heyeti oluşturulup yapılan çalışmalar araştırılıyordu. Midhat Paşa da zaman zaman keşif çalışmalarına katılmıştır. Yapılan keşif neticesinde yayınlanan raporda, Fırat nehrinin

¹⁰³ Saatçi, 2003, **a.g.k.**, 104.

¹⁰⁴ Midhat Paşa (1320). *Tabsıra-i ibret*. İstanbul: Hilal Matbaası, s. 66-68.

¹⁰⁵ Y. Yücel (1986). Midhat Paşa'nın Bağdat vilayetindeki alt yapı yatırımları. *Uluslararası Midhat Paşa semineri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 182.

¹⁰⁶ Saatçi, 2003, **a.g.k.**, 101.

bazı yerlerinde yıkık harabeler olduğu fakat bunlar onarıldıktan sonra Fırat'ın gemileri için oldukça elverişli bir nehir konumuna geleceği belirtilmiştir.¹⁰⁷ En son olarak Midhat Paşa'nın hizmetleri arasında görülen tramvay hattı ise çok daha önemliydi. Gerçekleştirdiği hizmetler, Bağdat bölgesindeki insanların uzun yıllar faydalanmasına olanak sağlamıştır. Nitekim Midhat Paşa'nın Irak'taki ıslahatı ve Necid'deki faaliyetleri merkez tarafından takdir edilmesine rağmen, Ali Paşa'nın ölümü ile Mahmud Nedim Paşa'nın Sadaret'e tayin edilmesinden sonra durumlar değişmiştir. Dolayısıyla Babiâlîde meydana gelen ıslahat komisyonuna gelir fazlasından her yıl merkeze gönderilmesi taahhüt edilen elli bin kese akçe ile yetinilmeyerek, vilayetin eğitim ve imarı için ayrılan miktardan yirmi dört bin kese azaltmayla hazineye gönderilmesinde ısrar edilmiştir. Midhat Paşa, "Tabsira-i İbret"te, meydana gelen bu hadise üzerine üç yıl gibi kısa bir sürede bu denli hizmeti sunduktan sonra istifaya mecbur edildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸ Ancak Babanzade Mustafa Zihni Paşa, Midhat Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmasının nedeni istifa değil, görevden azil olduğunu belirtmiştir. Çünkü kendisi o sırada mühürdarlık hizmetinde bulunduğunu ve evrakın elinden geçtiğini beyan etmiştir.¹⁰⁹ Görevinden azledilen Midhat Paşa, Edirne valiliğine tayin edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra buradaki görevinden de azledilmiş ve Sultan Abdülaziz tarafından 1872 yılında Sadrazamlığa getirilmiştir.¹¹⁰

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Irak politikası ve Kürtlere yönelik tutumu II. Abdülhamid ile birlikte daha farklı bir boyuta taşınmıştır. 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın saraya karşı tutumundan rahatsız olduğu için onu sadrazamlıktan azletmiş ve Meclis-i Mebusan'ı lağvetmiştir. Sultan Abdülhamid, Rusya, İran ve İngiltere gibi ülkelerin faaliyetlerine yönelik olarak dinine ve padişahına bağlılık konusunda Hamidiye Alaylarını kurmuştur.¹¹¹ Ayrıca Sultan Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ı lağvettikten sonra meclisin tekrar açılması yönünde herhangi bir istek olmamasına rağmen yine de bazı önlemler almıştır. Örneğin mecliste ciddi muhalefet yapan mubuslar, İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.¹¹²

¹⁰⁷ Zevra (17 Mart 1286). 40, s. 80.

¹⁰⁸ M. Z. Pakalın (1940). *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*. 1, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, s. 209.

¹⁰⁹ Pakalın, 1940, **a.g.k.**, 210.

¹¹⁰ Pakalın, 1940, **a.g.k.**, 214.

¹¹¹ Ü. Kurt (2015). Hamidiye Alayları, Kürtler, Ermeniler ve 1915. *Ermenistan Online Siyasî Dergi ve Bilgi Portalı*, Erişim: <https://ermenistan.de/umit-kurt-yazi-hamidiye-alaylari-kurtler-ermeniler-ve-1915>, (Erişim Tarihi: 3.11.2017).

¹¹² TBMM Zabıt Ceridesi (1954). (Yay. Haz., H. T. Us), Cilt: 2, İstanbul: s. 346.

Bir yandan Rus tehdidi ve Ermeniler arasında milliyetçilik bakımından örgütlenmelerin olması, güvenlik unsuru şeklinde Hamidiye Alaylarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹¹³ Diğer yandan da Kürtlerin, Osmanlı'ya olan bağlılıklarını pekiştirmek amaçlı bu tarz bir güvenlik unsuru oluşturulmuştur. Art arda gelen toprak kayıpları Osmanlı'nın nüfuzunda ciddi boşluklar meydana getirmiştir. Aynı şekilde İslam'ın toparlayıcı gücünün etkisi kullanılarak Osmanlı'nın eski sınırlarının geri kazanılması amaçlanmıştır. Hamidiye Alayları, Rusya ve İran gibi büyük tehditlere karşı Osmanlı Devleti'ne tampon bölge oluşturmuştur. Bunun yanında Kürtlerin devlete olan bağlılıklarının test edilmesinin yanında kontrol altına alınmaları açısından da Hamidiye Alayları büyük bir işlev görmüştür. Dahası giderek güçlenen Ermeni milliyetçiliğine karşı önlem alınmıştır.

Buna noktadan hareketle Hamidiye Alayları, birçok fayda sağlamıştır. Birincisi, iç dinamikler bakımından Kürtlerin, devletin korunmasında ciddi gayretlerini ortaya çıkarmış ve Kürt isyanlarına karşı bir tedbir olmuştur. İkincisi ise dış dinamikler bakımından olmuştur. Dışarıdan gelecek tehditlere karşı hazır ve devlete sadakatle bağlı bir güvenlik unsuru olmuştur. Hamidiye Alayları, birçok bakımdan II. Abdülhamid'in devletin sınırlarını içten ve dıştan gelen tehlikelere karşı korumak için örgütlenmişlerdir. II. Abdülhamid bu çerçevede daha sağlıklı sonuçlar alabilmek amacıyla 1892 yılında aşiret mekteplerinde Kürt öğrencilerin eğitim almalarına yönelik olarak faaliyetleri de artırmıştır. Bu doğrultuda eğitim kurumlarının sayısını arttırmış ve "Aşiret Mektebi" türünde girişimlerde de bulunmuştur.¹¹⁴ Keza bu okulu bitirenlerin mülkiye mektebine devam etmeleri noktasında çabasının olduğu görülmüştür. Hamidiye Alayları, sadece II. Abdülhamid dönemine özgü bir güvenlik unsuru olmamış aynı zamanda II. Abdülhamid'ten sonra da varlık göstermiştir. 1909 yılında Hamidiye Alayları bu kez Aşiret Alayları olarak ortaya çıkmıştır. 1912 yılında ise Aşiret Süvari Fırkaları adını almıştır. Bu alaylar, özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda gösterdikleri uyumlu çalışmalar neticesinde çok ciddi katkılar sunmuştur.¹¹⁵ Nitekim bu unsurlar, Kazım Karabekir Paşa'nın etkisiyle Ruslara yönelik Kafkas cephesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Bilhassa Batı'nın desteklediği Hınçak ve Taşnak adı altında

¹¹³ J. Klein (2013). *Hamidiye Alayları: Devletin sınır boyları ve Kürt aşiretleri*. (Çev: Renan Akman), Ankara: İletişim Yayınları, s.17.

¹¹⁴ A. Akpınar (1997). *Osmanlı Devleti'nde Aşiret mektebi*. İstanbul: Göçebe Yayınları, s. 14.

¹¹⁵ E. Kur'an (1992). Türkiye'de Kürt meselesi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 79, 169.

ortaya çıkan Ermeni çetelerine karşı, Müslüman halkı korumak için ciddi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Tüm bunlara ilaveten Hamidiye Alayları, zaman içerisinde belli aralıklarla disiplinsiz bir hal almıştır. Disiplinsiz ve taşkınlık yapmaya başlayan Hamidiye Alayları, ilk başlarda iyi bir örgütlenme gibi görünse de sonraları bu durum tersine dönmüştür. Hamidiye Alayları ile Kürtleri, Osmanlı'ya daha yakın tutmak amaçlanmış, ancak pratikte ilk başlardaki gibi uygulaması yapılamamıştır.¹¹⁶ Zira bunda en büyük neden II. Abdülhamid'in amaçladığı düzene ardıllarının ayak uyduramamasıydı. II. Abdülhamid dönemi birçok bakımdan önemli sonuçlar meydana getirmiştir. Son dönemde Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı gerçeği de II. Abdülhamid'in birçok politikayı sahada uygulamasına neden olmuştur. Hamidiye Alayları da bunlar arasında yer almıştır. Bunun yanında orta sınıf serbest girişimciliğin ve yabancı yatırım noktasında özelleştirmeye gitmiştir. Devlet arazilerinin özelleştirilmesi, bürokrasinin daha profesyonel bir hal alması, orduda subay sayısında hızlı artışlar ve ulaşımda yapılan gelişmeler bölgesel gelişmede önemli olmuştur. Yine II. Abdülhamid'in kıvrak politik manevraları sayesinde Tanzimat ideolojisi şeklinde ortaya çıkan Osmanlı milletinin oluşturulma çabalarına, yükselen milliyetçilik dalgası büyük bir engel teşkil etmiştir. Çözüm olarak da II. Abdülhamid, halife olarak, aynı dine mensup insanları bir araya getirerek bir entegrasyon oluşturmak istemiştir. Bu politika, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine giden yolu açan nedenlerden birisi olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid'in kapsayıcı yeni Osmanlı politikası, onun tahttan indirilmesi ile son bulmuştur. II. Abdülhamid'i tahtan indirerek Osmanlı yönetimine geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti, her ne kadar Osmanlı sloganı ile iktidara gelse de daha sonraları bu amaca yönelik girişimleri azaltmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için Osmanlıcılık ve İslamcılık dışındaki dayanışma kapıları aramaya başlamışlardır. Bu arayışta 1900'lü yıllardan başlamak üzere artık Türkçülük kavramı temel alınmıştır. Ancak bu düşünce akımının zayıf yönü Türkler dışındaki milletlerin Osmanlı'ya bağlılığı konusunda ciddi sıkıntılar yaşatmıştır. Bunun yanında da Osmanlıcılık ile tüm unsurlar, kendilerini Osmanlı'nın bir ögesi şeklinde görmüşlerdi. Buna bağlı olarak Türkçülük akımı sorun yaratmıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "Osmanlıcılık" sloganı ile Jön Türklerin "Türkçülük" kavramının bir araya gelmesi siyasî anlamda negatif bir atmosferin doğmasına neden olmuştur. Özellikle Arap

¹¹⁶ Akyol, 2006, a.g.k., 47.

milliyetçiliğin öncülüğünde diğer milletlerin çözülmesi hızlanmıştır. O döneme kadar sultana aynı zamanda halife'ye bağlılık noktasında sorun çıkarmayan etnik gruplar, Osmanlı'nın yeni idarecilerine karşı mesafeli durmuşlardır. Öyle ki Araplardan sonra bu durumdan en çok rahatsız olanlar Kürtler olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi Kürtlerin Osmanlı padişahlarını İslam'ın birer savunucuları ve koruyucuları şeklinde görmeleri, onların Osmanlı'ya bağlılık noktasında önemli bir unsurdu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık sloganı altında esas itibariyle Türkçülüğü savunur olması da rahatsızlık uyandırmıştır.

Bunun yanında Kürtlerin milliyetçilik duyguları da var olan bir olguydu. Ancak Osmanlı Devleti'nin idarecilerinin Kürtler ile kurduğu ilişkiler çoğu kez bu milliyetçiliğin tehlikeli bir hale dönüşmesine engel olmuştur. Ayrıca 1880 yılından itibaren bu durum daha farklı bir evreye geçmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte Kürtler arasında da milliyetçilik duyguları daha belirgin bir hal almıştır. Bu dönemde İstanbul'da Kürt dernekleri kurulmuş, bazı dergi ve gazeteler yayın hayatına başlamıştır. Örneğin; 1890 yılında sultana sadakatiyle bilinen Şerif Paşa, Paris elçisi iken daha sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından görevden alınınca, Kürt milliyetçiliği duyguları ön plana çıkmıştır. Böylece Şerif Paşa, Kürtçü ayrılıkçı fikir ile ilgili faaliyetlere destek vermiştir.¹¹⁷ Nitekim Şerif Paşa, İstanbul'da kurulan ilk milliyetçi Kürt cemiyetlerine aktif olarak katılmış ve destek vermiştir. Öte yandan Şerif Paşa, Osmanlı idaresi altında yerel milliyetçiliği hedefleyen "*Kürdistan Teali Cemiyeti*"ni de kurmuştur. Daha sonra ise bu cemiyet, tamamen Kürtçü ayrılıkçı fikrini savunan "*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*"ne dönüşmüştür. Bu cemiyet iç tüzüğünde, Kanun-i Esasi ve Osmanlıcılık fikrini savunduğunu göstermek istese de esas itibariyle yaptıkları eylemler ile baskın olarak ayrılıkçı nitelikteydi. Bununla birlikte her ne kadar Kürtçü ayrılıkçı fikirler üzerinden faaliyet gösterip eylemler yapmış olsa da, Kürtler arasında bu cemiyete yönelik olumlu bir izlenim oluşmamıştır. Hatta bazı durumlarda yaptığı etnik ayrımcılıktan dolayı kınanmıştır.¹¹⁸ Genel itibariyle Kürtler, İttihat ve Terakki Cemiyeti Hükümeti sonrasında Jön Türklerin iktidara gelmelerine ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesine karşı çıkmış olmalarına rağmen, bu durumu isyana dönüştürmemişlerdir. Daha sonraki Kürt isyanlarının ise farklı nedenleri vardır. Bu nedenler arasında dini nitelikler ağır basmaktadır. Kürtlerin dini liderleri konumunda

¹¹⁷ Kirişçi ve Winrow, 2002, a.g.k., 87-90.

¹¹⁸ Çay, 1993, a.g.k., 367.

bulunan şeyhler, yeni iktidarlar ile ilgili olarak negatif fikirler taşımışlardır. Tanzimat Fermanı ile birlikte şeyhler, genel olarak Osmanlı Devleti'nin bu reformcu yönüne karşı tepki göstermişlerdir. Şeyhler çoğu kez kullanılan ümmet ve ulus kavramlarının yer değiştirmesini pek olumlu karşılamamışlardır. Sultan ve Halifelik gibi kavramların yerine soyut ve seküler ifadelerin sık olarak kullanılır olması da yine tepki çeken bir diğer nedendi.

II. Abdülhamid, sultan olarak kaldığı sürece izlediği politika ile büyük bir rahatlamayı sağlamıştır. Ancak Sultan Abdülhamid'in politikaları kimi çevreleri de rahatsız etmiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in politikalarına ters düşen Türkçü ve Milliyetçi çevreler onu tahtan indirmelerini sağlamışlardır. Sultan Abdülhamid, milliyetçilik duyguları ile devlet yönetiminin zorluğunun farkına vardığından dolayı milliyetçilik içeren politikalara yönelmekten kaçınmıştır.

Diğer yandan Osmanlı'nın son zamanları birçok bakımdan sancılı bir döneme işaret etmiştir. 1870 yılından başlamak üzere Ermeni çeteleri, Rusya'nın da desteğini alarak ve yabancı ülkelerin tahrikleri ile silahlanmışlardı. Ermeni çetelerinin amacı bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasıydı. Buna yönelik Ermeniler kanlı terör eylemlerine girişmişlerdir. Bu kanlı eylemlerin başlangıç tarihi olarak 1880'ler olup, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar bu eylemlere devam etmişlerdir.

I. Dünya Savaşı esnasında Aralık 1916'da Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutanlığı'na getirilen Mustafa Kemal Paşa, bölge insanı ile iyi ilişkiler kurmuştur.¹¹⁹ Mustafa Kemal Paşa, bölgedeki temasları esnasında bölge ve Ermeni çeteleri hakkında ciddi malumat sahibi olmuştur. Buna bağlı olarak Kazım Karabekir Paşa'ya yolladığı mektupta, doğu vilayetlerinde Ermenilerin yaptıkları acımasızlıkları dile getirmiştir. Bu doğrultuda adımların atılması için de bazı önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Kürtleri kardeş gibi kabullenip, onların ortak paydada yer alması için çaba göstermiş ve bunu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığıyla dünyaya da gösterme çabası içerisinde olmuştur.¹²⁰ Öyle ki Mustafa Kemal Paşa, bu fikir doğrultusunda 1919 yılında çok sayıda Kürt temsilcinin de olduğu Erzurum Kongresine katılmıştır. Ayrıca kongrede, sultan ve halifelik makamları da Türk ve Kürtler için ayrılmaz bir kalkan şeklinde kullanılmıştır. Zira daha önce de ifade edildiği gibi Kürtlerin, Osmanlı'ya bağlılığı Sultan ve Halifelik makamı ile daha güçlü olmaktadır.

¹¹⁹ Akyol, 2006, a.g.k., 67.

¹²⁰ Akyol, 2006, a.g.k., 68.

Çünkü Kürtler, Türk milliyetçiliğinin olduğu durumlara karşı tepkili olmuşlardır.¹²¹ Keza bu durum Erzurum Kongresi'ni takip eden Sivas Kongresi'nde de açıkça ortaya konulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nde Hilafet makamı çerçevesinde Türklerin ve Kürtlerin ayrılmaz bir parça olarak tüm düşmanlara karşı güçlü bir irade ortaya koyacağından şüphe duymamıştır. O zaman için hem Türkler hem de Kürtlerin hilafet makamına gösterdikleri sadakat, Mustafa Kemal Paşa'nın dikkate aldığı bir konu olmuştur. Çünkü her iki milletin İslam inancına yönelik tutumları benzerlik taşımaktadır. Aynı şekilde ortak tarihleri boyunca İslam bayrağı altında bir araya gelmeleri noktası da dikkate değerdir. Bu bakımdan ortak düşmana karşı vatan toprağının elde tutulması birlikte mücadeleyi ve ortak akıl etrafında çevrenmeyi gerektirmiştir. Bu ortak akıl da hilafet makamı olmuştur. Öte yandan 28 Ocak 1920'de Milli Mücadele'nin ilke ve amaçlarını kapsayan Misak-i Milli kabul edilmiş ve Musul gibi Osmanlı'ya ait olan bölgelerin yeniden elde edilmesi doğrultusunda bölgede bulunan bazı aşiretler ile işbirliği yapılmıştır.¹²²

Misak-ı Milli gerçekte bağımsızlık beyannamesi niteliği taşımaktadır. Zira Osmanlı'nın kendi sınırlarını belirlemesi ve ona göre hareket etmesi önemli bir nokta olmuştur. Bu durumun farkına varan İngilizler, 13 Kasım 1918'de İstanbul'u resmen işgal etmiştir. Aynı zamanda mecliste basılan çoğu milletvekili tutuklanıp Malta'ya sürgün edilmişlerdir. Bunun yanında baskından kurtulan milletvekilleri ise çalışmalarına süresiz olarak ara vermek zorunda kalmışlardır. Tüm bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, devreye girerek 23 Nisan 1920'de Ankara'da yeni bir meclis kurmuştur.¹²³ Kurulan yeni mecliste, ilk önce isyanların bastırılması konusu gündeme gelmiştir.

Yeni Meclis ayaklanmaları bastırarak gücünü kanıtlamak istiyordu. Nitekim 1921 yılına kadar birçok ayaklanmayı bastıran yeni meclis gücünü kanıtlamayı başarmıştır. Bunun yanı sıra 1919 ve 1921 yılları arasında 23 ayaklanma gerçekleşmiştir. Bunlardan sadece dördü Kürt isyanıydı.¹²⁴ O dönem için bu isyanlar, Osmanlı Devleti'ne çok ciddi kayıplar vermesine neden olmuştur. İşgal altındaki ülkenin ayrıca iç isyanlar ile uğraşması milli mücadeleye büyük oranda zaman kaybı yaşatmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın, Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği büyük başarılarından en önemlisi Anadolu'daki farklı unsurları bir araya getirmiş olmasıdır. Özellikle Türk ve Kürt

¹²¹ Kirişçi ve Winrow, 2002, **a.g.k.**, 80.

¹²² Kirişçi ve Winrow, 2002, **a.g.k.**, 74.

¹²³ Kirişçi ve Winrow, 2002, **a.g.k.**, 82.

¹²⁴ Kirişçi ve Winrow, 2002, **a.g.k.**, 86.

unsurların Milli Mücadelede en ön safta buluşmaları son derece önemlidir. Bu bağlamda tüm Anadolu halkının büyük bir özveri ile yürüttükleri Milli Mücadelede önemli bir başarı elde edilmiştir. Lozan Antlaşması görüşmeleri esnasında İttifak Devletleri, Kürtleri azınlık statüsünde görmelerine karşın İsmet Paşa ısrarla bunu reddetmiştir. İsmet Paşa, muhataplarına Türkler ve Kürtleri, bu memleketin asli unsurları olarak takdim etmiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ana gövdesinde Türklerin ve Kürtlerin olduğu özellikle vurgulanmıştır.¹²⁵ Böylece Türkiye'de azınlık terimi gayrimüslimlere yönelik kullanılan bir ifade olarak tüm dünyaya duyurulmuştur. Nitekim Lozan Antlaşması'nda bu durum ortaya konulmuştur. Müslüman olmayan Türk vatandaşları tanımı azınlıklar için kullanılmıştır. Aynı zamanda Türkiye topraklarında yaşayan her birey özgür olarak kendi dilini, kültürünü yaşamıştır. Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca birçok coğrafyada hüküm sürmesine rağmen hiçbir milletin dilini, kültürünü ve değerlerini değiştirmeye çalışmamıştır. İsyanların olabileceği yerlerde birtakım yer değişiklikleri olmuş ancak bu durum güvenlik gerekçesi ile yapılmıştır.

Öte yandan azınlık olarak sayılan gayrimüslimler, inanç noktasında kendi dinlerini yaşamışlardır. Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar ve Museviler kendi dini inançları noktasında ciddi bir sıkıntı yaşamamışlardır. Bunun yanında Kürtler ise dil bakımından Türklerden farklıydılar. Ancak kültürel değerler ve din bakımından Türkler ile ortak paydaya sahiptiler. İki milletin kader birlikteliği olduğu için Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetler yapmışlardır. Irak ve o çevrede konuşlanmış Kürtler çok uzun yıllar Doğu'dan, Osmanlı'ya tehdit oluşturan güçlere karşı kale savunması görevi görmüşlerdir. Bunu bilen Osmanlı yönetimi ise bu bölgedeki Kürtlere önem vermiştir. Aynı şekilde Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Kurtuluş Savaşı esnasında Kürtler ve Türkler büyük bir çaba göstermişlerdir. Bazı durumlarda Kürtler için azınlık ifadesi kullanılsa da bunu Kürt vekiller sert bir dille eleştirmişlerdir.¹²⁶ Örneğin Lozan barış görüşmeleri esnasında Kürtler için azınlık ifadesinin kullanılmasına karşın İsmet Paşa'nın tavrına destek olarak Diyarbakır milletvekili Hacı Şükrü Bey, Erzurum milletvekili Necati Bey, Bitlis milletvekili Yusuf Ziya Bey gibi birçok kişi meclis kürsüsüne çıkarak bunu onaylamışlardır.¹²⁷ Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen Kürt isyanlarının temelinde ya din ya da diğer bireysel

¹²⁵ Akyol, 2006, **a.g.k.**, 74.

¹²⁶ A. Hür (2008). Osmanlı'dan bugüne Kürtler ve devlet: Kürt milliyetçiliğinin 'geç' doğumu. *Taraf Gazetesi*, Erişim: <http://www.haksozhaber.net/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-1-7766yy.htm>, (Erişim Tarihi: 3.11.2017).

¹²⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (1339). İctima: 180, Cilt: 26, s. 500.

çıkarlar etkili olmuştur. Bağımsız bir devlet kurma düşüncesi taşıyan Kürt milliyetçileri olsa da Kürtler, genel itibariyle Osmanlı Devleti ile barış içerisinde yaşamışlardır.

1.3.1. 1806-1808 Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı

Osmanlı-İran arasındaki sınır bölgesindeki toprakları kontrol eden Baban Aşireti'nin önemli isimlerinden Abdurrahman Paşa, Halid Paşazade Mehmed Paşa'nın oğludur. Büyük kardeşi Osman Paşa öldükten sonra 1790 tarihinde Köysancak ve Baban sancağında mutasarrıflık görevinde bulunmuştur. 1796 tarihinde görevinden alınmıştır. Köysancak'a gittiği sırada yerine Baban'a Halid Paşa mutasarrıf olmuştur. Görevini başarıyla yerine getiren Halil Paşa'ya vezirlik görevi verilmiştir. Abdurrahman Paşa da Süleymaniye mutasarrıfı olmuştur. Abdurrahman Paşa'nın mutasarrıflığı, Baban ailesinin gücünün anlaşılması açısından önemlidir. Yaşadığı dönemin koşulları Abdurrahman Paşa'nın siyasî yeteneğini ortaya çıkarmaktadır. Baban ailesinin varlık gösterdiği bölgedeki siyasî iklim ve iktidar mücadeleleri, Abdurrahman Paşa'nın nasıl bir siyaset üretmesi konusunda kendisine model olmuştur.¹²⁸

Abdurrahman Paşa, yöneticilik görevinin ilk zamanlarında oldukça başarılı olmuştur. Bu durum, Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın güvenini kazanmasını sağlamıştır. Süleyman Paşa düşmanlarını ortadan kaldırmak için Abdurrahman Paşa'nın gücünden de yararlanmıştır.¹²⁹ Abdurrahman Paşa ile ilgili görevi sırasında İstanbul ve Irak'a, birçok şikayette bulunulmuştur. Ancak yapılan tüm şikayetlere rağmen Bağdat Valisi Süleyman Paşa, Abdurrahman Paşa'yı korumaya devam etmiştir.

Abdurrahman Paşa hakkında ileri sürülen iddialar nedeniyle İstanbul'dan, Irak ile ilgili rapor hazırlanması için Kapıcıbaşılarından Ahmet Ağa gönderilmiştir. Ahmet Ağa'nın yaptığı çalışmalar sonucunda hazırladığı raporda çok dikkat çekici bilgiler yer almıştır. Raporda Baban aşireti ile ilgili önemli bilgiler ve üzerinde durulması gereken noktalar yer almaktadır. Bu raporda dikkat çeken hususlardan biri, Baban Aşireti'nin bir kısmının İran tarafından Sine Hanı'nın idaresinde olduğu, İran Hükûmeti'nin niyetinin ise Süleymaniye Sancağı'nda bulunan Baban aşiretini kontrol etmek hatta ilhak etmek düşüncesinde olduğudur. Ayrıca rapordaki bilgilere rağmen Bağdat Valisi Süleyman Paşa, Abdurrahman Paşa'yı savunmuştur. Zira Abdurrahman Paşa'nın görevi sırasında

¹²⁸ M. Süreyya (1996). *Sicil-i Osmani*. 1, İstanbul, s. 96-97.

¹²⁹ Bayrak, 2012, **a.g.k.**, 652.

sergilediği başarılı yöneticilik bu kuşkuları bertaraf etmiştir. Daha sonra da Bağdat Valisi Süleyman Paşa, raporda Abdurrahman Paşa ile ilgili ortaya atılan iddiaların asılsız olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

Abdurrahman Paşa tarafından başarılı bir siyasetin yürütülmesiyle İran'ın, Irak'ı kontrol etme planını gerçekleştirilmemiştir. Aslında Baban Sancağı Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa, İran sınırına yakın oturan Belbas aşiretinin sınırı geçerek İran tarafındaki köylere zarar vermesi üzerine İran hükûmetinin şikayetlerini ortadan kaldırmak için görevlendirilmiştir. 1796 yılında verilen bu görev sırasında bazı uygunsuz hareketleri olduğu iddia edilerek, İran hükûmeti bu kez Abdurrahman Paşa hakkında Bağdat Valisi Süleyman Paşa'ya yeni bir şikayet mektubu göndermiştir. Abdurrahman Paşa, araştırmalar sonucunda görevden azledilmiştir.¹³¹

Abdurrahman Paşa'nın görevden alınmasıyla ilgili birçok iddia ortaya atılmıştır. Bu iddialardan biri, İranlıların bir süredir Bağdat Valisi Süleyman Paşa'ya, Abdurrahman Paşa'yı görevden alması için baskı yaptığıdır. Diğer bir iddia ise Süleyman Paşa'nın zor durumda kalmasıdır. Bu yüzden Abdurrahman Paşa, olay daha çok büyümeden kendi rızası ile çekilmiştir. Ancak tüm bu iddialar bir kanıta dayandırılmamıştır. Zira bilgi kirliliği, fikir alış verişi mekanizmalarını işlevsiz hale getirmiştir. Ancak kuşku götürmeyen bir durum olarak şu söylenebilir ki İran tarafı bu durumdan kazançlı çıkmıştır. Siyasî baskı ve diğer yöntemler ile bölge üzerinde etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. Bu bakımdan da İran'ın doğrudan güç gösteremediği yerde diplomasi kanalları kullanılarak kazanımlar elde etmeye yönelmiştir. Bu durum İran'ın bölge aşiretleri üzerinde ciddi etkilerinin olduğunu göstermektedir. Abdurrahman Paşa görevden ayrıldıktan sonra Bağdat'ta oturmaya başlamıştır. Ancak Abdurrahman Paşa, burada sessizliğini korumayıp çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Zira kendisine yönelik bir haksızlığın yapıldığı yönünde kanaate varmıştır. Abdurrahman Paşa'nın görevden ayrılmasından üç yıl sonra, 1799'da Vahhabiler isyan etmiştir. Bunun üzerine Bağdat Valisi Süleyman Paşa, kethüdası Ali Paşa komutasında askerleri Vahhabilere boyun eğdirmek için göndermiştir.¹³²

Vahhabilerin isyanı sırasında Hefk ve Celiha aşiretleri de ayaklanmıştır. Bu yüzden Ali Paşa Bağdat'tan ayrılmıştır. Bu durumu fırsat bilen Abdurrahman Paşa ile kardeşi aynı zamanda Köy ve Harir Sancakları mutasarrıfı olan Selim Bey de isyan

¹³⁰ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 161/6701.

¹³¹ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 205/10682.

¹³² BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 162/ 6726.

etmiştir. Ali Paşa aniden çıkan bu sorunu ivedilikle çözmeye çalışmıştır. Abdurrahman Paşa'yı yakalayıp hapsedmiştir. Köy ve Harir Sancakları mutasarrıfı Selim Bey ise görevinden alınarak Hille'ye sürgün edilmiştir. Köy ve Harir Sancakları, Timur Paşazâde Mehmed Bey'e paşalık rütbesi ile verilmiştir.¹³³ Nisan 1802'de Bağdat'ta veba salgını ortaya çıkmıştır. Süleyman Paşa, veba salgınının başgöstermesiyle ve aynı zamanda yaşlı olması nedeniyle de yetkilerinin büyük bir bölümünü kethüdası ve damadı olan Ali Paşa'ya devretmiştir.¹³⁴

Öte yandan Abdurrahman Paşa, Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Bağdat valiliğindeki yönetim değişiklikleri ve birbirini izleyen olaylar neticesinde 1804 yılında yeniden Baban mutasarrıfı olmuştur.¹³⁵ 1802 yılında Şiiler tarafından kutsal sayılan Kerbela ve Hz. Hüseyin türbesi, Vahhabiler tarafından yağmalanmıştır. Bağdat valisi olarak atanan Ali Paşa, Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa ile beraber 1804 tarihinde Hille'de Vahhabileri yenmiştir.¹³⁶

Ali Paşa, bu zaferden sonar Habur bölgesine yerleşen El-Abid aşiretine boyun eğdirmek için Abdurrahman Paşa ve Köy Sancağı mutasarrıfı Mehmet Paşa'yı görevlendirmiştir. Akraba olan Abdurrahman ve Mehmet Paşa arasında düşmanlık vardı. Her ikisi arasında ciddi bir rekabet vardı. 1805 yılında, Mehmet Paşa, Kerkük dolaylarına geldiği zaman Abdurrahman Paşa, Mehmet Paşa'yı idam ettirmiştir.¹³⁷ Bu durum ister istemez Ali Paşa'yı rahatsız etmişti. Ancak Ali Paşa, bu duruma yönelik olarak sadece rahatsızlığını bildirmekle kalmıştı. Aslında yaşanan bu hadise Ali Paşa için pek de kabul edilecek bir durum değildi. Zira Abdurrahman Paşa, Ali Paşa'nın otoritesini de tanımamıştı. Ali Paşa, bu durumdan dolayı rahatsız olmasına rağmen Abdurrahman Paşa'yı sadece uyarmıştır. Abdurrahman Paşa'nın benzer davranışlar sergilemesi ve taşkınlıklarının devam etmesini takiben Baban Sancağı mutasarrıflığı görevinden alınmıştır.¹³⁸

Ali Paşa, İmadiye taraflarında bulunan Ahmed Paşazâde Halid Bey'i Baban mutasarrıflığına atamış, Köy ve Harir Sancakları'nın idaresini ise, İbrahim Paşazâde Süleyman Bey'e vermiştir. Halid Bey, yanına aldığı çok sayıda askerle Baban mutasarrıflığını ele geçirmek üzere Süleymaniye'ye doğru harekete geçmiştir. Ancak

¹³³ Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 8, İstanbul: Matbaa-i Osnaniye, s. 167.

¹³⁴ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 167.

¹³⁵ Zeki Bey, 2005, **a.g.k.**, 233.

¹³⁶ BOA. HAT. Dos/Göm. nr. 105/4126.

¹³⁷ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 8, 23.

¹³⁸ Bayrak, 2007, **a.g.k.** 653.

Abdurrahman Paşa ve ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bunun üzerine Ali Paşa, ordusuyla beraber Abdurrahman Paşa'nın üzerine yürümüş ve onu yenmiştir. Abdurrahman Paşa, İran'a kaçıp Şah'dan yardım istemiştir. Şah, Abdurrahman Paşa'yı korumayı vaat ettiği için bu talebi kabul etmiştir.¹³⁹ İran Şah'ının bu tavrı Osmanlı ve İran arasında yeni bir anlaşmazlığa neden olmuştur.¹⁴⁰

Bu durum İran'ın, Irak bölgesinde nüfuz oluşturmaya açısından önemliydi. Daha sonra İran'dan aldığı destekle çeşitli faaliyetlerde bulunan Abdurrahman Paşa, Baban Sancağını geri alma planlarına uygun olarak, İran Şah'ından bir mektup göndermesini talep etmiştir. İran Şah'ı bu talep doğrultusunda Ali Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Ancak Ali Paşa, Abdurrahman Paşa'nın taşkınlıklarını bildiğinden dolayı İran Şah'ının talebini reddetmiştir. Bu bağlamda istediğini alamayan Abdurrahman Paşa, İranlıları büyük para ve mal ile ikna etmeye çalışmıştır. Bunda kısa sürede başarılı olduktan sonra İranlılar'dan aldığı destekle Baban Sancağı'nı ele geçirmek için harekete geçmiştir.¹⁴¹ Daha sonra ise olay iki ülke arasındaki büyük bir meseleye dönüşmüştür. Zira Abdurrahman Paşa, İran Şahı'nın oğlu Abbas ile birlikte hareket etmiştir. Bu durumdan haberdar olan Ali Paşa, ordusunu hazırlayıp sınıra doğru harekete geçmiştir. Aynı zamanda da durumu merkeze bildirmiştir.¹⁴² Ali Paşa'nın kendi ordusu ile İran kuvvetlerini karşılaması bir açıdan İran'a savaş ilan etmek anlamına gelmekteydi. Bu durum doğal olarak Osmanlı yönetiminde de bir telaşa ve endişeye neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi olayın büyümemesi için girişimlerde bulunmuştur.¹⁴³

Osmanlı yönetimi bütün bu olaylar karşısında belli bir politikaya sahipti. Ali Paşa'nın yetkilerini aşarak İran'a savaş açması, bunun yanında da İran'ın, Irak'ta meydana gelen olaylara müdahil olması aynı derecede kabul edilemezdi. Zira her iki durum Osmanlı yönetiminin otoritesini tanımamak anlamına gelmekteydi. Olayların gelişimi Osmanlı Devleti açısından Irak'ın kuzeyinde tam manasıyla bir otoritenin sağlanamamış olduğunu göstermekteydi.¹⁴⁴ Ancak Osmanlı Devleti, konjoktürel olarak Rusya'ya karşı İran ve Fransa ile ittifak halindeydi. Böyle bir durumda İran ile bir savaş ihtimali bütün bu dengelerin alt üst olması anlamına gelmekteydi. Önlem olarak merkezi yönetim bir ferman yayınlarak, Ali Paşa'nın derhal geri dönmesini istemiştir.

¹³⁹ BOA. HAT. Dos. Göm. nr. 160/ 6671.

¹⁴⁰ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 8, 51.

¹⁴¹ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 8, 52.

¹⁴² BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 105/4116.

¹⁴³ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 60/2690.

¹⁴⁴ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 160/6681.

Fermanın yayınlanmasına rağmen bazı aşiret güçleri, İran sınırını çoktan aşmış olup sınırda yer alan yerleşim yerlerini yağmalama faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Yaşanan gelişmeler üzerine İran Şahı Mirza Mehmed Şefi Han, bu yağmalama faaliyetlerinde bulunanların cezalandırılmalarını talep etmiştir.¹⁴⁵ Bu olaylar sonucunda İran Şahı, Osmanlı Devleti'ne Ali Paşa'nın, İran sınırlarına saldırdığını bildiren bir nota göndermiştir.¹⁴⁶

İran, suçlamalarında Ali Paşa'nın, Abdurrahman Paşa'yı bahane ederek İran sınırlarını ihlal ettiğini öne sürerken Osmanlı yönetimi de notaya cevap olarak Ali Paşa'yı savunarak, olayın tamamen Abdurrahman Paşa'nın iadesi ile ilgili olduğunu belirtmiştir. İran ise Ali Paşa'nın, Abdurrahman Paşa'yı affederek görevine iade etmesinin iyi bir çözüm olacağını ifade etmiştir. Nitekim Abdurrahman Paşa, yanına verilen İran askerleriyle beraber Süleymaniye'ye doğru harekete geçmiştir. Abdurrahman Paşa'nın İran askeriyle birlikte Süleymaniye'ye doğru hareket ettiği haberini alan Bağdat Valisi Ali Paşa, Baban Mutasarrıfı Halid Paşa'ya yardım amaçlı yeğeni ve kethüdası Süleyman Bey'i az sayıda asker ile göndermiştir. Süleymaniye yakınlarında sınır boyunda meydana gelen çarpışmalarda İran askerinin sayı bakımından fazla olması nedeniyle üstünlük sağlamış ve Süleyman Bey esir düşmüştür. Bu durumdan yaralanmak isteyen Abdurrahman Paşa, Ali Paşa'ya müracaat ederek suçunun bağışlanmasını istemiş ve affedilerek eski görevine dönmek istediğini dile getirmiştir.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin, İran ile sorunun büyümemesi için uygulamaya koyduğu bu politika neticesinde olaylar yatışmıştır. Ancak yine de Abdurrahman Paşa'nın itaat etme konusu sorun olarak kalmıştır. Zira Abdurrahman Paşa, yaptığı bu isyan ile kendisine güçlü bir alan açmıştır. Benzeri durumlarda İran ile ittifak edebildiğini gördüğünden dolayı eline büyük fırsat geçmiştir. Bunun yanı sıra İran, Abdurrahman Paşa ve Baban Sancağı üzerinden sahada nüfuz kurma fırsatını ele geçirmiştir. Öte yandan Ali Paşa ile Abdurrahman Paşa arasındaki anlaşmazlıklar devam etmiştir. Daha önce Ali Paşa, Abdurrahman Paşa'nın asi davranışları yüzünden ciddi bir itibar kaybına uğramıştı. Merkezi yönetim açısından Ali Paşa'nın, artık aşiretler ve bölge halkı tarafından da desteklenmediği yönünde bir düşünce oluşmuştur.¹⁴⁸ Bu gelişmeler yaşanırken 1807

¹⁴⁵ Bayrak, 2012, **a.g.k.**, 654.

¹⁴⁶ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 161/6704.

¹⁴⁷ Cevdet Paşa, (1891), **a.g.k.**, 8, 52.

¹⁴⁸ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 160/6681.

yılında Ali Paşa, düşmanı olan bir grup kölemen¹⁴⁹ tarafından öldürülmüştür.¹⁵⁰ Yaşanan bu olaylar sonucunda görülmektedir ki Abdurrahman Paşa'nın, Baban Sancağına yönelik olarak yaptığı girişimler Irak'ın kuzeyinde Osmanlı Devleti için ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Ali Paşa'nın öldürülmesinden sonra kölemen olan kethüda Süleyman Paşa, Bağdat valisi olmuştur.¹⁵¹ Geleneksel olarak vali olan bir kişi, diğer devlet erkani tarafından tebrik edilirdi. Ancak Süleyman Paşa, vali olunca Abdurrahman Paşa tebrik etmeye gitmemiştir. Dolayısıyla Abdurrahman Paşa'nın isyan ettiği düşünülmüştür.¹⁵² Bu durum, Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın Bağdat'a kurmaya çalıştığı güçlü yönetimi sekteye uğratmıştır.

Bu konu hakkında bir belirsizlik olurken hangi nedene dayandığı belli olmamakla beraber Süleyman Paşa, büyük bir ordu ile 1807 yılında Abdurrahman Paşa'ya saldırmıştır. Civar emirlerinin de yardımı ile Abdurrahman Paşa yenilmiştir. Daha önce olduğu gibi Abdurrahman Paşa, İran'a kaçmıştır.¹⁵³

Abdurrahman Paşa'nın yenilip İran'a sığınmasından sonra Baban Sancağı, eski Köy Sancağı mutasarrıfı Baban Süleyman Paşa'ya verilmiştir.¹⁵⁴ Ancak bu olay, diğer Baban bireyleri arasında sorun çıkmasına neden olmuştur. Zira bölgede sevilen ve saygı duyulan Baban ailesi üyesi Halid Paşa mutasarrıf olmak istiyordu. Halid Paşa'nın isteği gerçekleşmeyince, 5-6 bin kişilik bir kuvvetle İran'a giderek Abdurrahman Paşa ile birleşmiştir. Bu sırada Gürcistan sınırında Osmanlı Devleti, Ruslarla savaşmaktaydı. Bu yüzden İran ile gerginlik yaşanmak istenmiyordu. Bağdat valisinin bu sebeplerden dolayı Abdurrahman Paşa'yı tekrar görevine iade etmesini istemiştir.¹⁵⁵ Durumun daha da ciddi bir hal aldığı görülen Süleyman Paşa, hatasını anlayıp Abdurrahman Paşa'yı yeniden Baban mutasarrıfı yapmıştır. Yaşanan bu hadise Abdurrahman Paşa'nın daha da güçlenmesini sağlamıştır.¹⁵⁶ Süleyman Paşa'nın, Bağdat valiliği sırasındaki kötü yönetimi Osmanlı Devletini özellikle İran karşısında zor durumda bırakmıştır. Ayrıca

¹⁴⁹ Kölemenlere tarihi süreç içinde bakıldığında Mısır'da egemenlik sağlayan ve Türk soyundan gelen hükümdarların bir kısmına verilen bir isimdir. Bu ismi kullananlar zamanında gemilerle Mısır'a köle olarak getirilen ve satılan Türkmen boylarıdır. Detaylı bilgi için bkz. Y. İsmail (2004). *Memlükler. DİA*, 29, Ankara: TDV, s. 90.

¹⁵⁰ Cevdet Paşa, 1891, *a.g.k.*, 8, 52.

¹⁵¹ Cevdet Paşa, 1891, *a.g.k.*, 9, 207.

¹⁵² Zeki Bey, 2005, *a.g.k.*, 234.

¹⁵³ Cevdet Paşa, 1891, *a.g.k.*, 9, 207.

¹⁵⁴ Cevdet Paşa, 1891, *a.g.k.*, 9, 206.

¹⁵⁵ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 3/70.

¹⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 9, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 206-207.

kendisyle ilgili şikayetlerin artması görevinden azledilme sürecini hızlandırmıştır. Süleyman Paşa'nın devlete olan borcunun artması da bu sonuçta etkili olmuştur. Bu durumun düzeltilmesi için Osmanlı devlet adamı Halet Efendi¹⁵⁷ tam yetki ile görevlendirilmiştir.

Halet Efendi'ye görevinde yardımcı olmaları için bölge emirleri ve Abdurrahman Paşa'ya da birer hüküm gönderilmiştir. Halet Efendi, Bağdat'a geldiği gibi merkezden getirdiği emirleri Süleyman Paşa'ya iletip borcunu ödemesini istemiştir. Süleyman Paşa, devlete olan borcunun bir kısmını ödeyeceğini belirterek Halet Efendi'yi göndermiştir.¹⁵⁸

Bununla birlikte Süleyman Paşa'dan hoşnut olmayan kesimler de boş durmamıştır. Başta Baban Abdurrahman Paşa olmak üzere diğer muhalif emirler Halet Paşa'nın yanında yer almışlardır. Süleyman Paşa'nın azledilmesini içeren fermanı elinde bulunduran Halet Efendi, Abdurrahman Paşa ile birlikte, Abdullah Ağa'nın adının geçtiği kaymakamlık fermanını birkaç suret şeklinde tüm yerlere iletip bölgedeki diğer emirlerin itaat etmelerini istemiştir. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Süleyman Paşa, durumdan haberdar olmuş ve bu girişimi durdurmak için Halet Efendi'nin üzerine asker göndermiştir. Ancak çatışmalardan önemli bir sonuç çıkmamıştır.¹⁵⁹

Süleyman Paşa'ya olan destek de yavaş yavaş azalmıştı. Zira merkezi yönetime başkaldırı, çoğu bölge emirinin göze alabileceği bir durum değildi. Dolayısıyla padişahın buyruğuna karşı gelmenin kendileri açısından tehlikeli gören bir grup yeniçeri, Süleyman Paşa'ya karşı harekete geçmişlerdir. Meydana gelen çatışmalarda Süleyman Paşa taraftarı ve kölemenler galip gelmişlerdir. Süleyman Paşa, her ne kadar bu durumdan kısa süreli kazançlı gibi görünse de durumun gittikçe kendi aleyhine işlediğinin farkına varmıştır. Bu kapsamda son bir hamle yaparak Bağdat'a yakın bir yerde Halet Efendi kuvvetlerine saldırmıştır. Süleyman Paşa'nın, ateş gücünün yüksek olması ona avantaj sağlamıştı. Çıkan çatışmalar sonucunda Abdurrahman Paşa'nın kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır. Öte yandan bölgenin merkezi valisi olması ona

¹⁵⁷ Halet Efendi, İstanbulda doğmuştur. Bazı devlet adamlarının katipliklerinde bulunmuştur. 1803 yılında orta elçi unvanıyla Paris'e gönderilen Halet Efendi, yaklaşık üç yıl burada kaldı. Fakat İngilizlerle gizlice anlaşma yaptığı ortaya çıkınca görevden alınıp Kütahyaya sürüldü. Burada bir yıl kalan Halet Efendi, devlete karşı isyan hareketinde bulunan Bağdat Valisi Süleyman Paşa'yı idam edip yerine kethüdası Abdullah Ağa'yı getirmek suretiyle II. Mahmud tarafından Bağdat'a gönderildi. Detaylı bilgi için bkz. A. Özcan (1997). Hâlet Efendi. *DİA*, 15, İstanbul: TDV, s. 249.

¹⁵⁸ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 8, 211.

¹⁵⁹ S. Uluerler (2009). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasî İlişkileri (1744-1848)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.174.

avantaj sağlamıştır. Daha önce değinildiği üzere Süleyman Paşa, elindeki güce güvendiğinden fermana karşı çıkmıştır. Ancak Süleyman Paşa, muharebe üstünlüğü sağlamasına rağmen gece saatlerinde onu destekleyen birçok kişi Bağdat'a dönmüş ve az sayıdaki adamıyla kaçarken sığındığı aşiretler tarafından öldürülmüştür.¹⁶⁰ Süleyman Paşa'nın sığındığı aşiretler tarafından öldürülmesi oldukça doğaldır. Zira herhangi bir aşiretin Süleyman Paşa'ya yardım etmesi padişah fermanına başkaldırı olacaktı ve bu da bir isyan sayılacaktı. Bu durum ise aşiret açısından büyük bir tehlikeydi. Daha önce Halet Efendi'nin, Süleyman Paşa'nın azledilmesini içeren fermanın suretinin her yere gönderilmesi de bunda etkili olmuştur.

Öte yandan Süleyman Paşa'nın öldürülmesinden sonra Halet Efendi, Abdullah Ağa'yı vali vekili olarak görevlendirmiştir. Abdurrahman Paşa, Bağdat valisi olmak istiyordu. Abdurrahman Paşa, bu niyetini içeren mektubunu da İstanbul'a göndermiştir. Merkezi yönetim konuyla ilgili olarak Halet Efendi'ye başvurmuştur. Halet Efendi'nin verdiği bilgiler doğrultusunda merkezi yönetim, Abdurrahman Paşa ile ilgili kararını vermiştir. Bu karar, Abdurrahman Paşa'nın Bağdat valisi olması için Bağdat'ta kölemenlerin temizlenmesi yönündeydi. Aksi takdirde ciddi sorunlar yaşanabilirdi. Halet Efendi'ye göre devletin Irak'ta güçlü iradesinin ortaya konulması için kölemenlerin hepsinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Unutulmaması gereken bir durum da Kölemenlerin, Bağdat'ta etkili olduğuydu. Ayrıca kölemenlerin homojen bir yapıda olduğu zira kendi aralarına yabancıları kabul etmemişlerdi.

Baban Aşireti ise her döneme göre değişen farklı politikalar üretmişlerdir. Babanların bir kesimi, Osmanlı ile iyi geçinirken diğer kesimi ise İran ile temas halindeydi. Babanların, kendi çıkarları doğrultusunda davarlanacakları yaşanan olaylar sonucunda su götürmez bir gerçektir. Osmanlı'yı değil kendilerini ön planda tutacakları aşikardı. Bu yüzden Babanların, Irak'ın yönetimine getirilmesi sakıncalıydı. Öte yandan Babanlara Bağdat valiliğinin verilmesi demek Irak hükümetinin Babanlara geçmesi anlamına gelmekteydi. Zira Abdurrahman Paşa'nın daha önceki isyanları ve Baban Sancağı üzerindeki planları ortadaydı. Yaşanan bu hadiseler bir araya getirildiğinde Abdurrahman Paşa'nın Bağdat valisi olmasında büyük çekinceler ortaya çıkmıştır.¹⁶¹

Halet Efendi'nin Bağdat'ta kaldığı süre içerisinde de birçok gelişme yaşanmıştır. Halk esas itibariyle Abdurrahman Paşa'nın, İran yanlısı olduğunu düşünmekteydi. Daha

¹⁶⁰ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 208-209.

¹⁶¹ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 210-211.

önce Abdurrahman Paşa'nın, Osmanlı'ya karşı isyan ettiğinde İran'a kaçması ve bu devletten askeri ve siyasî destek alması bu düşüncüyü destekleyici yöndedir. Halk, Abdullah Paşa'nın vali vekili olmasından da rahatsızlık duymuştu. Bu yüzden Süleyman Paşa'nın oğlu Sait Bey'in vali olmasından yana bir tavır sergilemiştir. Bu duruma göre hareket eden Halet Efendi, yeniçeri ağası Abdurrahman Ağa'ya, Baban Abdurrahman Paşa'yı Bağdat'tan ayrılmaya zorlamasını istemiştir. Sait Bey'in de vali yapılması emrini vermiştir.¹⁶² Böylece çıkan çatışmalar sonucunda Abdurrahman Paşa galip gelmiş yeniçeri ağası ve taraftarları öldürülmüştür. Halet Efendi de durumun ciddiyetini anladıktan sonra Abdullah Paşa'yı vali ilan etmek zorunda kalmıştır.¹⁶³

Halet Efendi bir ay kaldığı Bağdat'ta tüm dengeleri kendi lehine çevirebileceğini düşünmüştür. Bu yönde adımlar attığı için olumsuz sonuçlar ortaya çıkmıştır. Süleyman Paşa olayında gösterdiği performansın devamının geleceği yanılgısına kapılmıştır. Bu yanılgı Halet Efendi'ye hata yaptırmıştır. Bunun sonucunda da Baban Abdurrahman Paşa'nın daha da güçlendiği görülmüştür. Bu bağlamda Abdurrahman Paşa, her ne kadar vali olmayı çok istese de başaramamıştır. Öte yandan Abdurrahman Paşa ve Bağdat valisi arasında da bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. İlk olarak Abdurrahman Paşa, Abdullah Paşa'nın vali olmasında kendi payının yadırganmaması gerektiğini düşünmüştür. Yaşanan bu hadise çıkar çatışmalarını beraberinde getirmiştir.¹⁶⁴

Bölgenin iç ve dış dinamikleri de devamlı olarak yeni sorunları ortaya çıkarmıştır. İran'ın bölgeye yakın olması ve Osmanlı'nın merkezinin, Irak'a uzak olması sorunların çözümüne yönelik elverişli ortamın oluşmasına katkı sunamamıştır. Halet Efendi örneğinde olduğu gibi, Osmanlı yönetimi bazı başarısız sonuçlar almıştır. Her ne kadar Irak yönetimi, Osmanlı'ya bağlı olsa da tam manası ile bölgede otorite sağlanamamıştır. Yine Halet Efendi'nin, Bağdat'a geldiği döneme bakıldığında Abdurrahman Paşa ve Bağdat Valisi Abdullah Paşa arasındaki sorunun detayları anlaşılacaktır.

Abdurrahman Paşa, Süleyman Paşa'nın azledilmesi için yapılan çatışmalarda Derne ve Baclan emiri Abdulfettah Paşa'nın isteksiz tavrını eleştirmiştir. Abdurrahman Paşa'ya göre, Abdulfettah Paşa da Süleyman Paşa'nın etkisizleştirilmesinden yana değildi, bundan dolayı azledilmesi gerektiğini düşünüyordu. Nitekim onun yerine amcasının oğlu Halid Paşa yeni emir olmuştur. Bunun yanında bu dönemde Süleyman Paşa'ya karşı Abdurrahman Paşa'nın, Halet Efendi ile işbirliğine girmesi İran ile olan

¹⁶² Zeki Bey, 2005, **a.g.k.**, 234.

¹⁶³ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 213.

¹⁶⁴ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 216.

ilişkilerini bozmuştur. Yaşanan gelişmeler doğrultusunda Abdulfettah Paşa, kendi yandaşlarıyla Kirmanşah'ta yaşayan Şehzade Mehmet Ali Mirza'ya sığınmıştır.¹⁶⁵

Abdurrahman Paşa, yaşanan gelişmeler sonucunda Abdullah Paşa'nın yanından ayrılarak Mart 1810'da Süleymaniye'ye dönmüştür.¹⁶⁶ Mehmet Ali Mirza, Abdullah Paşa'ya ısrar etmiş ve Abdulfettah Paşa'nın görevine iadesi için teşebbüste bulunmuştur. Abdullah Paşa, ilk başlarda bu talebi reddetmiş ama daha sonra aralarında sorun oluşmasın diye kabul etmiştir. Abdurrahman Paşa, bu olayı duyunca karşı çıkmıştır. Hatta Bağdat'tan gelen emirleri uygulamamıştır. Daha da ileri giderek İran sınırını geçmiş ve oradaki bazı yerleri yağmalamıştır¹⁶⁷.

Abdullah Paşa, Şehrizer eyaletini Halid Paşa'ya vermek ve Abdurrahman Paşa'yı cezalandırmak istemiştir. Abdurrahman Paşa'ya karşı ittifak arayışlarına girmiştir. Bunun için gizlice Mehmet Ali Mirza ile anlaşma yoluna gitmiştir.¹⁶⁸ Abdurrahman Paşa'nın kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı veya İran'ın yanında yer alması ve İran sınırındaki köyleri yağmalaması, İran'ın bu olaydaki tavrını belirleyici olmuştur. İran, altmış bin kişilik bir kuvveti bölgeye göndermiştir. Bağdat valisinin emri gereğince Halid Paşa'da onlara katılmıştır. Bu askeri kuvvete karşı gelemeyeceğini anlayan Abdurrahman Paşa, Köy Sancağına dönerek kendisini kaleye kapatmıştır. İranlılar kaleyi kuşatmış, Baban, Köy ve Harir sancakları Halid Paşa'ya verilmiştir. İranlıların bölgede bu denli büyük bir kuvvetle bulunması Abdullah Paşa'yı endişelendirmiştir. Keza İranlıların bölgedeki dengelere de müdahale etmesi Abdullah Paşa için önemli ölçüde rahatsız etmiştir.

Bölge halkının sünni yapısı da Abdullah Paşa'yı endişelendirmekteydi, böylece durum giderek içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamış ve Abdullah Paşa'nın kararını etkilemiştir. Öte yandan Mehmet Ali Mirza da, Abdullah Paşa'nın fikir değiştirmesinden dolayı barış yoluna gitmiştir. Bu durumda, Baban Sancağı Halid Paşa'ya kalırken Köy ve Harir sancakları da Abdurrahman Paşa'ya geri verilmiştir. İran'a ufak bir tazminat verilerek anlaşma yoluna gidilmiştir.¹⁶⁹ Abdurrahman Paşa, durumdan tam olarak memnun kalmamıştır. Nitekim çok geçmeden Abdurrahman Paşa, Baban Sancağının merkezi olan Süleymaniye'ye saldırmıştır. Ancak askeri kuvveti az

¹⁶⁵ Cevdet Paşa, 1891, **a.g.k.**, 9, 214-215.

¹⁶⁶ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 287/17227.

¹⁶⁷ Uluerler, 2009, **a.g.k.**, 185.

¹⁶⁸ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 282/16825.

¹⁶⁹ Cevdet Paşa, 1891. **a.g.k.**, 9, 217.

olduğundan başarılı olamamış ve İran'a kaçmıştır. Bağdat Valisi Abdullah Paşa, durumu öğrenir öğrenmez ordusunu hazırlatmıştır. Ancak Abdurrahman Paşa, Bağdat'a bir mektup göndererek itaatini bildirmiş ve affını istemiştir.¹⁷⁰ Abdullah Paşa ise mevsimin kış olmasını göz önüne alarak Abdurrahman Paşa'nın affını ve itaat etme isteğini kabul etmiştir.¹⁷¹ Ayrıca Köy ve Harir sancağının yanı sıra Baban Sancağı'nı da ona vermiştir. Baban Sancağı'nın yeniden Abdurrahman Paşa'ya verilmesi Abdullah Paşayı rahatsız etmiştir. Ancak Abdurrahman Paşa'nın yanlış politikaları ve İran ile ilişkileri, 1812 yılında yeniden azledilmesine neden olmuştur. Bağdat Valisi Abdullah Paşa, sorununu çözmek için büyük bir ordu hazırlayarak Süleymaniye yakınlarına kadar gelmiştir. Abdurrahman Paşa, orduya karşı koymayı denemiş ancak bir sonuç alamamıştır. Bağdat ordusunun gücü ve muharebe üstünlüğü karşısında ciddi bir direniş gösterse de galip gelememiş ve adamları ile tekrar İran'a kaçmıştır¹⁷².

İran, Abdurrahman Paşa'nın sığınma talebini kabul etmiştir. Mutasarrıflık görevine iade edilmesi için baskı kurmaya çalışmıştır.¹⁷³ İran'ın talepleri yerine gelmeyince bu durumu bahane ederek İran askerleri, Bağdat yakınlarına kadar gelmiştir. Gelen askerler bölgeyi yağmalamıştır. Durum merkeze iletilmiş ve bu hadise büyük bir şaşkınlık yaşanmasına neden olmuştur. Zira İran, Osmanlı sınırını ihlal etmekteydi. Merkezî yönetim durumu bölgedeki yöneticilere ileterek, Bağdat'a yardım etmelerini istemiştir. Ayrıca ek tedbir olarak Bağdat kalesi tamir edilmiş ve savunma için hazırda bekletilmeye başlanmıştır. Abdullah Paşa ise bir taraftan İran ile savaşa hazırlanırken diğer yandan da rakibi olarak gördüğü Sait Bey'i kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Abdullah Paşa, rakiplerine fırsat vermemek için barış yolunu seçerek Abdurrahman Paşa'ya Baban sancağını yeniden iade etmiştir.¹⁷⁴

Öte yandan yağmalanan malların tazmini için Celalettin Efendi, İran'a elçi olarak gönderilmiştir. Ancak elçinin yaptığı görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Yaşanan tüm bu olaylar Abdurrahman Paşa'nın kıvrak bir zekaya olduğunu göstermektedir. Öyle ki iç ve dış dengeleri iyi bilmesi isyanlardan bile kazançlı çıkmasını sağlamıştır. Zira birkaç kez kaybettiği mutasarrıflığı yeniden kazanarak gücüne güç katmıştı. Sonuç

¹⁷⁰ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 161/6718.

¹⁷¹ BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 282/16825.

¹⁷² BOA. HAT. Dos./Göm. nr. 288/17306.

¹⁷³ Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 10, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 90-91.

¹⁷⁴ Bayrak, 2012, **a.g.k.**, 658.

olarak Abdurrahman Paşa, 1813 yılında ölmüş yerine ise bölge halkının da isteği üzerine Mahmut Paşa göreve getirilmiştir.¹⁷⁵

1.3.2. 1812 Babanzade Ahmet Paşa İsyanı

Süleyman Paşa'nın oğlu olan Babanzade Ahmet Paşa, Süleymaniye Sancağı'nda mutasarrıflık görevinde bulunmuştur. 1855 yılında Yemen beylerbeyliğini görevini yapan Ahmet Paşa, 1864 yılında görevden alınmasının ardından 1865 yılında Van mutasarrıfı olmuştur. Ayrıca Babanzade Ahmet Paşa, siyasî hayatında gerçekleştirdiği isyan hareketiyle de tarih sahnesinde kendini göstermiştir.¹⁷⁶ 1812 yılında, Babanzade Ahmet Paşa tarafından yapılan isyanın amacı, Süleymaniye valiliğini ele geçirmek ve bölgeyi kontrol etmek bunun yanında devlet kuvvetlerince öldürülen amcası Babanzade Abdurrahman Paşa'nın intikamını almaktır. Bu isyan sonucunda Babanzade Ahmet Paşa yakalanarak 1875 yılında idam edilmiştir.¹⁷⁷

Genel olarak bu dönemle ilgili açıklamalardan sonra bu çalışma kapsamında ele alınan bir diğer isyan da, 1833 yılında meydana gelen Mir Muhammed isyanıdır. Soran aşiretinin lideri Mir Muhammed Paşa'nın, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanından cesaret alarak çıkardığı bir ayaklanmadır. Bu isyan sürecinde, Yezidîler, Baban Emirliği ve yerel aşiretlerle de çatışan ve Musul'a kadar geniş bir bölgede etkin olan Mir Muhammed, 1836 yılında bölgedeki ulemanın isyanı kınayan fetvalarının da desteği ve güçlü bir Osmanlı müdahalesinin ardından bastırılmıştır.¹⁷⁸ Ardından iki yıl sonra Revandüzlü Kör Mehmet İsyanı meydana gelmiştir. İsyan, Revandüz hâkimi Kör Mehmet Paşa liderliğinde Kuzey Irak'ta gerçekleşmiş ve Osmanlı'nın, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna Nizip'te yenilmesi üzerine, 1833'de Mardin ve Diyarbakır'a kadar da genişlemiştir. Ancak bir sene sonra, Mehmet Reşit Paşa komutasında ilerleyen Osmanlı ordusunun etkisi ve Kürt dini liderlerin tepkisi ile isyan sona ermiştir. Kör Mehmet 1836'da yakalanarak İstanbul'a götürülmüştür.

1855 yılında ise Yezdan Şer İsyanı gerçekleşmişti. Söz konusu tarihte Bedirhan Bey'in yeğeni Yezdan Şer, isyan etmiş ve Musul'dan Van Gölüne kadar geniş bir

¹⁷⁵ Süreyya, 1996, **a.g.k.**, 1, 96.

¹⁷⁶ Süreyya, 1996, **a.g.k.**, 1, 204.

¹⁷⁷ Ş. Vedat (1980). *Türkiye'de Kürtçülük hareketleri ve isyanlar*. 1, Ankara: Kon Yayınları, s. 27.

¹⁷⁸ Vedat, 1980, **a.g.k.**, 28.

bölgeyi kontrol altına almıştır. Rus Ordusu çekildikten sonra, umduğu İngiliz desteğini sağlayamadı ve sonuç olarak Yezdan Şer tutuklanmıştır.¹⁷⁹

1.4. II. Abdülhamid ve Babanzadeler

Babanzadeler, Irak'ın kuzeyinde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesinin tam olarak kurulmasının önünde bir engeldi. Günümüzde Kuzey Irak olarak bilinen yerde Süleymaniye bölgesinde yerleşmiş olan Baban aşireti, Osmanlı yönetimine karşı birkaç büyük isyanı gerçekleştirmiş bir aşiretti. Bu bakımdan da bölgede her dönem Osmanlı yönetimine bazı zorluklar yaşatmıştır. Baban Aşireti'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik isyanları, her döneme göre farklılık gösterse de nihai olarak Osmanlı'nın Babanlara karşı önlem almasını gerektirmiştir. Zira her isyanda verilen tavizler, sonraki isyanlara temel oluşturmuştur. Bu durumu bilen Osmanlı merkez yönetimi, Babanlara karşı çözüm yolları düşünmüş ve uygulamıştır.¹⁸⁰ Fakat II. Abdülhamid, Baban ailesi ile iyi ilişkiler kurmuş ve bu dönemde Babanlar önemli bir nüfuz sahibi olmuşlar ve dolayısıyla devlet idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Baban aşireti siyasî, dinî ve toplumsal konularda farklı görüşlere sahiptiler. Bu bakımdan da Babanların farklı dönemlerde siyasî, dinî ve toplumsal olarak beyan ettikleri görüşlerin, değişen koşullara göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu anlamda II. Abdülhamid döneminde etkili bir kişi olan Babanzade Mustafa Zihni Paşa ismi ön plana çıkmaktadır. Babanzade Zihni Paşa bu dönemde, valilik, mutasarrıflık ve mektupçuluk gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Zihni Paşa, sadece idarecilik değil aynı zamanda din ve ahlak konularındaki eserleri açısından da önemli bir idareci ve yazardır.

Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu Babanzade Ahmed Naim ise Türkçülük fikrine karşı çıkmış ve İslamcılık düşüncesini savunmuştur. Aynı şekilde Milli Mücadele'ye de pek sıcak bakmamış ve Cumhuriyet karşıtı olarak kendini konumlandırmıştır. Fakat Ahmed Naim, her ne kadar Cumhuriyet karşıtı olsa da Cumhuriyetin tek üniversitesi olan Darülfünun'a rektör olarak atanmıştır.¹⁸¹ Görüldüğü gibi görüş ve düşünce olarak farklı yaklaşımlar gösteren bir aile ile karşı karşıya kalınmaktadır. Ahmed Naim'in kardeşleri

¹⁷⁹ Mohammad Reza Nasiri (1991). *Nasireddin Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1848-1896)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Tokyo: Institute For The Of Languages and Cultures Asia and Africa, s. 142.

¹⁸⁰ T. Maral (2014). Türkiye'de Kürt kimliğinin kültürel bağlamda incelenmesi ve siyasallaşma süreci. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 65.

¹⁸¹ Y. Gelişli (1999). Darülfünun'un kuruluşu ve gelişimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 143, s. 129-131.

ise daha çok Kürtçü ayrılıkçı fikir ekseninde görüşler savunmuşlardır. Ahmed Naim'in fikirleri çalıştığı mecralarda şekillenmeye başlamıştır. Daha açık bir ifade ile ilim tahsil ettiği dönemlerde elde ettiği birikim, onun siyasî görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Nitekim II. Meşrutiyet'in sağladığı özgür ortamda Ahmed Naim, Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-reşad dergilerinin çizgisini benimsemiştir. Buna bağlı olarak bu tarz dergilerin İslami çizgisini takip etmiştir.¹⁸² Esas olarak da bu dergilerde yayınlanan yazılarına bakıldığında, olaylara tümünden bir bakış açısı geliştirdiği görülmektedir. Keza girdiği tartışmalara kattığı anlamlı ifadeler de onu dönemin Osmanlı yönetimine yakınlaşmasını sağlamıştır. Doğal olarak Ahmed Naim'in fıkıh, felsefe, hadis, mantık ve güncel siyasî konular hakkında meselelere yaklaşımları dikkate değerdir.¹⁸³ Öte yandan ilmî meselelerde olduğu kadar ahlakî konularda da Ahmed Naim'in çizgisi, kendisini takip edenler ve okuyanlar tarafından önemsenmiştir. Zira Mehmet Akif Ersoy ile olan yakınlığı da bunun bir işaretidir. Ayrıca Mehmet Akif gibi şahsiyetler ile kurulan bu ilişkiler, Ahmed Naim'in kişiliğinin bir boyutunu vermektedir.

Zihni Paşa'nın bir başka oğlu da II. Meşrutiyet dönemi entelektüel kişiliklerinden birisi olan Babanzade İsmail Hakkı'dır. Anayasa konusunda büyük bir bilgi birikimine sahip olan İsmail Hakkı, aynı zamanda *Tanin* gazetesinde yazmıştır. Bu bakımdan anayasa konusunda büyük bir bilgi birikimiyle ülkenin önemli bir fikir adamı olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Babanzade ailesinin bireyleri arasında Türkçülük ve Kürtçülük noktasında fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Yani aile fikirsel olarak adeta ikiye bölünmüştür. Aile üyelerinin geneli Kürtçü ayrılıkçı fikirlere yakındı. Bu görüşü savunan aile fertlerine göre Kürdistan kurulmalıydı.¹⁸⁴ Bu bakımdan da Milli Mücadele Dönemi'nde Ankara hükümetine uzak, ayrılıkçı bir tutum sergilenmiştir. II. Meşrutiyet ikliminde ortaya çıkan ve 2 Ekim 1908 yılında "*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*"nin kuruluşu sonrasında Milli Mücadele Devrinde de varlığını ve fikirlerini sürdüren bu cemiyetin önemli üyeleri arasında Babanzadeler yer almıştır.

"*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*"nin kurulmasında sadece Baban ailesinin katkısı olmamıştır. Ancak cemiyetin temel dayanak fikirlerinin oluşumunda Babanların önemli etkisi göz ardı edilemez. Bu harekette Şemdinan ailesinden Şeyh Ubeydullah'ın

¹⁸² H. Z. Ülken (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. (7. Baskı), İstanbul: Ülken Yayınları, s. 275.

¹⁸³ Detaylı bilgi elde etmek için A. Ceyhan'ın Sebilü'r-reşad-Sırat-ı Müstakim Fihristi adlı eseri incelenebilir. Ahmed Naim'in çeşitli alanlarda görüşleri ve fikirlerinin anlaşılması açısından önemli bir eserdir.

¹⁸⁴ Malmisanij (1999). *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*. (2. Baskı). (Der: A. Keskin), İstanbul: Avesta Yayınları, s. 107.

oğlu Seyit Abdülkadir, Bedirhan ailesinden Bedirhan Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Ali Bedirhan ve Baban ailesinden Babanzade Hüseyin Şükrü gibi isimler Kürtçü ayrılıkçı fikirlerin esas savunucuları arasında yer almışlardır. Öte yandan bu cemiyetin etkisi başlangıç itibariyle sınırlı ise de I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu etki artmıştır. Savaş sonrası Wilson İlkeleri ilan edilince 1918 yılında Kürt ileri gelen ailelerinin üyeleri ve ulema bu cemiyeti, “*Kürt Teali Cemiyeti*” şeklinde yeniden örgütlediler.¹⁸⁵ Bu cemiyetin örgütlenmesinde de Babanların etkisi görülmektedir. Çünkü cemiyetin kuruluşuna bakıldığında en etkili iki kişinin Baban ailesinden olduğu görülmektedir. Bu iki isimden birisi Babanzade Hüseyin Şükrü ve bir diğeri de Babanzade Fuat'tır. Böylece Kürtçü ayrılıkçı fikrin savunucusu olan Babanzade ailesi, hem bu isimlerle hem de basın yoluyla fikirlerini yaymaya çalışmışlardı. Nitekim bu kişiler aktif olarak dönemin gazeteleri olan *Tercüman* gazetesi ve bir Kürt dergisi olan “*Rojî Kürd*”de yazarlık yapmışlardı.¹⁸⁶

Kürtçü ayrılıkçı fikir hareketi adına önemli bir işlev gören “*Rojî Kürd*” dergisinde, İsmail Hakkı bir yazısında;

“Şimdiye kadar kapkaranlık bir bilgisizlik içinde bulunan Kürd kavminin varılacak yere doğru yürümesi ve değişik beşer kavimleri arasında kendisine düşen kutsal görevi yerine getirmesi için kuraklık, arızalı, tehlikeli çukurlar, uçurumlar, taşlar ve tuzaklarla geçilmesi zor bir hale gelen gidiş ve yükseliş yol ve geçitleri, kuvvetli bir ışık ile kendisini aydınlatmak lazım.” Demiştir.

Böylece Kürt ayrılıkçı hareketinin bir bakıma nasıl bir durumda olduğunu göstermiştir.¹⁸⁷ Hüseyin Şükrü Baban ise, 1918 yılında kurulmuş olan “*Kürdistan Teâlî Cemiyeti*”nin genel sekreterliğini üstlendiği gibi, “*Kürt Teşkilât-ı İçtimâiye Cemiyeti*”nin de kurucuları arasında yer almıştır.¹⁸⁸

Öte yandan II. Meşrutiyet döneminde yaşanan olaylar ve hadiseler, günümüz Türkiyesini de etkileyen tarihî bir olgudur. Bu bakımdan günümüz Türkiyesinde de mevcut bir sorun olarak bu olgunun tarihsel geçmişi göz ardı edilemez. Bu bağlamda II. Abdülhamid dönemi olaylarının yanı sıra padişahın Baban ailesi ile olan ilişkileri de önemli bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır.

¹⁸⁵ Kahraman, 2011, **a.g.k.**, 54.

¹⁸⁶ F. Kaya (2008). *Osmanlı döneminde Kürt basını*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 58.

¹⁸⁷ A. Meretowar, C. Amedi ve S. A. Aslan (2002). *Rojî Kürd*. İstanbul: War Yayınları, s.14-15.

¹⁸⁸ A. Rohat (1998). *Eski İstanbul Kürtleri (1453-1925)*. İstanbul: Avesta Basın Yayın, s. 182.

II. Abdülhamid dönemi, birçok açıdan gergin bir atmosferde cereyan eden olayların yaşandığı bir dönemdi. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri olması açısından bu dönemin buhranlı geçmesi doğaldı. Ancak II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra bu buhranlı ve gergin ortam bir süreliğine, yerini daha ılıman bir ortama bırakmıştı. II. Meşrutiyet'in oluşturduğu özgür ortamdan istifade, farklı görüşler yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Zira daha önce kısıtlanmış birçok konu tartışmaya açılmıştır. Bu bakımdan ortaya çıkan özgür ortam çok sayıda siyasî farklılıkları ve diğer alanlardaki fikri karşıtlığı ortaya çıkarmıştır. Bu suretle dönemin aydın ve ulema sınıfları arasında fikir beyanları belirginleşmiştir. Doğal olarak basın ve benzeri yayın organları bu dönemde hayat bulmaya başlamıştır.¹⁸⁹ Öyle ki II. Meşrutiyet'ten sonra da basın hayatında canlılık hissedilir düzeyde artmıştır.

II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında birden fazla konunun gün yüzüne çıktığı düşünüldüğünde bunları bir temele dayandırmak için günün siyasî, sosyal ve askeri yönlerinin çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Çünkü ister II. Meşrutiyet öncesi olsun, isterse de sonrasındaki cereyan eden olaylar döneme ışık tutacaktır. II. Abdülhamid'in iktidarı ele geçirmesi, Osmanlı Devleti açısından sancılı bir süreci başlatmıştır. Bu bakımdan II. Abdülhamid'ten beklentiler de farklı olmuştur.

Midhat Paşa ve onun destekçilerinin tahta çıkardığı, V. Murat'ın psikolojik rahatsızlıklar yaşadığı bir ortam oluşmuştur. Nihayetinde V. Murat'ın rahatsızlığı bahane edilerek, II. Abdülhamid şartlı olarak tahta çıkarılmıştır. Bu süreçte II. Abdülhamid, kendisine sunulan şartları kabul etmiştir. Bu şartlar ise Kanun-i Esasî'nin ilan edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin mutlakiyetçi bir yapıdan çıkmasıydı.

O dönem için devlet kademesindeki birçok isim, Kanun-i Esasî'nin yayınlanmasını istemekteydi. Çünkü Batılı güçler tarafından Tersane Kongresi yapılacaktı. Bunun öncesinde de Kanun-i Esasî ilan edilmesini öngörmüşlerdi. II. Abdülhamid, Kanun-i Esasî'nin yayınlanmasını kabul etmiş ayrıca bir madde de ilave etmiştir. Yani Kanun-i Esasî'nin 113'ncü maddesine göre Padişah'a, gerekli gördüğü kişiyi yurt dışına sürme hakkı verilmiştir. Bu madde ile Padişah, ileriki zamanlarda kendisine bir güç alanı oluşturmak istemiştir. Nihayet Kanun-i Esasî, Tersane Kongresi'nin hemen öncesinde ilan edilmiştir.¹⁹⁰ Rusya'nın öne sürdüğü şartların çok

¹⁸⁹ Ülken, 2001, **a.g.k.**, 140.

¹⁹⁰ Y. Özgüldür ve S. Özgüldür (1994). 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında Midhat Paşa'nın rolü ve fonksiyonu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 5, s. 343.

ağır olması da Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, Rusya'nın öne sürdüğü şartları kabul etmeyince Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

Böylece Rus donanması, Yeşilköy'e kadar gelmiş ve tehlike ancak İngiltere'nin meseleye müdahil olması ile durdurulabilmiştir. Yürürlükte olan mecliste, her şey olağan bir şekilde devam ediyordu. Hatta meclisteki Müslüman ve gayrimüslimler arasında bir mutabakat söz konusuydu. Ancak Rusların, Osmanlı Devleti'ne savaş açmaları ile birlikte mecliste bir kargaşa durumu ortaya çıkmıştır. Müslüman mebusların, Rusya'ya karşı cihat ilan edilmesini istemeleriyle, II. Abdülhamid'in de bunu kabul etmesi ortamı iyice gerginleştirmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Müslüman ve gayrimüslim mebuslar arasında yaşanan gerginlikler neticesinde II. Abdülhamid devreye girerek 1878 yılında meclisi dağıtmış ve Kanun-i Esasi'yi de askıya almıştı. II. Abdülhamid'in anayasayı rafa kaldırmasına dair, olumlu görüş belirtenler olduğu gibi bu durumu iyi niyetle okumayanlar da vardı.¹⁹¹ Ancak her halükarda bu durumdan kazançlı çıkan II. Abdülhamid olmuştur. Zira dönemin şartları onun bazı tavizler vermesine neden olurken sonrasında ise bu durumdan kazançlı çıkmıştır.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve sosyal durum itibarı ile bir bakıma sıkıyönetim dönemidir. Bu dönemde basına sansür uygulanmıştı. Ayrıca jurnalcılık, o dönemde ciddi bir meslek halini almıştı. Bu durum özellikle idari kadrolarda bulunanlara zor anlar yaşatmıştı. Bunun yanında II. Abdülhamid'in istihbarat kanallarını da çok iyi kullanması ve bu sıkıyönetim hali, II. Abdülhamid'e yönelik içten içe bir muhalefeti de ortaya çıkarmıştır.

Öte yandan fikir hürriyetinin kısıtlanması ve uygulanan istihbarat yöntemlerinin yarattığı gerginliğin asıl nedeni II. Abdülhamid'in meclisi dağıtmasıydı. Meclisin dağılması ile birlikte merkezi yönetim daha da güçlenmişti. Bütün bu yaşananların yanında, II. Abdülhamid zeki ve kıvrak bir politika izlemiştir. Kendisine yönelik tepkilerin de arttığının farkında olmuştur. Yaşanan bu hadiselerle karşı bazı önlemler almaya çalışmış ama yetersiz kalmıştır. Nitekim Makedonya'da başlayan isyan bu durumun bir göstergesidir. Bu isyan ile birlikte II. Abdülhamid, bazı noktalarda geri

¹⁹¹ Özgüldür, 1994, a.g.k., 345.

adım atmıştır. Makedonya olayının etkisini azaltmak için Kanun-i Esasî yeniden yürürlüğe girmiş ve 24 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.¹⁹²

II. Meşrutiyet sonrası oluşan özgür ortamda milliyet, din, gelenek, eğitim ve ekonomik kalkınma gibi birçok konuda tartışma ortamı doğmuştur. O zamana kadar konuşulmayan birçok mesele ortaya çıkarılmış ve tartışılmıştır. Buna bağlı olarak yeni fikirler ve yeni yol haritaları gün yüzüne çıkmıştır.

II. Meşrutiyet, birçok bakımdan yeni tartışmaları getirdiği gibi eski ama üzerinde durulması gereken konuların da tartışılma ortamını hazırlamıştır. Bu konular arasında görülen kavmiyetçilik tartışmaları, imamet ve dinde reform sorunu gibi gündeme ilişkin bazı başlıklar tartışmaya açılmıştır.¹⁹³ Özellikle dinde reform konusu, önemli bir başlık olmuştur. Bu konuda kalem oynatanlarca, İslam dininin aklî bir din olduğu fakat bunun, aslındaki halinden çıkıp akıl ve tabiat kanunlarına aykırı inançlarla özünden saptırıldığı ifade edilmiştir. Bu suretle Müslümanlar, yaşadıkları bu kötü durumdan dini sorumlu tutmamaları gerektiği ve bu bozulmuşluk durumunun esas olarak geleneklerden gelen bir durum olduğu yönünde ortak bir görüş ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴ Bu durumdan kurtulmanın yolu ise yıllardır din adı altında topluma dayatılan din dışı uygulamaların ortadan kaldırılması olarak belirtilmiştir. Böylece gerçek İslam'a ulaşmak mümkün olacaktır. Her ne kadar sorun yerinde tespit edilmişse de İslam'ın niteliği ve bunun dünyevi karşılığı noktasında da fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵ Bu bakımdan II. Abdülhamid dönemi çalkantılı bir dönem olarak adlandırılabilir.

1.5. 19. Yüzyılda Babanzadelerin Yaşadığı Bölgede (Süleymaniye) İktisadî Faaliyetler

XIX. yüzyılda başlayan modernleşme sürecinde, siyasî ve ekonomik olarak buhranlı dönemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Aynı durum Osmanlı Devleti çatısı altında bulunan birçok eyalete de yansımıştır. Bağdat Eyaleti de bu eyaletler arasında yer almıştır. Öte yandan Bağdat eyaletine bağlı olan Irak'ın kuzeyinde yaşayanlar için de geleneksel ekonomik sorunlar yaşanmıştır. Zira Osmanlı Devlet yapısında yaşanan sorunlar ekonomiye de tesir etmiş ve kalkınma yönünde bir yığın sorun ortaya çıkmıştır.

¹⁹² Özgüldür, 1994, **a.g.k.**, 346.

¹⁹³ Berkes, 2004, **a.g.k.**, 430-432.

¹⁹⁴ Berkes, 2004, **a.g.k.**, 439.

¹⁹⁵ Berkes, 2004, **a.g.k.**, 445.

Yine Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının temelini örfler, adetler ve gelenekler oluşturmaktaydı. Aynı şekilde Osmanlı'nın ekonomik yapısının temel taşları olan tımar, lonca, ihtisap ve narh kurumlarının siyasî yapıya paralel değişime uğramış olması genel ekonomik yeni sorunları da gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak geline noktanın değerlendirilmesi bir yana Osmanlı eyaletlerindeki eski iktisadî geçim kaynaklarının bilinmesi noktası da önemlidir. Bu kapsamda Irak'ın kuzeyinin ekonomik yapısı ve buradaki halkın genel geçim kaynaklarının incelenmesi zorunludur.

XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin ekonomik zenginlikleri dışarıdan gelen saldırılar neticesinde zayıflamıştır. Daha önce oluşturulan tımar sistemi sayesinde hem bölgesel kalkınma hem de genel anlamda Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı korunmuştur. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde ise bu sistemin ciddi oranda zayıflaması büyük sorunları ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı için siyasî ve iktisadi anlamda önem teşkil eden Irak'ın kuzeyinde tarım ve hayvancılık önemli bir yer tutmaktaydı. Bunun yanında günün şartlarına göre çeşitli gelir kaynakları da mevcuttu. Örneğin, Kerkük zengin petrol havzasına dönüşmeden evvel hububat, hayvansal ürünler ve yapağı gibi birçok mal üretimi ile bölge halkının önemli geçim kaynağı olmuştur. Daha sonraları ise özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgedeki petrol ve türevlerine yönelik olan talep, bölgedeki tarım ve hayvancılığa ciddi oranda etki etmiştir. Böylece bölgedeki tarım arazilerinin değeri azalmıştır.¹⁹⁶

Öte yandan Musul, Bağdat ve Baban ailesinin ağırlıkta yaşadığı Süleymaniye bölgelerinde yetişen tarım ürünleri arasında buğday, arpa, pirinç, darı, mercimek, susam gibi ürünlerinin var olduğu görülmektedir. Bunun yanında sanayi ürünleri olarak pamuk ve kendir yer almaktaydı. Böylece tarıma dayalı ürünlerin yanında yerelde kullanılmak üzere ya da yakın bölgelere satılmak üzere sanayi ürünleri de bölgenin temel ekonomik faaliyetleri arasında yer almaktaydı. Bunun yanı sıra XIX. yüzyılda buğday üretimi yüksek olduğundan dolayı çok fazla sevkiyat ve ihracat yapılıyordu.¹⁹⁷ Baban Sancağının bulunduğu Süleymaniye bölgesinde ise tütün yetiştiriciliği yapılmış ve bölgeye yetecek kadar hububat ve benzeri ürün yetiştirilmiştir. Üretilen tütünün büyük bir kısmı ise Bağdat üzerinden yakın bölgelere ihraç edilmiştir.¹⁹⁸ Musul bölgesinden bilhassa yapağı, deri ve hububat ihraç edilmiştir. Bununla birlikte “musilin” denilen

¹⁹⁶ J. H. Kramers (1997). Kerkük. *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: MEB Yayınları, 6, s. 591.

¹⁹⁷ C. Eroğlu, M. Babuçoğlu ve O. Özdi, (2012). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Musul*. Ankara: Orsam Ortadoğu Kitapları, s. 55.

¹⁹⁸ C. Eroğlu, M. Babuçoğlu ve O. Özdi, 2012, **a.g.k.**, 55.

dokumalar sayesinde, bölgede ciddi oranda dokumalar yapılmıştır. Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde ise bu alanda büyük oranda bir gerilemenin olduğu gözlemlenmiştir.¹⁹⁹

Genel olarak bakıldığında, Süleymaniye bölgesinin tarımsal ve bitkisel ürünleri ürünlerinin dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 1.1. *Süleymaniye bölgesi tarımsal ürünlerin dağılımı*

Tarımsal ve Bitkisel Ürünler		
	Üretilen	Satılan
Hububat çeşitleri	Buğday, buğday, arpa, mısır, darı, susam, maş	Bağdat üzerinden ciddi bir bölümü ihraç edilmektedir. Yakın bölgeler olmak üzere yakın ülkelere de ihraç söz konusudur.
Bakliyat çeşitleri	Nohut, bakla, fasulye, mercimek	Daha çok ihtiyaca göre üretiliyor ancak ihtiyaç fazlası yakın bölgelere satılmaktadır.
Soğanlı Bitkiler	Soğan, sarımsak	Daha çok ihtiyaca göre üretimi yapılmaktadır.

Bunların yanı sıra nohut fasulye, mercimek gibi gıda ürünleri yerel halkın ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihraç edilebilmekteydi. Diğer yandan sebze çeşitleri de ziraî ürünler arasında önemli bir geçim kaynağıydı. Ancak dışa satım konusunda bir ilerleme kaydedilememiştir. Genel itibariyle Irak'ın kuzeyinde yer alan bölgedeki halk, tarım ve hayvancılık temeli üzerinde yaşam sürmüştür.

¹⁹⁹ B. Darkot (1997). Musul. *İslam Ansiklopedisi*, 8, Eskişehir: MEB Yayınları, s.743.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUSTAFA ZİHNİ PAŞA’NIN HAYATI VE AİLESİ

2.1. Hayatı ve Eğitimi

Babanzade Mustafa Zihni Paşa,²⁰⁰ Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminin düşünürleri arasında, ailesinden kendisi gibi önemli kişileri yetiştirmiş bir idareci ve yazardır. Mustafa Zihni Paşa, Irak’ın Süleymaniye bölgesinde bulunan Baban aşiretine mensuptur. Süleymaniye kasabasında doğan Zihni Paşa’nın doğum tarihi 1850 yılıdır.²⁰¹ Baban aşiretinden Hüseyin Bey’in oğlu ve Hamdi Paşa’nın kardeşi olan Zihni Paşa, Baban hanedanının kurucusu Süleyman Bey’in de yedinci kuşaktan torunudur.²⁰² Sıbyan mektebinde ilk temel bilgileri almakla birlikte özel bir öğretmenden Türkçe, Arapça, Farsça ve Fıkıh (şer’i hukuk) dersleri almıştır. Aynı zamanda Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe biliyordu. Zihni Paşa, memuriyet hayatına 1869 yılında 200 kuruş maaşla Bağdat Defter-i Hakanî (tapu dairesi)’sinde başlamıştır. Aynı yıl, 750 kuruş maaşla Hille Sancağı Kayıt Memurluğu ve 500 kuruş maaşla Bağdat Vilayeti Mektubî Kalemi Stajyer Katipliği’ne atanmıştır. 1874 yılında 1500 kuruş maaşla Bağdat Vilayeti Merkez Tahrirat Müdürlüğü’ne tayin olunmuştur. 1875 yılında 2000 kuruş maaşla Musul Sancağı Tahrirat Müdürlüğü yine aynı yılda 2000 kuruş maaşla Şehr-i Zor Sancağı Tahrirat Müdürlüğü’ne tayin edilmiştir. 1879 yılında 2000 kuruş maaşla Musul Sancağı Müdde-i Umumi Muavinliği’ne yine aynı yılda 2000 kuruş maaşla Bağdat Vilayeti İdare Meclisi Başkitabeti’ne tayin edilmiştir. 1881 yılında ise 3500 kuruş maaşla Bağdat Valiliği Mektupçuluğu’na²⁰³ getirilmiştir. Öte yandan Bağdat Vilayeti İdare Meclisi Başkitabeti’nde bulunduğu sırada 1878 senesi Receb’inde ikinci sınıfa terfi edilmiş ve Şehr-i Zor Sancağı Tahrirat (yazı işleri) Müdürlüğü’nde bulunduğu sırada 1878’de de kendisine üçüncü rütbe verilmiştir. Yine

²⁰⁰ Bir yanlış anlaşılmayı düzeltmek için şunu belirtmekte fayda vardır. Tezimizde geçen Babanzade Mustafa Zihni Paşa (1850-1929), Sadaret Müsteşarlığı, çeşitli Nazırlıklar, Devlet Şurası Reisliği yapmış olan ve ayrıca İsmail Kara’nın, “Hilafet Risâleleri” adlı eserinde belirttiği gibi Beyan-ı hakikat adlı eseri kaleme alan Mustafa Zihni Paşa (1838-1912) değildir.

²⁰¹ Mustafa Zihni Paşa’nın doğumu, 1 Muharrem 1266 (17.11.1849), 29 Zilhicce 1266 (05.11.1850) tarihleri arasında kapsamaktadır. Ancak biz doğum tarihini 1850 olarak kabul etmekteyiz. Ayrıca bkz. BOA. BEO. Dos./ Göm. nr. 304/22741.

²⁰² S.H. Longrigg, 2002, **a.g.k.**, 348.

²⁰³ Mektupçu, Resmi dairelerde yazı işleriyle ilgilenen idare veya kalemin başında bulunan memurun ismi. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra bu ünvan özel kalem müdürü olarak değiştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Pakalın, 1993, **a.g.k.**, 2, 466.

1882’de rütbe-i saniyye sınıf-ı mütemayizi, (ikinci rütbenin mütemayiz sınıfı, askeri karşılığı miralaylık olan rütbe) 10 Temmuz 1886’da dördüncü rütbe mirmirân (beylerbeyi) olmuş ve 20 Temmuz 1902’de hassa memurluğuna tayin edilmiştir. Daha önceden görev yaptığı mektupçuluk dolayısıyla yerlisi olduğu bölgedeki bazı asi aşiretler ile bağlantısı olduğu Musul vilayetinden bildirilince görevinden alınmış ancak yapılan incelemeler neticesinde asi aşiretler ile irtibatının olmadığı anlaşılmış ve göreve iade edilmiştir.²⁰⁴ Mustafa Zihni Paşa’nın, Osmanlı bürokrasisi içinde tanınmaya başlamasında Midhat Paşa’nın Bağdat valiliği sırasında onun mühürdarlığını²⁰⁵ yapması da hayli etkili olmuştur.²⁰⁶

Böylece tanınmaya başlayan Mustafa Zihni Paşa, muhtelif yerlerde mutasarrıflık ve valilik görevlerinde de bulunacaktır. Kerbela, Kozan, Gümüşhane, Berat, Burdur, Trablusşam, Antalya ve Bolu gibi yerlerde mutasarrıf olarak görev almıştır. Daha sonra Adana, Yanya, Hicaz gibi vilâyetlerde de valilik yapmıştır.²⁰⁷ Tüm bunlara ilaveten Zihni Paşa, özel memuriyet ile Ağustos 1896’da Girit Vilayeti’ne bağlı Hanya Sancağı’nda da görev yapmıştır.²⁰⁸ Özel memuriyet ile Hanya’da bulunan Mustafa Zihni, Hanya’da herhangi bir olayın meydana gelmesi halinde burada bulunan savaş gemileri tarafından, Hristiyan halkı korumak üzere Fransa ve Rusya konsoloslarının devletlerinden emir aldıklarını belirtmiştir. Bu hususta kendisinin de bir olayın meydana gelmesi durumunda ne yapması gerektiği hakkında talimat beklediğini ifade etmiştir.²⁰⁹ Ancak Hanya Kaymakamı Mehmed Şakir ve Yüzbaşı Mehmed Sadık Bey tarafından gönderilen şifrede Zihni Paşa, Hanya memurluğunda kısa bir süre kaldıktan sonra Müslüman halktan istenilen beğeniyi alamamış ve halk tarafından şikayet edilmiştir.²¹⁰ Sonuç olarak Zihni Paşa, bu şikayet sonucunda Eylül 1896’da Hanya’daki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.²¹¹

Öte yandan Mustafa Zihni Paşa, Yanya’da görev yaparken Balkan Savaşı’nın yaklaştığı bir sırada Sadaret’e yolladığı mesajda savaşa girilmemesi gerektiğini çünkü

²⁰⁴ BOA. DH. Memur Sicil Zarfları [SAİD. MEM.]. Dos./Göm. nr. 4/442.

²⁰⁵ Mühürdar, Sadrazam, nazır ve valilerin egemenliğinde resmi kağıtları mühürlemekle görevli olan kişiler hakkında kullanılan bir tabirdir. Detaylı bilgi için bkz. Pakalın, 1993, **a.g.k.**, 2, 609.

²⁰⁶ C. Baban (1984). Hocam ve amcam Şükrü Baban. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4), s. 5.

²⁰⁷ Hut, 2013, **a.g.k.**, 103; Ayrıca bkz. İ. A. Gövsa (1945). Babanzade Zihni Paşa. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, s. 57.

²⁰⁸ BOA. Y., Hususi Maruzat (A. HUS.), Dos./Göm. nr. 357/56.

²⁰⁹ BOA. Y. A. HUS., Dos./Göm. nr. 357/56.

²¹⁰ BOA. Y., Askeri Maruzat (PRK. ASK.), Dos./Göm. nr. 115/74.

²¹¹ BOA. İ., HUS., Dos./Göm. nr. 49/121.

Osmanlı ordusunun zafer kazanmak için yeterli güçte olmadığını ileri sürmüştür. Fakat bu görüşünden dolayı Zihni Paşa'nın rütbesi indirilmiş ve Bolu mutasarrıflığına gönderilmiştir.²¹² Zihni Paşa'nın bu tavrı dönemin idarecilerini önemli ölçüde rahatsız etmiştir. Ayrıca Latin harflerini kullanmak isteyen Arnavutlara karşı 1909'da İttihat ve Terakki hükümeti tarafından bir askeri operasyon düşünüldüğü sırada da Zihni Paşa, Güney Yanya'da valiydi. Bu dönemde Kuzey Arnavutluk'taki karışıklıklara karşılık olarak İttihat ve Terakki hükümeti, askeri sevkiyat yapmasına rağmen Zihni Paşa, Latin harflerinin kullanılmasına engel olunamayacağını yetkililere bildirmiştir. Nitekim bu uyarı üzerine güneydeki karışıklıklar isyan boyutuna ulaşmamış ve böylece bölgedeki karışıklıklar da engellenmiştir. Buna ilaveten Bolu'da mutasarrıflık yaparken "İslam'da Hilafet" adlı bir eser yazan Mustafa Zihni Paşa, hilafetin Osmanlı hanedanına devredilmiş olmasının, doğru olmadığını ifade etmiştir. Bunu haber alan yetkililer tarafından Kastamonu'ya sürülen Zihni Paşa, burada iki buçuk yıl sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır.²¹³

Sürgün hayatı sırasında Padişaha aşağıdaki mektubu yollamıştır:

Padişah Yüce Huzuruna

Özeldir

Kullarının isteğidir

"Vilayetin verdiği sebebiyetle içine düştüğüm görevden çıkarılma ve felaket padişah hazretleri tarafından bilindiği muhakkaktır. Sekiz aydır görevden çıkarılmış ve maaşsız ve iâşesiz kimseyle görüşmeyerek Kastamonu'da bulunuyorum. Vilayetin hakkımda uygun gördüğü bunca zulümden doğan kişisel kin Orman bakanıyla merhum Denizcilik Bakanı arasında anlaşmazlık olan maden direkleri maddesinden dolayıdır. Vilayet Selim Melhame Paşa'nın yazılı bildirisiyle kulunuzu Denizcilik Bakanlığı aleyhinde kullanmak istedi. İnancım vazifem ve vatanseverliğim yaptırmadı şimdi bu hale düştüm. Bakanlıklarına otuz beş senedir güzel hizmetlerde bulunuyorum. Zorluk içinde yirmi nüfus ailemle beraber ekmeğe ve paraya muhtacım gerçekten padişah hazretlerinin lutfuna teşekkür ederim. İçişleri memurlarının koruyucusu padişah hazretleri olduğundan ve vilayetin hakkımdaki kini yüce zatları tarafından bilindiğinden efendimize sığınıyorum. Bir inceleme yaptırdı kulunuza sorulmadan sadrazamlık makamına gönderdi, oradan Devlet Komisyonu'na gönderildi. Devlet Komisyonu kulunuzdan sorulmadığı için bu eksikliği tamamlamak için iade etti. Vali hâlâ uğraşmaktadır, Kulunuzdan dahi bazı sorular sordular, Sırf iftiralarından ibaret olan bu sorulara dair vereceğim cevaplarda vilayete de bazı sorular yönelteceğimden

²¹²(1986). Babanzade Mustafa Zihni Paşa. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayını, s. 1162.

²¹³(1990). Babanzade Mustafa Zihni Paşa, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

mesele bir başlangıç incelemesi olduğundan ya bakanlıktan bir özel memur görevlendirilmesiyle ifademın alınması veya doğrudan doğruya Devlet Komisyonu'na cevaplarının sunulması sebeplerinin çıkarılması hususunda kullarını sevenin yüce yardımına müracaat ederim. Bu konuda emir ve ferman emredici hazretlerindir".²¹⁴

Kastamonu'da eski Bolu Mutasarrıfı

Mustafa Zihni

Mustafa Zihni Paşa, yukarıdaki mektupta haksızlığa uğrayıp yaklaşık 8 ay işsiz kaldığını ve dolayısıyla geçim sıkıntısı yaşadığını ifade etmiştir.

Bununla birlikte Mustafa Zihni Paşa, II. Meşrutiyet Dönemi'nde muhalif kimliğiyle ön plana çıkmış ayrıca oğlu Şükrü Baban ve yine aynı aileden, Hikmet, Mahmud, Fuat ve Aziz beylerle birlikte, Aralık 1918 yılında kurulan “*Kürdistan Teali Cemiyeti*”nin kurucuları arasında yer almışlardır.²¹⁵ Cemiyet'in başkanlığına Seyit Abdülkadir, başkan yardımcılıklarına Mehmet Ali Bedirhan ve (Ferik) Fuat Paşa, genel sekreterliğe de Babanzade Şükrü getirilmiştir. Cemiyetin Türkçe ve Kürtçe yayınlanan “*Jin*” adlı bir dergisi vardı. Mevlanzade Rıfat'ın *Serbestî* gazetesi de “*Kürt Teali Cemiyeti*”nin görüşlerini savunmuştur.²¹⁶ Ancak örgüt her ne kadar geniş Kürt kesimlerini bir araya getirse de zaman içinde farklı eğilimler ve iktidar odaklarının bir arada çalışmasının mümkün olmadığı görülmüştür. Nitekim örgüt dağılmış ve ayrılanlar daha sonra “*Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti ve Kürt Millet Fırkası*” adıyla yeni bir örgüt kurmuştur.²¹⁷

Diğer yandan Damat Ferit Paşa, üçüncü sadaretinin son günlerinde çare arayışı içine girmişti. Robeck'in, Bağdat'a gönderdiği telgrafa göre Damat Ferit, bazı önemli Kürt merkezlerine, Kürt ileri gelenlerinden valiler atamak istiyordu. Böylece hem asayiş sağlanacak hem de Kürtlerin, Türk ulusçu hareketlerine katılmaları önlenmiş olacaktı. Bu minvalde Seyyit Abdülkadir, Şeyh Taha ve bilhassa birçok görevlerde bulunmuş olan Babanzade Mustafa Zihni Paşa aklına gelen ilk isimler olmuştur. Komiser Wilson'dan gelen cevapta ise sadrazamın önerisinin İngiliz hükümeti tarafından desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca hükümet değişikliği olması durumunda İstanbul ile daha kolay iletişim kurmak için Babanzade Zihni Paşa'nın seçilmesi

²¹⁴ BOA. DH. Mektubi Kalemi (MKT.), Dos./Göm. nr. 824/68.

²¹⁵ B. N. Şimşir (2010). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 300.

²¹⁶ U. Mumcu (1991). *Kürt-İslam ayaklanması (1919-1925)*. İstanbul: Umag Vakfı Yayınları, s. 1.

²¹⁷ Alakom, 1998, **a.g.k.**, 102.

gerektiği yönünde de görüş bildirilmiştir. Sonuç olarak Türk ulusçuluğunun gelişimini engellemek için Kürt ulusçuluğundan yararlanılacaktı.²¹⁸

Mütarekenin zor günlerinde Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, Baban ailesinin Kürdistan istiklali hayali kurmak gibi bir niyetlerinin olmadığını hatta bu hususta Padişah Vahideddin tarafından yapılan bir teklifi reddettiklerini bizzat Şükrü Baban'dan duyduğunu ifade etmiştir. Söz konusu teklif ise aşağıdaki gibidir:

“Bir gün Sultan Vahideddin, Babanzade Ahmed Naim Bey’i huzuruna davet eder, pederi Zihni Paşa ile görüşmek istediğini söyler. Sultan Vahideddin Zihni Paşa’yı huzuruna kabul ettikten sonra, Paşa hazretleri, galip devletler bu gidişle ecza-yı vatandan birkaç vilâyet koparak müstakil bir Ermenistan tesis edecekler gibi görünüyor. Babanzade ailesi kadim bir hanedandır. Bari siz de müstakil bir Kürdistan davasına kalkışsanız da Ermenilere verilecek bir kısım topraklarda bir İslâm devleti teşekkül etse Kürtler ve Ermenilerle meskûn vilâyetlerin elden çıkması mukadderse hiç olmazsa bu suretle bu topraklardan bir kısmı müstakil bir İslâm hükümetinin elinde kalmış olur ki, dolayısıyla yine bizim demektir der. Zihni Paşa bu teklif karşısında red cevabı verir fakat Padişahın ısrarı üzerine Zihni Paşa: Müsaade-i şahaneleriyle keyfiyeti bendehanenizde evlatlârimla bir kere de bir aile meclisi halinde müzakere edelim; neticeyi hâk-i pâ-yı şahanenize arz ederim.” Demiştir.²¹⁹

Nitekim Mustafa Zihni Paşa, evinde oğullarını toplamış ve bu durum karşısında fikirlerini sormuştur. Çocuklarının en büyüğü olan Ahmed Naim Bey, padişahın teklifinin İslâmiyet ilkesiyle bağdaşmadığını, zira şeriatın milliyet değil din esasına dayandığını belirtmiştir. Dolayısıyla böyle tehlikeli bir dönemde her Müslümanın hilafet makamının etrafında kenetlenmesi gerektiğini ve böylece padişahın teklifinin reddedilmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Hikmet ve Şükrü Beyler de aynı fikirde olduklarını beyan etmişlerdir. Osmanlılık camiasından ayrılmanın doğru olmadığını ayrıca siyasî bakımdan da uygun düşmeyeceğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Zihni Paşa, durumu Sultan Vahideddin’e arz etmiştir. Bu bağlamda Ahmet Cemalettin Saraçoğlu, Baban ailesinin siyasî görüşlerinin içyüzünün daha iyi anlaşılması bakımından, Şükrü Baban’dan duyduklarını olduğu gibi aktardığını ifade etmiştir.²²⁰ Mustafa Zihni Paşa, yapılan tüm ısrarlara rağmen Kürt hareketine katılmamıştır.²²¹

²¹⁸ S. Akşin (1998). *İstanbul hükümetleri ve Milli Mücadele*. 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 590.

²¹⁹ A. C. Saraçoğlu (2009). *Gazeteler, gazeteciler ve olaylar etrafında mütareke yıllarında İstanbul*. (Haz: İ. Dervişoğlu), İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, s. 268.

²²⁰ Saraçoğlu, 2009, **a.g.k.**, 269.

²²¹ A. B. Kur'an (1945). *İnkılâp tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, s. 375.

Ayrı bir Kürt devleti kurma hayali olmayan Zihni Paşa, ayrıca ilmi çalışmalarıyla da bilinmektedir. Zihni Paşa, İslam'da Hilafet çalışmasının yanı sıra aşağıda adı geçen çalışmaları da tamamlamıştır. İlim ve İslam, Tevsî'-i Me'zûniyet, Savâbü'l Kelâm Fi Akaidi'l İslâm, Kuva-yı Maneviye ve Mikyas'ül Ahlak.²²² Bu çalışmalar Mustafa Zihni Paşa'nın yaşadığı dönem ve özelliklerini de içine alarak yapmış olduğu çalışmalar serisi şeklinde tarihte yerini almıştır. Sonuç olarak Cumhuriyet Dönemi'nde kendisine verilen görevleri reddedip sakin bir hayat sürmeyi tercih eden Babanzade Mustafa Zihni Paşa, Temmuz 1929'da İstanbul'da vefat etmiş ve cenaze namazını oğlu Ahmed Naim Bey kıldırılmıştır. Zihni Paşa, Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir.²²³

2.2. Ailesi ve Çocukları

Mustafa Zihni Paşa'nın mensubu olduğu Baban ailesine bakıldığında, köklü ve özellikle II. Abdülhamid döneminde çeşitli devlet kademelerinde görev alan bir aile olduğu görülmektedir. Zihni Paşa'nın, Ahmed Naim, İsmail Hakkı, Hüseyin Şükrü, Mehmed Asım, kaynaklarda kayda değer bir bilgiye rastlanmayan Emine ve Süleyman Hikmet adında altı çocuğu vardır.²²⁴ Ahmed Naim, İsmail Hakkı, Emine, Mehmet Asım ve Süleyman Hikmet, Zihni Paşa'nın birinci eşi Firuze Hanım'ın çocuklarıdır. Hüseyin Şükrü ise Paşa'nın ikinci eşi İclâl Hanım'ın oğludur.

Hikmet Baban, Babanzade ailesinin en küçük çocuğudur ve nesil onun oğlu olan Cihat Baban ile devam etmiştir. Gazeteci ve yazar olan Cihat Baban, muhtelif dönemlerde CHP'den milletvekili olmuş ayrıca 1960 ve 1980 darbe hükümetlerinde bakanlık yapmıştır.²²⁵ Tanınan bir ailenin mensubu olan Mustafa Zihni Paşa ve çocukları, bilhassa 19. yüzyılda hem devlet idaresi hem de düşünce hayatımıza önemli etkilerde bulunmuş kişilerdir.

²²² (2003). *Hilafet risâleleri: II. Meşrutiyet devri*. 3, (Haz: İ. Kara), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 23.

²²³, (1937). *Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi*. (Haz: O. Ergin), İstanbul: Bozkurt Basımevi, s. 305.

²²⁴ 1990, **a.g.k.**, 28.

²²⁵ H. Çınar (2015). *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh tercüme ve şerhi üzerine inceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 27.

2.2.1. Babanzade Ahmed Naim

Ahmed Naim'in hayatına bakıldığında, onun bir bilim insanı olduğu görülmektedir. 1872'de Bağdat'ta doğmuştur. Mülkiye mezunu olan Ahmed Naim, ilk görevine Hariciye Nezareti'nde Tahrirat Kalemi'nde başlamıştır.²²⁶ Aynı zamanda Galatasaray Lisesi'nde Arapça öğretmenliği görevinde bulunmuştur. İyi bir tercüman olduğu için Servet-i Fünun dergisinde “*Be-daii*” başlıklı Arapça tercümeler yapmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile beraber “Maarif nezaretinde Yüksek Tedrisat Genel” müdürlüğüne geçiş yapmış²²⁷ yine aynı yıllar içinde Telif-tercüme dairesi üyeliğinde bulunmuştur. Daha sonra ise Darülfünun muallimi olarak felsefe alanında görev almaya başlayan Ahmed Naim, Darülfünun'un Umum müdürlüğüne getirilmiş ve 1919 yılında da Ayan üyeliğine tayin edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nı takip eden yılların sonunda Cumhuriyetin ilanı ile tekrar felsefe derslerine geri dönmüş ve 1933'lü yıllarda müderrislikten emekli olmuştur. Galatasaray'da hocalık yaptığı yıllarda Arapça grameri kitabı “*Temrinat*”ı neşretmiştir. Yine aynı şekilde *Sahih-i Buhari*'yi ve Paul Jaret'nin *Felsefe İlim midir?* adlı kitapları Türkçeye çevirmiştir.²²⁸ Ayrıca yazar Fonsgrive tarafından övülen “İlm-ün-nefs” adlı tercümeleri bulunmaktadır.²²⁹

Öte yandan hem Doğu hem de Batı kültürünü iyi bilen Ahmed Naim, Arap edebiyatından seçtiği parçaların tercüme ve şerhlerini Servet-i Fünun dergisinde “*Bedâiyu'l-Arab*” başlığıyla neşrederek yazı hayatına başlamıştır. Ayrıca Ahmed Naim'i musikinin ustası, Garp'ın ilham kaynağı ve mana âleminin sıkı bir savunucusu olarak tanımlamak mümkündür. Eserlerini oluştururken hem Batı hem de Doğu kaynakları perspektifinde ele alıp, yorumlamış ve değerlendirmiştir. Ahmed Naim sadece taklitçi ve kuru bir mütercim olmayıp aynı zamanda tenkid ve tercihler yapan bir düşünürdür. Bilhassa tercümelerinde terimlerin tam karşılığını bulmak için önemli ölçüde bir hassasiyet göstermiştir. Öyle ki Felsefe alanında iyi bir mütercim olduğunu, Georges Fonsgrive'in birçok terimi kapsayan psikoloji kitabını “İlm-ün-Nefs” adıyla Türkçeye çevirmekle göstermiştir. Ayrıca Telif ve Tercüme Odası'nda üye iken de aynı hassasiyeti göstermiştir. Bu kapsamda “*Tecrîd-i Sarîh*” tercümesinde Türk dilindeki ustalığını Arapça'da da açık bir surette göstermiştir.

²²⁶ M.C. İnançalp (1935). *Müderri Ahmed Naim*. İstanbul: Ülkü Matbaası, s. 6.

²²⁷ (2013). *Türkiye'nin birikimleri-1 “İlahiyatçılar”*. (Ed: H. Türkan), İstanbul: İlke Yayıncılık, s. 32.

²²⁸ (1990). Baban Ahmed Naim. *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

²²⁹ H. Z. Ülken (1979). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, s. 295.

Böylece Türkçede başarılı olduğu kadar Arapçada da başarılı olduğunu kanıtlamıştır.²³⁰ Ahmed Naim, aynı zamanda çağdaş bir insan olarak cemaate bağlılık gösterenlere tepki olarak eski usulle Arapça öğretimine karşı çıkmıştır. Ayrıca hadis okutma usulüne ilişkin olarak okuma usulünün düzenlenmeye ve iyileştirilmeye ihtiyacı olduğunu savunmuştur. Türk diliyle ilgili farklı yaklaşımlar içinde olan Ahmed Naim, ilmî terimler dışında, Türkçenin diğer tüm kavram ve sözcüklerden arındırılması fikrini de savunmuştur. Kendisi için yakıştırılan “Arapçacı” lakabının aksine, eserlerinde Türkçeyi büyük bir titizlikle kullanmıştır. Hatta onun Mehmed Akif’le birlikte Asım Efendi’nin, Kamus Tercümesi’ndeki Türkçe kelimeleri seçerek bir Türk lügatı yapmaya çalıştığı, ancak bu çabanın tamamlanmayıp yarım kaldığı bilinmektedir.²³¹

Tüm bunlara ilaveten Ahmed Naim, Halvetî tarikatının bir üyesiydi ve kayınpederi Fatih Türbedârı Amiş Efendi’ye bağlıydı. Şafî mezhebine mensuptur. Mustafa Sabri, Elmalılı Hamdi, Adanalı Hayret Efendi ve Mehmed Akif Bey gibi devrin önde gelen fikir adamları yanında o da, II. Abdulhamid hakkında ilk dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin fikirlerine yakın fikirler savunmuş, fakat bu dönem oldukça kısa sürmüştür. Meşrutiyet’in ilânından kısa bir süre sonra bu konudaki fikirlerini değiştirmiştir.²³²

Öte yandan önemli ölçüde tarihî okumalar yapmış olan Ahmed Naim, geçmiş övmenin ve geçmişten medet ummanın insanı yanılgılara düşüreceğini ve rasyonaliteden uzaklaştırıp hurafelere esir edeceğini belirtmiştir. Yahya Kemal ile yaptığı bir tartışmadan on yıl kadar sonra onunla karşılaştığında, Yahya Kemal’in deyişiyle “müminlere yakışır samimi bir üzüntüyle kusurunun bağışlanmasını dilemiş ve böylece onu hayretler içinde bırakmıştır.”²³³

Ahmed Naim, düşmanına dahi saygı gösteren, dostlarını her ortamda öven ve yücelten bir şahsiyet olarak sürekli takdir toplamıştır. “Sormazsan malumatını söylemeyen”, “dinlemesini bilen”, “sözü senet teşkil eden” güvenilir adam özellikleriyle Mehmed Akif’in “ashabtan sonra en sevdiği kişi” olan Ahmed Naim, İslâm’a önemli ölçüde bağlı bir kişiydi.²³⁴ Özellikle ilim sahibi kişilerle sohbet etmekten çok hoşlanırdı.

²³⁰ H. Hansu (2007). *Secdede biten bir ömür Babanzade Ahmed Naim Bey*. İzmir: Kaynak Yayınları, s. 47.

²³¹ İ. L. Çakan (1991). Babanzâde Ahmed Naim. *DİA*, 4, İstanbul: TDV, s. 375.

²³² R. Kılıç (1997). Babanzâde Ahmed Naim’in felsefî görüşleri. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, s.301.

²³³ Çakan, 1991, **a.g. k.**, 375.

²³⁴ M. Cemal, (1986). *Mehmet Akif Ersoy hayatı-seciyesi- sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 104.

Bu kapsamda İslâm birliği ve kardeşliği konusunda son derece dikkatli olup bu birliğe zarar verme ihtimali bulunan her harekete karşı tepki göstermiştir. Türkçü olmadığı gerekçesiyle haksız ithamlara maruz kalan Ahmed Naim, ümmetçilik fikrine aykırı bulduğu için “Arap İttihat Kulübü”nün isim ve kuruluş amaçlarına da muhalefet etmiştir. “Arap İttihat Kulübü”nü, İslam’ın temel felsefesine aykırı hareket ettiğini, insanları ayırttığını ve “yabancı bir bid’at”, “Frenk hastalığı” olarak sınıflandırmış, bu davanın faydalı ve zararlı taraflarını Kur’an ve Sünnete dayanarak açıklamaya çalışmıştır.²³⁵

2.2.1.1. Ahmed Naim’in Felsefi Görüşleri ve Felsefeye Katkıları

Felsefe ıstılahî olarak, kavramlar meydana getirip, inceleyip keşfetmek ve üretme sanatı olarak tanımlanmaktadır.²³⁶ Felsefe konusunda oldukça başarılı olan Ahmed Naim ise felsefeyi “İlm-i Hikmet” şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca felsefe onun için bir araştırma, düşünme sahası ve idrak olunan bir hikmettir.²³⁷ Felsefe, onun için gördüğü her şeyin mahiyetini anlamanın, incelemenin ve ifade etmenin bir diğer adıdır.

Ahmed Naim, öncelikle felsefenin, beşeri çeşitli ilimler arasındaki yerinin ne olduğunu öğrenilmesi gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca ilmin tanımının yapılmasını ve felsefenin ilimler arasındaki konumunun belirlenmesini daha sonra da felsefenin ilmî, kavramsal tanımının yapılmasının gerektiğini belirtmiştir.

Ahmed Naim’e göre, bir şeyin tarifinin yapılabilmesi için öncelikle meselenin belirlenmesi gerekmektedir. Bu suretle ona göre, bilgi meselesinin belirlenmesi gerekiyordu. Bilgi konusu, onun ifadesiyle “illetlerin” araştırılmasıdır. Bunun altında Aristo’nun, “bir şeyi bilmek ona illeyle beraber vukûf hâsıl etmektir” anlayışı yatmaktaydı.²³⁸ Ahmed Naim, hâdisatın veya eşyanın keyfiyet ve varlığına “kanun”, oluş ve varlıklarını gerektiren şeye de “illet” demiştir. Ona göre, ilim de “illet ve kanunların araştırılması” olarak tarif edilmiştir.²³⁹

Ahmed Naim’in, aynı zamanda ilim hususunda avam ve havas ayrımı yaptığı da görülmektedir. Söz konusu iki sınıfa arasındaki farkı ise aşağıdaki şekilde

²³⁵ Çakan, 1991, **a.g.k.**, 375.

²³⁶ D. Deleueza ve F. Guattari (1996). *Felsefe nedir*. (Çev: Turhan Ilgaz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 12.

²³⁷ A. Naim (1914). *Hikmet dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, s. 3.

²³⁸ Naim, 1914, **a.g.k.**, 4.

²³⁹ Naim, 1914, **a.g.k.**, 7.

açıklamıştır:

“Avamın nazarında şimşek ve yıldırım ortalığı bulutların kapladığı ve ekseriyetle yağmur yağdığı zamanlarda hâsıl olmaktadır. Avam bununla kalır. Sahib-i ilm (havas) ise; bu hadisenin niçin meydana geldiğini ve mesela şimşegin artı ve eksi yüklü iki bulut parçasının çarpışmasından hâsıl olduğunu bilir. Avamın tecrübesi bir meseleyi ale'l-umya bilmeye münhasır kalırken, âlim ise o hadisenin illet ve keyfiyetlerini şerh ve izah eder. İşte bundan dolayıdır ki avamın meziyeti yalnız görüp göstermek dairesine münhasır iken, âlim hem görüp hem gösterir hem de tâlim edebilir.”²⁴⁰

Bununla birlikte Ahmed Naim, ilmi şu şekilde tasnif etmiştir: “eşyanın yalnız hakikatlerinin anlaşılmasına değil, onları insanın etkisi ve emri altına almaya da hizmetkârdır. Zira ilim, vakıanın önceden keşfi, o da keşf olunan şeyden istifade kudretini sağlar.”²⁴¹ “İlmin yegâne gayesi kendine hâs usullerle mümkün olduğu kadar keşiflerde bulunmak ve gerçek sonuçlara varmaktır. Böylece medeniyet ve terakki, insanın yaptığı keşifler ve vakıaların tesir altında bırakmasıyla meydana gelmiş olur. Tabii ki bunu sağlayan ilim âlimlerin elde etmiş oldukları ilimden” (İlm-i Müdevven)²⁴² başkası olmadığı bir hakikattir. Görüldüğü üzere Ahmed Naim’in ilimleri tasnifi, eğitim amaçlı bir metodoloji ihtiva etmektedir. İlimlerin amaçlarını ve varlık nedenlerini tam olarak tarif ettikten sonra konuşulmamış herhangi bir konu kalmış ise felsefeye başvurulması gerektiğini savunmuştur. Çünkü Ahmed Naim, felsefenin konusunu ilimlerin inceleme sahası dışında kalan alanlar ve konular olarak tanımlamıştır.

Öte yandan Ahmed Naim, eskiden ilim denildiğinde akla gelen ilk şeyin felsefe olduğunu ifade etmiştir. Felsefe, tüm ilimlerin çatısı olarak görülmekteydi. Ahmed Naim, ilimlerin sınıflandırılmasını, felsefenin ana konusu olarak görmüştür. Çünkü ilmin ve bilginin sınıflandırılmasını zorunlu olarak değerlendirmiştir. Böylece konulara göre ilimler sınıflandırılır, ayırt edilir ve konulara göre her biri diğerinden ayrılmış olurdu. Ahmed Naim’in ifadesiyle: “İlimlerin adedi o kadar çoğalmıştır ki, bahsettikleri konuları göz önüne alarak onları kuşatıcı bir isim altında toplayarak tasnif etmek ihtiyacı ortaya çıkmıştır.”²⁴³

Bununla birlikte varlığın sadece maddi âlem ile sınırlandırılmasının mümkün olmadığı, bu âlemden bağımsız olarak bir de mana âlemi bulunmaktadır. Mana âleminin

²⁴⁰ Naim, 1914, a.g.k., 5.

²⁴¹ Naim, 1914, a.g.k., 6-7.

²⁴² Georges Lospinasse Fonsegrive (H. 1331/M.1915). *İlmü'n-Nefs*. (Çev: Ahmed Naim), İstanbul: Matbaa-i Amire, s.14-15.

²⁴³ Naim, 1914, a.g.k., 7.

merkezinde ise insan bulunmaktadır.²⁴⁴ Zira insanlar gerek yetenek ve gerekse yetenekleri dolayısıyla merkezde bulunmaktadır. Bu yetenekler değerlendirildiğinde manevi dünya ile ilintili olarak manevi ilimler ortaya çıkar. Manevi ilimlerin ilki “tarih ilimleri”dir.²⁴⁵ Bu bağlamda Ahmed Naim, tarihî geçmişin izini sürmek, değerlendirmek, ölçmek, kendisine, kabilesine, ailesine, milletine ve tüm insanlık tarihine geçmişte yaşanmış olayları sözlü nakil ve açıklanamayanın ilmi olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla tarih, manevi ilimlerin ilki olarak tanımlanmıştır. Ahmed Naim tarihi: “Asıl tarih ilmi, âsar-ı atîka (archeologie), mahkûkât ve menkûşât ilmi (epigraphie), meskûkât-ı kadîme (numismatique), coğrafya (geographie)” bilimi şeklinde tasnif etmiştir.²⁴⁶

Manevî ilimlerin ikinci sınıfı “lisan ilimleri”dir. Ahmed Naim, burada yine insan ve hayvanları karşılaştırmıştır. Ona göre hayvanların lisanları daha ziyade ses ve çığlıklardan ibaret iken insanlar ise gırtlaklarından ses ve konuşmaya haizdirler. Öyle ki bu sesler ve konuşmalar mekan ve zamanlara göre farklılıklar göstererek lisanları meydana getirmişlerdir. Bunun sonucunda ise lisan ilimleri doğmuştur bunlar ise şu şekildedir: İlm-i mukayese-i elsine (Philologie), ilm-i iştikâk (Etymologie), paleografi.

Manevi ilimlerin üçüncüsü ise “ictimâî ilimler”dir. Müellifler bu ilmi sınıflandırırken, çıkış noktaları insan-hayvan kıyaslamasıdır. Ahmed Naim’e göre, hayvanlar yalnız yaşarlar. Fakat toplu olarak yaşıyor olsalar bile, içinde yaşadıkları toplumun durumu hakkında bilgi edinme yeteneklerinden yoksundurlar. İnsan ise hem yalnız hem de toplu olarak yaşayabilir. Uygur olmak insanın doğasında bulunan bir özelliktir. Cemaatler, hükümetler ve devletler, sosyal yaşamı düzenlemek için kanunlar çıkarırlar. İşte tüm bunlar yeni bir tasnifi doğurur. Dahası Ahmed Naim, maddi ve manevi varoluş dünyasıyla ilgili olan bilimleri şu şekilde sınıflandırır: Siyaset (la politika), hukuk (la jurispruaene) ve ekonomi (lonevnomie).²⁴⁷

Bu bağlamda da Ahmed Naim, tüm ilimleri sınıflandırıp birbirinden ayırmasına karşın, bu ilimlerden genel sonuçlarına ulaşamayacağı sonucuna varmıştır. Zira her varlık bir varoluş teorisini inceler. Bu noktadan hareketle her ilim, yöntem ve metodu bağlamında diğer ilimlerle arasında bağlantı kurmalı, elde edilen bilgiyi genel anlamda düşünme ve bu ilkeleri daha üst seviyeye çıkarabilme yetisine sahip olmalıdır. Bir

²⁴⁴ İ. Fenni (1928). *Maddiyyûn mezhebinin izmihlali*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, s. 242.

²⁴⁵ Zeynü’-d-Din Ahmed B. Ahmed (1984). *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih tercemesi ve şerhi*. (Çev: Ahmed Naim), 1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 91-92.

²⁴⁶ Naim, 1914, **a.g.k.**, 13.

²⁴⁷ Naim, 1914, **a.g.k.**, 14.

terkibin yapılabilmesi için ilimlerin temel ilkeleri daha yüksek bir disiplin tarafından sorgulanmalıdır. Felsefe ise tüm bu sorgulama görevini yerine getirmektedir.²⁴⁸

Nitekim Ahmed Naim'e göre felsefe de genel bir ilim olduğu gibi aynı zamanda bütün ilimleri de ihtiva etmektedir. Yani felsefe, bir tür üst çatı görevi görmektedir. Her ilim alanının ilkeleri vardır. Bunlar ilk ve evrensel ilkeye bağlıdırlar. Bütün ilimler varlıklarını onlardan istifade ederek bulurlar. Öyle ki her ilim, eşyanın illetlerini araştırıyorsa, felsefe de illetlerin illetlerini araştırır.²⁴⁹

Bu çerçevede Ahmed Naim'in felsefe görüşleri ve modern felsefeye katkısı incelenmektedir. Ahmed Naim, İslami felsefenin yanı sıra batı felsefesine vakıf olan ve her iki düşünce dünyasının temel dinamiklerini bilen önemli bir ilim insanıdır. Felsefi kavramların felsefenin ön şartı olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca felsefi kavramları doğru bir şekilde tespit edebilmek için sadece batı felsefesini anlamının yeterli olmadığını çünkü doğu, İbn-i Sina'ya dayanan derin bir felsefe geleneğine sahiptir. Felsefi kavramların tanımlanması ve anlaşılması için, kavramların konuşulan gelenek içinde tevil edilmesi gerekir. Bu suretle Ahmed Naim, yeni kavramların icadından ziyade eski kavramların keşfedilmesi gerektiği hususunda görüş bildirmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Ahmed Naim, felsefeye modern anlamda katkıda bulunan bir ilim adamı olarak görülmektedir.²⁵⁰

2.2.1.2. Ahmed Naim'in Siyasî Fikirleri

Siyasî fikirleri incelenen Ahmed Naim'in mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyetin egemen olduğu üç dönemi de yaşadığı görülmektedir. Ahmed Naim, bu farklı üç dönemde de genellikle muhalif kanatta yer almıştır. Söz konusu üç dönemde İslamî perspektifini kaybetmeyen Ahmed Naim, hadis ve sünneti bir manifesto olarak sunan yazılarını çekinmeden yayımlamıştır.²⁵¹ Ahmed Naim, bu özelliklerinden dolayı İslamcılık akımı içerisindeki yazarlar kategorisinde değerlendirilmiştir.²⁵²

Öte yandan Ahmed Naim, dâhil olduğu İslami hareketin en önemli tarafı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslamı, düşünce, ahlak, siyaset, idare ve hukuk

²⁴⁸ Naim, 1914, **a.g.k.**, 18.

²⁴⁹ Naim, 1914, **a.g.k.**, 19.

²⁵⁰ Kılıç, 1997, **a.g.k.**, 338.

²⁵¹ O. Ezici (2010). *Babanzâde Ahmed Naim'in ahlak anlayışı ve felsefi görüşleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.13.

²⁵² İ. Kara (1986). *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi*. İstanbul: Risale Yayınları, s. 275.

açısından yönetimde görünür kılmak ve insanları bir mümin haline getirmektir. Bunun yanı sıra Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik kurarak İslam ülkelerinin geri kalmışlığına çözüm bulmaktır.²⁵³

İslam anlayışı, Osmanlıcılık düşüncesinin etkinliğini yitirdikten sonra Osmanlı entellektüelleri tarafından Müslüman toplumların devletten ayrılmasını engellemek suretiyle ileri sürülen bir harekettir. Bu kesime göre din, toplumun birleştirici gücünü temsil etmektedir. Böylece herkes, ırklardan bağımsız olarak halifenin etrafında birleşmelidir. Bu düşünceyi savunanlar, devletin içinde bulunduğu bunalımın İslam'dan kaynaklanmadığını, sahte gelenek ve hareketlere dayalı bir din anlayışının bu durumdan sorumlu olduğunu iddia etmekteydiler. Ayrıca Batı'dan teknolojik ve teknik bilginin alınmasında herhangi bir sakınca görmemekteydiler. Hareketin sınırları net bir şekilde belirlenmemiştir. Bir diğer ifadeyle, modern anlamda bir ideolojik hareket kimliği kazanmamıştır. Aksine İslamcılık, belli konularda farklı düşünen insanları kapsayan geniş bir terim olarak kullanılmıştır.²⁵⁴

İslamî hareketin ön saflarında yer alan Babanzade Ahmed Naim, yazılarında milliyetçiliğe karşı İslam kardeşliğini ön plana çıkarma gayreti içinde olmuştur. Öyle ki “Hikmet müminin yitik malıdır”, “Avrupalının ilmini, fennini sevmeliyiz, içinde işimize yarar ne görürsek almalıyız” şeklindeki sözleri Ahmed Naim'in, Batı'ya olan düşüncelerine bir özet niteliğindedir.²⁵⁵

2.2.1.3. Ahmed Naim'in Millet ve Milliyetçilik Anlayışı

19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa' da ortaya çıkan milliyetçilik akımı, zaman içinde İslam dünyasını da etkilediği görülmüştür. Irkçılığın ne olduğu, ümmet bilinciyle yaşayan uluslar arasında bilinmezken farklılaşan ideolojiler Arnavutlar, Araplar ve Türkler arasında gelecekteki çatışmalara zemin hazırlamıştır. Batı devletlerinin İslam dünyasında, özellikle de Osmanlı politikalarında yaptığı değişiklikler sonrasında Kürtler de bu ayrışmanın tarafı olmuşlardır.²⁵⁶

Ahmed Naim, bu ayrışma hareketleri hakkındaki düşüncelerini 17 Ağustos 1908 İttifak Dergisi'nde "Arap Kardeşlerimize Bir Nasihatımız" başlıklı yazıda özetlemiştir.

²⁵³ M. Türköne (2007). İslamcılık. *DİA*, 23, İstanbul: TDV, s. 61.

²⁵⁴ Türköne, 2007, **a.g.k.**, 60.

²⁵⁵ A. Naim (H. 1326/ M. 1908). Akide-i ehli sünnet'in mücmelen beyanı. *Sırat-ı Müstakim*, 1(5), s. 75.

²⁵⁶ R. Şentürk ve Kadir Canatan (1999). Irkçılık. *DİA*. 19, İstanbul: TDV, s. 130.

Ahmed Naim'e göre kavmiyetçilik, Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Bundan dolayı Araplık, Acemlik, Türklük, Kürtlük, Arnavutluk, Lâzlık, Çerkezlik gibi mefhumlar hükümden kalkalı bin üç yüz elli sene geçmiştir.²⁵⁷ Ahmed Naim, özellikle Müslüman dünyasındaki milliyetçilik hareketini Avrupa uzantılı ve zararlı bir hareket olarak değerlendirmiştir. Ahmed Naim'e göre ilk önce gayrimüslimleri etkileyen ve devletten ayrılmalarına neden olan milliyetçilik akımları Müslümanlar tarafından tam olarak bilinmemektedir.²⁵⁸ İslamiyet tarafından yasaklanan ve Ahmed Naim tarafından da eleştirilen milliyetçilik kavramı incelendiğinde, milliyetçilik ve kavmiyetçilik sadece modern sosyolojinin temel kavramları değil aynı zamanda vatan, tarih, kültür gibi karşılıklı etkileşime dayanan milliyet fikri ile de ilgilidir.²⁵⁹ Kavmiyetçilik ise aynı kültürlerde ve aynı sosyal çevrede bulunan insan topluluğu anlamında kullanılmıştır.²⁶⁰

Diğer yandan 1789 Fransız Devrimi ile milliyetçilik fikrinin dalga dalga yayıldığı görülmektedir. O tarihten sonra milliyetçilik duygusu, yöneticilere ve dini liderlere olan bağımlılığın önüne geçmiştir.²⁶¹ Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan siyasî-entelektüel akımlarla ortaya çıkmıştır. Bu eğilim, Batı karşıtlarının aksine Müslüman bir öznenin var olan devlet yapısından kopma ve kendi devletlerini kurma arzusunun nispeten farklı kimliklerinin ortaya çıkmasına dayanmıştır. Bu süreçte dış dinamiklerin tetiklemesiyle Osmanlıdaki ayrılıkçı hareketlerin hız kazandığı görülmüştür.²⁶²

Babanzade Naim'e göre Türkçülük hareketi, en az milliyetçilik akımları kadar zararlı ve Osmanlı'ya zarar veren bir kalkışmadır. Türk hareketlerini eleştirdiği “İslâm'da Davâ-yı Kavmiyet” adlı kitabında bu hareketlere bağlı olanları “Türkçü-İslamcılar” ve “Halis Türkçüler” olarak ikiye ayırmıştır. Ahmed Naim'in milliyetçilik ve ırkçılık konusundaki görüşleri değerlendirildiğinde, öncelikle Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine şahit olmuş bir kişi olarak İttihad-ı İslam'ı savunmuştur. Ahmed Naim, ayrıca asabiyete karşı çıkmış ve İslam kardeşliğinin Müslüman unsurlar arasında

²⁵⁷ M. Ertuğrul Düzdağ (1997). *Yakın tarihimizde İslâm ve ırkçılık meselesi*. İzmir: Çağlayan Yayınları, s. 82.

²⁵⁸ A. Naim (R. 1332/ M. 1916). *İslâm'da Davâ-yı Kavmiyet. Sebilü'r-Reşad*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, s. 4.

²⁵⁹ R. Şentürk (2002). Kavim. *DİA*, 25, Ankara: TDV, s. 69.

²⁶⁰ Şentürk, 2002, *a.g.k.*, 68.

²⁶¹ M. C. Yıldız (1999). Osmanlının son dönemindeki üç düşünce akımının sosyolojik analizi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4, s. 9.

²⁶² A. Özcan (2005). *Milliyetçilik. DİA*, 30, İstanbul: TDV, s. 84.

yaşanması gerektiğini savunmuştur. Daha genel olarak, milliyetçilik meselesi Ahmed Naim tarafından tarihi bir düzeye indirgenerek yorumlanmıştır.²⁶³

Öte yandan 19. yüzyılda dünyada meydana gelen kültürel, siyasî, askeri ve ekonomik değişimler Osmanlı Devleti'nde kendini fazlasıyla hissettirmiştir. Devletin sahip olduğu farklı uluslar, milliyetçilik fikrinden bir hayli etkilenmiştir. Osmanlı entelijansiyası (üst kültür) farklı fikirler öne sürerek devleti kurtarmayı amaçlamışlardır. Teknolojik gelişmeler ise radikal değişimlerin yaşanması için zemin oluşturmuştur.²⁶⁴

İlk milliyetçi hareketler, Osmanlı Devleti topraklarında Balkanların Hristiyan unsurlarında görülmüştür. Batı ülkelerinin yönelimleri milliyetçi ve ayrılıkçı hareketleri besleyerek özgürlük, ulus, vatan ve eşitlik gibi kavramlar üzerinden büyük bir bölünme hareketi başlatmıştır. Öyle ki Hristiyan unsurların ayrılmasını tetikleyen milliyetçi hareketlerin Osmanlı topraklarında etkili olmaması için 1876'da II. Abdülhamid tarafından İslamî politikalar yürürlüğe konulmuştur. Azınlık milliyetçiliğinin hareketlerini önlemek için devletin parçalanmasına yol açan milliyetçilik hareketleri pasifize edilmek istenmiştir. Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları Osmanlı entelektüelleri tarafından sıklıkla uygulanmıştır. II. Abdülhamid'in çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı'da, mevcut durumu korumak için büyük bir özveriyle mücadele ettiği görülmektedir. Aynı zamanda bu önemli hareketler Türk dünyasında geniş bir şekilde ele alınıp tartışılmıştır.²⁶⁵

Bu dönemde milliyetçiliği tetikleyen nedenlere bakıldığında ekonomi, savaş, vatan anlayışı gibi birçok neden etkili olmuştur. İlk göç dalgası 1783'de Rusya tarafından egemenlik altına alınan Kırım'da olmuştur. Bunu Volga-Ural bölgesi izlemiştir. Göç dalgası 1878'den sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Bu meyanda Rusya'daki Türk entelektüelleri de bu göç dalgasından etkilenecek göç etmişlerdir. Bilhassa göçler esnasında Rus baskısından etkilenen entelektüeller bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde ise devletin kurtuluşunu Türk milliyetçiliğinde gören entelektüeller, Türk milliyetçiliğini savunan yazılar yazmış ve konferanslar düzenlemişlerdi. Buna ilaveten Avrupa devletlerinin ticarete Osmanlı'daki azınlıkları tercih etmeleri de milliyetçiliğin gelişimini tetiklemiştir. Azınlıkların ticari başarısına karşı Osmanlı Türkleri, azınlıklar kadar faydalanamadıkları için bu durum düşmanlık

²⁶³ Naim, (R. 1332/ M. 1916), **a.g.k.**, 6.

²⁶⁴ E.D. Akyol (2013). Sultan II. Abdülhamid döneminde sosyal politika uygulamaları. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 31, s. 34.

²⁶⁵ A. R. Saklı (2012). Osmanlı döneminde Türk milliyetçiliği. *Akademik Bakış Dergisi*, 33, s. 3.

beslemelerine zemin hazırlamıştır. 1839'daki Tanzimat ve 1856'daki Islahat Fermanı Müslüman Türkler ile gayrimüslimler arasındaki doğal sayılan üstün haklarını ortadan kaldırdığı için toplumsal sorunlara yol açmıştır. Geleneksel Osmanlı tarihi, Osmanlı'dan önceki tarih üzerinde pek durmamaktadır. Daha ziyade Kayı boyu üzerinde durmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, 19. yüzyıl ortalarında Araplarla, Türklerin iki büyük ulus olduğu ve İslam dünyasını yöneten iki güç olduğu tezini ortaya atmasıyla birlikte İslamiyet öncesi Türk tarihi araştırılmaya başlanmıştır. İlk kez farklı kaynaklara dayanan ve Askeri Okullar Komutanı Süleyman Hüsnü Paşa tarafından kaleme alınan Türk Tarihi kitabı bu amaçla yazılmıştır.²⁶⁶

Öte yandan bu dönem, toplumda millet ve vatan kavramları çok büyük bir etki uyandırmıştır. Namık Kemal'in "vatan" fikri ve vatanseverlik duygusunun daha hissedilir bir şekilde yaşanmasını sağlamıştır. Vatan uğruna ölme fikrini deklare eden ilk Türk tiyatro oyunu olan "Vatan yahut Silistre" vatan duygusunu daha da yüceltmıştır. Her yıl on binlerce askerin ölmesini ve askerliği sadece Müslümanların yapmasını eleştiren Namık Kemal, dışa bağımlı olmamızı ve millî sanayimizin tamamen yok olmasını da sert bir şekilde eleştirmiştir.²⁶⁷ Ayrıca bazı fikir hareketleri de bu zamanlarda devletin içinde hızla yayılmaya başlamıştır. Osmanlılık fikri bu fikir hareketlerinin başında gelmiştir.²⁶⁸ İslamcılık bir diğer kurtuluş fikriydi. İslam birliği oluşturmak dünyadaki Müslümanların ortak bir isteğiydi. İslamcılığın, Osmanlı memleketlerinde geliştirileceği sonra da tüm Asya ve Afrika'daki Müslüman uluslar tarafından benimseneceği ve sahip çıkılacağı düşünülmüştür. Ne var ki, Tanzimat'ın Osmanlı toplulukları arasında hukuksal ve siyasal olarak amaçladıkları eşitlik, İslam Birliği meydana gelirse söz konusu olmayacaktı. Aksi durumda Türkler arasında mezhepsel, dinsel düşmanlıklar ve geçimsizlikler başlayacaktı. Türklerin, Arap Müslümanlar içerisinde erime tehlikesinin bulunması bu fikrin bir diğer sakıncası olarak görülmüştür.

Bununla birlikte bir diğer akım olarak da karşımıza "Türkçülük" çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Türkler, öncelikle bir araya getirilecek daha sonra ulusal vicdandan yoksun, Türk olmadıkları halde Türkleşmiş olanların bilinçlendirilmesi

²⁶⁶ A . Akkor (2014). *Osmanlı Devletinde Türkçülük Turancılık*, Erişim:

https://www.academia.edu/7631391/Osmanli_Imparatorlugunda_Turkculuk_Turancilik, (Erişim Tarihi: 3.11.2017), s.4.

²⁶⁷ D. Avcıoğlu (1979). *Türkiye'nin düzeni*. (13.Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi, s.233.

²⁶⁸ Akkor, 2014, **a.g.k.**, 6.

hedeflenecekti. Böylece Doğu Avrupa ve Asya kıtasına geçilerek Türklerin birleştirilmesine zemin hazırlanacak ve güçlü bir siyasal ulus inşa edilmesi öngörülenecekti. Türkçülük tarihte görülen en büyük akımlardan biridir. Gün geçtikçe dinler güçlerini yitirmekte ve vicdan özgürlüğü din birliğinin yerini almaktaydı. Öyle ki Türklük bilincinin geliştirilmesinin dört aşama ile mümkün olacağı düşünülmekteydi. Bu kapsamda öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki Türkler, sonra Osmanlı topluluklarında bir dereceye kadar Türkleşmiş olan Türkler ve en sonunda da ulusal bilinçten yoksun ama Türklük'ten etkilenmemiş topluluklar arasında ırksal bağlar kurulacak ve dini duyguları güçlendirilecekti. Nitekim hem kültürel hem de siyasal birlik sağlanmış olacaktı. Böylece Avrupa'nın doğusunda ve Asya'nın büyük bir bölümünde Türkler bilinçlendirilmiş ve birleştirilmiş olacaktı.²⁶⁹

Milliyetçilik fikrinin toplumda oturtulması amacıyla çeşitli dernekler bu dönemde kurulmuştur. Kasım 1908'de İstanbul'a yerleşen Yusuf Akçura, Türk Derneği adıyla 1908'de yeni bir güç arayışı içinde olmak için bir dernek kurmuştur. Veled Çelebi (İzbudak) ve Türkolog Necip Asım (Yazıksız) iki ünlü milliyetçi eğilimli düşünürler bu dernekte yer almışlardır.²⁷⁰ Yine bu dönemde, Genç Kalemler dergisini çıkartmışlardır. Ömer Seyfettin bunların başında geliyordu. Ona göre halkın anlayabileceği yeni bir dil oluşturmak, Osmanlı Devleti'ni kurtarabilmenin tek yolu olarak görülmüştür. Yalnızca bir dergi yayınlamanın yeni lisanı yaygınlaştırmak için yeterli olmadığına inanan Genç Kalem yöneticileri, farklı bir şey yapma arzusunu taşımışlardır. Ziya Gökalp aracılığıyla, başında Enver Paşa'nın bulunduğu bir heyet oluşturdular. Bu dönemde birçok Batı eserinin tercüme edildiği görülmektedir. Ayrıca okullarda okutulmasının lisanı yaymanın en etkili yolu olduğunu düşünmüşlerdir. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip Yöntem, Genç Kalemler dergisinin çekirdek kadrosunu oluşturmuşlardır.²⁷¹

Yusuf Akçura, Türk derneğinin kurulmasına öncülük etmiştir. Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Mahmud Hüseyinov da adı geçen derneğin kurucuları arasında yer almışlardır. Öğrenci yurdu yaptırmak ve Türklerin kültür seviyelerini ve zekâlarını yükseltmek, cemiyetin en önemli iki amacını oluşturmuştur. Cemiyetin diğer bir amacı ise gazete çıkarmaktır. Türk Yurdu Mecmuası yazarları arasında ise; İsmail Gaspıralı,

²⁶⁹ Akkor, 2014, **a.g.k.**, 7.

²⁷⁰ A. Masami (2011). *Jön Türk dönemi Türk milliyetçiliği*. (Ed: T. Bora, M. Gültekingil), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce. 1: Tanzimat ve Meşrutiyetin birikimi*. (9.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 181.

²⁷¹ Masami, 2011, **a.g.k.**, 184-185.

Mimar Kemaleddin Bey, Mehmed Emin Bey, Ahmet Hikmet Bey, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Mehmed Fuad Bey, Ziya Bey (Gökalp), Ahmed Bey (Agayef), (Akçuraoğlu) Yusuf Bey bulunmaktaydı.²⁷²

İslam Mecmuasının amacı ise 1914'te ortaya çıkmaya başlayan laiklik değil tam tersine İslam'ın canlandırılması fikrinin yürürlüğe konulmasıydı. Geleneksel öğretimin yanı sıra içinde bulunduğu koşulları iyi bir biçimde sorgulamayı bilen bilgili yöneticilerinin bulunması mecmuanın en önemli özelliğini oluşturmuştur. İlk sayılardaki çalışmalar İslam'a yönelik içerikler taşımıştır.²⁷³

Bu kapsamda Cumhuriyet devrindeki en etkili milliyetçi örgüt Jön Türk'lerdir. Askeri Tıbbiye öğrencileri kurulmasına öncülük etmişlerdir. Öyle ki Türklük duygusunun kazandırılması ve Türk gençlerinin bu kulüpte toplanarak bilinçlendirilmesi ve uyandırılması en büyük amaçları arasındaydı. 1911 Temmuz'unda Remzi Osman ve Hüseyin Fikret, sayıları 231'i bulan tıp öğrencileri adına toplantıya yedi aydını davet etmişlerdir. Yusuf Akçura, Ahmet Ferit, Mehmet Emin, Emin Bülent, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Ali Tevfik, Fuat Sabit ile birlikte Türk Ocağını kurmuşlardı. Açık konferanslarla kamuyu tarih bilinci konusunda bilinçlendirmeye çalışmışlardı. Uygarlık ve Dinler, Edebiyat Tarihi, tarihi konulu konferanslar ve seminerler düzenlemişlerdi. Ayrıca Rusya'da yaşayan Türkler ile de ikili ilişkiler geliştirmişlerdi.²⁷⁴

Milliyetçilik ifadesi ilk olarak Johann Gottfried Herder tarafından 1774 yılında kullanılmıştır.²⁷⁵ Milliyetçiliğin bir sosyal bilim konusu olarak ele alınması ise 1920 ve 1930'lu yılları bulmuştur. Daha sonra ise Almanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde kullanılmaya başlanmıştır. Sömürge imparatorluklarının çözülmesiyle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik fikri daha da hız kazanmıştır.²⁷⁶

Batı'nın yayılcılığı ve sömürgeci hareketine tepki olarak kültürel bir olgu olarak ortaya çıkan milliyetçilik, bu bağlamda fikrî ve sosyal gelişmelere dayalı olarak "reaksiyoner milliyetçilik" ve "modern milliyetçilik" bir yansıma olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda milliyetçik, bir sosyal ilerleme olarak kültürel toplumların

²⁷² A. Rıdvan (2002). *Osmanlı Devletinin dağılma devri ve Türkcülük hareketi* (1908-1918). İstanbul: Der Yayınları, s. 44-45.

²⁷³ Masami, 2011, **a.g.k.**, 192.

²⁷⁴ Rıdvan, 2002, **a.g.k.**, 54-55.

²⁷⁵ T. Uzun (2000). *Bir siyasal ideoloji olarak milliyetçilik ve Türk siyasal hayatında kurumsallaşması: Milliyetçi Hareket Partisi örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.56.

²⁷⁶ U. Özkırmı (1999). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, s.10.

modernleşme ve evrensel olduğu varsayılan siyasî ve kültürel farklılığı, diğer milletler temelinde kabul edilmesi öngörüsüne dayanmıştır.²⁷⁷

Milletlerin oluşmaya başladığı dönem tarihçi-düşünür E. Carr'a göre, Orta Çağ sonlarına dayanmaktadır. Milliyetçiliğin başlangıcı bu dönem olarak kabul edilmiştir. Milliyetçiliğin yükselmesinde Birinci Napolyon Savaşları ve Fransız İhtilali etkili olmuştur.²⁷⁸ Milliyetçilik kökeni tartışmalarında belirtilen ayrım, önemli bir dönüm noktasıdır. Amerikalı düşünür Smith'in övgüyle bahsettiği Hobsbawn, millet ve milliyetçilik kavramları üzerindeki çalışmalarıyla bilinmektedir. Öyle ki Hobsbawn, milliyetçiliği 1780 yılından başlatmıştır. "Nations and Nationalism Since 1780" adlı kitabında bu durumu anlatmaktadır. Son otuz yılın (1990'lara göre) millet ve milliyetçilik kavramları üzerine yoğunlaşan kitap, aydınlatıcı fikirler içermiştir.²⁷⁹ Bu kapsamda 19. yüzyılda milliyetçilik kavramı güçlenmiş, dünyayı değiştirmiş ve 20. yüzyılda ise sürekliliğini korumuştur. Millet ve milliyetçilik Smith'in ifadesiyle 19. yüzyıldan sonra da önemli bir kavram olarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir.²⁸⁰ Politik yapılanma içerisinde millet kavramı, modernleşme içinde önemli bir yere sahiptir. Ulus-devlet kavramları modern dünyanın getirdiği sonuçlar şeklinde değerlendirilebilir. 19. yüzyılda uluslar, devlet kurmada ve siyasal güçlerini birleştirmede başarılı olmuşlardır.²⁸¹ Bu bakımdan 19. yüzyıl milliyetçilik ve millet çağı olarak tanımlanabilir.

I. Dünya Savaşı'yla çeşitli milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte sömürgeci devletler güçlerini yitirmiş ve milliyetçilik yeniden canlanmıştır. Böylece milliyetçilik, Batı'ya özgü bir olgu olmaktan çıkmıştır. Afrika ve Asya'da mühim bir güç şeklinde dönüşüm yaşanmıştır. Bu şekilde sömürülen devletler, bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Diğer taraftan kendilerine özgü yönetim şekilleriyle sömürgeci devletler, sömürülerine devam etmişlerdir. Avrupa dışındaki bazı devletler ise milliyetçilik hareketlerinin dışında kalmıştır.²⁸²

²⁷⁷ P. Chatterjee (1996). *Milliyetçi düşünce ve sömürge dünyası*. (Çev: S. Oğuz), İstanbul: İletişim Yayınları, s.14.

²⁷⁸ E. H. Carr, (1990). *Milliyetçilik ve sonrası*. (Çev: O. Akın), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 8. Ayrıca bkz. E.J. Hobsbawm (1992). *Nations and nationalism since 1780*. United Kingdom: Cambridge University Press.

²⁷⁹ A. Smith (2013). *Milliyetçilik (kuram-ideoloji-tarih)*. (Çev: Ü. Hüsrev Yolsal), Ankara: Atıf Yayınları, s. 5.

²⁸⁰ A. Smith (2002). *Küreselleşme çağında milliyetçilik*. (Çev: Derya Kömürcü), İstanbul: Everest Yayınları, s. 34.

²⁸¹ Carr, 1990, **a.g.k.**, 14.

²⁸² C. Hayes (1995). *Milliyetçilik: bir din*. (Çev: Murat Çiftkaya), İstanbul: İz Yayıncılık, s. 214.

1830'lu yıllara kadar bir Osmanlı milleti yoktu. Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla kadar kendi dinsel ve kültürel kimliğine bağlı göreceli özerk bir topluluklar demetinden oluşuyordu.²⁸³ Bütün bir sistemi oluşturan yönetim, toprak, toplum, nüfus gibi yapılardan meydana gelmekteydi. İdarî aygıt ile bu aygıtın devamı ve işlevleri için tamamen toplumsal ve ekonomik bir temel üzerine kurulu yapı üzerine inşa edilmişti. Devlet, başka bir ifadeyle yönetsel seçkinler grubundan oluşan organik bir bağa sahip olmayan topluluklardan oluşmuş bir yapıydı.²⁸⁴

Esasen dinî cemaatlerden oluşan Osmanlı Devleti'nin temel örgütlenme biçiminin cemaatlerden oluştuğu söylenebilir. Kimlik, toplum içinde yer almak için alınmıştır. Devletin bir üyesi olmak için alınan ve kazanılan bir statü değildi. Osmanlı'da vatandaşlık kavramı, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı coğrafyasında yaşayan herkesin Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilmesiyle başlamıştır.²⁸⁵

Millî kimliğe geçiş 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde toplumsal taban aramaya başladığı dönemde gerçekleşmiştir. Devlet aygıtının kendi varlığı ve faaliyetleri için böyle bir tabana ihtiyaç duyulmuştur. Bu şekilde desteklenen toplumsal taban, başka bir deyişle demokratikleşme başlangıcı olarak ifade edilebilir. Osmanlı, nüfusu arasındaki iletişimi kolaylaştırmak için daha geniş bir toplumsal taban arayışına girmiştir. Böylece nüfus arasında bir ölçüde karşılıklı anlayış gerçekleştirilmiş olacaktı. Osmanlıcılık olarak adlandırılacak bu fikir uygulamaya konulmuştur. Esasen dinî cemaat üyelerini dönüştürerek, devletin yurttaşları haline getirmeyi amaçlıyordu. Osmanlı Devleti içerisinde hayatını devam ettiren her bir birey yalnızca sultanın tebaası iken 19. asrın ikinci çeyreğinden sonra Osmanlı devletinin bir bireyi olarak kabul edileceği ilan edilmiştir. Bu durum var olan topluluk üyeleri ile devlet arasında bir aidiyet bağı oluşturmayı amaçlamıştır.²⁸⁶ Osmanlı hükümetinin öngördüğü şekilde Osmanlıcılık politikası başarıya ulaşamadı. Nitekim Ortodoks Hristiyanların yaşadığı Balkan devletleri 1860'larda ve 1870'lerde, ayaklanarak "millî isyanlar" başlatmış ve Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²⁸⁷

²⁸³ K. H. Karpat (2011). *Osmanlıdan günümüze Ortadoğu'da millet, milliyet, milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, s. 184.

²⁸⁴ F. M. Göçek (2008). *Osmanlı Devletinde Türk milliyetçiliğinin oluşumu: Sosyolojik bir yaklaşım. Modern Türkiye'de siyasî düşünce*. (3. Baskı). (Ed: T. Bora, M. Gültekingil), 4. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 65.

²⁸⁵ Karpat, 2011, **a.g.k.**, 185.

²⁸⁶ T. Akçam (2008). Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler. *Modern Türkiye'de siyasî düşünce*, (3. Baskı). (Ed: T. Bora, M. Gültekingil), 4. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 57.

²⁸⁷ Göçek, 2008, **a.g.k.**, 75.

Öte yandan Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar arasındaki milliyetçilik anlayışı, kendine özgü bir şekilde meydana geldiği görülmüştür. Osmanlı Devleti tarafından tek bir küme şeklinde değerlendirilmiştir. Oysaki Osmanlı Devleti'nde Türk, Arap, Boşnak, Kürt, Slav Gürcü, Laz ve Pomaklar gibi Müslüman tebaa etnik kimliklere bölünmüştür.²⁸⁸ Anadolu'da ve Batı'da yaşayan Müslümanların kimlik ve aidiyetleri Osmanlı'dan dolayıcıydı. Bu yüzden Ortadoğu'da Memlûkler, Eyyubîler ve Fatımîler gibi devletler ile hemen hemen hiç bir bağlantıları olmamıştır.²⁸⁹

Bununla birlikte modern milliyetçilik, hükümdar ismine denk vatandaş olma hakkının yanı sıra hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri temelde merkezî otoritenin kontrolünde birtakım haklar vererek birleşmiş bir Osmanlı Devleti oluşturma arzusu taşımıştır. Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı'nın etkisi altında olan Osmanlıcılık, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki kültürel, eğitim, sosyal ve ekonomik farklılıkları ortadan kaldıran siyasî bir eylem planı içermiştir.²⁹⁰ Ayrıca din-devlet sorununu bir başka yoldan tartışma konusu olabileceği, İslamcı görüşün daha önce öngöremediği bir şekilde gelişmiştir. Siyasî milliyetçilik ve dinsel milliyetçilik Balkan Savaşı'nın meydana gelmesinde etkili olmuştur.²⁹¹ "Türk hakani", Türk hükümeti", "Türk ordusu" gibi terimler bu dönemde ilk kez İslamcılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda demokratik, liberal ulusçu bir rejime de karşıydılar. Bu kapsamda Babanzade Ahmed Naim, "*İslam'da Dava-yı Kavmiyet*" adlı kitabında milliyetçilik akımına karşı İslamcılığı övmüştür. Babanzade Naim, milliyetçilik akımını dinden ayrılmış bir devlet isteyen ve İslâm birliğine musallat olan bir mikrop şeklinde değerlendirmiştir.²⁹² Milliyetçiliğin şeriata aykırı olduğunu birçok ayet ve hadis göstererek kanıtlamaya çalışmıştır.²⁹³ Öte yandan İslamcılara göre Yunan, Ermeni ve Bulgar milliyetçiliği nasıl Osmanlı birliğini parçalıyorsa Türk milliyetçiliği de Arnavutların, Kürtlerin ve Arapların kavmiyet davasına düşmelerine neden olacak ve İslâm birliğini parçalayacaktı.²⁹⁴

Bu bakımdan milliyetçiliğin, dinlerin birtakım özelliklerini ve dinsel inanışları kapsayan bir ideoloji olduğu söylenebilir. Milliyetçilik, kitleleri harekete geçirmeyi

²⁸⁸ K. H. Karpat (2009). *Osmanlıdan günümüze kimlik ve ideoloji*. (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 43.

²⁸⁹ Karpat, 2009, **a.g.k.**, 44.

²⁹⁰ Göçek, 2008, **a.g.k.**, 76.

²⁹¹ N. Berkes (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. (Haz: A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 435.

²⁹² Berkes, 2003, **a.g.k.**, 436.

²⁹³ A. Naim, (2013). *İslam'da kavmiyetçilik yoktur*. İstanbul: Bedir Yayınevi, s.18.

²⁹⁴ Berkes, 2003, **a.g.k.**, 437.

sağlayan ve dinler gibi meşrulaştırma gücüne sahip bir araç olma niteliğindedir. İçinde seküler ideolojinin aksine birçok kutsal olarak nitelendirilebilecek unsurları barındırmaktadır. Dolayısıyla milliyetçi ideoloji, genellikle dinsel bir hareket olarak inancı pekiştiren bir güç olarak tanımlanmıştır. Milliyetçiliğin güçlendiği gruplarda tek yönlü bir değişim olduğunu söylenemez.²⁹⁵ Yani bir diğer deyişle birinin yerini diğerinin alması söz konusu değildir. Zira milliyetçilik, dinsel inancı yok etmemiş aksine beslemiştir. Örneğin, Polonya ve İran gibi örnekler çok güçlü dinsel yapıya sahip olmakla beraber güçlü bir milliyetçilik duygularına da sahiptirler. Bu toplumlarda milliyetçi hareketlerin organizasyonunda ön saflarında ruhban kesimin veya dindarların bulunması bu düşünceyi kanıtlamaktadır. Fakat her zaman dinsel inancın, meydana gelen etnik-dinsel çatışmalarda ve milliyetçi hareketlerde bir ortak zemin oluşturduğu söylenemez. Etnik ayrılıkların yaşandığı ancak dinsel olarak bir arada bulunmanın sağlandığı ülkelerde etnik ayrımlara karşı dinin yeteri kadar birleştirici özelliğinin olmadığı örneklerde görülmüştür. Örneğin; Bangladeş'in bağımsızlık sürecinde yaşadığı sorunlar, Hindistan'dan bağımsızlığını kazanan Pakistan ve Afganistan'da, Sovyet işgaline karşı sağlanan birliğe rağmen etnik ayrılıklar temelinde başlayan çatışma bu minvaldeki düşünceleri doğrular niteliktedir. Nitekim dinin tek başına belirleyici bir role sahip olmadığı söylenebilir.²⁹⁶ Fakat zaman içerisinde milliyetçiliğin, daha seküler bir hale büründüğü görülmektedir. Bilhassa modernleşme sürecindeki ülkelerde bu durum daha belirgin bir şekilde görülmektedir. “Osmanlı Milliyetçiliği”, zamanla dinsel karakteri ağır basan Türk milliyetçiliğine dönüşmüş ve bu yenileşme sürecinde Türk milliyetçiliğinin ön plana çıktığı görülmüştür.²⁹⁷

Milliyetçilik özünde seküler bir ideolojiyi barındırıyor olsa da dinsel milliyetçiliği bünyesinde bulundurmıştır. Hatta Polonya, Ermenistan ve Sri Lanka gibi ülkeler, kitlelerin dinsel duygularına seslenme gereğini hissetmişlerdir. Ayrıca İrlanda'da etnik topluluk dairesini tanımladığı yerlerde dinsel topluluk, ulus topluluklarıyla bir tutulmuştur. Genellikle milliyetçilik dinsel unsurları barındırmakta bazen de milliyetçi duyguların bile önüne geçebilmiştir. Özellikle din ile ilgili motifler sıkça vurgulanmakta milliyetçilik ve dincilik, içiçe geçebilmekteydi. Modernleşme süreci içindeki doğru toplumlarda bu iki kavram geleneksel güçlerin dayanak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal birliğin sağlanması ve ulus-devlet oluşturulması

²⁹⁵ Y. F. Şen (2004). *Globalleşme sürecinde milliyetçilik trendleri*. Ankara: Yargı Yayınevi, s. 97.

²⁹⁶ Şen, 2004, **a.g.k.**, 99.

²⁹⁷ Berkes, 2003, **a.g.k.**, 437.

amacına yönelik modernleşmeci elitler dinsel kurumların etkinliğini azaltma amacıyla reformist hareketler başlatmışlardır.²⁹⁸ Nitekim milliyetçiliğin, zaman zaman dinin yerini aldığı görülmüştür. Örneğin Balkan milliyetçiliğinin ortaya çıkması Balkan ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarına zemin hazırlamıştır. Ortodoks Kilisesi, “Panslavizm” ideolojisinin bir unsuru olan “messianizm” (kendisini kurtarıcı olarak gören) kullanarak bu süreçte etkili olmuştur.²⁹⁹

2.2.1.4. Ahmed Naim'in “İslam’da Davayı Kavmiyet” Adlı Eseri

Milliyet ve ırkçılık davası gütmeyi “yabancı bir bid’at”, “Frenk hastalığı” olarak niteleyen Ahmed Naim, “*İslam’da Dava-yı Kavmiyet*” adındaki kitabında bu husustaki düşüncelerini dile getirmiştir.³⁰⁰ Birlik ve beraberliği sağlamayı ilke edinen Ahmed Naim, Müslümanlar arasındaki bu birliği bozabilecek en tehlikeli fikir olarak da “cinsiye ve asabiye-i kavmiyye”yi görmüştür. Çünkü “cinsiye ve asabiye-i kavmiyye birliğe karşı ayrılığı, kardeşliğe karşı düşmanlığı meydana getirdiğini ifade etmiştir. Babanzade Naim, bunları da aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“Bu asabiyet eşitsizliği, eşitsizlik de zulmü doğurdu. Zulüm bizi medeniyetten mahrum etti. Medeniyetsizlik ise bizi medeni olan diğer kavimlere esir kıldı. Hepimizin bildiği, gördüğü zillet derecesine düşürdü. Bizi bundan sonra bu aşağılıktan yükseltecek, terakkinin tepesine eriştirecek olan ittihattır.”³⁰¹

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Ahmed Naim, hem millî menfaatler hem de dini değerler açısından ırkçılık fikrine karşı çıkmıştır. Dini açıdan şer’an eleştirilmiş bir cahiliye düşüncesi olarak değerlendirdiği milli açıdan ise vatanseverlik duygularını bastıracağı için bu fikri reddetmiştir. Çünkü bu fikir, İslam diyarının küfür diyarı olmasına sebep olacak ve Osmanlı vatanının dağılmasına zemin hazırlayacaktı. “Asabiyye”nin ne olduğu problemi dini ve ahlaki gerekçelerle halen tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Ahmed Naim, “iddiayı kavmiyet ne derecede yasaktır ve hangi şekli yasaktır?” sorusuna yanıt bulmak için “İslam’da Dava-yı Kavmiyet” adlı kitabı yazmıştır. Böylece hem yazdıklarında hem de yaşantısında bu sorunun cevabını bulmaya çalışmıştır.³⁰²

²⁹⁸ Şen, 2004, a.g.k., 100.

²⁹⁹ Şen, 2004, a.g.k., 101.

³⁰⁰ Naim, 2013, a.g.k., 25.

³⁰¹ M. E. Düzdağ (2006). *Yakın tarihimizde İslam ve ırkçılık meselesi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, s.118.

³⁰² Naim, 2013, a.g.k., 25.

Müslüman dünyasında “asabiye” dinen yasaklanmıştır. Babanzade Naim, gerçekleştirilmesi gereken en büyük amacın, birlik ve beraberliği tesis etmek olduğunu söylemiştir. Bu amacın gerçekleşmesinde en büyük engel “asabiye” olduğu için bu durumu şu şekilde özetlemiştir: “Kavmiyet zokası zehirlidir... Asabiye-i cinsiyye'nin menhiyat-ı şer'iyyeden olması, dünyada gaye-i kusva olan vahdet-i müslimini vücuda getirmek içindir.”³⁰³ Ahmed Naim, yasaklanmış olan ırkçılık türünü, din olarak da kesin bir surette yasaklanmış olduğunu dile getirmiştir: “Asabiye-i kavmiyye şer'an memnudur, mezmûmdur. Fakat hangi şekilde? Bir insan kavmine sırf kavmi olduğu için mutlak surette asabiyet gösterirse, kabihdir. Kavmine hak dairesinde ve hiçbir tarafa düşmanlık göstermeksizin yardım ederse, aksine müstahsendir.”³⁰⁴

Bu bağlamda Ahmed Naim'e göre, ırkçılığın dinen kötü ve güzel görülen iki boyutu bulunmaktadır. Irkçılık fikri, İslam'ı ve İslami iman anlayışını reddederek yeni bir “iman” anlayışı geliştirmeyi amaçladığı için bu yönü dinen kötü görülen kısmını oluşturmuştur. Ahmed Naim bu düşüncenin dinsizlik ülküsü aşlamak istediğini belirtmiştir. Ahmed Naim'e göre: “Büsbütün yeni bir ülkü meydana getirmek, eski ananeler ile ilişkileri keserek yeni ananeler ortaya koymak, yeni bir iman ile yeni bir kavim, yeni bir millet oluşturma iddiasındadırlar.”³⁰⁵ Ayrıca “Yasaklanmış ırkçılık kavmine zulüm üzerine yardım etmektir” hadisini örnek göstererek bu konudaki görüşünü dile getirmiştir. “En hayırlınız, aşiretini müdafaa edendir, lakin şer'in hilafına müdafaa edip de günaha girmemek şartıyla” hadisinin ise ırkçılığın dinen güzel görülen boyutu olarak değerlendirmiştir. Hadisten hareketle Ahmed Naim, “Şeriatın çizdiği hudut dâhilinde kavmine yardım etmek, taraftarlık etmek yine İslam dininin emrettiği bir şeydir.” şeklinde bir izah getirmiştir. Bu noktadan hareketle “Türk lisanına; edebiyatına, sanatına, ticaretine hizmet ederlerse aliyyülâlâ bir iş görmüş olurlar.” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.³⁰⁶

Öte yandan Müslümanlar arasında ırkçılık konusu, ırka ve cinse bağlı taassubun tezahür etmesi Ahmed Naim'in ifadesiyle ölüm ve kalım meselelerinden biri haline getirilmesi, meşrutiyetin ilanıyla ortaya çıkmıştır. Ahmed Naim, Avrupa'nın daima en kötü şeylerini almanın zararlı ve yabancı bir bidat olduğunu iddia etmiştir.³⁰⁷ Bu konuyla ilgili ifadelerini şu şekilde dile getirmiştir: “İrkçılık davası dinen kötüdür ve

³⁰³ Naim, 2013, **a.g.k.**, 41.

³⁰⁴ Naim, 2013, **a.g.k.**, 78.

³⁰⁵ Naim, 2013, **a.g.k.**, 33-35.

³⁰⁶ Naim, 2013, **a.g.k.**, 78.

³⁰⁷ A. Naim (2005). *İslam ırkçılığı men etmiştir*. (2. Baskı). İstanbul: İhvan Yayıncılık, s.3.

benimsenemez. Dinî tabiriyle bir cahiliyet davasıdır. İslam'ın beka ve kıyamına, Müslümanların refah ve saadetine en müthiş darbe olarak görülür.”³⁰⁸

Ahmed Naim, dünyadaki gayelerin en yükseğinin İslam birliğini meydana getirmek olduğunu söylemiştir. Irkçılığın şer'i yasaklardan olmasının ise bu amaca hizmet ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca İslam birliğini engelleyen her şeyden kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁹ Ahmed Naim, “Allah'a ve Resulüne itaat ediniz. Bir de aranızda anlaşmazlık çıkarıp da gevşemeyiniz.” (Enfal, 46) ayetini örnek göstererek, ümmetin arasında meydana gelen bölünmeyi, uğursuz sesler olarak nitelemiştir. Cahil insanların gönüllerinde en fazla kabul gören, bu seslerin en etkililerini ise benlik ve ayrılık olarak tanımlamıştır. Zira ister din için olsun isterse ırk için olsun milliyetçilik, insanlara cazip gelmiştir. Bu zehirli şerbetin içilmesi durumunda İslâm ümmetinin bu hastalıktan kurtulmasının zor olacağını belirtmiştir.³¹⁰

2.2.1.5. Ahmed Naim'in Eserleri

Ahmed Naim'in eserlerine bakıldığında, özellikle felsefe başta olmak üzere birçok konuda önemli çalışmalar kaleme almıştır. Bunlar;

“Hikmet Dersleri”, “Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n-nefs”, felsefi ıstılah için tercüme ettiği bu eseri, Fonsgrive'den birçok dipnot ekleyerek tercüme etmiştir. İsmail Kara, Babanzâde Naim'in, Fransızca ıstıhlara karşılık olarak hazırlamış olduğu bu tercümede geçen tüm kavramları ve bu eserin tamamına dağılmış dipnotları Dergah yayınlarından “Bir Felsefe Dili Kurmak” adıyla yayımlamıştır. Ayrıca “İlm-i Mantık” (Elie Rabier'den tercüme) ve Felsefe Dersleri literatüre kazandırmış olduğu eserlerindendir.³¹¹

“Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları”, İslam Ahlakının Esasları adıyla Ömer Rıza Doğrul tarafından sadeleştirilmiş ve yayımlanmıştır. Ayrıca Lahey'de toplanan Ahlâk Terbiyesi Kongresi'ne sunmak için 1912'de ele alınan bir eserdir.

“İslâmda Da'vâ-yı Kavmiyyet”, bazı kısımları eksik olarak Abdullah Işıklar tarafından “İslam Irkçılığı Men etmiştir” ismiyle “İslam'da Irkçılık ve Milliyetçilik”

³⁰⁸ Naim 2005, **a.g.k.**, 4.

³⁰⁹ Naim, 2013, **a.g.k.**, 42.

³¹⁰ Naim, 2013, **a.g.k.**, 50.

³¹¹ Hansu, 2007, **a.g.k.**, 157.

adıyla Ömer Lütü Zararsız tarafından, daha sonra da “Türkiye’de İslâm ve İrkçılık Meselesi” adıyla Ertuğrul Düздаğ tarafından yayımlanmıştır.

“Kırk Hadis”, Nevevî’nin el-Erba’ûn adlı eserinin tercümesidir. “Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi” (İstanbul 1346, ilk üç cilt; daha sonraki ciltler Kâmil Miras tarafından tercüme edilmiştir.) Bir ciltlik mukaddimesi oldukça geniş bir hadis usulü kitabı olmakla beraber Tecrid tercümesine giriş mahiyetinde olduğu için de son derece önemlidir.

“Temrînât” Sarf-ı Arabî’ye Mahsus Temrînât ve Mekteb-i Sultânî’ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrînât gibi isimlerle neşredilen eser, Galatasaray ders nâzırı Mustafa Cemil Bey’in Arapçalıştırma ve Arapça risale uygulamalarının kitap haline getirilmiş şeklidir. Bu kitabın önsözünde Arapça öğretimi ile medrese usulü tenkid edilmiştir.³¹²

“Tevfik Fikret’e Dair”, bu kitapçığı, başta Mehmed Akif olmak üzere İslamcıları tenkid etmek ve Tevfik Fikret’i savunmak için Türk Ocağı’nda Dr. Rıza Tevfik’in verdiği bir konferansta kaleme almıştır. Özellikle Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd’da birçok dergide makalesi yayımlanmıştır.³¹³

Nitekim Ahmed Naim, 1934’de İstanbul’da vefat etmiştir. Ahmed Naim’in mezarı Edirnekapi’da Mehmed Akif Ersoy’un mezarının yanındadır.³¹⁴ Babanzade Ahmed Naim’in ölümü karşısında yakın dostu Mehmed Akif “dağ gibi yıkıldı” sözleriyle üzüntüsünü dile getirmiştir. Bu sözler, Ahmed Naim’in İslam ve Türk coğrafyası için büyük bir kayıp olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³¹⁵

2.2.2. Babanzade İsmail Hakkı

Osmanlı Devleti’nin yeni bir sürece girdiği II. Meşrutiyet döneminin dikkat çeken entelektüellerinden birisi olan Babanzade İsmail Hakkı, kısa süren hayatına rağmen değişik alanlarda gösterdiği faaliyetleri ile faklılaşmış ve döneminin aydınları arasında yer almıştır.³¹⁶ Süleymaniye sancağının ileri gelen ailesinin yazar ve idarecilerinden olan Mustafa Zihni Paşa’nın oğludur ve özellikle de siyasî yazar olarak

³¹², 2013, a.g.k., 42.

³¹³ F. Ertekin (2014). *Geç dönem Osmanlı düşüncesinde muhafazakâr yenileşme arayışları (1878-1918): Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80.

³¹⁴, 2013, a.g.k., 32.

³¹⁵ Cemal, 1986, a.g.k., 103.

³¹⁶ Hut, 2013, a.g.k., 101.

tanınmaktadır. İsmail Hakkı, 1876'da Bağdat'ta doğmuştur. Ahmed Naim ve Şükrü Baban'ın kardeşidir. Galatasaray Sultanîsi'ni bitirmiştir. Bazı sınıf arkadaşları ile birlikte Abdülhamid'in okuttuğu mevlid şekerini yemeyi reddettikleri için, Mülkiye'den mezun olacağı sıralarda mektepten kovulmuştur. Abdullah Zühtü ile birlikte, Ahmed Cevdet'in sahip olduğu *İkdam* gazetesinde gazeteciliğe başlamıştır. Meşrutiyet ilan edilince Hüseyin Cevdet Yalçın ile birlikte *Tanin* gazetesine geçmiş ve dikkat çekici meclis müzakereleri yorumuyla birlikte dış politikada yazıları ilgi görmüştür. 1908'de Bağdat milletvekili, 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nazırı görevinde bulunmuştur.³¹⁷ 1 Ocak 1911'de Meclis feshedilince 1912'de milletvekili olarak Meclis-i Divani'ye katılmıştır. Hukuk-u Esasiye adlı dersini Mülkiye'de vermeye başlamış aynı zamanda da yazarlığa devam etmiştir. Osmanlı idare teşkilatı hakkında yazmış olduğu "ıslahı" hakkındaki yazıları bir Irak seyahati dolayısıyla, dış basında büyük yankı uyandırmıştır. Ayrıca Irak mektupları adıyla bu makaleleri toplamıştır. Antisemitizm (Dreyfüs Meselesi) sebepleri o zamanın sıkça tartışılan olaylarından biri olarak bilinmekteydi. Dreyfüs meselesini Ali Reşat Bey ile birlikte yazdığı kitapta anlatmıştır. Ayrıca bugün bile ders kitabı olarak başvuru eserlerden biri olan "Hukuk-u Esasiye" halen güncelliğini korumaktadır.³¹⁸

Yönetimin uygulamalarına karşı muhalif olması nedeniyle Mülkiye'den atılan İsmail Hakkı, daha sonra Mekteb-i Hukuk'a girmiş ve buradan mezun olmuştur. Matbuat-ı Hariciye Kalemî'nde bir süre çalışmıştır. 1908'de faaliyete geçen "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye" (Osmanlı Basın Derneği) kurucularındandır.³¹⁹ "Bismark'ın Hayât-ı Siyasîyesi"ni Ali Reşad ile birlikte yazan İsmail Hakkı, bunun dışındaki eserleri aşağıdaki şekildedir:

- 1- Hukuk-i İdare
- 2- Irak Mektupları
- 3- Dreyfüs Meselesi
- 4- Hukuk-i Esasiye

³¹⁷ M. Tahir (1915). *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, s. 111.

³¹⁸ (1990). Baban İsmail Hakkı. *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim). İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

³¹⁹ Malmisanij, 1999, **a.g.k.**, 107.

İttihat ve Terakki hareketi içinde önemli bir rol oynayan Babanzade İsmail Hakkı Bey, aynı zamanda adı geçen cemiyet içerisinde önemli hizmetlerde de bulunmuştur.³²⁰

2.2.2.1. Babanzade İsmail Hakkı'nın Bağdat Mebusluğu

İttihatçı kimliğiyle ön plana çıkan İsmail Hakkı,³²¹ bir yandan İstanbul'da gazetecilik ile meşgul olurken diğer yandan da doğduğu şehir olan Bağdat ile ilişkileri devam etmiştir. Gerek ailesi ve gerekse zamanında Bağdat'da görev yapan babasından dolayı Bağdat'da tanınmaktaydı.³²² Öyle ki İttihat ve Terakki Cemiyeti, Babanzade İsmail Hakkı üzerinden Bağdat ile olan ilişkisini yürütmüştür. Dahası Bağdat, 6. Ordu merkezinin burada bulunması, İttihatçı örgütlenmenin burada alt yapı oluşturmaya olanak sağlamıştır.³²³ Fakat Bağdat'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhtarlığı da vardı.³²⁴ Bundan dolayı Bağdat'ta, Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı huzursuzluğa neden olmuş ve büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.³²⁵ Kendi adaylarını seçtirmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, tedbir almak istiyordu. Nitekim Ekim 1908'de Bağdat'a bir heyet göndermiştir. Adı geçen heyetin içerisinde cemiyetin sivil temsilcilerinden biri olan Babanzade İsmail Hakkı ve Babanzade Hamdi yer almıştır.³²⁶ Bağdat şehrine gelen bu heyetin temsilcilerinin gösterişli bir şekilde karşılanmaları sonucunda bilhassa Bağdat eşrafı tarafından tepkilere neden olmuştur. Yaşanan bu hadiselerden cesaretlenen muhalifler gösteri yapmışlardır. Muhalifler yüksek rütbeli memurların azli ve bazı ittihatçıların tutuklanması gibi birtakım isteklerde bulunmuşlardır. Muhaliflerin bu istekleri yerine getirilerek birkaç ittihatçı gözaltına alınmış bunun üzerine daha da cesaretlenen muhalifler, Bağdat'ın zengin, geniş bir cemaati olan ve İttihatçılara destek veren Yahudilere saldırmaya başlamışlardır. Yaşanan bu kargaşa ortamı emniyet ve asayişin de bozulmasına neden olmuştur. Ekim ayının sonlarında etkisini yitirmeye

³²⁰ Dicle-Fırat Gazetesi (1963). Sayı 4. İstanbul, s. 5.

³²¹ H.C. Yalçın (2001). *Tanıdıklarım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 119.

³²² F. Ahmad (1995). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (Çev: Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 207.

³²³ D. Hut (2011). "İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat şubesinin teşekkülü ve II. Meşrutiyet'in ilanının Bağdat'taki yansımaları." *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu (7-9 Kasım 2008)*, Bildiriler, s. 518.

³²⁴ Ahmad, 1995, **a.g.k.**, 193.

³²⁵ D. Hut (2008). II. Meşrutiyet'in ilanının Irak'taki yansımaları. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13 (25), s. 104.

³²⁶ A. Kansu (2001). *1908 Devrimi*. (Çev: Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 346.

başlayan bu hadiseler, Kasım 1908’de tamamen sona ermiştir.³²⁷ Nitekim tüm zorluklara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaptığı propaganda ve çalışmalarıyla Bağdat’tan üç mebustan ikisini kazanmayı başarmıştır. Bunlardan Babanzade İsmail Hakkı ve Musevi Sasun Hasgayl Efendi, Bağdat mebusu olarak seçilmişlerdir. Böylece Babanzade İsmail Hakkı, adından sıklıkla söz ettirecek aktif siyasete de girmiştir.³²⁸

2.2.2.2. Babanzade İsmail Hakkı’nın Maarif Nazırlığı ve Mülkiye Mektebi Müderrisliği

Meşrutiyetin ilanından sonra Babanzade İsmail Hakkı Bey, Mülkiye Mektebi ders programlarında yapılan değişiklik sonucunda, 23 Aralık 1908’de Hukuk-ı Umumiye ve Esasiye ile Hukuk-ı İdare dersleri müderrisliğine atanmıştır.³²⁹ Bilhassa anayasa hukuku konusundaki bilgi birikimi sayesinde mecliste bazı kanun ve nizamnamelerin hazırlanması için komisyonlarda görev almıştır. Ayrıca İsmail Hakkı Bey, Mühendis Mektebinde Fransızca öğretmenliği de yapmıştır. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra meydana gelen particilik tartışmaları ve siyasî gerginlik, Mülkiye Mektebinde de etkisini göstermeye başlamıştır. O dönem mektebin siyasî tarih hocası olan Ali Kemal Bey, öğrenciler üzerinde particilik telkinleri yaparken, hukuk-ı esasiye hocası İsmail Hakkı Bey ise okul sıralarında böyle bir şeyin zararlarını anlatmak üzere okulu politika dışında tutmuş ve Mülkiye’deki gelenek ve birliğin devam etmesi hususunda önemli rol oynamıştır.³³⁰ Ayrıca İsmail Hakkı Bey, öğrencilikten müderrisliğe kadar eğitimin her kademesinde yer almış ve bu alandaki en üst konum olarak Maarif Nazırlığı’na kadar yükselmeyi başarmıştır. İttihat ve Terakki milletvekillerinin oybirliğiyle, İsmail Hakkı Bey’in nazırlığa atanması tavsiye edilmiştir. Sonuç olarak İsmail Hakkı, 2 Mart 1911’de Maarif Nazırı olarak göreve başlamıştır.³³¹ Maarif Nazırlığı görevine başlayan İsmail Hakkı Bey’in ilk icraatleri arasında, Tıbbiye Mektebi’nin bütün hocalarını toplayarak onları ayrı ayrı dinlemek olmuştur. Yapılan bu toplantı esnasında ise hocaların, fakülte başkanı Cemil

³²⁷ Kansu, 2001, **a.g.k.**, 346-347.

³²⁸ Hut, 2013, **a.g.k.**, 107.

³²⁹ A. Çankaya (1996). *Son asır Türk tarihinin önemli olayları ile birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Ankara: S.B.F, 2, s. 996.

³³⁰ Çankaya, 1996, **a.g.k.**, 335.

³³¹ Hut, 2013, **a.g.k.**, 208.

Topuzlu'nun bazı keyfi uygulamalar yaptığını belitmişlerdir. Bunun üzerine Cemil Topuzlu fakülte başkanlığından istifa etmiştir.³³²

Öte yandan Babanzade İsmail Hakkı Bey, önceki nazır Emrullah Efendi'nin meclise sunduğu 1327 Maarif bütçesini ve Maarif-i Umûmiye Kanun tasarısını geri çekmiştir. Ne var ki, kısa bir süre sonra bunlardan Maarif bütçesini geri iade etmiştir. Yine aynı dönemde İsmail Hakkı, Emrullah Efendi tarafından meydana getirilen maarif teşkilatını değiştireceğini ve azınlık okullarının Osmanlı makamları tarafından tam yetkiyle teftişini öngören bir kanun tasarısı daha hazırlayacağını ifade etmiştir.³³³ Ancak İsmail Hakkı Bey, söz konusu kanun tasarısını hazırlamadan İttihat ve Terakki arasında meydana gelen çekişmeler nedeniyle Maarif Nazırlığı'ndan, Maliye Nazırı Cavid Bey ile birlikte 8 Mayıs 1911'de istifa etmiştir.³³⁴ Yaklaşık olarak üç ay süren bu görevinden kayda değer bir faaliyet göstermeden ayrılmıştır.

Sonuç olarak Babanzade İsmail Hakkı Bey, 1913 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. *Hetawî Kurd* gazetesi, Babanzade İsmail Hakkı'nın ölüm haberini gazetenin üçüncü sayısında vermiş ve İsmail Hakkı'nın fotoğrafını kapak yaparak birkaç makalesinde ve başyazısında onun üzerinde durmuştur. Ayrıca "terceme-i hâli"ni yazmış ve İsmail Hakkı'dan övgü ile söz etmiştir. Aynı sayıdaki Kürtçe yayımlanan bir manzumenin altındaki imzasının İsmail Hakkı'ya ait olup olmadığı ise netliğe kavuşmamıştır. Dahası *Dicle-Fırat* gazetesinde yıllar sonra İsmail Hakkı Baban için Mehmet Mihri'nin yazdığı Kürtçe bir mersiye de yayımlanmıştır.³³⁵

2.2.3. Babanzade Hüseyin Şükrü

Babanzade Hüseyin Şükrü, 1890'da İstanbul'da doğmuştur. Isparta'da ilkokul, Antalya ve İstanbul'da Rüşdiye ve Trablusşam Fransız okullarında öğrenim görmüştür. Daha sonra Bolu Mülkî İdadisi'nden ve Sultanî Mektebi'nden iyi derecede diploma almış ve Paris Hukuk Fakültesi'nden 2 Ekim 1912'de mezun olmuştur.³³⁶ Ailenin en küçüğü olan Şükrü Baban, annesinin de tek çocuğu olarak bilinmektedir. Hüseyin Şükrü, Firuze hanıma kuma gelen ikinci eşi İclâl hanımın oğludur.

³³² C. Topuzlu, (1982). *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hatıralarım*. (Haz: H. Hatemi ve A. Kazancıgil), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, s. 80-81.

³³³ M. Ergün (1996). *II. Meşrutiyet devrinde eğitim hareketleri (1908-1914)*. Ankara, s. 253.

³³⁴ Ergün, 1996, **a.g.k.**, 254.

³³⁵ Malmisanij, 1999, **a.g.k.**, 108.

³³⁶ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 188/195.

Hüseyin Şükrü, Matbuat Genel Müdürlüğü'nde ilk görevini almıştır. Bir süre sonra Kahire'ye Mısır “Fevkalâde Komiserliği” sekreteri olarak gitmiştir. Vekalet olarak “Fevkalâde Komiserliğe” getirilmiş ve Misyon Şefliği görevini yapmıştır. İngilizler tarafından I. Dünya Savaşı başladığı esnada Mısır'dan gönderilmiştir. Nitekim Brestlitovsk Barışı'ndan kısa bir süre sonra Moskova'ya gönderilen heyetle birlikte savaş bitimine kadar orada bir süreliğine yaşamıştır. Ayrıca savaştan sonra Kalem Müdürü olarak Dahiliye Nezareti'nde görev yapmış, İstanbul'da *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarlığını yapmış ve gazetenin sahibi olmuştur. Mütareke yıllarında Ahmet Midhat Efendi'nin 1878'de kurduğu “Tercüman-ı Hakikat” gazetesi, o dönemlerde ılımlı bir politika takip etmiştir. Hüseyin Şükrü Baban, gazetenin başyazarlarını yazmıştır. Anadolu'da zaferler kazanılmaya başlayınca ulusal eylemleri “Tercüman-ı Hakikat” tarafından önemli ölçüde desteklemiş ve adı geçen gazetede Ruşen Eşref, Peyami Safa ve Etem İzzet Benice yazılar yazmışlardır.³³⁷

Babanzade Hüseyin Şükrü, 1926'da seçim yoluyla Sosyal Ekonomi ve Mülkiye Mektebi İktisat Doktrinleri kürsülerine getirilmiştir. Bu müessesede yaklaşık olarak altı yıl müdürlük yapmış ve Yüksek Tedrisat Genel Müdürü olarak Ankara'da bir buçuk yıl görev yapmıştır. Dârülfünun'dan sonra yeni üniversitede Hukuk Fakültesi, İktisat Doktrinleri ve İktisat kürsüleri Ordinaryüs profesörlüğüne getirilmiştir. Aynı görevle 1936'da kurulan İktisat Fakültesi kadrosuna dahil edilmiş ve 1959 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Yaptıkları bu görevlerin yanı sıra bir buçuk yıl Yüksek İktisat ve Ticaret mektebinde müdürlük ve doktrin profesörlüğü yapmıştır. Öte yandan Babanzade Hüseyin Şükrü, tiyatro eleştirmenliğine dair makaleler yazmış daha sonra Hüseyin Cahit Yalçın, Tefik Fikret ve Hüseyin Kâzım Bey ile *Tanin* gazetesini ortaklaşa kurmuşlardır. Paris'te eğitimde bulunduğu esnada 1909-1913 yılları arasında gazetenin Fransa muhabirliğini yapmış ve seri halinde *Paris Mektuplarını* yazmıştır. Bu bağlamda yazı hayatına ara vermeden devam etmiş, *Yeni Sabah* ve *İkdam* gazetelerinde baş makaleler yazmış ve bilhassa dış politikaya dair yazılar neşretmiştir.

İlhami Safa, 1938'de Cemalettin Saraçoğlu'na hisselerini devrederek onunla birlikte kurdukları gazeteden ayrılmıştır. Saraçoğlu, başyazarları kendisi yazmaya başlamıştır ayrıca Şükrü Baban, Sabri Esat Siyavuşgil, Kadircan Kafı kadroya dahil olmuş ve kadro genişletilmiştir. Fakat Eylül 1948'de *Yeni Sabah*, Safa Kılıçlıoğlu adında bir iş adamına satılmış ve gazeteden Cemalettin Saraçoğlu ayrılmıştır.

³³⁷ H. Topuz (2003). *II. Mahmud'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 116.

Kılıçlıoğlu daha önce “Adalet Mensucat Fabrikası”nda yöneticilik görevinde bulunmuş daha sonra bu görevinden ayrılarak, Sultanhamam’da bir mağaza açmış ve Bomonti’de de bir fabrika kurmuştur. Bu kapsamda da gazetenin yönetimini ele almak için ihtiyaç duyduğu parayı onları satarak elde etmiştir. Dönemin tirajı yüksek gazetesi olan Hürriyet ile neredeyse yarışacak seviyeye ulaşmıştır.³³⁸ Ancak *Yeni Sabah*’ın kapanması üzerine Babanzade Şükrü, *Tercüman* gazetesinde dış politikalar sütununda yazılar yazmıştır. Bunlara ilaveten çeşitli dergilerde *İktisat Prensipleri*, *İçtimai İktisat* ve *Ekonomi Doktrinleri* isimli birçok siyasî ve iktisadî makaleleri yayımlamıştır.³³⁹

Öte yandan Hüseyin Şükrü, ayrıca “*Rojî Kürd*”ün yazarlarından biridir. İstanbul’da 1918’de kurulan “*Kürdistan Teâlî Cemiyeti*”nin genel sekreterlik görevini üstlenmişti ve aynı zamanda “*Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti*”nin kurucuları arasındaydı.³⁴⁰

Cihad Baban ise bir makalesinde amcası Şükrü Baban hakkında aşağıdaki ifadeleri dile getirmiştir:

“Amcam Avrupa’daki tahsilinden döndükten sonra Mısır fevkalâde komserliğine tayin edildi, ağabeyi Hikmet Baban kendisinden evvel bu vazifede idi, fakat Trablusgarb’a İtalyanlarla mücadele etmek için giden Mustafa Kemal, Enver ve Fethi beyler Mısır’dan geçip gittikleri için Hikmet Baban’dan kolaylık ve yol rehberliği görmüşlerdi, İngiliz hükümeti Osmanlı devletine başvurarak bu kâtibi geri çekmesini istedi. Osmanlı hükümeti İngilizlerin arzusu üzerine memuru geri alsa haysiyet kırıcı bir olay olacaktı, onun üzerine, ara seçimde Hikmet Baban Süleymaniye’den mebus (milletvekili) oldu, böylece memuriyeti de açıldı. Bunun üzerine Mısır’a küçük kardeşini yani Şükrü Baban’ı yolladılar. I. Dünya Savaşı başlarken müttefikler bu sefer Şükrü Baban’a da musallat oldular ve onun da Mısır’dan çıkmasını istediler. Böylece bu genç ve değerli memur bir süre sonra Brest Litovsk’a giden heyette vazife aldı. Barıştan sonra da Galip Kemali Söylemezoğlu Büyükelçiliği zamanında Moskova’ya gönderildi, mütarekede İstanbul’a dönen Şükrü Baban İçişleri Bakanlığı özel kalem müdürü iken, itilafçı Bakan İzzet bey tarafından bu görevden uzaklaştırıldı, o da Hikmet Baban tarafından satın alınan Tercüman Gazetesinin başına geçerek gazeteciliğe başladı. Asıl ismi ile (Tercümanı Hakikat) İstanbul’da Milli mücadeleyi ve Mustafa Kemal’i tutan gazetelerden biri idi, nitekim zaferden sonra Şükrü Baban’ı gazetesi ve okuyucuları adına Mustafa Kemal’e zaferinin sembolü olarak bir kılıç götürdüğünü görüyoruz. Daha sonra Şeker Şirketi Hukuk Müşaviri, onun arkasından da

³³⁸ Topuz, 2003, **a.g.k.**, 189.

³³⁹ (1990). Baban Hüseyin Şükrü. *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2. (Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim,). İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

³⁴⁰ R. Alakom (1998). *Eski İstanbul Kürtleri (1453 - 1925)*. İstanbul: Avesta Yayınlar, s. 128.

1926 da Mülkiye Mektebi'ne doktrin ve iktisad hocası tayin edildi, kısa bir süre sonra da aynı okula müdür oldu."³⁴¹

Bunlara ilaveten Mülkiye, Ankara'ya taşındıktan sonra Yüksek Öğretim Umum Müdürlüğü yapan Şükrü Baban, yukarıda da anlatıldığı gibi 1933'de üniversiteye Ordinaryüs profesör olarak gelmiştir. Şükrü Baban, Hukuk Fakültesi, Ticaret Yüksek Mektebi ve İktisad Fakültesinden yetiştirdiği öğrencilerinin büyük bir kısmı daha sonra ülkenin tanınmış insanları arasında yer almışlardır.³⁴²

2.2.4. Babanzade Mehmed Asım Bey

Mehmed Asım Bey, Bolu Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olup 1878 yılında doğmuştur. Mülkiye Mektebi mezunudur. Türkçe, Arapça ve Kürtçe bilmesinin yanı sıra Fransızca ve Rumca'ya da aşinaydı. 1903'de memuriyete başlamış kaymakamlık yaptığı birçok yerde emniyet ve asayişin sağlanması, vergilerin tahsili, imar ve bayındırlık faaliyetlerindeki üstün gayretlerinden dolayı takdimnameler almıştır. Ayrıca 4 Ocak 1901'de verilen birinci sınıf kaymakamlık rütbesi ile Makriköy (Bakırköy) kaymakamı olmuştur. Mehmed Asım Bey, I. Dünya Savaşı esnasında tifüs hastalığına yakalanarak genç yaşta vefat etmiştir.³⁴³

³⁴¹ C. Baban, 1984, **a.g.k.**, 8.

³⁴² O. Nebioğlu (1962). *Türkiye'de kim kimdir*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, s. 107.

³⁴³ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 101/192.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SİYASÎ YAŞANTISI VE DEVLET HAYATI

3.1. Siyasî Hayatı

Babanzade Mustafa Zihni'nin yaşadığı XIX. yüzyıl, siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere birçok alanda oldukça önemli değişimlere sahne olmuştur. Bu değişikliklerden bir tanesi de siyasal alandır. Fransız İhtilali, Sanayi İnkılabı, Kapitülasyonlar bu yeni dönemi belirleyen unsurlardan en önemlileridir. Bu yapılar kurumsallaşmış bir siyasal yapı ve unsurlarını da beraberinde getirmiştir. Bu bölümde, Babanzade Mustafa Zihni Paşa'nın siyasal yaşamını ve bunu etkileyen unsurlar üzerinde çalışılarak nasıl bir siyasal kurumsallaşmayla bunları başardığı açıklanacaktır. Babanzade Mustafa Zihni Paşa, XIX. yüzyılda devletin çeşitli kademelerinde görev alınmıştır. Bu görevleri Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde icra etmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Zihni Paşa'nın aldığı görevler ve buralarda yaptığı hizmetler aşağıda detaylı bir şekilde aktarılmaya çalışılacaktır. Bu bölümde, Mustafa Zihni Paşa'nın belgelere yansıyan siyasî hayatı üzerinde durulacaktır.

3.3. Devlet Yönetimi

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda bir yandan aralıksız devam eden savaşlarla mücadele derken diğer yandan da reform çabasına sahne olmuştur.³⁴⁴ Bu kapsamda özellikle Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı Osmanlı Devleti'nin siyasî, ekonomik, kültürel vb. birçok alanda kötü bir dönem yaşamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, yaşanan bu kötü durumdan kurtulmak için çareyi siyasî, sosyal, idari, askeri, iktisadî gibi birtakım alanlarda köklü ıslahatlar yaparak aramaya başlamıştır.³⁴⁵ Bu dönemde bilhassa batı tarzında sivil ve askeri alanda reform yapma ilkesi benimsenmiştir. 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı ise bu

³⁴⁴ K. H. Karpat (2014). *Osmanlı modernleşmesi (toplum, kuramsal değişim ve nüfus)*. İstanbul: Timaş Yayınları, s. 80-81.

³⁴⁵ Karpat, 2014, **a.g.k.**, 78.

dönemin bildirisi olmanın yanı sıra iç ve dış dengeleri de önemli ölçüde etkilemiştir.³⁴⁶ Bu bağlamda Tanzimat Fermanı, esasen XIX. yüzyılın tarihini açıklayan temel bir unsur olmuştur. Tanzimat Fermanı, yıkılmayla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nin yeniden kurulma çabasını göstermektedir.³⁴⁷ Tüm bunlara ilaveten Tanzimat Fermanı, Osmanlı devlet ve toplumunu modernleştiren bir yasama ve reform dönemi olmasının yanı sıra yönetimin de merkezileşmesini artırmıştır.³⁴⁸

Bu kapsamda III. Selim tarafından modern bir ordu olarak kurulan Nizam-ı Cedid, Avrupalı tarzda asker yetiştirmek suretiyle kurulmuştur. Ne var ki, söz konusu ordunun kurulması III. Selim'in ölümüne neden olmuştur. III. Selim'in yerine gelen II. Mahmud ise ıslahatlara devam edip, askeri sistemi modern hale getirmek için çaba harcamıştır.³⁴⁹ Sultan Mahmud, eski kuruluşları büyük oranda yıkmış yerlerine ise Batı'dan ithal edilen yenilerini getirmiştir. Böylece Osmanlı reformlarını yeni bir yola oturtmuştur.³⁵⁰ II. Mahmud, Osmanlı devletini kısmen de olsa yaptığı yeniliklerle geliştirmiştir.³⁵¹ Nitekim bu dönemde yaşanan modernleşmenin özünde merkezileşme yatmaktaydı. Yine bu yüzyılda, taşra yönetiminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında taşradaki güçler, merkezi iktidarın denetiminden çıkarak bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Ancak II. Mahmud, bu bağımsız güç odaklarına karşı merkezileşmeyi artırmak üzere askeri, idarî ve mali gibi birçok alanda Batı tarzı kurum ve uygulamaları Osmanlı yönetim sistemine uygulamıştır. Bu bağlamda Sultan Mahmud'un uygulamaları Tanzimat döneminin hazırlayıcısı olmasının yanı sıra üzerinde yükseldiği temelleri de meydana getirmiştir.³⁵²

Öte yandan devlet yönetiminde merkezileşme yönetim anlayışının egemen olduğu bir dönemde yetişen Babanzade Mustafa Zihni Paşa, valilik, mutasarrıflık vb. gibi önemli devlet kademelerinde bulunmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Babanzade Mustafa Zihni'nin devlet kademelerinde üstlendiği görevler ve detayları hakkında bilgi vereceğiz. Bu bilgiler eşliğinde Babanzade Mustafa Zihni'nin kurumsallaşmış bir siyasal yapının hangi aşamasını da temsil ettiğini ifade etmek de kolaylaşacaktır. Bu

³⁴⁶ Çelik, 2013, **a.g.k.**, 428.

³⁴⁷ H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu (2008). *Tanzimat (değişim sürecinde Osmanlı Devleti)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 32.

³⁴⁸ S. J. Shaw ve E. K. Shaw (2010). *Osmanlı Devleti ve modern Türkiye*. (Çev: Mehmet Harmancı), 2. İstanbul: E Yayınları, s. 86.

³⁴⁹ Çelik, 2013, **a.g.k.**, 427.

³⁵⁰ S. J. Shaw ve E. K. Shaw, 2010, **a.g.k.**, 25.

³⁵¹ İncelik ve Seyitdanlıoğlu, 2008, **a.g.k.**, 48.

³⁵² Karpat, 2014, **a.g.k.**, 79.

bölümde özellikle valilik ve mutasarrıflıkları hakkında bilgi verilerek, Zihni Paşa'nın valilik ve mutasarrıflık yaptığı yerlerle ilgili faaliyetlerini detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

Öte yandan 1864 yılında kabul edilen Vilayet Nizamnamesi ile taşra yönetimi; vilayet, sancak, kaza ve köy olarak çeşitli idari birimlere ayrılmıştır. Ayrılan bu idari birimlerden vilayet yöneticisi vali, sancak yöneticisi mutasarrıf ve kaza yöneticisi ise kaymakam olarak görev almıştır. Kısa bir süre sonra da nahiye denilen bir alt birim daha oluşturulmuş ve yöneticisine ise Nahiye Müdürü denilmiştir.³⁵³ Bu kapsamda uzun yıllar boyunca Kanun-ı Kadim'de yer alan kurallara göre atamaları gerçekleştirilen valilerin tayinleri ve görevden alınmaları, XIX. yüzyılda siyasî, idarî, sosyal, kültürel vb. alanlarda meydana gelen değişim ve dönüşüm neticesinde, Sultan II. Abdülhamid döneminde de bir takım değişikliklere uğramıştır. Bu değişim ve dönüşüm girişimleri bazı çevreler tarafından tenkid edilmiştir. Tenkid eden çevrelere göre, Dahiliye Nezaretinin, valilerin atamalarında etkinliklerinin olmaması gerektiği düşünülmüştür.³⁵⁴

Bilindiği gibi beylerbeyi, Osmanlı taşra teşkilatında en büyük idari birim olan eyaletin askeri ve idarî amiridir. Türk-İslam devletlerinde beylerbeyi, mir-i miran, emirü'l ümera ve vali gibi değişik isimlerle de anılmaktadır. Vali kelimesi ise XIX. yüzyılda idarî teşkilatta yapılan değişikliklerle resmen kabul edilmiştir.³⁵⁵ Osmanlı devletinde, beylerbeyilerinin XIX. yüzyıla kadar daha ziyade askeri yönleri ön plandaydı. Ayrıca ekonomik ve idarî konularda da sınırlı bir yetkiye sahiptiler. Beylerbeyi görev yaptığı eyaletteki halkın can ve mal güvenliğini sağlamakla da yükümlüydü. Öyle ki beylerbeyi, eyaletin merkez sancağında otururdu ve buna paşa sancağı denilmekteydi. Eyalet'te meydana gelen muhtelif konuları görüşmek üzere Dîvan-ı Hümayûn'a önemli ölçüde benzeyen bir beylerbeyilik dîvânı vardı.

Mutasarrıf ise hâkimiyeti elde tutan kişi anlamında kullanılmıştır. XIX. yüzyılda sancaklar'a mutasarrıflar tayin edilmeye başlanmıştır.³⁵⁶ Valilerin görevlerini ifa etmekle sorumlu oldukları vilayette, mutasarrıflar da sancak idaresinde aynı görevleri yerine getirmekle görevliydi. Bununla beraber mutasarrıflar, validen alacakları

³⁵³ Ünal, 1999, **a.g.k.**, 112-113.

³⁵⁴ A. Kırmızı (2008). *Abdülhamid'in valileri Osmanlı vilayet idaresi 1858-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları, s. 45.

³⁵⁵ M. İpşirli (1992). *Beylerbeyi*. *DİA*, 6, İstanbul: TDV, s. 69.

³⁵⁶ T. Baykara (2000). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I. Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 31. Ayrıca bkz. J. Deny (1966). *Sancak. İslam Ansiklopedisi*, 10, İstanbul: MEB, s. 189.

emirleri de yerine getirmekle yükümlüydüler.³⁵⁷ Tanzimat fermanının ilan edilmesiyle birlikte, mutasarrıflardan Tanzimat usulünün eksiksiz bir şekilde yerine getirmek ve her milletten insana eşit davranmaları istenmiştir. Bu kapsamda 1852 tarihli bir fermanla düzenlenen vali ve mutasarrıfların yetkileri, 1858 tarihli talimatla kayda değer bir genişleme sağlamıştır. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kazada kaymakam ibaresi benimsenmiş; fakat mutasarrıflar yine de bir süre daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet ilan edilip, vilayet teşkilatında büyük bir değişiklik ve düzenleme sonucunda mutasarrıf mevhmunun îdari anlamda kullanımına son verilmiştir.³⁵⁸ Nitekim “mutasarrıflıklar” “vilayet” ismini alınca mutasarrıflar da vali ismini almıştır.³⁵⁹ Yapılan bu değişiklikler sonucunda yeni bir döneme girmenin ilk adımı atılmıştır.

3.2. Görevleri

Babanzade Mustafa Zihni Paşa aşağıdaki memurluklarda bulunmuştur;

- Bağdad defter-i hakani kalemi
- Hille sancağı kayıt memurluğu
- Bağdad mektûbi kalemi
- Bağdad vilayeti merkez tahrirat müdürlüğü
- Musul tahrîrât müdürlüğü
- Şehrîzor tahrirat müdürlüğü
- Musul sancağı müdde-i umumi muavinliği
- Bağdad vilayeti idâre meclisi başkitâbeti
- Bağdad valiliği mektubçuluğu
- Hudeyde sancağı mutasarrıflığı
- Dördüncü rütbe mirmirânî
- Kerbela sancağı mutasarrıflığı
- Kozan sancağı mutasarrıflığı
- Isparta (Hamidabad) sancağı mutasarrıflığı
- Teke sancağı mutasarrıflığı

³⁵⁷ K. Saylan (2014). *Gümüşhane îdari sosyal ve ekonomik tarih (1850-1918)*. (1. Baskı). İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, s. 49. Ayrıca bkz. I. Yurtışığı (2009). *979 numaralı Bolu şer'iyeye sicilinin XIX. yüzyıl Bolu tarihine katkıları: (H.1295-1296/ M. 1878-1879)*. Bolu: Bamer Yayınları, s. 72.

³⁵⁸ A. F. Örenç (2006). Mutasarrıf. *DİA*, 31, İstanbul: TDV, s. 377-378.

³⁵⁹ Baykara, 2000, **a.g.k.**, 31.

- Antalya sancağı mutasarrıflığı
- Berat sancağı mutasarrıflığı
- Trablusşam sancağı mutasarrıflığı
- Bolu sancağı mutasarrıflığı
- Hanya memurluğu
- Memurlar hassası
- Gümüşhane sancağı mutasarrıflığı
- Maraş sancağı mutasarrıflığı
- Burdur sancağı mutasarrıflığı
- Adana vilayeti valiliği
- Yanya vilayeti valiliği
- Hicaz vilayeti valiliği

3.5. Mustafa Zihni Paşa'nın Mutasarrıflık Görevleri

3.5.1 Hudeyde Sancağı Mutasarrıflığı

Hudeyde, Yemen Cumhuriyeti'nin Kızıldeniz kıyısında bulunan en önemli liman şehirlerinden birisidir.³⁶⁰ Osmanlı Devleti, 1849'da Kızıldeniz kıyısındaki Hudeyde'yi hâkimiyeti altına almış ve böylece Sana'ya yerleşmiştir. Fakat burayı hâkimiyeti altına alan Osmanlı Devleti, yerli halkın tepkisiyle karşılaşmıştır.³⁶¹ Osmanlı'nın sık sık sorun yaşadığı Yemen, 1849 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olarak bazen valilikle ve bazen de mutasarrıflıkla idare edilmiştir.³⁶²

Sultan Abdülaziz döneminden beri İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya gibi devletler Kızıldeniz sahillerini ele geçirmek için mücadele etmişlerdir.³⁶³ Bu durumun doğal bir sonucu olarak Yemen'de 1901 yılında Osmanlı-İtalya gerginliği yaşanmış ve yaşanan bu gerginlik neticesinde de İtalyan gemisi Hudeyde'ye gelmiştir. Bu bağlamda İtalyan Filo Kumandanı Arnone, mutasarrıf vekiline aşağıdaki şekilde bir beyanatta bulunmuştur:

³⁶⁰ R. Kurtuluş (1988). Hudeyde. *DİA*, 18, İstanbul: TDV, s. 299.

³⁶¹ S. Açıkalın, G. Coşkun ve S. Laçiner (2010). *Yemen dosyası fakirlik ve terör kıskacında bir ülke*. Ankara: Usak Yayınları, s. 55.

³⁶² H. Saraçoğlu (2007). *Ahmed Hamdi (Zezâ) Paşa Yemen hâtıratı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 13.

³⁶³ İrtem, 1999, **a.g.k.**, 130.

“Ebuariş kazası ahalisinden bazıları İtalya idaresindeki adalara taarruzla ahalinin mallarını gasbetmişlerdir. Cinsi ve miktarı tayin edilemeyen bu menhubatın hemen iadesi; yahut nehbendenlerle kabile şeyhlerini elde etmek üzere hükümet tarafından yanına memur terfik edilmesi lazımdır...”³⁶⁴

Bu durum telgrafla Sadrazam Said Paşa’ya bildirmiş verilen cevapta ise söz konusu taleplerin derhal reddedilmesi istenmiştir Fakat yapılan görüşmeler neticesinde İtalyan taleplerinin pek çoğu kabul edilip yerine getirilmiştir.³⁶⁵

Öte yandan Mustafa Zihni Paşa’nın Hudeyde sancağı mutasarrıflığına bakıldığında ise Yemen Eyaleti’ne bağlı Hudeyde sancağında mutasarrıflık görevine 11 Ekim 1885’de 7500 kuruş maaş ile başlamıştır.³⁶⁶ Göreve başlayan Zihni Paşa, Hudeyde’de iyi bir idarecilik sergilemiştir. Bilhassa emniyet ve asayiş sağlama hususunda önemli çabaları olmuştur.³⁶⁷ Ancak Zihni Paşa, Hudeyde’ye uyum sağlayamadığını belirtmesi üzerine Kerbela sancağında iyi bir idare sergileyeceği belirtilmiş ve Kerbela sancağı mutasarrıfı Celal Paşa ile yer değiştirmesine izin verilmiştir.³⁶⁸ Nihayet Zihni Paşa, Hudeyde sancağı mutasarrıflığında kısa bir süre kaldıktan sonra 19 Eylül 1886’da görevinden ayrılmış ve Kerbela sancağı mutasarrıflığına atanmıştır. Yerine ise Kerbela sancağı mutasarrıfı Celal Paşa tayin edilmiştir.³⁶⁹

3.5.2. Kerbela Sancağı Mutasarrıflığı

Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat’a sefer düzenleyip burayı aldıktan sonra Kerbela’yı da ziyaret etmiştir. Osmanlı Devleti için önemli olan bu yerleşim yerini 1801 yılında Vahhabiler tahrip edip yağmalamışlar ve meydana gelen bu hadise neticesinde yaklaşık 3000 Şii öldürülmüştür. Tüm bunların yanı sıra XIX. yüzyılın ortalarında Kerbela’ya sığınan bazı kişiler, burada isyan etmişler ancak isyan 1843 yılında Bağdat Valisi Necib Paşa tarafından bastırılmıştır. 1857 yılında Bağdat Valisi Ömer Paşa zamanında da telgraf şebekesi kurulmuş ve Kerbela bu hatta bağlanmıştır.³⁷⁰ Midhat

³⁶⁴ İrtem, 1999, **a.g.k.**, 135.

³⁶⁵ İrtem, 1999, **a.g.k.**, 139.

³⁶⁶ BOA. İrade (İ.), Dahiliye (DH.), Dos./Göm. nr: 1438/32.

³⁶⁷ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 151/43.

³⁶⁸ BOA. İ. DH. Dos./Göm. nr. 1003/79239.

³⁶⁹ BOA. Şura-yı Devlet (ŞD.), Dos./Göm. nr. 1103/20.

³⁷⁰ M. Öz (2002). Kerbelâ. *DİA*, 25, Ankara: TDV, s. 272. Ayrıca bkz....., (1974). Kerbela. *Türk Ansiklopedisi*, 21, Ankara: MEB, s. 491.

Paşa, Bağdat valiliği döneminde ise imar faaliyetlerinde bulunarak çarşı alanını kayda değer bir şekilde genişletmiştir.³⁷¹

Mustafa Zihni Paşa'nın Kerbela mutasarrıflığı görevinden önce Hudey'de mutasarrıflığı görevinde bulunduğu ve 19 Eylül 1886'da 6000 kuruş maaşla ilgili mutasarrıflığa tayin edildiği görülür.³⁷² Zihni Paşa, göreve başladığı andan itibaren başarıları ve gayretleri merkez tarafından takdir edilmiştir. Göreve başlamasından itibaren tahsilat ve diğer hususlarda yaptığı çalışmalardan memnuniyet duyulmuştur.³⁷³ Zihni Paşa'nın Kerbela sancağı mutasarrıflığı sırasında setlerin (su bendleri) sağlamlaştırılması, Hindiye tarafından yeni bir su kanalı açılması ve Kerbela kasabasına su getirilmesindeki çabaları, Dahiliye Nezareti ve Bağdat Vilayeti tarafından takdir edilmiştir.³⁷⁴ Dahası Kerbela kasabasını tehdit eden su taşkınlarından korunmak üzere yaptırdığı setler ve kanallar sebebiyle Zihni Paşa'ya altın liyakat madalyası verilmiştir.³⁷⁵ Ayrıca emniyet ve asayişin sağlanması konusunda da önemli başarıları olmuştur.³⁷⁶

Fakat Basra Valisi Hasan Bey tarafından Basra Vilayeti'ne gönderilen telgrafta, Zihni Paşa'nın, Basra Valiliği'ni elde etmek için oğlu İsmail Hakkı ve damadı Hamdi Bey'i de yanına alarak mücadele ettiği ve bu hususta mağdur olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Hasan Bey, Zihni Paşa'nın görevden alınması gerektiğini ifade etmiştir.³⁷⁷

Yapılan bu şikayet sonucunda Zihni Paşa da Kerbela'ya uyum sağlayamadığını belirterek daha uygun bir yere tayin edilmesi isteğinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Müntefik Sancağı'nın öneminden dolayı orada güçlü bir mutasarrıfın varlığı gerekliydi. Kerbela mutasarrıfı Zihni Paşa, aranılan özelliklere sahipti ve iyi derecede Arapça bilmekteydi. Böylece Müntefik Sancağı Tayyar Paşa da karşılıklı yer değişikliğini uygun bulduğundan dolayı memuriyetlerinin karşılıklı değiştirilmesi Sadaret'e arz edilmiş fakat bu istek geri çevrilmiştir.³⁷⁸

Ayrıca Maraş mutasarrıfı Hüsnü Paşa da Kerbela mutasarrıfı Zihni Paşa ile karşılıklı yer değiştirmek için izin istemiştir.³⁷⁹ Bu bağlamda Dahiliye Nezareti'nin

³⁷¹ B. S. Baykal (1946). *Mithat Paşa: siyasi ve idari şahsiyeti*. Ankara: Kral Matbaası, s. 19.

³⁷² BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

³⁷³ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1417/31.

³⁷⁴ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1438/32.

³⁷⁵ BOA. İ. TAL., Dos./Göm. nr. 426/5.

³⁷⁶ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

³⁷⁷ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3100/232436.

³⁷⁸ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1456/43.

³⁷⁹ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3175/238068.

Mülkiye Memurları Komisyonu'na gönderilen resmi yazı görüşülüp karara varılmıştır. Bu karar neticesinde Maraş Mutasarrıfı Hüsnü Paşa'nın artık orada memuriyetinin devam etmesinin uygun olmayacağı belirtilmiştir. Kerbela Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın memuriyete gönderilme isteğinde bulunduğunu açıklaması üzerine, Hüsnü Paşa'nın Kerbela mutasarrıflığına, Zihni Paşa'nın da Maraş mutasarrıflığına gönderilmesi ifade edilmiştir. Fakat bu istek de kabul edilmemiştir.³⁸⁰

Sonuç olarak görev yerinin değiştirilmesi talebinde bulunun Zihni Paşa, 8 Aralık 1887'de Kerbela sancağı mutasarrıflığından ayrılmış ve Kozan sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir.³⁸¹ Zihni Paşa'nın Kerbela sancağı mutasarrıflığı görevinden ayrılmasıyla Kerbela mutasarrıf vekili Salih Paşa'nın yaklaşık 4 ay göreve vekalet ettiği görülür. Salih Paşa'nın vekillik görevi boyunca gösterdiği iyi hal ve idareciliği padişahın dikkatini çekmiştir. Bu suretle Kerbela mutasarrıflığına asaleten tayin edilmiştir.³⁸²

3.5.3. Kozan Sancağı Mutasarrıflığı

Kozan Sancağı ve civarı Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Osmanlı Devleti, burada idarî yapıyı olduğu gibi korumuş ancak sadece idarî bölgelere sancak ismini vermiştir.³⁸³ Ayrıca Kozan Sancağı, 1517 yılında Haleb Vilayeti'ne bağlanmıştır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Kozan Sancağı'nda tam bir hâkimiyet kuramadığından Kozanoğulları'nın Batı Kozan ağalarına Kozan Kaymakamı ve Doğu Kozan ağalarına da Doğu Kozan müdürü unvanı vermek zorunda kalmıştır. Nihayetinde Adana Sancağı, 1867 yılında Vilayet olmasından sonra Kozan Sancağı, Adana Valiliği'ne bağlanmıştır³⁸⁴

Öte yandan Mustafa Zihni Paşa'nın Adana Vilayeti'nin merkez kazasında bulunan Kozan sancağı mutasarrıflığına bakıldığında ise Kozan sancağı mutasarrıflığı görevinden önce Kerbela sancağı mutasarrıflığı görevinde bulunmuş ve 8 Ocak 1889'da

³⁸⁰ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/11.

³⁸¹ BOA. ŞD., Dos./Göm. nr. 1103/20.

³⁸² BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1025/1.

³⁸³ Ş. Yazan (2011). *Kozan Sancağında Yaşayan Osmanlı Ermenilerinin siyasî faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5.

³⁸⁴ Yazan, 2011, **a.g.k.**, 7.

5850 kuruş maaşla Kozan mutasarrıflığına atanmıştır.³⁸⁵ Bu dönemde Adana vilayetinin oldukça büyük ve önemli sancaklarından biri olan Kozan; Kadirli (Kars), Kozan (Sis), Haçin (Saimbeyli) ve Feke olmak üzere 4 ilçe merkezini ihtiva etmekteydi. Aynı dönemde, İngiliz ve Fransızlar tarafından desteklenen Ermenilerin özellikle Kozan sancağında zulmü gittikçe artmıştı.³⁸⁶ Mustafa Zihni Paşa tarafından Sadaret makamına gönderilen yazıda, Kozan sancağında kaos ortamı oluşturmaya çalışan Ermenileri tespit ettiği ve suçlarının sabitliğine kesin sebep olacak delillerle mahkum edilmelerini sağladığını belirtmiştir. Ayrıca on seneden beri mutasarrıflıkla Yemen ve Irak gibi uzak yerlerde ve Anadolu'da bulunduğu her sancakta görevini en iyi şekilde yapmaya çalıştığını belirtmiştir. Bu suretle rütbesinin yükseltilmesini istemiştir.³⁸⁷ Öyle ki Zihni Paşa'nın Kozan mutasarrıflığı'nda bulunduğu sırada güzel hizmetlerinden dolayı rütbesinin yükseltilmesine dair bakanlığa yazı yazılmıştır.³⁸⁸ Nihayet Mustafa Zihni Paşa, görev yerinin değiştirilmesini istemesi üzerine 28 Ekim 1891'de Kozan mutasarrıflığı görevinden ayrılmış ve Hamidabad (Isparta) Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir.³⁸⁹

3.5.4. Hamidabad (Isparta) Sancağı Mutasarrıflığı

Isparta, I. Murad döneminde Osmanlılar'ın egemenliği altına girmiştir.³⁹⁰ Isparta ve civarı Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra eski beyliğin adını taşıyan bir idari bölge haline getirilmiştir.³⁹¹ Bu paralelde Isparta'da, XIX. yüzyılda idari olarak önemli değişiklikler yapılmış ve yapılan bu değişiklikler neticesinde Isparta, 1846 yılında Konya Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1857'de Karaman vilayetine bağlı olan Isparta sancağı; Isparta ve nâhiye-i Pavlu, Ağlasun ve nâhiye-i İncipazarı, Eğridir, Yalvaç, Barla, Karaağaç-ı Yalvaç, Hoyran, Uluborlu, Keçiborlu, Avşar, Agros ve Gönen'den meydana

³⁸⁵ BOA. ŞD., Dos./Göm. nr. 1103/20.

³⁸⁶ T. Kılıç (2007). *Adana'da Ermeni olayları (1918-1922)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28.

³⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], Dos./Göm. nr. 304/22741.

³⁸⁸ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 151/43.

³⁸⁹ BOA. ŞD., Dos./Göm. nr. 1103/20.

³⁹⁰ Böcüzade Süleyman Sami (1983). *Kuruluşundan bugüne kadar Isparta tarihi*. (Çev: Suat Seren), İstanbul: Serenler Yayıncılık, s. 18.

³⁹¹ F. Emecen (1999). Isparta, *DİA*, 19, İstanbul: TDV, s. 199.

gelmekteydi. Sancak 1877 yılında ise Eğridir, Karaağaç, Uluborlu ve Yalvaç kazalarına ayrılmıştır.³⁹²

Tüm bunlara ilaveten Isparta’da, halıcılık önemli bir geçim kaynağı olup Falih Rıfkı Atay da Isparta *Ün* dergisinde halıcılığın ilk başlama sürecini ve ilk tezgahların kurulmasını şu şekilde aktarmıştır: “...Isparta’ya ilk halı tezgahlarını, Müftüzade İsmail Efendi getirmiştir. Uşak’tan İzmir’e götürüyormuş gibi çıkarttığı halı tezgahlarını, gizlice Isparta’ya getirir. Yine Uşak’tan kaçak gelen bir usta, tezgahları kurar ve halı dokumaya başlar.”³⁹³

1880’li yıllara gelindiğinde ise Isparta’da halıcılık oldukça ilerleme göstermiştir. Halıcılık sayesinde yüzlerce aile geçimini sağlamıştır.³⁹⁴ Bu bağlamda Eyüplü Ali Rıza Efendi’nin Isparta mutasarrıflığı esnasında (1872-1875) halıcılık faaliyetinin ilk adımları atılmıştır. Daha sonra 28 Ekim 1891 yılında Mutasarrıf Saadettin Bey’in yerine Isparta’ya gelen mutasarrıf Babanzade Mustafa Zihni Paşa’nın destekleri ile halıcılık sektörü önemli ölçüde ivme kazanmıştır. Zihni Paşa, Isparta mutasarrıflığı görevine başladığında ilk adım olarak halıcılığı teşvik etmek için bir şirket kurdurmuştur. Nitekim kendisi de önemli miktarda hisse senedi satın almıştır. Zihni Paşa, sadece halıcılığı teşvik etmekle kalmayıp aynı zamanda kendi Harem dairesine de halı tezgâhları kurdurarak ailesinden bazı kişileri halı dokumaya alıştırmıştır. Bunun yanı sıra Kız Rüşdiyesi tekrar açılarak derslere başlanmış ve halıcılık konusunda bilgi sahibi olan bir Rum kadın, öğrencilere halıcılığı öğretmek için öğretmen tayin edilmiştir. Yine Zihni Paşa, zamanında halıcılığın teşvik edilip, geliştirilmesi kadınlar arasında halıcılığa heves edip sayılarının çoğalmasına kayda değer bir katkı sağlamıştır.³⁹⁵ Halıcılıkla ilgili daha sonraki süreçte gelişen faaliyetler, Ispartalı bir araştırmacının gözlemlerinde aşağıdaki şekilde iktibas edilmiştir:

"Isparta'da halıcılık özel bir teşkilat ile 1889 yılında başlamıştır. Bu zamanda küçük bir şirket tesis edilmiş, hisse senetleri çıkarılmıştır. Mutasarrıf Zihni Paşa'nın delalet ve iştiraki ile şirket hayli ilerleme kaydetmiş, iyi halılar dokunmaya, iş umumi bir hal almaya başlamıştır. Bir taraftan okullarda tezgâh başlarında çocuklara halı işlemesi öğretilirken, mutasarrıfın eşi de bu mevzu üzerinde dikkatle çalışmaktadır... Şirket, halıların satışında araçlardan kurtulmak ve dünya ticaret âlemi ile doğrudan doğruya temasa geçmek

³⁹² Emecen, 1999, **a.g.k.**, 200.

³⁹³ Z. Özkartal (2015). Isparta’da halıcılık (19-20. yüzyıl örneği). Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi, 2 (1), s. 75.

³⁹⁴ Doktor Besim Zühdü (1922). *Türkiye’nin sıhhi-i içtimâ-i coğrafyası. Hamidabad (Isparta Sancağı)*. Ankara: Okud Matbaası, s. 24.

³⁹⁵ Sami, 1983, **a.g.k.**, 251.

istemişti. Bu arzusu üzerine hükümetin de tavassutu ile Manchester Şehbenderliğine mühim bir parti halı gönderilmişti. Bu şehbenderlikten halıların bedelini tahsil etmek imkânı kalmamış, binnetice şirketin feshi cihetine gidilmişti.”³⁹⁶

Diğer yandan Mustafa Zihni Paşa’nın görevleri konusunda 1890-1891 yıllarında Böcüzade’nin ifadelerinde de bazı bilgiler yer almaktadır. Böcüzade, bunları belirtirken yaşamış olduklarını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“Antalya’ya yakın Hafız Mehmet Bey çiftliğine kadar gittik. Orada, eskiden tanıştığımız, Antalya eşrafından Cemal Bey’le dertleşirken, Cemal Bey: Anadolu böyle Toptaşı Tımarhanesinden çıkmış mutasarrıflardan, amirlerden ne vakit kurtulacak?.. Payitahta saltanat Anadolu’nun ıslahat ve terakkisine ne zaman bakacak? Zavallı Anadolu’muz, hem her türlü sıkıcı mükellefiyetler altında ezilir, hem de ağır cezalarla hapisanelerde çürütülür. Acaba bu İstanbul Erbabı istibdadı ya sefihlerinin Rumeli’yi, Arabistan’ı, Kürdistan’ı bitirip de, Anadolu’ya bu derece saldırmaları ne vakit son bulacak?.. Bari bu gelecek Mutasarrıf paşa adamakıllı bir kimse olsaydı da halkımız biraz teselli bulsaydı.” Henüz söyleşmemizi bitirmeden, akşam ezanı sonunda Mutasarrıf Paşa geliverdi. Hoş geldiniz dedik. Bazı ön görüşmeler yapıldı.”

Mustafa Zihni Paşa hakkında edinilen bilgiler neticesinde onun âlim, zeki ve tecrübeli bir siyaset adamı olduğu ayrıca tanınan bir aileye mensup olduğu anlaşılmıştır. Öyle ki Mustafa Zihni Paşa, yeni mutasarrıf olarak Isparta’ya gelir gelmez İslâm Birliği konusunda önemli bir konferans vermiştir. Bu hususta büyük bir bilgi birikimine sahip olan Zihni Paşa, belagatı sayesinde insanları etkilemeyi başarmıştır. Bu konferansta gençlere birtakım telkinlerde bulunan Zihni Paşa, bilhassa modern çağa ayak uydurmak için içki vb. şeylere bulaşmamaları noktasında onları uyarmıştır.³⁹⁷

Yapılan bu uyarıların yanı sıra Mustafa Zihni Paşa’nın görev yaptığı Eğridir ilçesi köyleri halkı, Pavlu ve Barla bucakları gibi bazı yerlerde de vergi oranının yüksek olmasından dolayı şikayet etmişlerdi. Böylece vilayet tarafından görevlendirilen Isparta Merkez Vergi memuru Salih Midhat Efendi, konunun araştırılması için görevlendirilmiş ancak Eğridir’in ileri gelen tüccar ve eşrafı, vergi düzeltmelerinin kendi çıkarlarına ters düştüğü için Midhat Efendi’yi tehdit etmişlerdi.

Meydana gelen bu hadiseler neticesinde Salih Midhat Efendi, Isparta’ya gidip durumu bildirmiştir. Böylece düzenlemenin Isparta İdare Meclisi tarafından yapılmasına karar verilmiş ve vilâyet de bunu uygun bularak onaylamıştır. Bu durumdan haberdar olan köy halkının Isparta’ya gelmesi üzerine büyük bir panik yaşayan Eğridir ağaları,

³⁹⁶ Özkartal, 2015, a.g.k., 74.

³⁹⁷ Sami, 1983, a.g.k., 250-251.

savcı yardımcısı (müdde-i umumi muavini) Midhat Bey'e başvurarak, verilen ilk kararda durulmasını istemişlerdir. Fakat Midhat Bey: "Bu gibi sorunların yerinde çözümleri gerektiğini, bu çözümü beğenmeyenler olursa, bunların İstinaf Mahkemesine başvurabilecekleri" yolunda bir karar vermesinin yanı sıra Liva'ca tadil işlemlerinin yapılmasının mümkün olmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Öte yandan Mutasarrıf üzerinde baskı kurarak idare kararı ve vilayetin emirleri doğrultusunda hareket etmemesini sağlamıştır. Nitekim Mustafa Zihni Paşa, bu durumdan büyük bir sıkıntı yaşayıp resmi görevine başlayamamıştır.³⁹⁸

Eğridir köylülerinin yapılan bu usulsüzlükleri şikayet etmeleri sonucunda, Burdur eski savcı yardımcısı Tahir Efendi, Isparta'ya gelerek incelemelerde bulunmuş ayrıca o sırada Isparta'ya gelen Konya Valisi Sururi Paşa da olaya el atarak yapılan bu kanunsuz vergilerin indirilmesi gerektiği yönünde görüş bildirmiştir. Yapılan bu soruşturma neticesinde, kasaba eşraf ve emlâk sahiplerinin vergilerinin arttırılması yoluna gidilmesi yönünde karar alınmıştır.³⁹⁹

Ne var ki, Mustafa Zihni Paşa'nın mutasarrıf bulunduğu Hamidabad (Isparta) sancağında, orman işlerinde bazı usulsüzlüklerin yapıldığı yani daha genel olarak, ormanların ruhsatsız kesildiği yönünde haberler çıkarak hazine tarafından birçok zararın meydana geldiği resmi olarak haber verilmiştir. Bu konuda gerekli incelemenin yapılması için padişah fermanı ile bakanlık makamının mektupçusu Abdullah Efendi görevlendirilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde Zihni Paşa'nın böyle bir durumla ilgisinin olmadığı belirtilmiştir.⁴⁰⁰

Öte yandan Vali Hacı Hasan Bey, Belediye başkanına, Isparta'da geçici olarak ikamet eden birkaç yüz hane Çerkes muhacirlerin Konya'ya gönderilmelerini, gönderilinceye kadar da gündelik verilmesi konusunda emir vermiştir. Ancak para olmadığı için yevmiyeleri verilmeyen muhacirler, bu durumdan yakınarak kış ortasında gönderilmelerinin doğru olmadığını belirtmek üzere Hükümet konağına gitmişlerdi. Mutasarrıf Zihni Paşa, olayın iç yüzünü öğrenmeden muhacirlerin, kendisini vurmaya geldiklerini sanmıştır. Ancak muhacirlerin yevmiyelerini almak için geldikleri anlaşılnca vali borç para bularak, yevmiyelerini ödemiştir. Valinin kısa bir sürede bulduğu paranın olası bir kargaşayı önlediği görülmüştür. Bu paranın bulunması

³⁹⁸ Sami, 1983, a.g.k., 248.

³⁹⁹ Sami, 1983, a.g.k., 248-249.

⁴⁰⁰ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 304/22741.

sonucunda muhacirler de herhangi bir olay çıkarmadan yerlerine gitmişlerdir.⁴⁰¹ Bu doğrultuda çıkan olayların kendisini de etkileyeceğini düşünen vali, daha önce koruduğu Mutasarrıf Mustafa Zihni Paşa'nın, bir an önce Isparta'dan alınmasını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve sonuç olarak Mustafa Zihni Paşa, 4 Kasım 1892'de Isparta mutasarrıflığı görevinden ayrılmış ve Teke sancağı mutasarrıflığına atanmıştır. Onun yerine de daha önce Antalya mutasarrıflığı yapan, Rumeli Beylerbeyi payelilerinden Gürcü Yahya Dede Paşa, Isparta'ya tayin edilmiştir.⁴⁰²

3.5.5. Teke Sancağı Mutasarrıflığı

II. Murad zamanında Osmanlı hâkimiyeti altına alınan Teke-ili, vilayet yapılarak “Liva-i Teke” adı verilmiştir.⁴⁰³ Ancak Teke Sancağı, bir dönem Osmanlıların hâkimiyetinden çıkmış ve bir süre sonra Yıldırım Bayezid tarafından Antalya da dâhil olmak üzere 1391'de Teke civarı ele geçirilip tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁴⁰⁴

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde, hem yönetim hem de idarî teşkilat ve taksimat alanında radikal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişim neticesinde Teke Sancağı da yeniden yapılandırılmıştır. Bu noktadan hareketle Teke Sancağı, Osmanlı egemenliğine girdiği ilk zamanlarda şehzade sancağı konumundaydı. Öte yandan 1864 yılında vilayet değişikliğinde Teke Sancağı, Konya Vilayeti'ne bağlanmış ve Konya vilayeti 1894 yılında beş sancağa bölünmüştür. Tüm vilayet 30 kaza ile 32 nahiye ve 1933 köyü ihtiva etmekteydi. Bu bağlamda Konya Vilayetine bağlı olan Antalya-Teke Sancağı ise 5 kazadan meydana gelmiştir. Nahiyeler dahil olmak üzere söz konusu kazalar şu şekildedir: Antalya, Elmalı, Alâiyye, Akseki, ve Kaş, Nahiyeler ise İstanos, Sirik, Millu, Kızılkaya, Finike, Iğdır-Kardıç, Düşenbiş, Manavgat ve İbradi.⁴⁰⁵ Tüm bunların yanı sıra 1914 yılında da müstakil mutasarrıflık haline getirilen Teke Sancağı, 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu ile Antalya Vilâyeti ismini almıştır.⁴⁰⁶ Sonuç olarak Teke Sancağı'nın, XIX. yüzyılın sonlarında da Antalya'nın sancak merkezi olma durumunu koruduğu görülmüştür.⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Sami, 1983, **a.g.k.**, 249.

⁴⁰² BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 101/7564.

⁴⁰³, (1981). *Antalya. Yurt Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, s. 780.

⁴⁰⁴ İ. H. Uzunçarşılı (1933). Teke Oğulları. *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 97.

⁴⁰⁵ İ. H. Konyalı (1946). *Alanya (Alâiyye)*. İstanbul: Ayaydın Basımevi, s. 264.

⁴⁰⁶ Ş. Çelik (2011). Teke-İli, *DİA*, 40, İstanbul: TDV, s. 346.

⁴⁰⁷ Konyalı, 1946, **a.g.k.**, 264.

Zihni Paşa, Teke Sancağı mutasarrıflığı görevinden önce Isparta mutasarrıflığı görevinde bulunmuş ve 4 Kasım 1892'de Teke Sancağı mutasarrıfı Dede Paşa ile Hamidabad mutasarrıfı Zihni Paşa yer değiştirmiştir.⁴⁰⁸ Zihni Paşa'ya aylık beş bin kuruş maaş bağlanmıştır.⁴⁰⁹ Görevine başlayan Zihnî Paşa, Teke Sancağı'nda bulunan Zeyond Çiftliği adındaki arazide birçok ev yapmış ve buralara Kafkas göçmenlerini yerleştirmiştir. Ayrıca burada Zihni Paşa'nın gösterdiği üstün gayretlerinden dolayı sahip olduğu beylerbeyi rütbesinin, Rumeli beylerbeyiliğine yükseltilmesi Konya Valiliği tarafından teklif edilmiştir.⁴¹⁰

Ancak Mustafa Zihni Paşa hakkında ormanların usulsüz kesilmesine müdahale etmediği ve mahalle ormanları memurlarının, vazifelerini zora soktuğu iddia edilmiştir. Dolayısıyla görevden alınması gerektiği Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁴¹¹ Hakkında çıkan iddiaların soruşturulması için Padişah emri ile Orman Maden ve Ziraat Bakanlığı'na sorulup bilgi verilmesi istenmiştir. Orman ve Madenler Muamele Müfettişi Kemal Efendi tarafından yapılan inceleme neticesinde söz konusu iddiaların Zihni Paşa döneminde olduğu konusunda görüş bildirilmiştir.⁴¹² Zihni Paşa'nın görevden alınmasıyla Yozgat Mutasarrıflığı'ndan ayrılan Ahmet Şevki Efendi, Teke Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir.⁴¹³ Nihayet 22 Nisan 1894'de görevden ayrılan Zihni Paşa'ya, Teke Mutasarrıflığı'ndan ayrılmasının ardından görevden çıkarılma maaşı bağlanmıştır.⁴¹⁴

3.5.6. Antalya Sancağı Mutasarrıflığı

Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı hâkimiyeti altına alınan Antalya⁴¹⁵ Osmanlı döneminde Teke sancağının merkezi konumundaydı.⁴¹⁶ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle idarî teşkilatta düzenlemeler yapılarak vali, mutasarrıf ve kaymakam unvanıyla idareciler tayin edilmiştir.⁴¹⁷ Antalya Sancağı, XIX. yüzyılda yeni kurulan

⁴⁰⁸ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 101/7564.

⁴⁰⁹ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2030/94.

⁴¹⁰ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 304/22741.

⁴¹¹ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 383/28706.

⁴¹² BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 304/22741.

⁴¹³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 390/29243.

⁴¹⁴ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 757/47.

⁴¹⁵ F. Emecen (1991). Antalya. *DİA*, 3, İstanbul: TDV, s. 233.

⁴¹⁶ B. Darkot (1997). Antalya. *İslam Ansiklopedisi*, 1, Eskişehir: MEB Yayınları, s.460.

⁴¹⁷ A. Doğan (2012). *19. yüzyılda Teke Sancağı Antalya Merkez Kazası'nın sosyo-ekonomik yapısı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 43.

Konya Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1913'de ise mutasarrıflık olmuş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da il statüsü kazanmıştır.⁴¹⁸

Mustafa Zihni Paşa, Antalya sancağı mutasarrıflığına 1894'de tayin edilmiştir.⁴¹⁹ Ancak göreve başlayan Antalya Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'nın emniyet ve asayiş bozduğu iddia edilmiş ayrıca o bölgedeki Çerkezlerin etrafı yakıp yıktıkları ve Yahudilerin evlerini basıp insanları öldürdükleri öne sürülmüştür. Dahası Meisli tüccar ve kaptanların çalışmalarına izin vermediklerine dair Isparta Metropolitisi tarafından Fener Rum Patrikliğine yazı yazılmıştır.⁴²⁰ Öte yandan Konya Vilayeti'nden Hasan Hilmi Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ise Antalya orman işlerinde meydana gelen usulsüzlüklerden dolayı inceleme yapılması gerektiği bildirilmiştir. Tüm bu şikayetler sonucunda Zihni Paşa'nın görevden ayrılmasına karar verilmiş ve bu suretle mutasarrıf Dede Paşa ile Hamidabad mutasarrıfı Zihni Paşa'nın memuriyetlerinin karşılıklı yer değiştirilmeleri arz edilmiştir.⁴²¹

Ancak Antalya Sancağı Mutasarrıflığı'ndan ayrılacak olan Zihni Paşa'nın çalışkan ve iyi bir idarecilik sergilediğini bildiren Antalya ahalisinden bazı kişiler, Zihni Paşa'nın görev yerinde kalması hususunda Sadaret'e telgraf yazmışlardı.⁴²² Öte yandan Mustafa Zihni Paşa da, Sadaret'e gönderdiği bir yazıda Antalya sancağında görevde bulunduğu süre zarfında gerek asayiş sağlama, idareyi düzenleme ve gerekse Çerkez muhacirlerinin idare, iaşe ve yerleştirilmeleriyle ilgili büyük bir çaba sarf ettiğini ifade etmiştir. Bu hizmetlerinden ötürü görev yaptığı sancak halkı tarafından Babıali'ye müracaat edilerek Sadaret tarafından rütbesinin yükseltilmesi istenmiştir.⁴²³ Nihayet Zihni Paşa, hastalığından dolayı Berat Mutasarrıflığı görevine başlayamayan Abdürrefi Efendi'nin yerine ilgili sancağa 11 Ocak 1895'de tayin edilmiştir.⁴²⁴

3.5.7. Berat Sancağı Mutasarrıflığı

Berat Sancağı, Osmanlılar tarafından 1417'de Avlonya ile birlikte Adriyatik sahillerinin ele geçirilmesiyle fethedilmiştir. 1432'de ise Rumeli Eyaleti'nin, Avlonya

⁴¹⁸ Emecen, 1991, **a.g.k.**, 236.

⁴¹⁹ H. Çimrin (1999). *Antalya*. Antalya: Akdeniz Kitabevi, s. 58.

⁴²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Umumi (PRK. UM.), Dos./Göm. nr. 27/12.

⁴²¹ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1299/20.

⁴²² BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2066/92.

⁴²³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 304/22741.

⁴²⁴ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 550/41245.

Sancağı'nın merkezi haline getirilmiş ve bu dönemde tüm Balkanların en önemli merkezi olmuştur. Ancak Balkan Savaşından kısa bir süre sonra Osmanlı hâkimiyetinden ayrılarak bağımsızlık kazanan Arnavutluk'un sınırları içerisinde kalmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan önce Avusturyalılar ve İtalyanlar tarafından işgal edilen şehir, 1938 yılında tekrar İtalyanların hâkimiyetine geçmiştir.⁴²⁵

Tarihi süreç içerisinde Berat Sancağı'nda, İsmail Paşa, Abdurrahman Paşa, Selahaddin Paşa, Selim Paşa, Refet Efendi, Mehmed Halis Paşa, Ahmed Cevdet Paşa ve Mustafa Zihni Paşa gibi birçok kişi mutasarrıflık yapmıştır.⁴²⁶

Antalya mutasarrıflığından ayrılan Mustafa Zihni Paşa, 1895 yılında Preveze Mutasarrıflığı'ndan, Berat Mutasarrıflığı'na tayin olduğu halde hasta olduğu için mazeret bildiren Abdürrefi Efendi'nin yerine⁴²⁷ 11 Ocak 1895 yılında 6000 kuruş maaşla Berat Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir.⁴²⁸ Ancak burada yaklaşık bir ay kaldıktan sonra Trablusşam'a tayini çıkan Zihni Paşa'nın, 6000 kuruş maaş ile memuriyetinin başlatılmasına dair Dahiliye Nezareti tarafından, Beyrut Valiliği'ne yazı yazılmıştır.⁴²⁹ Sonuç olarak Zihni Paşa, burada kısa bir süre görev yaptıktan sonra 26 Şubat 1895'de Trablusşam Mutasarrıfı Hasan Bey ile yer değiştirmiştir.⁴³⁰

3.5.8. Trablusşam Sancağı Mutasarrıflığı

Yavuz Sultan Selim tarafından 1516 yılında Osmanlı egemenliği altına alınan Trablusşam, sancak haline getirilmiş ve Şam beylerbeyiliğine bağlanmıştır.⁴³¹ 1840 yılında Akkâ eyaletine dahil edilen Trablusşam, 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre Suriye Vilayetine bağlı bir sancaktı. Trablusşam ayrıca 1869'da mutasarrıflık olmuş ve XIX. yüzyılın sonlarında da Beyrut'a bağlı bir sancak durumuna getirilmiştir.⁴³²

Öte yandan Trablusşam Mutasarrıfı Hasan Bey ile ve Berat Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın memuriyetlerinin yer değiştirmesi hususuna dair Dahiliye Nezaretine yazı yazılmıştır. Bunun üzerine Mustafa Zihni Paşa, Berat mutasarrıflığından ayrılmış ve 26

⁴²⁵ M. Giray (1992). Berat. *DİA*, 5, İstanbul: TDV, s. 474.

⁴²⁶ (1311/1894). *Yanya Vilayet Salnamesi*. Yanya: Vilayet Matbaası, s. 78.

⁴²⁷ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1319/10.

⁴²⁸ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 550/41245.

⁴²⁹ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 356/2.

⁴³⁰ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 580/43496.

⁴³¹ F. Bayat (2012). Trablusşam Eyaleti. *DİA*, 41, İstanbul: TDV, s. 295.

⁴³² Bayat, 2012, **a.g.k.**, 296.

Şubat 1895 tarihinde Trablusşam mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴³³ Trablusşam mutasarrıflığına atanan Zihni Paşa'ya 6000 kuruş maaş bağlanmıştır.⁴³⁴

Zihni Paşa buradaki görevi sırasında Safita Kazası'nda Rumlar arasında çıkan anlaşmazlıkları bilgece çözmede ve Trablusşam'a gelen İngiliz donanmasının emniyetini sağlama konusunda üstün gayretinden dolayı takdir edilmiştir. Nitekim Zihni Paşa'nın rütbesinin Rumeli Beylerbeyliği'ne yükseltilmesi Beyrut Valiliği tarafından, Dahiliye Nezaretine teklif edilmiştir. Yapılan bu teklif doğrultusunda Zihni Paşa'nın rütbesinin Rumeli Beylerbeyliği'ne yükseltilmesine padişah tarafından izin verilmiştir.⁴³⁵ Fakat Zihni Paşa'nın buradaki görevi hakkında birtakım usulsüzlükler yaptığına dair iddialarda bulunulmuştur. Bu iddialar üzerine yapılan soruşturma neticesinde, Zihni Paşa'nın Trablusşam mutasarrıflığındaki görevini dürüst bir şekilde yerine getirdiği, Beyrut Vilayeti İdare Meclisi'nin Sicil-i Ahval Daire-i Umumiyesi tarafından belirtilmiştir.⁴³⁶

Sonuç olarak Trablusşam Mutasarrıfı Zihni Paşa ile Bolu Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın yer değiştirmeleri hakkında Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret'e teklif yazısı yazılmış ve adı geçen kişilerin yer değiştirmelerine padişah tarafından izin verilmiştir.⁴³⁷ Böylece 5 Mart 1896'da Zihni Paşa, Trablusşam sancağı mutasarrıflığı görevinden ayrılmış ve Bolu sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴³⁸

3.5.9 Bolu Sancağı Mutasarrıflığı

Bolu, Osmangazi tarafından Osmanlıların egemenliği altına alınmıştır.⁴³⁹ Osmanlı Devleti, Bolu'yu kendi topraklarına kattıktan sonra idarî yapısı birçok kez değişikliğe uğramıştır. Bu dönem, Bolu'nun 1324'de fethedilmesiyle başlayıp, 1692 yılına kadar devam etmiştir. Bolu, 1692 yılından 1811 yılına kadar Voyvodalık olarak idare edilmiştir. Fakat II. Mahmud, voyvodalığı kaldırıp yerine “Bolu Viranşehir Sancakları” ismiyle mutasarrıflığı kurmuştur. Nitekim Bolu, 1864 tarihli Vilayet

⁴³³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 580/43496.

⁴³⁴ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 356/2.

⁴³⁵ BOA. İ., Taltifat (TAL.), Dos./Göm. nr. 91/1.

⁴³⁶ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1438/32.

⁴³⁷ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1332/13.

⁴³⁸ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 4/442.

⁴³⁹ S. Öztürk (2010). *Mühimme Defterleri'nde Bolu Sancağı ve Bolu'da eşkıyalık (H.961-993, M. 1553-1585)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5.

Nizamnamesi'ne kadar bu şekilde yönetilmiştir. Böylece Bolu'da "Vülat-ı İzam" adıyla büyük valiler görev yapmıştır. Ayrıca Bolu, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne göre Kastamonu'ya bağlanmış ve sancak olarak idare edilmiştir. Ancak 1908 tarihinden 1923 tarihine kadar yine mutasarrıflık ile yönetilmiştir.⁴⁴⁰ XIX. yüzyılda Bolu, Osmanlı Devleti'nin önemli bir şehri haline gelmiş ve burada çoğunlukla Müslüman halk yaşamıştır. Sayıları az olmakla birlikte Bolu'da Ermeniler de bulunmaktaydı. Bu dönemde Bolu'da, Ermeniler ve Müslümanlar arasında herhangi bir sorun meydana gelmemiştir. Ermeniler burada daha ziyade ticari işlerle uğraşmışlardır.⁴⁴¹

Bolu sancağı mutasarrıflığına bakıldığında ise Beyrut Valisi Nasuhi Bey tarafından Dahiliye Nezaretine bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya göre, İçel Mutasarrıfı olan ve yerel durumları bilen ayrıca daha önce de Trablus'ta mutasarrıf olan Mehmed Halis Paşa'nın, Bolu sancağına tayin edilmesi durumunda sancağı iyi bir şekilde yöneteceği hakkında görüş bildirmiştir.⁴⁴² Fakat Dahiliye Nezareti, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Bolu Sancağı Mutasarrıflığı'na 22 Nisan 1896'da 5000 kuruş maaş ile Mustafa Zihni Paşa'yı tayin etmiştir.⁴⁴³ Göreve başlayan Zihni Paşa'ya iyi idareciliğinden dolayı birinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁴⁴⁴ Hayırseverliğiyle de bilinen Zihni Paşa, Bolu'da bulunduğu sırada birçok vakıf yaptırmıştır.⁴⁴⁵ Ayrıca 1899'da Bolu İdadisi'nden diploma alan Muallim Cevdet'in⁴⁴⁶ diploması üzerinde mühür ve imzalar, o dönemin mutasarrıfı Zihni Paşa'ya aittir.⁴⁴⁷ Zihni Paşa, bu dönemde görev yaptığı Bolu'da sağlık sorunları nedeniyle bir ay izin istemiş ancak izin verilmemiştir. Zira bu tür izin kullananların padişahın emri gereğince izin dönüşlerinde başka bir göreve tayin edilecekleri bildirilmiştir.⁴⁴⁸

Öte yandan Mustafa Zihni Paşa, göreviyle ilgili bir takım olumsuz uygulamalarda bulunduğu gerekçesiyle Kastamonu Valisi Enis Bey tarafından Dahiliye

⁴⁴⁰ V. Özdere (2004). *1088 numaralı Bolu Şer'iyye Sicili (H. 1320-1323/ M. 1902-1905)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 7.

⁴⁴¹ Özdere, 2004, **a.g.k.**, 335.

⁴⁴² BOA. DH., ŞFR., Dos./Göm. nr. 188/86.

⁴⁴³ (1334/1916). *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*. Bolu: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, s. 78.

⁴⁴⁴ BOA. İ. TAL., Dos./Göm. nr. 227/91.

⁴⁴⁵ M. C. İnanç Alp, 1935, **a.g.k.**, 6.

⁴⁴⁶ 1873 yılında Bolu'da doğan Muallim Cevdet, Türk eğitimcisi, tarihçi ve arşivcidir. İlk ve orta öğretimini Bolu ve Kastamonu'da tamamlayan Muallim Cevdet, daha sonra eğitimine İstanbul'da devam ederek Dârülfünun Hukuk mektebine girmiştir. Detaylı bilgi için bkz. A. G. Sayar (2005). Muallim Cevdet. *DİA*, 30, İstanbul: TDV, s. 313.

⁴⁴⁷ C. Sezer (2013). Bolu mekteb-i idâdisi. *Tarih Okulu Dergisi*, 6 (16), s. 516-517.

⁴⁴⁸ BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2421/78.

Nezareti'ne şikayet edilmiştir.⁴⁴⁹ Yapılan bu şikayette Zihni Paşa'nın kötü idaresi, rüşvet alması ve halka zulmetmesi gibi davranışlarından dolayı Sadık Mehmed Ali tarafından Sadaret'e bir dilekçe gönderilmiştir.⁴⁵⁰ Bu bağlamda Dahiliye Nezareti tarafından Zihni Paşa, vilayet merkezine aldırılmış ve yerine vali yardımcısı Bolu'ya gönderilmiştir.⁴⁵¹ Nitekim Bolu Mutasarrıfı Zihni Paşa, hakkındaki iddialardan ötürü görevinden alınmıştır.⁴⁵² Fakat yapılan incelemeler neticesinde Kastamonu Vilayeti'nin Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden gönderilen yazıda, Zihni Paşa'nın bir suçun bulunmadığı yine de evrakın, usulen incelenmesinin tamamlanması için devlet komisyonuna gönderilmiştir.

Mülkiye Memurları tarafından gönderilen tutanak, komisyonda görüşüldükten sonra Babanzade Mustafa Zihni Paşa'nın yargılanmasını gerektirecek herhangi bir durumun olmadığı beyan edilmiştir.⁴⁵³ Zihni Paşa, aklandıktan sonra Kastamonu'dan, İstanbul'a dönüşüne izin verilmiş ve başka bir memuriyete tayin edilmiştir.⁴⁵⁴ Sonuç olarak Zihni Paşa, 29 Mayıs 1902'de Bolu sancağı mutasarrıflığından ayrılıp Gümüşhane sancağı mutasarrıflığına atanmış ve yerine Bekir Bey tayin edilmiştir.⁴⁵⁵

3.5.10. Gümüşhane Sancağı Mutasarrıflığı

Akkoyunlar, 1473 tarihinde Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlılara mağlup olmaları üzerine Gümüşhane, Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra, önce Erzurum daha sonra da Trabzon beylerbeyiliklerinin sınırlarına dahil olmuştur.⁴⁵⁶ Bunların yanı sıra, Tanzimat döneminde 1867 yılında yapılan düzenleme neticesinde, Osmanlı idarî teşkilatında eyalet sisteminden, vilayet sistemine geçilince Gümüşhane, Trabzon Vilayeti içinde bir sancak merkezi halini almıştır.⁴⁵⁷

Zihni Paşa'nın Gümüşhane Mutasarrıflığı dönemine bakıldığında ise Muş Sancağı Mutasarrıflığı'na, Gümüşhane Mutasarrıfı Hıdır Bey'in gönderilmesi

⁴⁴⁹ BOA. DH., ŞFR., Dos./Göm. nr. 297/27.

⁴⁵⁰ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2587/79.

⁴⁵¹ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2079/155896.

⁴⁵² BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2080/155967.

⁴⁵³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2370/177748.

⁴⁵⁴ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2451/183792.

⁴⁵⁵ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 4/442.

⁴⁵⁶ M. Tuncel (1996). Gümüşhane. *DİA*, 14, İstanbul: TDV, s. 273. Ayrıca bkz. B. Darkot (1997). Gümüşhane. *İslam Ansiklopedisi*, 4, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, s. 836-837.

⁴⁵⁷ Tuncel, 1996, **a.g.k.**, 274.

sonucunda, Gümüşhane Mutasarrıflığına da Bolu Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış olan Mustafa Zihni Paşa'nın tayin edilmesi konusunda Sadaret'e yazı yazılmıştır.⁴⁵⁸ Ayrıca Zihni Paşa'nın, Gümüşhane Mutasarrıflığı'na tayinini Mülkiye Memurları Komisyonu da teklif etmiştir. Bu teklif sonucunda Gümüşhane mutasarrıflığından önce Bolu mutasarrıflığı görevinde bulunmuş olan Zihni Paşa, 23 Ekim 1903'de Hıdır Bey'in görevden ayrılması üzerine 4050 kuruş maaşla ilgili sancağa tayin edilmiştir.⁴⁵⁹

Uzun süredir açıkta bulunan Zihni Paşa'nın son memuriyet yeri Bolu mutasarrıflığından ayrılış nedeni hakkındaki iddialar hatırlatılarak yeni görev yerinde şikayet gerektiren hallerden uzak durması kendisine bildirilmiştir.⁴⁶⁰ Zihni Paşa, sancağın idari işlerini iyi bir şekilde yapmış ayrıca herkesin huzur ve rahatını sağlayarak sancakta emniyet ve asayiş sağlamıştır. Dahası hükümet dairelerindeki işlerin düzenli bir şekilde yapılması ve halkın işlerinin görülmesinde de başarılı çalışmalarda bulunmuştur. Dahası sancağın bayındırlık işlerinde de kayda değer başarılar sağlamıştır.⁴⁶¹

Zihni Paşa, Gümüşhane'de mutasarrıf olduğu sırada, Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda, Kerbela Mutasarrıflığı'ndan, Gümüşhane Mutasarrıflığı'na tayin edilen Tevfik Paşa'nın, Kerbela'da bulunduğu sırada esnaftan yirmi bin kûsur kuruş alacağı olduğunu beyan etmiştir. Bu suretle de Zihni Paşa, Tevfik Paşa'nın borçludan alacağını tamamıyla alamadığı ve bu durumdan şikayetçi olduğundan bahsederek gereğinin yapılması hakkında bir yazı yazmıştır.⁴⁶²

Tüm bunlara ilaveten Zihni Paşa, Gümüşhane'de mutasarrıf olduğu sırada Yemen hakkında padişaha ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.⁴⁶³ Söz konusu raporda, bölge halkının sert karakterli olduğu, farklı mezheplerden olmaları ve coğrafî koşullarının zorluğundan dolayı itaat altına alınmakta zorlanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Yemen Vilayeti'nin daha kolay idare edilip gelirinin arttırılması bağlamında bilhassa idarî taksimatla ilgili olarak vilayette; Sana, Asir ve Taiz adıyla yeni üç vilayetin oluşturulması gerektiğini ve yapılması gereken ıslahatları detaylı bir şekilde

⁴⁵⁸ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1025/1, 18.

⁴⁵⁹ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 4/442.

⁴⁶⁰ K. Saylan (2012). *Gümüşhane Sancağı (1850-1918)*.Yayımlanmamış Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45.

⁴⁶¹ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

⁴⁶² BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1025/1, 35.

⁴⁶³ BOA. Y., Esas Evrakı (EE.), Dos./Göm. nr. 8/15.

açıklamıştır.⁴⁶⁴ Nihayet Mutasarrıf Zihni Paşa, 10 Ekim 1906'da Gümüşhane mutasarrıflığı görevinden ayrılmış ve Maraş mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁶⁵

3.5.12. Maraş Sancağı Mutasarrıflığı

Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Dulkadiroğlu Bey'i Şahsuvaroğlu Ali'nin, 1522 tarihinde öldürülmesinden sonra Maraş ve civarı Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır.⁴⁶⁶ Osmanlı hâkimiyeti altına alınan Maraş, bilhassa XVIII. yüzyılda düşük bir gelire sahip olduğu için oldukça fakir bir şehirdi. Bundan dolayı da buranın geliri tek başına bir vezire yetmiyordu. Bu yüzden Maraş, genellikle bir mutasarrıf tarafından yönetilmiştir. 1831'de de Mukataat Hazinesine bağlanmış ve şehrin idarecileri de buradan atanmaya başlanmıştır.⁴⁶⁷

Öte yandan 1836'dan itibaren Osmanlı Devleti, idarî sistemde düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler neticesinde Maraş, ilk olarak 1850'de Adana eyaletine bağlanmış 1853'de müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmüştür.⁴⁶⁸ 1864'de de Sultan Abdülaziz döneminde "İdare-i Vilayet" kanunu çıkarılmış ve söz konusu kanunla birlikte Maraş, Haleb Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁴⁶⁹ 1872'de ise Maraş, yine vilayet haline getirildikten kısa bir süre sonra tekrar Haleb Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁴⁷⁰ Sonuç olarak Maraş, 1908 yılında yine mutasarrıflık haline dönüştürülmüş ve 1908'de yayımlanan devlet salnamesinde, Haleb Vilayetine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Maraş, bir süre kaza haline getirilmiş ancak XIX. yüzyılın ortasında, Haleb Eyaletine sancak olarak bağlanıp I. Dünya Savaşına kadar bu vilayete bağlı kalmıştır.

Bununla birlikte 1895 yılında Maraş'ta ve Zeytun'da, Ermeniler isyan etmişlerdir. Zeytun isyanı olarak bilinen bu isyan, yaklaşık olarak bir ay sürmüş ve isyana yabancı devletler de destek vermiştir.⁴⁷¹ Öte yandan Haleb Valisi Zihni Paşa tarafından İstanbul'a şifreli bir telgraf gönderilmiştir. Buna göre Zihni Paşa, Zeytun

⁴⁶⁴ BOA. Y., EE, Dos./Göm. nr. 8/15.

⁴⁶⁵ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2692/219394.

⁴⁶⁶ İ. Solak (2014). *XVI. asırda Maraş kazası (1526-1563)*. Kahramanmaraş: Maraş Kültürü Tarih Yayınları, s. 29.

⁴⁶⁷ Y. Kozak, (2005). *V ve VI numaralı Maraş ahkâm defterlerinde Maraş'a gönderilen hükümler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4.

⁴⁶⁸ Kozak, 2005, **a.g.k.**, 5.

⁴⁶⁹ T. Baykara (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I. Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 130.

⁴⁷⁰ N. Günay (2009). *100. yılında 1909 Maraş'ta Ermeni olayları*. Kahramanmaraş: Ukde, s. 33.

⁴⁷¹ Kozak, 2005, **a.g.k.**, 5.

Kazası'nda isyan eden Ermenilerin askeri kuvvetler tarafından bastırılmasının civar bölgelerde yaşayan Ermenilere, önemli bir ders olacağı ve yabancı devletlerin kışkırtmalarına kapılmalarının engelleneceği belirtilmiştir.⁴⁷² Zihni Paşa'nın gönderdiği söz konusu telgrafta, bu hususta Sadaret iradesinin bildirilmesi istenmiştir. Haleb Vilayeti'ne gönderilen cevapta ise Konsoloslar tarafından, Zeytun Ermeni reislerine yazılan telgrafın en kısa zamanda Zeytunlulara iletilmesi konusunun, Meclis-i Mahsûs-ı Vükela kararı gereği, Maraş Mutasarrıflığı'na bildirilmesi istenmiştir. Nitekim Haleb Konsolosları tarafından, Zeytun Ermenilerine yazılan telgrafta konsolosların aracılıklarının kabul edilip edilmemesi ile ilgili konu sorulmuştur. Bu minvalde sorulan soruya verilen cevapta, Zeytunlular teklifi kabul etmiştir. Böylece söz konusu teklif Rusya konsolosuna iletilmiştir.⁴⁷³ Ancak Maraş'ta bulunan askeri kuvvet isyanı bastırmada yetersiz kalınca, Haleb'ten yardım istenmiştir. Yardıma gelen bu askeri kuvvet isyanı bastırdıktan kısa bir süre sonra askerler, bilhassa isyana katılan Ermeni liderlerini sorumlu tutmuşlardır.⁴⁷⁴ Sonuç olarak Maraş kumandanı Mustafa Remzi Paşa, 21 Kasım 1895 yılında Maraş'ta asayişin sağlandığını ifade etmiştir.⁴⁷⁵ Bu bağlamda da *Sabah* gazetesi Maraş İsyanı ile ilgili aşağıdaki haberi vermiştir:

“Maraş'ta şurûr-ı iğtişâş zuhûr ettiğine ve yüzlerce kimselerin katl-u itlâf olduğuna dâ'ir gazetemizden biri tarafından verilmiş havâdisi sûret-i mevsukadan tekzip ederiz. Maraş'ta yalnız bir Hıristiyan kadının oğlu tarafından bir erkeğin biraderi tarafından katl olunması ve Müslim ve gayrimüslim anâsır-ı Osmaniyye arasında vürûd-ı muhalefet ber-kemâl bulunmuştur.”⁴⁷⁶

Maraş İsyanı'nın tamamen bastırılması, I. Dünya Savaşı'nın sonunu bulmuştur. Olaylardan sorumlu olan Müslim ve gayrimüslim ahali tutuklanıp yargılanmışlardır.⁴⁷⁷ Ayrıca Maraş, bu savaşın sonunda İngiliz ve Fransızlar tarafından da işgal edilmiştir. Fakat 11 Şubat 1922'de olağanüstü bir mücadeleden sonra geri alınmıştır. Maraş, Ankara Antlaşması'ndan sonra kesin olarak Türk hâkimiyetine alınmıştır.⁴⁷⁸ Tüm bunların yanı sıra Maraş, 7 Şubat 1973'te Milli Mücadele döneminde büyük bir direniş

⁴⁷² BOA. Y. PRK. UM., Dos./Göm. nr. 33/28.

⁴⁷³ Y. Bağçeci (2008). *1895 Zeytun Ermeni isyanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 209.

⁴⁷⁴ A. Eyicil (2009). *Yakın çağda Kahramanmaraş*, Ukde: Kahramanmaraş, s. 150-151.

⁴⁷⁵ Günay, 2009, **a.g.k.**, 41.

⁴⁷⁶ *Sabah* (30 Nisan 1909). Maraş İğtişası, s. 4.

⁴⁷⁷ Günay, 2009, **a.g.k.**, 65.

⁴⁷⁸ B. Darkot (1997). *Mar'aş. İslam Ansiklopedisi*, 7, Eskişehir: MEB, s. 312.

göstermesinden dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından “kahraman” unvanı verilerek Kahramanmaraş adını almıştır.⁴⁷⁹

Babanzade Mustafa Zihni Paşa’nın Maraş mutasarrıflığına bakıldığında ise Maraş Mutasarrıfı Hüsnü Paşa’nın, Kerbela Mutasarrıfı Zihni Paşa ile yer değiştirmesi konusunda Dahiliye Nezareti’ne yazı yazılmıştır.⁴⁸⁰ Bu yazı sonucunda Hüsnü Paşa ile Zihni Paşa yer değiştirmişlerdir. Nitekim Zihni Paşa, 28 Ekim 1907 yılında 5400 kuruş maaşla Haleb Vilayeti’ne bağlı Maraş sancağı mutasarrıflığına atanmıştır.⁴⁸¹

Ancak Burdur Mutasarrıfı Mustafa Paşa’nın kötü idaresi ve yaşlılığı gerekçe gösterilip görevden alınması üzerine yerine Maraş’ta kısa bir süre kalan yani 17 Kasım 1907’de Mutasarrıf Babanzade Mustafa Zihni Paşa’nın,⁴⁸² Maraş Mutasarrıflığı’na da Reşid Paşa’nın tayini hakkında yazı yazılmıştır.⁴⁸³ Maraş mutasarrıflığına tayin edilen Reşid Paşa’nın henüz hareket etmediği anlaşıldığı için Paşa’nın bir an evvel görev yerine gitmesi konusunda yazı yazılmıştır.⁴⁸⁴ Söz konusu resmi yazı neticesinde Reşid Paşa, 1908’de Maraş mutasarrıflığı görevine başlamıştır. Ancak Maraş’a tayini çıkan mutasarrıfların herhangi bir sebep gösterilmeden 3-4 ay gibi kısa bir sürede görevlerinden alınıp başka yerlere tayin edildikleri görülmüştür. Şöyle ki, Eylül 1908’de Maraş mutasarrıflığından, Bitlis’e atanan Reşid Paşa’nın yerine Hayri Efendi tayin edilmiştir. Ancak Hayri Efendi de yaklaşık 5 ay gibi bir süre kaldıktan sonra görev yeri değiştirilip yerine 16 Ocak 1909’da Ali Haydar Bey atanmıştır. Nitekim adı geçen kişiler gibi Mustafa Zihni Paşa da Maraş mutasarrıflığına atanmış ancak kısa bir süre sonra görevden alınıp Burdur sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁸⁵

3.5.13. Burdur Sancağı Mutasarrıflığı

Yıldırım Bayezid’in, 1391 tarihinde Hamidoğulları beyliğini Osmanlı topraklarına katmasıyla Burdur, Osmanlı egemenliği altına alınmıştır.⁴⁸⁶ XIX. yüzyılda yapılan idarî değişiklik neticesinde geniş alanlı sancaklar parçalanmış ve küçük alanlı

⁴⁷⁹ T. Gündüz (2001). “Kahramanmaraş.” *DİA*, 24, İstanbul: TDV, s. 192. Ayrıca bkz. M. Tuncel (2001). “Bugünkü Kahramanmaraş.” *DİA*, 24, İstanbul: TDV, s. 196-197.

⁴⁸⁰ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3175/238068.

⁴⁸¹ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/11.

⁴⁸² BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/48.

⁴⁸³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3187/238992.

⁴⁸⁴ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 1229/14.

⁴⁸⁵ N. Gümüşalan (2012). *XX. yüzyılın ilk yarısında Maraş (1908-1938)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 25-26.

⁴⁸⁶ M. Tuncel (1992). Burdur. *DİA*, 4, İstanbul: TDV, s. 427.

sancaklar haline getirilmiştir. Bu parçalanmadan Hamid Sancağı da payına düşeni almış ve Hamid Sancağı'nın bir kesimini de Burdur Sancağı oluşturmuştur. Bu yeni oluşturulan sancak Konya Vilayeti'ne bağlanmış ve merkezi de Burdur şehri olmuştur.⁴⁸⁷ Burdur, 1768'den 1837'ye kadar mutasarrıflık olarak idare edilmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı'yla birlikte yapılan idari değişiklik neticesinde, Kütahya'dan ayrılmış ve muhasıllık olarak Konya Vilayeti'ne bağlı olan Isparta Kaymakamlığı'na bağlanmıştır. Burdur'un sancak olması ise 1872 yılını bulmuştur. 1951 yılında ise Isparta'dan ayrılarak Kaymakamlık olmuş ve Konya'ya bağlanmıştır.⁴⁸⁸ Burdur Kazası, 1830 yılında 18 mahalleden oluşmaktaydı. Bunlardan biri zımmi on yedisi ise Müslüman mahallesiydi.⁴⁸⁹

1887 tarihli Konya Vilayet Salnamesi'nde, Burdur Sancağı'nda görev yapan memurlar ise şu şekildedir: Mutasarrıf Mustafa Bey, muhasebeci Hakkı Efendi, Evkâf Müdürü Hasan Bey, Tahrirat Müdürü Ali Muhlis Efendi, Defter-i Hakan-i Müdürü İbrahim Rüşdü Bey'dir.⁴⁹⁰

Mustafa Zihni Paşa'nın Burdur mutasarrıflığına bakıldığında ise Burdur mutasarrıflığından önce Maraş mutasarrıflığı görevinde bulunmuş ve 22 Aralık 1907'de 4050 kuruş maaşla Burdur mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁹¹

Maraş'tan, Halep'e gönderilen Reşid Paşa'nın yerine tayin olunan Zihni Paşa, tren yolu inşaatının önem kazanması üzerine oradan da Burdur'a tayin edilmişti. Ancak maaşının az olduğunu bildiren Mustafa Zihni Paşa'nın, mağduriyetinin giderilmesine dair dilekçesi Dahiliye Nezareti tarafından, Sadaret'e bildirilmiştir.⁴⁹² Ayrıca Zihni Paşa, burada mutasarrıf görevinde bulunduğu süre boyunca iki köprü yaptırmıştır. Milletin menfaatini gözettiği, dürüst, tedbirli ve görevini iyi bir şekilde yerine getirdiği belirtilmiştir.⁴⁹³

Ne var ki Sadrazam Ferid Bey tarafından, Burdur mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa hakkında birtakım şikayetlerde bulunulmuştur. Söz konusu şikayetler ise görevindeki

⁴⁸⁷ Tuncel, 1992, **a.g.k.**, 428.

⁴⁸⁸ (1981). *Burdur. Yurt Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, s. 1554-1555.

⁴⁸⁹ K. Karacan (2017). *XIX. yüzyıl ilk yarısında Hamid Sancağı ve sancaktaki gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik hayatı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 50.

⁴⁹⁰ (1305/1888). *Konya Vilayet Salnamesi*. Konya: Vilayet Matbaası, s. 160.

⁴⁹¹ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 4/442.

⁴⁹² BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3202/240100.

⁴⁹³ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

ihmaller ve yaşlılığına dönüktü.⁴⁹⁴ Sonuç olarak Zihni Paşa, burada kısa bir süre kaldıktan sonra 4 Eylül 1908'de Konya Vilayeti'ne bağlı olan Burdur Sancağı mutasarrıflığından istifa ederek ayrılmıştır.⁴⁹⁵

3.4. Mustafa Zihni Paşa'nın Valilik Görevleri

3.4.1. Adana Valiliği

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlılar'ın hâkimiyeti altına alınan Adana, fethedildikten sonra bazen Haleb eyaletine bağlı bir sancak olarak bazen de müstakil bir eyalet şeklinde idare edilmiştir. 1608-1833 yılları arasında mütesellimlik olarak idare edilen Adana, 1867 yılında Kozan, Cebelibereket ve İç-il sancaklarının bir araya getirilmesiyle bir eyalet haline getirilmiştir.⁴⁹⁶

Zihni Paşa'nın Adana valiliğine bakıldığında ise Adana valiliği görevinden önce Burdur mutasarrıflığında bulunmuş ve 30 Nisan 1909'da Cevat Bey'in görevden alınması üzerine, 12.500 kuruş maaşla Adana valiliği'ne tayin edilmiştir.⁴⁹⁷ Dahiliye Nezareti'nden verilen resmi yazıda vilayetin taşıdığı önem sebebiyle Mustafa Zihni Paşa'nın bir an evvel göreve başlaması gerektiği bildirilmiştir.⁴⁹⁸ Ayrıca bu durum, merkezî hükümetin bölgede olumsuz birtakım gelişmelerin meydana geleceği hakkında istihbarat bilgileri aldığı tezini de güçlendirmektedir. Zira Meşrutiyet döneminde meydana gelen özgür ortamdan yararlanan Ermeniler, Adana'da önemli ölçüde silahlanıp örgütlenmişlerdi. Bu örgütlenmeyi yapanların başında ise Piskopos Muşeg gelmekteydi.⁴⁹⁹ Ermeniler, silah deposu haline getirdikleri Adana'da 14 Nisan 1909 tarihinde büyük bir isyan hareketi başlatmışlardı. Meşrutiyetten sonra Bulgaristan Krallığı'nın kurulması ve Girit'in Yunanistan'a bağlanması gibi hadiselerin yaşanması da Ermeni komiteciler için büyük bir fırsat olmuştur. Bunun yanı sıra bilhassa Taşnak ve Hınçak komitecilerinin bir Ermeni devleti kurmak için yürüttükleri faaliyetlere

⁴⁹⁴ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/48.

⁴⁹⁵ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3187/238992.

⁴⁹⁶ Y. Halaçoğlu (1988). Adana. *DİA*, 1, İstanbul: TDV, s. 350; Adana'ya ilişkin bu idarî düzenleme şekli Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Örneğin Adana, 1933-1956 yılları arasında 15 ilçe ve 27 bucağa ayrılmıştır. Ayrıca bkz. Halaçoğlu, 1988, **a.g.k.**, 352.

⁴⁹⁷ *İkdam*, (23 Nisan 1909). No: 5356, s. 3; Bu dönemdeki azil süreci sadece Zihni Paşa ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Kumandan Refik Remzi Paşa da görevden alınmıştır. Ayrıca bkz. BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3537/265249.

⁴⁹⁸ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2797/49.

⁴⁹⁹ B. Kodaman ve M. A. Ünal (1996). *Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi tarihi II. Meşrutiyet olayları (1908-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 78.

Rusya'nın katkısının olduğu da belirtilmelidir.⁵⁰⁰ Olayların çıkması ve kısa sürede büyümesi hasebiyle Adana'yı terk eden Muşeg, Mısır'a kaçmıştır. Olaylar yatıştıktan sonra tekrar Adana'ya gelmek istemiş fakat bu tür faaliyetlerinden dolayı Adana'ya gelmesine izin verilmemiştir. Bunun üzerine Muşeg, Sadaret'e bir telgraf yollayıp, Mersin'de rehin alındığı ve Adana'ya girmesine izin verilmediği yönünde bir beyanatta bulunmuştur. Sadaret, yaşanan bu hadisenin nedenini Adana vilayetine sormuştur. Mustafa Zihni Paşa ise yapılan soruşturma neticesinde Muşeg'in, Ermenileri silahlandırıp isyana teşvik ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Adana'ya gitmesinin halkı galeyana getireceğini ve aynı zamanda da hayatını tehlikeye atacağını beyan ederek, Adana'ya gitmesine izin verilmediği yönünde görüş bildirmiştir.⁵⁰¹

Buna karşılık olarak Haleb'teki Fransız Konsolosu, Adana'daki Ermeni olaylarının sorumlularının cezalandırılması gerektiğini aksi takdirde Mersin ve İskenderun açıklarındaki Fransız, İngiliz ve Amerikan donanmalarının karaya asker çıkaracaklarını bildirmiştir. Ancak Adana Valisi Mustafa Zihn Paşa, olayla ilgili soruşturma yaptıklarını sorumluları divan-ı harbe verip cezalandıracaklarını belirtmiştir. Konsolos olaylarda asıl suçlunun Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey'in olduğunu iddia etmiştir.⁵⁰² Bu doğrultuda Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, adı geçen mutasarrıfın vilayet merkezine çağırıldığını ve bu hususta asıl soruşturmanın divan-ı harb tarafından yapılabileceğini ifade etmiştir.⁵⁰³ Soruşturması yapıp beraatına karar verilen mutasarrıfın tekrar tutuklanması Meclis-i Vükelâ kararıyla vilayete yazılmışsa da Adana Valisi Zihni Paşa, bu karara uymamıştır.⁵⁰⁴

Mustafa Zihni Paşa'nın Adana olaylarına karşı tutumunu ve tavrını öğrenmek için XIX. yüzyıl Osmanlı hikâyesinin bazı ayrıntılarını hatırlamakta fayda vardır. Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modernleşme çabaları doğrultusunda açtığı okullarda daha ziyade Fransız eğitim sistemi ön plandaydı. Devletin açtığı okulların yanı sıra gayrimüslimlerin ve yabancı devletlerin açtığı okullar da bulunmaktaydı. Bu bağlamda bilhassa Fransızlar açtıkları okullar aracılığıyla Ermeniler

⁵⁰⁰ Y. Z. Bildirici (1999). *Adana'da Ermenilerin yaptığı katliamlar ve Fransız-Ermeni ilişkisi*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, s. 43-44.

⁵⁰¹ BOA. BEO. Dos./Göm. nr. 3540/265486.

⁵⁰² M. Asaf (1982). *1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım*. (Haz: İ. Parmaksızoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 16.

⁵⁰³ BOA. DH. ŞFR., Dos./Göm. nr. 412/108.

⁵⁰⁴ R. Karacakaya (2005). *Türk kamuoyu ve Ermeni meselesi (1908-1923)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, s. 104.

üzerinde Katolik mezhebinin Bulgar öğrenciler arasında ise milliyetçiliğin yayılması bakımından kayda değer çalışmalar yapmaktaydı.⁵⁰⁵

Fransızların yanı sıra diğer batılı devletler ve Rusların yardımı sayesinde Anadolu'da giderek güçlenen ve büyüyen Ermeni komiteleri, hem katliamlarda bulunmuşlar hem de 1911 Fransız-İtalyan sömürge antlaşmasına karşılık olarak Trablusgarp'ta meydana gelen Türk-İtalyan Savaşı'nı da Türk vahşeti olarak göstermeye çalışmışlardı. Fakat söz konusu çabaların özellikle Fransız kamuoyunda ciddi bir yankı uyandırmadığı da vurgulanmalıdır. Özellikle Fransız yazar Pierre Loti'nin yazdıkları, Fransız kamuoyunun Ermeni iddialarına teveccüh göstermemesinde etkili olmuştur. Örneğin Loti, 10 Aralık 1911 tarihli yazısında konuyla ilgili olarak aşağıdaki cümleleri dillendirmiştir:

“Bu üzüntülü itirazlarım yalnız İtalyanlara karşı değildir. Sözlerim hepimizi, Avrupa'nın bütün Hıristiyan halkını içine almaktadır. Yeryüzünde en fazla insan öldüren biziz. Dudaklarımızda kardeşlik kelimesi olduğu halde, her yıl daha da çoğalan yakıp yıkıcı maddeler icad ederek, Afrika'da, Asya'da yağma ve çapul düşüncesi ile kan ve ateş saçan bizleriz. Kendi medeniyetlerine uymayanları, bizim kadar silahlanmamış oldukları için, hiçbir şeyi umursamadan, incelemeden hor görüyor, top gülleriyle eziyoruz. Öldürebildiğimiz kadarını öldürdükten sonra, onları gayemize uygun şekilde işletmeye başlıyoruz.”⁵⁰⁶

Böylece Pierre Loti, hem kendi devletinin hem de basının takınmış olduğu bu taraf olma politikasını gün yüzüne çıkarmıştır

Adana olayları ile ilgili olarak 26 Nisan 1909'da yapılan Meclis-i Mebusan müzakereleri sırasında, Ermeni milletvekili Zohrab Efendi, olayların üzerinden uzun bir zaman geçtiği halde hükümetin, yeterli önlem almadığını ileri sürmüştür. Ayrıca olaylar sırasında yaşamını yitirenlerin sayısının tam olarak bilinmemesi de hükümetin bir kusuru olarak belirtilmiştir.⁵⁰⁷ Bunun üzerine Adana Valisi Zihni Paşa, Adana olaylarının Ermeniler tarafından çıkarıldığını ve sorumluluğun tamamen Ermenilere ait olduğunu ifade etmiştir. Zihni Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgrafta ise şu ifadeler yer almaktaydı:

⁵⁰⁵ Y. Akyüz (1994). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, s. 175.

⁵⁰⁶ Y. Z. Bildirici, Ermeni olayları ile ilgili Pierre Lotti'nin sözlerini nakletmiştir. Ayrıca bkz. Y. Z. Bildirici (2002). Ermeni Soykırımı aldatmacası ve 1919-1920 Adana katliamları. *Türkler*, 13, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, s. 504-505.

⁵⁰⁷ S.R. Sonyel (2014). *İngiliz gizli belgelerine göre Adana'da vuku bulan Türk-Ermeni olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 57.

“Adana hadisesinde ölen ve yaralananların sayısı kaza ve nahiye bazında tek tek sayıldıktan sonra toplamda; ahali-i Müslimeden 1.924 maktûl ve 533 mecrûh ve ahali-i gayrimüslimeden 1.455 maktûl ve 382 mecrûh vukû’ bulduğu ve dahil-i vilâyetdeki Ermenilerin zükûr ve inâs nüfus-ı umûmiyyesi 48.447 kişiden ibaret olmasına nazaran yirmi-otuz bin Ermeninin telef olduğuna dair iddianın herhalde hakikatden pek ba’id bulunduğu dermiyan kılınmış ve tahkikat ve tedkikatın ta’mik ve tesrî’i ile mikdâr-ı hakikinin bir gün evvel ta’yin ve iş’ârı vilâyete cevaben tebliğ olunmuştur.”⁵⁰⁸

Bununla birlikte Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, Dahiliye Nezaretine bir başka telgraf daha göndererek, Dörtyol’da da asayişin sağlandığını ancak ileride herhangi bir tehlikenin olmaması için önlemler alınması gerektiğini bildirmiş ve Adana valiliği olarak yaklaşık 200 nizamiye süvarisi ile 2 top talep etmiştir. Dahiliye Nezareti ise verdiği cevapta bu konuya büyük önem verildiğini ve bölgede herhangi bir kargaşanın çıkmaması için gerekli önlemlerin alınacağını ifade etmiştir.⁵⁰⁹

Mustafa Zihni Paşa, yine Adana hadisesi ile ilgili olarak konuyu aydınlatmak üzere Meclis-i Vükela tarafından çağırılmış ve *Tanin* gazetesine bu konuyla ilgili detaylı bir açıklamada bulunmuştur. Zihni Paşa’nın yaptığı açıklamalar doğrultusunda *Tanin* gazetesi Adana olayları ile ilgili olarak aşağıdaki tabloda sunulan bilgileri sütunlara taşımıştır.

Tablo: 1.2. *Adana Ermeni olayları sırasında ölen Müslüman ve gayrimüslimlerin sayısı* (Tanin, 7 Temmuz 1909, Sayı, 365, s. 2)

Kaza İsimleri	Gayrimüslim	Müslim	Toplam
Adana	2739	782	3521
Bağçe	752	9	761
Hamidiye	378	175	553
Tarsus	463	45	508
Osmaniye	372	66	438
Erzin	208	12	220
Misis	114	1	115
Haçin	15	78	93
Kars	60	17	77
Islahiye	50	0	50
Karaisalı	2	0	2
Hassa	33	0	33
Elvan Nahiyesi	13	1	14
Feke	2	0	2
Toplam	5243	1186	6387

⁵⁰⁸ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2807/40.

⁵⁰⁹ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2798/99.

Görüldüğü üzere Mustafa Zihni Paşa, olaylarda ölen Müslüman ve gayrimüslim sayısını ayrıntılı bir şekilde vermiştir.⁵¹⁰ Zihni Paşa, Adana hadisesiyle ilgili olarak İzmir’de çıkan dedikodular üzerine yaptığı açıklamada, bazı askerlerin isyancılara katıldığı gibi iddiaların asılsız olduğunu, vilayette asayişin sağlandığını hatta ihtiyaç olmadığı için silah altına alınmış bulunan Mersin ve Tarsus Redif Taburları’nın terhis edildiğini belirtmiştir.⁵¹¹

Zihni Paşa’nın bu konuda yukarıda verdiği ölü ve yaralı sayısına rağmen kimi gazeteler, Adana olayları sırasında 620 Müslüman, 418 Süryani, 163 Protestan, 99 Rum ve geri kalanı Ermeni olmak üzere 20.008 kişinin öldüğünü iddia etmişlerdir. Ancak Meclis-i Mebusan üyesi Babikyan Efendi, bu iddiaların tamamen asılsız olduğunu ifade etmiştir. Zira henüz soruşturmanın tamamlanmadığını, hayatını kaybedenlerin sayısını kesin olarak tespit etmenin mevcut imkanlarla mümkün olmadığını fakat ölü sayısının en fazla altı yedi bin civarında olabileceğinin Adana valiliği tarafından bildirildiğini ifade etmiştir.⁵¹²

Adana olaylarının sona ermesinden sonra İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi, olayların aydınlığa kavuşturulup, sorumluların cezalandırılması ve benzer hadiselerin bir daha yaşanmamasını istemiştir. Bu bağlamda patrikhanenin, Sadaret’e yazdığı ayrıntılı raporu üzerine söz konusu hadise sonrasında komşu vilayetlere göç eden Ermenilerin sayısı ve bunların geri dönmeleri için ne gibi girişimlerde bulunulduğu Adana valiliğine sorulmuştur. Adana valiliğinin verdiği cevapta ise Adana hadisesinde cinayet işleyenlerin yargılanmaları için İstanbul’dan bir Divan-ı Harb heyeti ile hadiselerde sorumluluğu olan memurların tespit edilmesi için bir araştırma komisyonunun bölgeye gönderildiği belirtilmiştir.⁵¹³ Öte yandan Adana olayları sırasında Vali Mustafa Zihni Paşa’nın, olayların bastırılmasında gerekli önlemleri almakta geç davrandığı için görevinden azledilip yerine başka birisinin tayin edilmesi ve konu hakkında bilgi vermek üzere İstanbul’a çağırılması, Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret’e teklif edilmiştir.⁵¹⁴ Bunun üzerine Zihni Paşa, Adana’da meydana gelen olaylar hakkında bilgisine başvurulmak üzere Dersaâdet’e çağırılmış ve yerine Üsküdar Mutasarrıfı Cemal Bey tayin edilmiştir.⁵¹⁵ Sonuç olarak Mustafa Zihni Paşa, Adana

⁵¹⁰ *Tanin* (7 Eylül 1909). Zihni Paşa ile mülakat. 365, s. 2.

⁵¹¹ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2800/51.

⁵¹² BOA. BEO. Dos./Göm. nr. 3621/271522.

⁵¹³ BOA. BEO. Dos./Göm. nr. 3543/265707.

⁵¹⁴ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2888/18.

⁵¹⁵ BOA. DH. MKT. Dos./Göm. nr. 2892/12

valiliğinde kısa bir süre kaldıktan sonra 2 Ekim 1909 tarihinde görevinden alınmıştır.⁵¹⁶ Cemal Bey'in Adana vilayetine tayin edilmesiyle kurulan divan-ı harbin verdiği kararlar neticesinde 3 Ermeniye karşılık, 36 Türk'ün idam edilmesiyle Adana olayları hükümet tarafından sonlandırılmıştır. Ayrıca Adana, Maraş ve Antakya dolaylarında sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁵¹⁷

3.4.2. Yanya Valiliği

1422'de Sultan Murat Han tarafından fethedilerek Osmanlılar'ın hâkimiyeti altına alınan Yanya,⁵¹⁸ Osmanlı döneminde Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların bir arada yaşadığı bir şehre dönüşmüştür.⁵¹⁹

Osmanlı yönetiminde daha önce sancak merkezi olan Yanya, 19. yüzyılın başlarında sınırları birçok kez değişse de vilayet statüsünde kalmıştır. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde sınırları kesin bir şekilde belirlenmiştir. Bu suretle de bir vilayet statüsüne geçerek bu vilayetin merkez kenti olmuştur.⁵²⁰ Osmanlı Devleti'nin yaptığı son idarî taksimat sonucunda kurulan Yanya Vilayeti; Yanya, Ergiri, Berat ve Preveze sancaklarını ihtiva etmekteydi.⁵²¹

Yanya bölgesi, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında devletin yanı sıra Doğu Akdeniz'de de önemli bir geçiş noktasıydı. Yanya aynı zamanda sahip olduğu limanlarıyla bilhassa Yunanistan, İtalya ve Osmanlı Devleti arasında ekonomik ve siyasî bir bağlantı noktasıydı.⁵²²

Öte yandan 1821 Yunan bağımsızlık savaşından hemen önce Tepedelenli Ali Paşa, sultana karşı isyan etmiştir. Böylece Hurşid Ahmed Paşa kumandasındaki büyük bir güç şehri kuşatmıştır. İsyanın bastırılıp Ali Paşa'nın öldürülmesinden sonra şehir ve civarı tekrar Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. Büyük hasar gören şehir, Hurşid Paşa tarafından tekrar yaptırılmıştır. Daha sonra ise şehir, 6 Mart 1913'de Esad Paşa kumandasında yaklaşık altı ay süren bir mücadeleden sonra Yunanlılar'ın hâkimiyeti

⁵¹⁶ A. Girici (2011). *1920 Adana Ermeni mezalimi hâtıraları*. (Der: Y. T. Günaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 87.

⁵¹⁷ Z. Türkmen (1999). *Osmanlı meşrutiyetinde ordu- siyaset çatışması*. İstanbul: İrfan Yayınevi, s. 30.

⁵¹⁸ İ. H. Okday (1975). *Yanya'dan Ankara'ya*. İstanbul: Sebil Yayınevi, s. 41.

⁵¹⁹ M. Kiel (2013). Yanya. *DİA*, 43, İstanbul: TDV, s. 319.

⁵²⁰ M. A. Gökaçtı, (1999). Geçmişten günümüze Yanya. *Tarih ve Toplum*, 31(181), s. 40.

⁵²¹ (1311/1894). *Yanya Vilayet Salnamesi*. Yanya: Vilayet Matbaası, s. 119, 131, 149, 161.

⁵²² İ. Ortaylı (1998). Yanya Vilayeti limanı olarak 19. asrın ikinci yarısında Preveze. *Belleten*, 62 (233), s. 137.

altına alınmıştır. Yunanlıların hâkimiyeti altına alındıktan sonra neredeyse bütün Müslümanlar, 1923'te Lozan Antlaşması'nın nüfus mübadelesi sonucunda şehri terk etmek zorunda kalmışlardır.⁵²³

Yanya valiliğine bakıldığında ise 22 Şubat 1909'da Ali Rıza Bey atanmıştır.⁵²⁴ Ancak burada Osmanlı Devleti, Preveze'den Serandoz'a kadar bütün sahilleri savunmasız ve boş bırakmış böylece Yunanlılar, Türkiye için tehlikeli bir ordu hazırlamak üzere silahları Türkiye'ye göndermişlerdir. Yanya Valisi Ali Rıza Bey'in oğlu Mustafa Suphi ise babasının vali olduğu esnada bu kaçakçılığa dikkat çekmek üzere mektuplar yollamıştır. Yazılan bu mektuplar karşısında idare memurları konuyu araştırmış ve önlem almışlardır. Bunun yanı sıra Mustafa Suphi Bey, Yanya ile ilgili bazı tespitlerde bulunmuş ve burasıyla ilgili birtakım çözüm yolları teklif etmiştir. Mustafa Suphi, Yanya'nın Yunan sınırında "Epirus ve Etnik-i Eterya" adlı cemiyetlerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını ve aynı zamanda sahilten vilayete silah getirdiklerini ifade etmiştir. Bu noktadan hareketle Yunanlılar'ın Berlin Kongresi'nden bu yana Yanya'yı almak istediklerini belirtmiştir.⁵²⁵ İstanbul Hükümeti tarafından ise Arnavutluk'ta Türkçe eğitim veren okullar açılmıştır. Açılan bu okullar Fener Rum Patrikhanesi tarafından olumsuz karşılanmış ve patrikhane buna karşı hamle yaparak kültür derneklerinin açılmasına öncülük etmiştir.⁵²⁶

Bununla birlikte Mustafa Suphi, bir memlekette asayişin önemini vurgulamıştır. Zira asayiş olmazsa o memlekette gerek eğitim, bayındırlık ve gerekse ziraat vb. gelişmeyeceğini ifade etmiştir. Yanya'da asayişin olmadığını ifade eden Mustafa Suphi, bunun nedeninin ise sadece zaptiye güçlerinden kaynaklanmadığını aynı zamanda halkın sessiz kalmasından da kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ayrıca hükümetin bu durumun önüne geçecek kuvvetinin olmadığını bu nedenle de arazilerin boş kaldığı ve Yanya'da ziraatın büyük bir zarara uğradığını belirtmiştir.⁵²⁷ Mustafa Suphi yine bu dönemde, Yanya'da ticari ürünlerin fazla olmasına karşın yollardan dolayı satılamadığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda valilerin kapsamlı çalışmalar yaptıklarını ancak yine de sorunun çözülemediğini belirtmiştir.⁵²⁸

⁵²³ Kiel, 2013, **a.g.k.**, 320.

⁵²⁴ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3670/27504.

⁵²⁵ A. Birinci (1993). Ali Kemâlî Aksüt'ün Filât hâtıraları. *OTAM*, 4, s. 450-451.

⁵²⁶ N. Bozbora (1997). *Osmanlı yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut ulusçuluğu'nun gelişimi*. İstanbul: Boyut Kitapları, s. 163.

⁵²⁷ Mustafa Suphi (29 Temmuz 1909). Yanya Vilayetinin ahval-i umumiyesi. *Tanin*, 325, s. 1.

⁵²⁸ Mustafa Suphi, **a.g.k.**, 2.

Sonuç olarak Mustafa Suphi Bey'in bu tespitlerinden sonra babası Ali Rıza Bey, Yanya'da kısa bir süre görev yaptıktan sonra görevinden ayrılmıştır. Yerine ise liyakatlı ve mülki işlerde tecrübeli olan Mustafa Zihni Paşa, 10.000 kuruş maaşla 29 Kasım 1909'da tayin edilmiştir.⁵²⁹ Zihni Paşa, Yanya Valisi olduğu dönemde Balkan Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girecek gücünün olmadığını ifade etmiştir.⁵³⁰

Bu kapsamda Zihni Paşa, Yanya Vilayeti'nden 30 Temmuz 1911'de Sadrazam Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekmiştir. Söz konusu telgraf ise şu şekildedir: "Devletin kaçınılmaz bir harp karşısında bulunduğu anlaşılıyor. Bugünkü şartlar altında harbi kabul intihardır. Osmanlılardan bir ferd olarak bu gerçeği bildiririm." Bu çerçevede ele alındığında 1911 tarihi, Osmanlı Devleti için karmaşık bir tarihtir. Zihni Paşa, bu savaşa girilmemesi gerektiğini ifade etmiş ancak hükümet tarafından gözden düşmüştür.⁵³¹

Zihni Paşa tarafından yapılan bu uyarılar Merkezi Hükümet tarafından dikkate alınmamıştır. Nihayetinde Karadağ, 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmış ve böylece Balkan Savaşı başlamıştır. Savaşa Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın katılmasıyla Osmanlı ağır bir yenilgi almıştır.⁵³²

Söz konusu uyarıları neticesinde gözden düşen Zihni Paşa'nın ayrıca Yanya'da kötü bir idare sergilediği konusunda vilayet müftüsü ve Preveze Mebusu Hamid Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazı yazılmıştır.⁵³³ Yazılan bu yazı neticesinde, emniyet ve asayişin sağlanmasında yetersiz kaldığı iddia edilerek görevden alınması istenen Zihni Paşa'nın sözlü olarak ifadesi alınmak üzere İstanbul'a çağırılmıştır.⁵³⁴ Yapılan bu şikayet neticesinde Zihni Paşa'nın asayişini sağlayamadığı gerekçe gösterilerek yerine vekil tayin edilmiştir.⁵³⁵ Nihayet Hicaz Valisi Halil Bey'in görevden alınmasıyla yerine 27 Ocak 1912'de Yanya Valisi Zihni Paşa ve Yanya Valiliğine de Bitlis Valisi Mehmet Ali Bey tayin edilmiştir.⁵³⁶

⁵²⁹ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3670/27504.

⁵³⁰ A. Gülan (1985). Babanzade Mustafa Zihni Paşa ve "Tevsî"-i me'zûniyet yahud kitab-ı idaremizden bir sahife." *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, 6 (1-3), s. 109.

⁵³¹ H. Mutlucağ (1972). Balkan Savaşında uğrayacağımız felaketi gören bir vali. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9(52), s. 224.

⁵³² Mutlucağ, 1972, **a.g.k.**, 225.

⁵³³ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3962/297088.

⁵³⁴ BOA. DH. MTV., Dos./Göm. nr. 18.33.

⁵³⁵ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3977/298266.

⁵³⁶ BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1491/42.

3.4.3. Hicaz Valiliği

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle Osmanlı hâkimiyetine alınan Hicaz bölgesinin idarî ve malî işleri ilk önce Mısır valileri tarafından yürütülmüştür. Ancak daha sonra Hicaz, Mısır'dan ayrılmış ve belli bir süre Cidde sancak beyinin idaresinde kalmıştır.⁵³⁷

Öte yandan Osmanlı Dönemi'nde yapılan idarî taksimatta Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden meydana gelen doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asîr Sancağı, kuzeyden Kudüs Sancağı ve Arîş, Akabe muhafızlıkları ile çevrili bölgeye Hicaz Eyaleti denilmiştir.⁵³⁸ Hicaz bölgesi, bünyesinde İslam alemi için kutsal olan Mekke ve Medine'yi barındırmaktaydı.⁵³⁹

Hicaz, mülkî, idarî ve muhtelif işlere bakmak üzere bir vali tarafından yönetilmiştir. 1846 yılından sonra Mekke şeyhülharemlîği Hicaz valiliği ile birleştirilmiştir. II. Abdülhamid dönemi süresince görevliler hususunda birtakım değişikliklerin yanı sıra 1908 yılı itibarıyla Kadı, Defterdar, Mektupçu, Jandarma Kumandanı vb. başlıca vilayet çalışanlarıydı. Öte yandan vali, vilayetin idarî, malî ve siyasî işleri idare etmesinin yanında kolluk güçleri ve mahkeme tarafından verilen kararların uygulanması bakımından da yükümlüydü.⁵⁴⁰

Hicaz, 1880'den sonra II. Abdülhamid tarafından Osmanlı Müslümanlarını birbirine kenetlenen bir toplum haline getirmek ve denizaşırı din nüfuzunu arttırmaya yönelik politikanın temel sembolü olmuştur. Uygulanan bu politika sonucunda Hicaz, sembolik öneminin yanı sıra politik bakımdan da büyük bir ehemmiyet taşımıştır.⁵⁴¹ II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra, Hicaz hakkındaki düşünceleri buraya verdiği önemi açık bir şekilde göstermektedir. Öyle ki I. Dünya Savaşı sırasında sürgünde olan Sultan Abdülhamid, İngilizlerin, Arabistan yarımadasında bulunmalarından dolayı rahatsızlık duymuş ve burada bulunan Müslümanların zaman içinde

⁵³⁷ F. Soydemir (2007). *Surre defterlerine göre Sultan II. Mahmud Han Vakfı'ndan Hac yolu ve Hicaz'a dağıtılan yardımlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 8.

⁵³⁸ Z. Kurşun (1998). Hicaz. *DİA*, 17, İstanbul: TDV, s. 437.

⁵³⁹ M. M. Hülagü (2011). "Dünden bugüne bir imparatorluk projesi olarak Hicaz demiryolu". *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*. 3, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, s. 150.

⁵⁴⁰ H. Barlak (2013). *Dinî ve siyasî yönden Osmanlı Devleti idaresinde Hicaz (1876-1909)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 32-33.

⁵⁴¹ K. H. Karpat, (2004). *İslâm'ın siyasallaşması*. (Çev: Şiar Yalçın), (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 445.

yabancılaşmasından da kaygılanmıştır.⁵⁴²

Hicaz eyaleti, 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre vilayete dönüştürülüp sancak, kaza ve nahiye olmak üzere tekrar teşkilatlandırılmıştır. Nitekim Mekke vilayet merkezi yapılmıştır. Eski eyalet merkezi Cidde ve Medine ise birer sancak haline getirilmiş ve Cidde kaymakamına da “vali kaymakamı” unvanı verilmiştir.⁵⁴³ Ancak vilayet kanununun uygulanmasından sonra ekonomik zorluklar yaşanması hasebiyle Hicaz valiliği, mutasarrıflığa dönüştürüldüyse de geniş bir bölgenin mutasarrıflıkla idare edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmış ve kısa bir süre sonra yeniden eski sisteme geçilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Bu çerçevede 1908'de emirliğe tayin edilen Şerif Hüseyin, I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerle anlaşıp Osmanlı'ya karşı isyan etmiş İngiliz ve Fransızların da desteğini alarak, kendisini Arap topraklarının kralı ilan etmiştir. İngilizler, Suriye'yi işgal edip Hicaz'ın, İstanbul ile bağlantısını kesmelerine rağmen Fahreddin Paşa, yine de Medine'yi teslim etmemiştir. Fakat Mondros Antlaşması'ndan sonra Medine'den çıkmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı'nın yaklaşık dört yüz yıldır süren egemenliği fiilen sona ermiştir.⁵⁴⁴

Hicaz Vilayeti Valiliği'nin yönetim sistemi diğer yerlerden oldukça farklıydı. Burada görev yapan vali ve kumandanların yanında bir de Mekke emiri bulunurdu. Hicaz'da daha ziyade eski tarz yönetim sistemi vardı. Burada görev yapan valilere, hazineden aldıkları maaşın dışında aylık zahire tahsilatları da verilirdi.⁵⁴⁵ Tüm bunlara ilaveten bütün kasabalarda kaza ve hüküm yetkisine sahip bir şerif kaymakamı bulunurdu. Böylece Araplar arasındaki davalara söz konusu kaymakamlar bakardı. Vali'nin gücü kasabalar dışında pek yoktu.⁵⁴⁶

Hicaz, Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra Mekke beyliği, Şeriflerin idaresine bırakılmıştır. Çoğu kez “Şeyhülharemlik” görevi de kendilerine verilen Cidde beylerbeyileri Hicaz'da valilik görevlerini yerine getirmişlerdir. Hicaz valiliği unvanı ise 1864-65 tarihinde ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid döneminde Hicaz valiliğinde en çok Topal Osman Paşa ve Ahmed Ratıp Paşa görev yapmıştır. Bu bağlamda Hicaz'da

⁵⁴² M. M. Hülagü (2007). *Sultan II. Abdülhamid'in sürgün günleri (1909-1918). Hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'in hatıratı*. (2. Baskı). İstanbul: Pan Yayıncılık, s. 325.

⁵⁴³ Kurşun, 1998, **a.g.k.**, 438.

⁵⁴⁴ Kurşun, 1998, **a.g.k.**, 439.

⁵⁴⁵ S. K. İrtəm (1999). *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz meselesi*. (Haz: O. S. Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, s. 172.

⁵⁴⁶ İrtəm, 1999, **a.g.k.**, 173.

Osman Paşa dört yıl, Ratıp Paşa ise on beş yıl valilik görevini ifa etmiştir.⁵⁴⁷

Öte yandan Zihni Paşa'nın Hicaz valiliğine bakıldığında ise Hicaz valiliği görevinden önce Yanya valiliği görevinde bulunmuş ve 27 Ocak 1912'de Hicaz Valisi Halil Bey'in görevden alınmasıyla yerine 15.000 kuruş maaşla yerel dili ve halkın karakterini bilen Yanya Valisi Mustafa Zihni Paşa tayin edilmiştir.⁵⁴⁸ Mevcut savaş hali nedeniyle memuriyetine gidişi ertelendiğinden dolayı maaşın tayin tarihinden itibaren düzenlenmesi Hicaz Valisi Mustafa Zihni Paşa tarafından talep edilmiştir. Ancak Dahiliye Nezareti Vekilliği tarafından maaşının yarısını almaya hakkı olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁹ Ayrıca Zihni Paşa'nın deniz yoluyla gitmesi tehlikeli olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Zihni Paşa'nın kara yoluyla Medine üzerinden yolculuğuna Hec'in'li süvari bölüğü refakat etmiştir.⁵⁵⁰ Mustafa Zihni Paşa, burada yaklaşık olarak dokuz ay gibi kısa bir süre görev yaptıktan sonra 11 Kasım 1912'de görevinden ayrılmıştır.⁵⁵¹ Zihni Paşa, Hicaz'da 3 Mayıs-27 Eylül 1912 tarihleri arasında asaleten, 28 Eylül- 11 Kasım 1912 tarihleri arasında da vekaleten görev yapmıştır. Sonuç olarak Zihni Paşa'ya işsizlik maaşı verilmesi ve yeniden görev almasına herhangi bir engel olmadığı Memurin Kalemi Müdüriyeti tarafından belirtilmiştir.⁵⁵²

⁵⁴⁷ İrttem, 1999, **a.g.k.**, 186.

⁵⁴⁸ BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

⁵⁴⁹ BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 4015/301088.

⁵⁵⁰ BOA. DH., Mütenevvia (MTV.), Dos./Göm. nr. 17/46.

⁵⁵¹ S. Kunalalp (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis Yayıncılık, s. 112.

⁵⁵² BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 180/167.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Kültür kelimesi *cultura*'dan gelmektedir. Latince'de, *Colere*, sürmek, ekip biçmek, *Cultura* ise Türkçe'deki “*ekin*” manasına gelmektedir. Öyle ki kültür, bir toplumun veya bütün toplumların birikimli uygarlığı olmasının yanı sıra birtakım sosyal süreçlerin kendisi olarak da tanımlanmaktadır.⁵⁵³ Tüm bunlara ilaveten kültür, doğanın meydana getirdiği her şeye karşılık, insanoğlunun ürettiği her şeydir.⁵⁵⁴ Bu kapsamda E.B. Taylor ise kültürü, “bilim, inanç, simge, sanat, ahlak, yasa ve geleneklerle insanoğlunun bir varlık olarak edindiği diğer tüm yetenekleri ihtiva eden karmaşık bir bütündür.” şeklinde tanımlamıştır.⁵⁵⁵ Ayrıca Taine'e göre kültür ise şu şekilde tanımlanmıştır. “kültürel olayları belirleyen nedenler, aynı zamanda madde evrenini de belirleyen nedenlerdir ve eğer kültüre insanın tüm yapıp-etmelerinin, gerçekleştirmelerinin yekunu olarak bakılırsa, kültür, yüksek türden bir hayvan olarak insanın aynı doğal zorunlulukla yaptığı bir şeydir.”⁵⁵⁶ Bu bağlamda da Mustafa Zihni Paşa'nın kültürel faaliyetleri adlı bölümde kaleme aldığı eserler detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

4.1. Mustafa Zihni Paşa'nın “Kuva-yı Ma'neviyye” Adlı Eseri

Mustafa Zihni Paşa, inceleme konusu olan “Kuva-yı Ma'neviyye” isimli eserini (H.1315/ M.1897) tarihinde İstanbul'da bastırmıştır. 101 sayfadan oluşan çalışma, altı ana bölüme ayrılmıştır. Aşağıda Zihni Paşa'nın eserinin bu bölümleri ayrıntılı bir şekilde özellikleriyle aktarılmaya çalışılacaktır.

Mustafa Zihni Paşa, eserin giriş kısmında; “Doğru söz acıdır, acı söz doğrudur” gibi veciz ifadelerle sorunların net bir şekilde belirlenerek iyileştirilmesi gerektiğini açıklayarak, söyleyeceği sözlerinin her ne kadar ağır da olsa anlaşılmasını istemiştir.⁵⁵⁷ Bu çerçevede toplumun karşı karşıya kaldığı manevî ve maddî hastalıklardan

⁵⁵³ B. Güvenç (1972). *İnsan ve kültür*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, s. 96.

⁵⁵⁴ Güvenç, 1972, **a.g.k.**, 97.

⁵⁵⁵ B. Tolan (1975). *Toplum bilimlerine giriş*. Ankara: Kalite Matbaası, s. 219.

⁵⁵⁶ D. Özlem (2008). *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, s. 202.

⁵⁵⁷ Mustafa Zihni Paşa (1315). *Kuvâ-yı maneviyye*, İstanbul: Âlem Matbaası, s. 3.

kurtulmasında özellikle basının bu konuda üzerine düşen görevinin önemini belirtmiştir.⁵⁵⁸ Bu görevler, millî ve dinî ahlakî güzelleştirmek, sanayi, ticaret, ziraat, zanaat ve eğitimin gelişmesine katkı sağlayarak, teşvik edici yayınlar yapmak olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁹ Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin bazı yerlerinde az sayıda resmi gazete olsa da bu mevcut gazetelerin içindekiler ve konuşulan konular hükümet tarafından verilen emirler doğrultusunda yazılmaktadır.⁵⁶⁰ Zihni Paşa, ülkenin birçok yerinden gelmiş olan edebiyatçıların ve erdemli kişilerin var olduğunu açıklamış fakat taşralı kişilerden basın ile meşgul olanların sayıca az olduklarını ve gazetelerin taşra muhabirlerinin de bu önemli vazifeyi düzenli ve kesintisiz yapmadıklarını ifade etmiştir.⁵⁶¹ Ayrıca yazar, Osmanlı topraklarında çok farklı milletler ve iklimler olduğundan söz etmiş ve bunlarla ilgili kapsayıcı bilgi sahibi olmak gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶² Basının Osmanlı edebiyatının gelişmesinde çok büyük hizmetleri olduğunu açıklamıştır. Özellikle son dönemlerde lisan ve imla konularıyla ilgili yapılan ilmî tartışmaların faydasını vurgulamıştır.⁵⁶³

Öte yandan yazar, hükümetin sanayileşmeyi teşvik etmesi, şirketlerin kurulmasına ve korumasına yardımcı olması gerektiğini ancak toplumun sanayicilik yapmasının doğru olmayacağını söylemektedir. Çünkü henüz Osmanlı toplumunun şirket kurarak ticaret yapmayı bilmediği konusunda bir tespitte bulunmuştur.⁵⁶⁴ Yazar, bu bağlamda Osmanlıların, Avrupa medeniyetinin ilim, fen, sanayi, ticaret ve ziraatından faydalanmalarının gerçek bir gelişme olarak görülmemesi gerektiği, bu durumun incelenmesinin gerekliliğini önemle vurgulamaktadır. Öyle ki Avrupa medeniyetinin zararlı kısmını mı yoksa faydalı kısmını mı aldığımızı gereği kadar göremediğimizi düşünmektedir.⁵⁶⁵

Bunun yanı sıra yazar, Avrupa'daki gelişmeleri inkâr etmemekle birlikte Avrupa medeniyeti ile Osmanlı toplumu hatta diğer doğulu milletler arasındaki din, ahlak ve milliyet farklılıklarını gözetmeksizin onların peşine takılıp oradan gelen her şeyi kabul etmenin doğru olmayacağı düşüncesindedir. Bu kapsamda da yazar, Avrupalıların medeniyet ve insaniyet perdesi altında bütün dünyaya nasıl yayıldıklarına, "ticaretin

⁵⁵⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 4.

⁵⁵⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 5.

⁵⁶⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 6.

⁵⁶¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 8.

⁵⁶² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 7.

⁵⁶³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 9.

⁵⁶⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 12.

⁵⁶⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 13.

yaygınlaştırılması" gibi bir amaç altında siyasî nüfuzlarını ne kadar genişlettiklerine ve Avrupalı olmayan milletleri madden ve manen nasıl yok ettiklerine de kısaca değinmiştir.⁵⁶⁶

Nitekim yazar, "Manevî Kuvvetler" adıyla yazdığı bu kitapçığın amacını, gelişmek için seçtiğimiz Avrupalılaşıma düşüncesinden manevi olarak ne şekilde zarar gördüğümüzü yazıp anlatmak olarak ifade etmiştir. Ayrıca basılı bir kitabın günlük gazetelerde yazılan bir yazıdan daha etkili ve kalıcı olduğu düşüncesindedir.⁵⁶⁷ Yani söylenebilir ki yazar, Doğu toplumlarının, Avrupalılardan gelen her şeyi kabul etmelerinin kendi din, milliyet, gelenek ve göreneklerine uygun olmadığı için onları kabul etmelerinin uygun olmadığını ifade etmiştir.

Zihni Paşanın altı fıkraya ayırdığı "Kuva-yı Maneviye" isimli bu eser, aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Birinci Fıkra: Yazar bu bölümde, Avrupalıların, Avrupalı olmayan milletleri ve kavimleri idare etmek, denetimleri altına almak, dünyayı medenileştirmek ve insanlığın mutluluğunu sağlamanın tek amaçları olduğu hususunu eleştirmektedir. Oysaki icat ettikleri silahlarla insanlığı bizzat kendilerinin yok ettiklerini ve kendilerine itiraz edenleri de "taassup"⁵⁶⁸ göstermekle itham ettiklerinin altını çizmektedir. Ayrıca Avrupa medeniyetinin etkisi altında kalmış edebiyatçıların da onların bu amaçlarına yardım ettiklerini belirtmiştir.⁵⁶⁹ Avrupa'ya gidenlerin büyük bir kısmında gerçek mutluluğun Avrupa medeniyetinde olduğu görüşünün gerçeği yansıtmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁰ Öte yandan yazar, taassup kelimesinin birden fazla manasının olduğundan ve asıl manası dinî işlerde gayret ve duyarlılık, hemcinsine aşırı derecede eğilim göstermek, şeref ve nüfuzunu arttırmak olduğundan bahsetmiştir. Nitekim Avrupalılar kendi içlerinde "taassup" kelimesini milliyet, lisan ve ırkî koruma manasında kullanmışlarsa da Avrupa dışına çıkınca onu sadece dinî işlerde aşırılık olarak kullanmaya başladıklarını ifade eden yazar, taassup gösterenleri de insaniyete ve medeniyete muhalif oldukları iddiasıyla ayıplamıştır. Bu bahane ile ülkelerini işgal ve istila ettiklerini belirtmiş ve Avrupa'daki aşırı serbestlikten dolayı dinsizlik çoğalmış

⁵⁶⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 14.

⁵⁶⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 15.

⁵⁶⁸ "Ta'assub" kelimesi "asabe" maddesindendir. Lügatde "asabe" bükme, dürmek, bağlamak ma'nasına gelir. "Asabe's-şey'e" bir şeyi bağladı, bükdü. "Asabe's-şecerete" ağacın dağılmış olan dallarını silkti birbirine yaklaştırdı demektir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 18-19.

⁵⁶⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 17.

⁵⁷⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 18.

ancak dinsizlik yolunu tercih edenler de sadece nefsi heveslerini dinî bir kayıtlı sınırlamamak için bu yolu seçtiklerini beyan etmiştir.⁵⁷¹

Bu bağlamda yazar, Avrupalıların zararlı olan bazı adetlerini bize beğendirmek ve kabul ettirmek hususunda çok düşkün olup, onları kabul etmeyenleri taassup göstermekle itham ettiklerinin⁵⁷² yanı sıra doğululara ve bütün âleme karşı taassubu kan dökücü ve korkunç olarak gösterdiklerini söylemiştir. İşte böyle bir hayvanın medeniyet âlemi ve insanlara zararlarından dolayı onu kaldırıp hücum etmeyi insaniyet vazifesi olarak anlattıklarından bahsetmektedir.⁵⁷³ Oysa yazar insanları uyararak, milliyet, ırk ve dilin korunması konularında olduğu gibi dinî işlerde de taassup/aşırı duyarlılık göstermekten kaçınılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü taassup; vatan ve mesken itibarıyla farklı, amaçları açısından değişken ve birbirine zıt olan milletlerin, kişilerin düşünce ve duygularını bir kılmak için en önemli bir araç olduğunu anlatmıştır.⁵⁷⁴

“Kuva-yı Maneviye” adlı çalışmada yazar, semavi veya semavi olmayan dinlerin birleşmemesi, milyonlarca insanın başka din ve mezheplere tabi bulunması ve milletler arasında savaşların yapılmasının nedeninin taassup eseri olduğundan söz etmiştir. Sonuç olarak tüm dinî ve dünyevi toplulukların işlemleri ve hareket noktaları, var oluşun tek kaynağı, Osmanlının topraklarına gelen milyonlarca Müslüman muhacire kucak açmasının da taassuptan kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵⁷⁵ Ancak sadece İslam dini ile Müslümanlar taassubun bu hükmünden ayrı olduğundan bahsetmiştir. Zira İslam dini ve gayrimüslim uluslar için “*lehüm ma-lenâ ve aleyhim mâ-aleynâ*”⁵⁷⁶ (bizim lehimizde olan gayrimüslimlerin de lehine, aleyhimizde olan onların da aleyhinedir) hükmü delil olarak sıklıkla kullanılmıştır.⁵⁷⁷

Gerçek böyle iken yazar, Avrupalıların kendilerini insanlığın koruyucusu, medeniyetin sahibi gibi gösterip din, milliyet, ırk ve lisan konusunda taassup gösteren doğulu milletleri ayıplamaları ve bunu işgal ve istilalarına bir bahane göstermeleri dürüstlikle bağdaşmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 20-21.

⁵⁷² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 23.

⁵⁷³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 24.

⁵⁷⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 25-26.

⁵⁷⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 28.

⁵⁷⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315 **a.g.k.**, 30.

⁵⁷⁷ İ. Kara (2007). “Müsavat mı, eşitsizlik mi”?, *Mete Tunçay’a Armağan*. (Der: M. Ö. Alkan, T. Bora ve M. Koraltürk), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 173.

⁵⁷⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 30.

Çalışmada buraya kadar elde ettiğimiz bilgilerden hareket edildiğinde yazarın, Avrupalıların kendilerini doğulu toplumlardan üstün görüp, medeniyetin sahibi olarak gördüklerini ve taassup gösteren doğulu toplumları ayıpladıklarını ifade etmiştir. Ancak yazara göre, Avrupalılar bu durumu bahane edip doğulu milletleri istila ve işgal etmek için bir dayanak oluşturduklarını eserde açık bir şekilde belirtmiştir. Ayrıca Avrupalıların medeniyet adı altında doğulu milletleri istila etmelerinin gerçeklikle bağdaşmadığından bahsetmiştir.

İkinci Fıkra: Yazar bu bölümde, Avrupalılar ile doğuluların çalışma şekillerinin farklı olduğunu belirterek, meclislerinde yapılan toplantılarda fikrî tartışmalarda; ilmî, fennî, edebî, sanayiî ve ticarî konuların ele alındığından, bunun yanı sıra ilim ve fenlere özgü cemiyetlerin olduğundan önemle bahsetmiştir. Öyle ki yazar, konunun uzmanı olan kişilerin yapılan bu toplantılarda değerlendirmelerini beyan ettiklerini ve her meselenin derinlemesine incelenip araştırıldığını belirtmiştir. Bu doğrultuda ilimlerden en ileri düzeyde faydalanabilmenin yolları aranıp bulunduğunu özellikle de ilmî çalışmalar için önemli ölçüde çalıştıklarının altını çizmiştir.⁵⁷⁹ Yazar, tüm bunların yanı sıra Avrupalıların kendilerinden olmayan milletlerin her durum ve halleri üzerinde araştırmalar yaptıklarından, vardıkları sonuçları vakit geçirmeden uyguladıklarından ve yeryüzündeki madenler, ağaçlar, bitkiler üzerinde de derin araştırmalar yaptıklarından bahsetmiştir.⁵⁸⁰

Öte yandan yazar, Arap ve İslam medeniyetinin ortaya koyduğu ilk eserlere bakıldığında ise Arap edebiyatının büyük kısmı attan, silahtan, kahramanlıktan, cesareten, galibiyetten, mağlubiyetten bahsettiğini ve onları tasvir ettiğini ifade etmiş, bir dönem bunlar terk edilip sevgiliden, aşktan, zevk, sefa ve içkiden bahsedildiğini belirtmiştir. Sonuç olarak yazar göre, bir milletin dili, o milletin düşünce ve değerlendirmelerinin, hayata bakış açılarının tercümanı olduğunun altını çizmiştir.⁵⁸¹ Bu bağlamda şiir ve edebiyat dili, bulunduğu topluma sadece tercümanlık vazifesini yapmaktadır. Şark toplumları özellikle de Osmanlı toplumunda gereğinden fazla var olan kahvehaneler ve gazinolarda insanlar vakitlerini satranç, tavlâ, dama ve kumar ile boş yere geçirmek ve lüzumsuz işlerle uğraşıp dedikodu etmek olduğunu belirten yazar bu durumdan yakınmaktadır.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 31.

⁵⁸⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 32.

⁵⁸¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 34.

⁵⁸² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 36.

Ancak yazara göre, Avrupa medeniyetinden taklit ve ıktibas⁵⁸³ edilmesi gereken çalışma usulü, ilim, fen ve sanattır. Ahlak ve din konusunda taklit edilmesi uygun değildir.⁵⁸⁴ Bu noktadan hareketle eserde görölmektedir ki, Avrupa'dan daha ziyade ilim, fen, teknoloji, sanat vb. konuların taklit edilmelidir. Yazarın bu bölümde, özellikle din ve ahlak konusunda Avrupa'yı taklit etmenin yanlış olduğunu ve toplumu bu konuda uyardığı açık bir şekilde görölmektedir.

Üçüncü Fıkra: Yazar bu bölümde, Avrupalıların medenî olmadıklarını düşündükleri doğu memleketlerine, özellikle onların maddî ve manevî güçlerini yok etmek üzere manevî ordular ve kuvvetler gönderdiklerinden bahsetmiştir. Bu doğrultuda sömürgeci politikalarını "medeniyet ve insaniyet götürmek" ile perdeleseler de asıl amaçlarının istila ve işgal ettikleri ülkelerin millî servetlerini yağmalamak olduğunu ifade eden yazar, bugünkü medeniyetlerini bu yağmalamalara borçlu olduklarını vurgulamıştır.⁵⁸⁵ Tüm bunların yanı sıra Avrupalılar, böyle yaparak doğulu milletlere doğrudan savaş açmak yerine izledikleri sömürgeci politikalarla ticaret ve diğer manevî ordular aracılığıyla amaçlarına ulaşmayı hedeflediklerinin altını çizmiştir.⁵⁸⁶

Bu bağlamda yazar, Doğulu milletler her ne kadar sayısal açıdan üstün olsalar da eğitimsiz olduklarından ve millî duyarlılıkları olmadığından dolayı az sayıda fakat organize olmuş, eğitimli, zengin Avrupalılar karşısında tutunamadıklarından bahsetmekte ve onların sömürgeci politikalarının kurbanı olmaktan kurtulamadıklarını belirtmektedir.⁵⁸⁷ Örneğin Afrika'nın uzak bir köşesinde veya Asya'nın uzak bir yerinde bir Avrupalı herhangi bir akıbeta uğrarsa ya da öldürölse o kişinin mensup olduğu millet ve hükümet tarafından ciddi bir tepki verilir. Yazar, o milletin, hükümetin bütün fertlerinin, akıbeta uğrayan kişilerin hissettiği bütün acıyı aynı şekilde hissettiğinden bahseder.⁵⁸⁸

Bu kısımda elde edilen verilere bakıldığında eserde, Avrupalıların, doğu toplumlarına içki, faiz, kumar, vb. şeyler götürerek onların hem maddî hem de manevî

⁵⁸³ İktibas, sözlükte "ateşten köz almak" anlamına gelmektedir. İktibas kelimesinin mecazi anlamı ise "bilgi elde etmeye çalışmak, birinin ilminden istifade etmek" manasına gelmektedir. Ayrıca bir söz veya yazıyı olduğu gibi veya kısaltarak anlamına da gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İ. Durmuş (2000). İktibas. *DİA*. 22, İstanbul: TDV, s. 52.

⁵⁸⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 37.

⁵⁸⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 39.

⁵⁸⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 40.

⁵⁸⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 41-43.

⁵⁸⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 44.

güçlerini ortadan kaldırmak ve bu şekilde sömürgeci politikalarını gerçekleştirmek istedikleri görülmektedir.

Dördüncü Fıkra: Yazar bu bölümde, Avrupa medeniyetinin ve Avrupalı insanın, doğulu milletlere gönderdiği manevi orduları ve manevi kuvvetleri şu şekilde sıralamaktadır: Ticaret, Müskirât (sarhoşluk veren şeyler), kumar, faiz ve fuhuş

Ayrıca yazar, Avrupa'dan, Doğu toplumlarına ve Afrika'ya devamlı giden bu manevî orduların, gittikleri ülkeleri hem madden hem de manen olumsuz bir şekilde etkilemekte olduğunu ifade etmiştir.

Avrupa'dan, Doğu toplumlarına doğru akışı olan bu adı geçen manevi kuvvetler, yazarın dördüncü fıkra başlığının hemen altında altı, alt başlık halinde verilmiştir. Bu manevi kuvvetler aşağıda detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

1-Ticaret kuvveti: Yazar bu kısımda, Avrupalıların, bilhassa iktisadî ve ticarî savaşın silahla yapılan savaşlardan daha etkili ve daha az maliyetli olduğunu bildiklerinden dolayı bu hususta Avrupalı devletler pek çok doğu ve Afrika ülkesini sömürge altına alarak, onlarla altın ve ticaret savaşları yaptıklarını belirtmiştir. Dahası bu savaşlar sonucunda söz konusu ülkeleri yenilgiye uğrattıktan sonra Avrupa'nın sömürgeleri haline geldiğinden bahsetmiştir.⁵⁸⁹ Yazar, örneğin İngiltere'nin, Hindistan'a sahip olmasının da aynı şekilde olduğunu ifade ederek, İngiltere'nin, Hindistan'ı fethederek almadığını belirtmiştir. Öyle ki ticaret yoluyla nüfuz altına alınan ülkeler aynı zamanda siyasî olarak da nüfuz altına alındığını ifade eden yazar,⁵⁹⁰ Asya'nın ve Afrika'nın en ücra köşelerinde Avrupa'nın ürünlerinin tüketiliyor olmasının bu sömürgecinin gerçekleşmiş olduğunun en önemli göstergesi olduğunu belirtmiştir. Nitekim sömürgeleştirilen halk, belli bir eğitim düzeyinde olmadığından bunu hemen fark etmesinin mümkün olmadığını yazmıştır.⁵⁹¹ Yazar yine bu kısımda Avrupa ürünlerinin, farkında olunmadan bu sömürge toplumlarında zorunlu ihtiyaç duyulan ürünler haline geldiğinde iş işten geçmiş olduğunu vurgulamıştır. Böylece Avrupalıların ticaret orduları tarafından işgal ve istilası tamamlanmış olup,⁵⁹² Avrupalıların kendi ürünlerini kullanmakta aşırı harcamadan kaçınırken doğulu milletler, bu konuda israftan, aşırılıktan geri durmadıklarının altını çizmiştir.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 45-46.

⁵⁹⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 47.

⁵⁹¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 48.

⁵⁹² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 49.

⁵⁹³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 50.

2-Müskirât (Sarhoşluk veren şeyler) ordusu: Yazar Avrupa'nın, Doğu ve Afrika memleketlerini manevî olarak istila etmesi için gönderdiği kuvvetlerin en önemlilerinden biri de sarhoşluk veren şeyler olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca içki her türlü kötülüğün kaynağı, erdemli duyguları yok eden, fitne ve anlaşmazlıklar çıkaran ve özellikle de vücuda verdiği zararlarla ömrü kısaltan bir şey olduğunun herkesçe bilindiğini belirtmiştir.⁵⁹⁴ Yazar, içkinin verdiği tüm bu zararların yanı sıra İslam dini, sarhoşluk veren her şeyin azını da çoğunu da yasaklamış ve bu yasağa uymayanlara had cezası uygulanmasını emrettiğinden bahsetmiştir.⁵⁹⁵ Öte yandan yazar bu konuda, Avrupalı doktorlar ve akıllı kişilerin sarhoşluk veren şeylerin insan vücuduna verdiği zararları bildiklerinden dolayı kullanımını en aza indirmek için çareler aramakta olduklarından söz etmektedir. Nitekim içki kullanılmasının önüne geçmek için önlemler alındığından ve yeni kanunlar çıkarıldığından bahseden yazar, içkinin sadece kullanan kişiye zararı olmadığından ondan sonra gelecek nesillere de zararı olduğunun altını önemle çizmiştir.⁵⁹⁶ Bu konuda yakınen yazar, bu sarhoşluk veren maddelerin kullanımının hiç olmaması gerektiğini ve Osmanlı topraklarında da yaygınlaşmakta olduğunu hatta kadınların da kullandığını belirtmiştir.⁵⁹⁷ Özellikle de içki kullanımının eğitilmiş kesimler tarafından daha fazla tüketilmesini hayretle karşılamıştır. Tüm bunlara ilaveten, günlük gazeteler her gün sarhoşluğun zararlarını ve günahlarını açıklayan makaleler ve kötü haberler yazdıklarından dolayı, o kötülükleri daha fazla sıralamaya gerek görülmediğinden bahsetmiştir.

3-Kumar ordusu: Yazar Avrupa'nın, doğulu memleketlere gönderdiği kuvvetlerin üçüncüsünün kumar olduğundan ve Kur'an-ı Kerim'in kumarı kesin olarak yasaklamış olmasına rağmen birçok kişinin bu hastalığın pençesinde olduğundan üzüntüyle bahsetmiştir. Hem maddî hem de manevî olarak insanları yıpratıcı kumar, nice servet sahibi insanları aileleriyle birlikte felâkete sürüklemiş olduğunun altını çizen yazar,⁵⁹⁸ Osmanlı'da bu kumar hastalığının daha çok toplumun Avrupalılaşmak sevdasında olan ileri gelenleri, zenginleri ve devlet memurları arasında rağbet gördüğünü yazmıştır.⁵⁹⁹ Öte yandan yazar, kumar konusunda telkinlerde bulunarak bu hastalıktan kurtulmak için de dinî terbiyeye ağırlık verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

⁵⁹⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 52.

⁵⁹⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 53.

⁵⁹⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 54.

⁵⁹⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 55.

⁵⁹⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 56-57.

⁵⁹⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 58.

4-Faiz ordusu: Yazar bu kısımda da, Avrupalıların doğulu toplumlara gönderdikleri belalardan birisinin de İslam dininin yasakladığı faiz olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca yazar durumun tehlikesini göstermek için de şu ifadeleri kullanmıştır; “Öyle bir beladır ki aziz olanları zelil, zengin olanları az bir süre içerisinde fakir eder”. Yazara göre, görünürde faiz alanlar kazanmış gibi görünse de aslında kaybetmişlerdir. Çünkü bu kazanç aldatıcı ve geçicidir. Öyle ki faiz aracılığıyla Avrupalıların, dünyanın her yerindeki zenginlikleri kendilerine tahsis ettiklerinden bahsetmiştir.⁶⁰⁰ Ayrıca yazar, doğuluların faizden kazandıkları paranın, Avrupalıların kasasına girdiğini ve faiz alanların kazandıklarından bir fayda görmediğini vurgulamıştır. Bundan dolayı da faizin, doğuluları istila eden Avrupa'nın, manevi ordularından biri olarak sayıldığını ifade etmiştir.

5-Fuhşiyat ordusu: Avrupalıların, Doğu memleketlerine gönderdiği bir başka manevi ordu grubunun da fuhuş olduğunu ifade eden yazar, Avrupalıların maddî ve manevî nüfuzları altında olan ülkelere açık bir şekilde fuhuş yapmak üzere kadınlar gönderdiğini belirtmiştir. Bu bağlamda yazar, işlenecek zina ile insanlar birçok zührevî hastalıklara yakalanarak gelecek neslin azalacağından hatta yok olacağından bahsetmiştir. Ayrıca fuhuşun, mal ve servetin tükenmesine ve aile düzeninin bozulmasına sebep olan başlıca unsur olduğunu, milletlerin en büyük belasını en zararlı hali zinanın açıktan işlenmesi olduğunu açıklamıştır.⁶⁰¹ Öte yandan İslam dini, kesin olarak fuhuşu, zinayı yasakladığını ve bu fiili işleyenlere had cezası verdiğini belirten yazar,⁶⁰² her ne kadar Avrupa'da olduğu kadar yaygın olmasa da ülkemizde de zina ve fuhuşun yaygınlaşmaya başladığını üzüntüyle belirtmiştir. Nitekim yazar, doğulu milletleri maddî ve manevî açıdan tahrip eden Avrupa'nın bu manevi orduları üzerinde akıl ve anlayış sahibi insanların düşünmesi için verilen bu bilgilerin yeterli olacağını bu eserinde açık bir şekilde ifade etmiştir.⁶⁰³

“Dördüncü fıkra” adlı bölümde görülmektedir ki yazar, Avrupa devletleri tarafından doğulu memleketlere gönderilen Ticaret Kuvveti, Müskirat (sarhoşluk veren şeyler) ordusu, Kumar ordusu, Faiz ordusu ve Fuhşiyat ordusu gibi manevi kuvvetlerden bahsetmekte ve özellikle bunların Doğu ve Afrika memleketlerinin maddî ve manevî gücünü yıpratmakta olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan yazar, özellikle

⁶⁰⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 59.

⁶⁰¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 60-61.

⁶⁰² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 62.

⁶⁰³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 63.

İslam dininin bunları kesin olarak yasakladığını belirtmiş ayrıca bu manevi kuvvetlerin topluma büyük zararlar verdiğini ve dolayısıyla toplumu uyarıcı nitelikte ifadeler kullanarak bu konuda hassasiyetlerini dile getirmiştir. Tüm bunların sonucunda yazar, toplumun bunlara alışıp hem maddî hem de manevî olarak yıprandığının altını çizerek bu kullanımların önemli ölçüde yaygın olmasını yakınlıkla dile getirmiştir.

“Sa’âdet-i Hakikiye” başlığını taşıyan Fıkra 5: Yazar bu bölümde, insanın gerçek mutluluğu anlamasının ruh ile mümkün olduğundan ve ayrıca gerçek mutluluğun nefsi erdemler, manevi olgunluk ve insani yeteneklerden oluştuğunun altını çizmiştir.⁶⁰⁴ Bu yüzden yazar, insanoğlunun maddî amaçlarına kavuşmasının tek başına gerçek mutluluğa erişmesi anlamına gelmediğini belirterek başkalarının zararı üzerine inşa edilen servetin de insana mutluluk getirmeyeceği ve gerçek bir mutluluk olmayacağını belirtmiştir.⁶⁰⁵ Hatta gerçek mutluluğu ruhsal olarak aramanın daha doğru olduğunu çünkü ahlakî faziletler insan topluluklarını bir arada tutan çok güçlü bir bağ olduğunu ve insanlık heykelinin esası olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca bu kısımda, toplumun bireylerinin ahlakî faziletlerle donandıkça o toplumun maddî ve manevî gelişmesinin bir süreklilik arz edeceğini fakat tersi bir durum olur ise toplumun da aynı akıbetle uğramasının kaçınılmaz olacağından söz etmiştir.⁶⁰⁶ Bu bağlamda toplumun ve şahısların kötü ahlaka yönelmelerinin bir nedeni de servet ve nimetin artması olduğundan bu zamanlarda ahlakın korunmasına daha fazla çalışılması gerektiğinden söz edip⁶⁰⁷ bu hususta toplum için dinî ahlâk ile ahlaklanmanın gelecek için çok önemli bir durum olduğunu söylemiştir. Bu minvalde özellikle hocalara, hatiplere, vaizlere ve basın camiasına büyük görevler düştüğünden bahsetmiştir. Diğer yandan Avrupalıların, Türk toplumuna gönderdiği söz konusu bu beş manevî ordunun zararlarından korunmak için söz konusu kimseler ile basının görevlerini hakkıyla yerine getirmesinin çok önemli olduğunu eserden anlaşılmaktadır.⁶⁰⁸ Bu kısımda yazar, söz konusu manevi kuvvetlerin her biri başka başka nefis ahlakımızı ve manevî ahlakımızı yıktığı için akıl sahibi herkesin bu kuvvetlere karşı mücadele etmesi gerektiğini ve bunlara mağlup olmaması hususunda nasihat etmesi gerektiğini anlatmıştır.⁶⁰⁹

⁶⁰⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 64.

⁶⁰⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 65-66.

⁶⁰⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 67.

⁶⁰⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 69.

⁶⁰⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 71-72.

⁶⁰⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 75.

Sonuç olarak yazar bu bölümde, insanların mutlu olmasını maddî olarak değil manevî olarak olabileceğini belirtmiş ayrıca insanların maddî olarak mutlu olmak istiyorlarsa bunu başkalarına zarar vermeden yapmaları gerektiğini açıklamıştır. Yani daha genel olarak söylenebilir ki yazar, ahlaklı olmanın kıstaslarını belirtip insanların bu kıstaslara uyarak, maddî ve manevî olarak gelişebileceklerinden bahsetmiştir.

Altıncı fıkra: Yazar çalışmanın bu bölümünde de millî ve dinî ahlakımızı bilerek veya bilmeden karşılaştığı şiddetli yapılardan mümkün olduğunca korumak için neler yapılabileceğinden, bu konuda basın ve edebiyatçıların halkı uyarıcı yayın ve söyleşiler yapmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.⁶¹⁰

Altıncı fıkra başlığının hemen altında da beş alt başlık bulunmaktadır. Bunlar da aşağıda detaylı olarak açıklanacaktır:

1- Ticaret ordusuna müdafaa: Avrupalıların ticaret ordularına karşı savunmanın en önemli kısmı, yabancı malların kullanımının mümkün olduğunca sınırlandırmak olduğunu çünkü tamamen yasaklamanın mümkün olmadığını ifade eden yazar,⁶¹¹ Avrupalı şirketlerle rekabet edecek düzeyde kendi şirketlerimizi kurup buralardan imalat yaparak kendi ihtiyaçlarımızı onlarla karşılamamızın daha doğru olacağını ifade etmiştir. Zira yazar, bizde şirket kurmak ve ticaret yapmak düşüncesinin pek olmadığından zenginlerin, şirketleşmeleri için teşvik etmek gerektiğini ve bu konuda gazeteler ve yazarlara büyük görev düşmekle birlikte hükümetin de gerekli etkili tedbirler almasının önemli olduğunun altını çizmiştir.⁶¹² Hatta hammadde ve arazinin fabrika üretimine uygun olduğu yerlerde, hükümet teşvikin de ötesine geçerek, memur ve insanların servetinden ufak bir hisse ayırarak gerekli şirketin kurulması için halkı bir dereceye kadar zorlamakta bir sakınca olmadığını ifade etmiştir.⁶¹³ Özellikle uzman bir heyet veya heyetlerin Anadolu'ya yapacağı bir seyahatle hangi memleketlerde ne gibi fabrikalar kurulabileceğini, derinlemesine araştırılmasının zorunlu olduğunu söylemiştir. Öte yandan şirketler ve fabrikaların kurulmasından sonra en önemli bir meselenin de Avrupa fabrikalarıyla nasıl rekabet edileceği olduğunu söyleyen yazar, bunun için de kendi yerli malı ürünlerimizi kullanmak konusunda duyarlı davranmamızın yeterli olacağı kanısındadır. Bunlara ilaveten, kılık kıyafet ile yiyecek ve içecek konusunda insanların taklit ettiği memurların yabancı ürünleri kullanmaktan

⁶¹⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 76.

⁶¹¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 77.

⁶¹² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 78.

⁶¹³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 80.

uzak tutulması için hükümet tarafından yeni kurallar konulmasının uygun olabileceğini belirtmiştir.⁶¹⁴ Bu kapsamda da ticaret aracılığıyla millî servetimizi Avrupalılara kaptırmaktansa bunun bizde kalmasının yararlı olacağını ve bu önemli iktisadî elde etmede fabrikaların tesisine ve fabrikaların tesisinin de şirketlerin oluşumunu meydana getireceğini ifade etmiştir.⁶¹⁵

2- Müskirat/Sarhoşluk verici içecekler ordusuna müdafaa: Yazar bu kısımda, toplumun ileri gelenlerinin ve özellikle devlet memurlarının nerede olursa olsun açık bir şekilde insanların toplu bulunduğu yerlerde sarhoşluk veren içecekleri kullanmamalarını belirtmiştir. Bu bağlamda da gazinolarda, meyhanelerde müskirat kullananların cezalandırılması gibi tedbirler düşünülebilirse de daha caydırıcı yasal önlemler alınmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁶ Bir yandan müskirat gizli kullanılırsa maddî olarak zararı o kadar yaygınlaşmayacağını söyleyen yazar, öte yandan da müskiratın tamamen engellenmesi mümkün olmasa da alınacak idarî önlemlerle, kullanımı en aza indirmenin mümkün olacağını belirtmiştir.⁶¹⁷ Nitekim yazar, İslam dinin yasakladığı müskiratın kullanılmaması için özellikle hocalara, vaizlere ve basına büyük görev düştüğünü söylemiştir. Bu kısımda yazar, özellikle söz konusu manevî kuvvetlerin İslam dinine göre uygun olmadığını belirtmiş ve insanları bunları kullanmamaları hususunda uyarmıştır.

3- Kumar ordusuna müdafaa: Bu kısımda ise madden ve manen zararlı ve yasak olan kumarın, henüz köylere kadar yayılmamış olmasını memnuniyetle karşılayan yazar, kumarı daha çok toplumun ileri gelen varlıklı kesimleri ile devlet memurlarının oynadığını belirtmiştir.⁶¹⁸ Bununla birlikte kumar oyununun hem dinî açıdan haram hem de kanunen yasak olduğunu fakat bu kanunun uygulanmasına çok az rastlanıldığından söz etmektedir.⁶¹⁹ Öte yandan kumar oynanmasından önemli ölçüde rahatsızlığını ifade eden yazar, ahlaka, servete, dine ve aile kurumuna büyük zararları olan kumarın yasaklanması, sınırlandırılması ve azaltılması konusunda yazarların ve basının yeterli ölçüde nasihatlerde bulunup, şikayet etmemelerinin de bu hastalığın yaygınlaşmasında bir derece etkili olduğunu söylemiştir. Bu hususta da basına ve yazarlara büyük iş

⁶¹⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 82.

⁶¹⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 84.

⁶¹⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 85.

⁶¹⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 86.

⁶¹⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 87.

⁶¹⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 88.

düştüğünü ifade eden yazar,⁶²⁰ hatta hükümetin, kumarı, kâr ve sanat edinenlerle ilgili kanun maddesinin kapsamını genişletmesi ve bu hastalığın yaygınlaşmasının bir nebze önüne geçilmesine yardımcı olabileceğinin altını önemle çizmiştir.⁶²¹

4- Faiz ordusuna müdafaa: Faiz konusunda büyük bir hassasiyeti olan yazar, İslam dininin faizi kesin olarak yasakladığını belirtmiş⁶²² ve faizin, gayrimeşru suretle başkasının malından faydalanılmasının yolunu açarak, insanlara zarar verilmesine sebep olduğu için haram kılındığını anlatmıştır. Ayrıca faiz yiyenlerin, tefecilik yapanların mallarından, servetlerinden bir hayır görmediklerin altını çizerek Avrupalıların durumunun, Müslüman milletlere kıyas kaynağı olmadığından bahsetmiştir. Çünkü onlar faizi Müslümanlar gibi haram görmezler.⁶²³ Devlet de faizi ihtikâr/karaborsacılık sayarak yasaklamış ve bununla ilgili emirler yayınlamıştır. Nitekim yazar, faizciliğin ve ihtikârın/karaborsacılığın maddî ve manevî zararlarını topluma anlatma konusunda⁶²⁴ basına, hocalara, vaizlere ve âlimlere büyük görev düştüğünü belirtmiştir.⁶²⁵

5- Fuhşiyat ordusuna müdafaa: Yazar bu kısımda, fuhuşun da dinî ve millî ahlakımıza en fazla zarar veren bir unsur olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca fuhuşun artarak devam etmesinin evlenmeyi engellediği ve dolayısıyla bu durum nikâhlı evlilikleri ve sağlıklı nesillerin doğumunu azalttığını söyleyen yazar, fuhuşun zararlarını anlatmaya devam ederek fuhuşun ve çocuk düşürmenin yaygınlaşmasından dolayı nüfusun azalmasına kayıtsız kalmak gibi bir lüksün olmadığından bahsetmiştir.⁶²⁶ Öyle ki yazar, edebiyatta aşk konulu roman ve hikâyelerinin yaygınlaşmasının dinî, ahlakî ve millî menfaatlere uygun olmadığını söylemiştir. Fuhuşun maddî ve manevî zararlarını tasvir ederek, milleti fuhuştan koruyacak eserler yazılmasının teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶²⁷

Yazar çalışmada tüm bunların yanı sıra bizde yasak fiillerin bir kaç çeşit olduğunu belirtmiştir: Birincisi dinî açıdan yasak olanlardır. Bunları işleyenlerin maddî ve manevî açıdan zarara uğramaları çok açıktır. Bunun için vaizler, hocalar halkı aydınlatmalı, ilahî azabı hatırlatarak halkı bu yasak fiillerden uzak durmaya davet etmelidirler. İkincisi, kanunen yasak olanlardır. Yani yasal takibat gerektiren fiillerde "kanun suçlu

⁶²⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 89.

⁶²¹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 90.

⁶²² Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 91.

⁶²³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 92.

⁶²⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 93.

⁶²⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 95.

⁶²⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 96.

⁶²⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, **a.g.k.**, 98.

lehine yorumlanır" kaidesine uyularak özellikle fuhşiyat ve diğer hususlarda netice itibarıyla hoşgörölü davranmak söz konusu olmaktadır. Ancak millî ve dinî ahlakımız ile ilgili hususlarda bu kaideye uyulmaması lüzumu ahlaki ve dinî bir vazifedir.⁶²⁸ Üçüncüsü hakkında herhangi bir kanun olmayıp, devlet tarafından yayınlanan bazı emirler hükmünce yasak olan fiillerdir. Yani ihtikâr/karaborsacılık, düğün masrafı, genel ahlaka aykırı hareket etmek, hâkim izni olmadan nikâh yapmak gibi. Bunlarla ilgili yaptırımların, cezaların da Ceza Kanunu kapsamına alınmasıyla bir derece önlenabilir. Dördüncüsü ise örf ve adet itibarıyla yasak olan fiillerdir. Yazar, bunlar için bir kanun çıkarılmasına gerek olmayıp genel ahlakın güzelleştirilmesiyle bu fiillerin önüne geçmenin mümkün olduğunu vurgulamıştır.⁶²⁹ Bu kısımda, yasak fiillerin kaç çeşit olduğu ayrı ayrı açıklanmış ve özellikle ilmî konuda bilgi sahibi olan vaizler ve hocaların halkı aydınlatıp onlara ilahi azabı hatırlatmaları gerektiği belirtilmiştir.

Mustafa Zihni Paşa, çalışmanın sonuç kısmında kitabın içeriğinde belirtilen ve Avrupalılar tarafından üzerimize gönderilen beş manevi kuvvetten bahsetmiş ve bu beş manevi kuvvetin millî ahlaka, maliyeye, örf ve adetlere önemli ölçüde zarar verdiğini açıklayarak bu olumsuzlukları eserinde belirtmiştir. Bu bağlamda Zihni Paşa'nın, bu düşüncelerini bir kitapçık şeklinde yayınlamasının asıl amacı, bu konularda basın ve yazarların düşüncelerini açıklamaya teşvik etmek olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁰

Öte yandan Avrupalılar tarafından, doğulu milletlere musallat edilen manevî kuvvetlerden içki, faiz, fuhuş ve kumar gibi maddî ve manevî olarak toplumu yıpratıcı ve topluma zarar veren şeylere karşı uyarıcı nitelikte olması, eserin ana temasını teşkil etmektedir. Eserde insanların bu zararlı şeyleri yapmamaları için, âlimlere, vaizlere vb. insanlara büyük görevler düştüğü birçok kez belirtilmiştir. Bu bağlamda incelemeye ve aktarmaya çalışılan "Kuva-yı Maneviye" adlı bu eser, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olmak üzere birçok alanda köklü değişikliklere sahne olan XIX. yüzyılda önemli devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunan Babanzade Mustafa Zihni Paşa tarafından ele alınmasından dolayı önemli bir eser olma niteliği taşımaktadır.

Zihni Paşa'nın, zihin dünyası ve inandığı değer yargıları hakkında bilgiler veren bu eser, onun gelenekçi, muhafazakâr Müslüman profili ortaya koymasının yanı sıra yazıldığı dönemdeki İslami hassasiyetin anlaşılabilmesi için örnek bir eser niteliği taşımaktadır.

⁶²⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1315, a.g.k., 99.

⁶²⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1315, a.g.k., 100.

⁶³⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1315, a.g.k., 101.

4.2. Mustafa Zihni Paşa'nın, Şehâbeddin Ahmed Bin Muhammed Bin Er-Rebi'den Tercüme Ettiği "Mikyasü'l Ahlak" Adlı Eseri

Mustafa Zihni Paşa, inceleme konusu olan Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi'nin "Mikyasü'l Ahlak" adlı eserini (H.1315/M.1897) tarihinde Osmanlı Türkçesine tercüme edip İstanbul'da bastırmıştır. 110 sayfadan oluşan çalışma, iki kısma ve yirmi dört ana bölüme ayrılmıştır. Aşağıda Mustafa Zihni Paşa'nın bu bölümleri ana hatlarıyla açıklanacaktır.

Mustafa Zihni Paşa, eserin giriş kısmında, II. Abdülhamid Dönemi, Osmanlı ülkesini tüm yönleriyle daha önceki asırların imrendiği bir seviyeye getirdiğinden bahsetmiştir. Bu kapsamda Zihni Paşa, meydana gelen birçok gelişmeleri, idari düzenlemeleri, maddi ve manevi açılardan gerçekleştirilen önemli ve büyük eserleri görmezden gelinmesinin mümkün olmadığını altını çizmiştir.⁶³¹

Zihni Paşa, bir kavmin, bir milletin belli bir zamanda gelişmesi, ilerlemesi her şeyi yoktan var eden Allah'ın iradesine uygun olursa o kavmin, o milletin gelişmelerine gerekli olan araçları veya sebepleri Allah'ın hazır edeceğinden bahsetmiş ve bu doğrultuda aşağıdaki hadis-i şerifi nakletmiştir:

"İzâ erâda'llâhu şey'en heyye'e esbâbehû/Allah bir şeyin olmasını isterse sebeplerini de hazır eder."

Zihni Paşa, eserin giriş kısmında her şeyin ortaya çıkmasına sebep olan Allah, Osmanlı'nın gelişip ilerlemesinde de Sultan II. Abdülhamid'in sadece bir sebep olarak yarattığını ve ilahi iradeleriyle hilafet makamına oturttuğunu belirtmiştir. Yazar, ayrıca bu kısımda II. Abdülhamid'den büyük bir övgüyle bahsetmiştir. Nitekim büyük ve anlaşılması güç olan konuları bilmesi, onun cömertliği, iyiliği ve düşüncelerinin sonucu olduğunun vurgulamıştır.⁶³²

Öte yandan Zihni Paşa, padişahın ince fikirli olması hasebiyle kısa zaman içerisinde Osmanlı Devleti'ne yararlı eserler, sadık, hizmetçi ve bunun yanı sıra birçok devlet adamı yetiştirmiş ayrıca meydana gelen bu gelişmelerin önemli bir kısmının da eğitim alanında olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki Zihni Paşa, eğitim ve öğretime büyük

⁶³¹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi (1315). *Mikyasü'l ahlak*. (Çev: Mustafa Zihni Paşa), İstanbul: Alem Matbaası, s. 3. Eserin önsöz kısmı Zihni paşaya aittir. Zihni Paşa'nın eseri tercüme etmesinin nedenini ise konusunun önemli olması ve Arap bilginlerinin ahlak konusundaki bakış açılarını okuyuculara yansıtmak olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla eseri tercüme etmeyi kendine görev addetmiştir.

⁶³² Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz), **a.g.k.**, 4.

ölçüde önem veren padişahın, hilafet merkezinden ülkenin en uzak köşelerine kadar götürdüğünü böylece memleketin ve milletin ufuklarını ahlak ve irfan ışığıyla doldurduğundan bahsetmiştir. Bu dönemde birçok ilkokul, ortaokul, lise ve yüksekokulun yapıldığını ve bunun sonucunda bilimsel gelişme hususunda gerçekleri haber verdiğini önemle vurgulamıştır. Bu kapsamda Paşa, Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul, mevki olarak Akdeniz ve Karadeniz'in merkezi olduğu gibi doğu ve batı eğitim deryalarının da merkezi olduğu konusunda bir tespitte bulunmuştur.⁶³³

Zihni Paşa söz konusu eserin önsözünde, her şeyin esasının eğitim olduğunu ve her millet ilim ve fen sayesinde geliştiğini bunun sonucunda her devlet, vatandaşlarının sahip oldukları ilim ve fen oranında güç ve ikbal sahibi olduğunu düşünmektedir. Zihni Paşa'ya göre, insanın her hal ve sıfatında en etkili şey ahlakıdır. Öyle ki güzel ahlak, insanlar arasında sağlam bir iletişim kurmalarını sağlar. Zihni Paşa, bu kısımda güzel ahlakın her milleti mutluluğun zirvesine çıkarttığından özellikle de insanlar arasında iyi bir iletişimin sağlanması hususunda elzem olduğunu önemle belirtmiştir.⁶³⁴ Paşa tüm bunlara ilaveten, batının ilim ve fenlerle ilgili olan fazileti inkar etmemesinin yanı sıra ilim ve fende maruf olan Arapların da ahlak kitapları yazdıklarını anlatmıştır.⁶³⁵

Gerçek böyle iken Zihni Paşa, ahlakla ilgili yüzlerce belki de binlerce Arapça eserlerin insanlığın yararına hizmet ettiğinden şüphe olmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Paşa'ya göre, ahlakın, dini işler ile ilişkisi reddedilmeyeceğini ve ahlak kitaplarından Arapça eserlerin halimize daha uygun düşecektir. Ayrıca faziletli ve aydın kimseleri ahlak kitapları yazmaya ve konuyla ilgili kitapları tercüme etmeye davet etmiştir.⁶³⁶ Bu minvalde Zihni Paşa, Arap bilginlerinden olup, ahlak kitapları yazan Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin Ebî er-Rebî isminde birisinin yaklaşık olarak Hicrî iki yüz yirmi tarihinde ve Abbasi halifelerinden Mutasım'ın hilafeti döneminde halifenin adına yazdığı ve içerisinde güzel ve kötü ahlakın esasları, çıkış noktaları, ahlakî hastalıkların tedavisi ve ahlakî terbiyenin kabul sebeplerini barındıran eseri, bugün için bilhassa Osmanlı milletleri için uygulamaya uygun olup bu hususta mevcut eserlerin içinde en iyisi olduğunu ifade etmiştir.

Öyle ki Zihni Paşa, eserin konusunun önemli olması nedeniyle adı geçen kitapçığı; *Mikyâsü'l- Ahlâk/Ahlak'ın Ölçeği* adıyla, alıntı yoluyla tercüme ettiğini ve

⁶³³ Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz), **a.g.k.**, 5.

⁶³⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz), **a.g.k.**, 6.

⁶³⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz), **a.g.k.**, 7.

⁶³⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz), **a.g.k.**, 8.

bazı yönlerini de zamanın gereklerine göre gözden geçirip değiştirdiğini belirtmiştir. Paşa, bunu yapmasının sebebini ise Arap bilginlerinin ahlaka ait bin yüz sene önceki bakışlarını okuyuculara sunmak ve yukarıda açıklandığı üzere eğitim ve kültürün gelişmesinde ve okulların önemli ölçüde çoğalmasından dolayı ahlak kitaplarına olan ihtiyaçların artması olarak belirtmiştir. Bunun neticesinde de aydınları tercüme ve telif suretiyle milli ahlaka uygun bir yöntem ile ahlak kitaplarını yazmaya davet etmek olduğunu önemle vurgulamıştır.⁶³⁷

Çalışmada buraya kadar elde ettiğimiz verilere dayanarak yazarın, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı devletinin, idari, siyasi, sosyal, eğitim v.b birçok alanda önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca ahlakın öneminden ve ahlaklı olmanın faydalarını önemle vurgulamıştır.

Birinci Kısım

Ahlakın hükümleri ve kısımları

Bu bölümde, ahlak insanı kötü arzulara kapılmaktan onu koruduğunu, her kazanç ve sanatın en güzel ve temizini seçmeye insanları yönlendirdiğinden önemle bahsedilmiştir. Yine bu bölümde, insanın olgunluk derecesine gelmek için güzel ahlaka ulaşım aracı olan “erdemli kurallara” bütünüyle hareket etmeyi ve “kötü ahlak”dan sakınmak gerektiği belirtilmiştir.⁶³⁸

Bu bağlamda, manevi menfaatlerin kesin bir şekilde ahiretle ilgili olduğu ifade edilerek bunun semavi kitaplar ve dini inançlar ile takdir olduğundan bahsedilmiştir.⁶³⁹ Ayrıca eserin bu bölümünde kötü ahlakın, insanın hem kendi hem de cinsi hakkında zarar ve kötülük doğmasına neden olduğundan bahsedilmiş ve kötülük edenlerin görecekları doğal karşılığın yine kötülük olduğu belirtilmiştir.⁶⁴⁰

Öte yandan, güzel ahlakın ne huy olarak varlığında ne de sonradan kazanılmış olmasında insanın hal ve yeteneği eşit olmadığını tam tersine bunların farklı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca insanın sırlarını ve halinin inceliklerini araştıran ahlak bilginleri bu gerçeği ispat edecek ve keşfedecek birçok sebepler gördüklerini anlatmıştır. Nitekim bu ahlakın farklı derecelerini ahlak bilginleri nazarında tayin eden sebepler ve araçlar bilhassa çocuklarda daha açık bir şekilde görüldüğünden bahsedilip, çocukların bedensel olarak gelişme döneminin başında olduklarından eserde açık bir şekilde

⁶³⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1315, (önsöz). **a.g.k.**, 9.

⁶³⁸ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 11.

⁶³⁹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 12.

⁶⁴⁰ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 13.

bahsedilmiştir. Dolayısıyla doğal ahlaklarının aynası hükmünde olan iş ve davranışlarında kötü ahlakı örtüp gizleme düşünceleri ve deneyimlerinin uygun olmadığını ifade eden yazar, “Doğal ahlak”ın onlarda hızlı bir şekilde ortaya çıktığını belirtmiştir.

Yazara göre yaş olarak gelişmesini tamamlamış insanların ahlaklarının mahiyeti, düşünce perdesi altında saklanması mümkün olduğu için özellikle ahlakla ilgili araştırmaların pek çoğunu çocukların ahlak zemini oluşturabilir. Öte yandan yazar, bazı çocuklarda hırçınlık, sertlik, bir takımında itaat ve yumuşaklık gibi farklı haller görüldüğünden bahsetmiştir. Dahası deneyim ve terbiyenin neticelerini göstermeye yaşları uygun olmayan çocuklarda görülen bu farklı hallerin doğal ve içgüdüsel ahlakın eseri olduğunun altını çizmiştir.⁶⁴¹

Bu kapsamda eserde, ahlak konusunda inceleme yapan ahlak bilginleri, çocukların bu farklı hallerini göz önüne alarak, doğal ve içgüdüsel ahlakın farklı derecelerini detaylı araştırmalar ile ortaya koydukları gibi edep ve terbiyeyi kabul edip etmemelikteki kabiliyet seviyelerini de belirlemişler. Tüm bunların yanı sıra insanlık açısından insanlık mertebelerinin farklı derecelerini ise bu çerçevede çocukluk ahlakından araştırmaya başlayarak işin hakikatlerini ortaya çıkardıkları görülmektedir.⁶⁴²

Öte yandan yazar kötü ahlak, kötülünen ve ayıplanan yapısının da etkisiyle hayatta olduğu sürece sahibini esir ve mahkûm ettiğini belirtmiş ve kötü ahlakı ise şu şekilde tanımlamıştır: Bir tarlaya saçılan buğday tohumu biteceği gibi o tarladaki diğer bitkilerin tohumları da beraber biter. Tarımsal işlemlerle diğer bitkiler temizlenirse tarlanın bitirme kuvveti buğdaya özgü kalarak bereketli olur aksi takdirde diğer tohumların buğdaya zarar vereceği açıktır. Kötü ahlak da bu şekildedir. Terbiye ile değiştirilirse sahibi o tehlikeli hastalıktan yaratılışındaki yetenek ölçüsünde kurtulur. Fakat terbiye edilmezse sahibini geçici hayatında da, ebedî hayatında da perişan eyer.

Yazara göre, güzel ahlak doğal ve içgüdüsel olmasa bile terbiye ile kazanılması mümkündür. Bu durumu ise aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

“Mesela ben ahlakımı ve ahlakımdan kaynaklanan iş ve eylemlerimi birer birer sayarım. Güzel ve kötü ahlakın her ikisinden kaynaklanan güzel ve çirkin şeyleri saydıktan sonra ahlak ve eylemlerimi fikir ve temyiz terazisinde tartarım. O yüce mahkemede inceler ve

⁶⁴¹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 14.

⁶⁴² Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 15.

muhakeme ederim. Mahkemenin adaleti ve ölçeğin doğruluğu ahlakî erdem ve alçaklıklarımı zerresine varıncaya kadar ortaya koyar.”⁶⁴³

Yazar yine bu kısımda, ahlakın tedavisi yüceliği yönüyle daha önemli olmasının yanında tam manasıyla bedenlerin tedavisine benzediğini belirtmiştir. Öyle ki yazar, doktorlar tarafından bedenlerin tedavisine özen gösterildiği gibi “tedavisi mümkün” olan ahlakın da bundan anlayan tarafından gerekli tedavi sayesinde tehlikeli hastalıklardan kurtulmasının mümkün olduğunun altını çizmiştir. Nitekim yazara göre, kötü ahlaktan kaynaklanan işleri terk etmek genellikle zordur. Bundan dolayı umutsuzluğa kapılmayarak, başarmak için her türlü araçları kullanmaya son derece çaba gösterilmelidir.⁶⁴⁴

“Ahlakın hükümleri ve kısımları” adlı bölümde görülmektedir ki yazar, iyi ve kötü ahlakın detaylı bir tanımını yapmıştır. Özellikle de ahlak bilginlerinin içgüdüsel ve doğal ahlakın derecelerini araştırmalarından bahsetmiştir. Yazar ayrıca bu kısımda, kötü ahlaktan kurtulmanın son derece zor olduğunu ancak umutsuzluğa kapılmadan başarmak için her türlü aracı kullanmak için önemli kertede gayret gösterilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ahlakın birbirine zıt, aşırı halleri ve normal hakkında açıklamalar yaparak, ahlak için normal sınır ile bu sınırı aşmak demek olan ifrat ve tefrit yönlerini tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır.

Ahlakın tanımı

Yazar eserde, ahlakın tanımını aşağıdaki şekilde yapmıştır:

“Ahlak” benliğin ya da ruhun bir halidir, düşünerek ve tartışarak iş yapmayı gerektirir. Bu halin gereklerinden olarak benlikten çıkacak işler övülmüş ise “güzel ahlak”, yerilmiş ve kınanmış ise “kötü ahlak”tan kaynaklanır.

Şu halde ahlak önemli ve esaslı olmak üzere iki kısma ayrılır. Birincisi; “doğal ahlak”tır”, ikincisi; “Normal yolla istifade edilmiş ahlak” başka bir tabirle “sonradan kazanılan ahlak”tır.

“Doğal ahlak” insanın yaratılışı ile iç içe girmiş olan ahlaktır. Arzularına, isteklerine uygun düşmeyen en ufak bir sıkıntıdan dolayı öfkelenenlerin, en basit işlerde korkaklık gösterenlerin ve yersiz, lüzumsuz telaşa düşenlerin hali doğal ahlak eseridir.

“Sonradan kazanılan ahlak”ın çıkış noktası ise düşünerek, tartarak hareket etmektir. Düşünerek ve tartılarak yapılan işler zarardan uzaklığı, menfaatlere hizmeti tecrübe edile edile adet ve alışkanlık hükmünü alır.

⁶⁴³ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 16.

⁶⁴⁴ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 17.

Bu bağlamda yazar, her şahısta hareketlerinin tamamının ağırlık merkezi olabilecek derecede olağanüstü etkili iki zıt kuvvet olduğunu, bu kuvvetlerden biri “akıl kuvveti” diğeri de “hayvani kuvvet” olduğunu anlatmıştır. Akıl kuvveti, maaş yani rızık ve ahiretle ilgili konularda insanı hayıra, hayvani kuvvet ise aksine yönelttiğinden bahsetmiştir.⁶⁴⁵ Ayrıca yazar, bu iki kuvvetten her birinin kendine özgü bir irade ve seçim tarzı gerekli olmasına ve insanı sürekli o çeşit irade ve seçim yönüne sevk etmek kabiliyetinde bulunması hasebiyle insanın, kendini daima bu iki kuvvetin ardı ardına ve birbirine zıt olarak gelen darbeleri arasında bulduğunu ifade etmiştir. Nitekim eserde, nefsindeki birbirine karşı savaşı bu iki kuvvetten hayvani kuvvetin sürekli hücumları ile akli kuvvetin ona verdiği karşılık arasında kalan insan ya hayvani kuvvetin galibiyetiyle zarar eder ya da akli kuvvetin başarısıyla dünya ve ahiret mutluluğuna eriştiği görülmektedir. Bu kapsamda yazar, hayvani kuvvete yenik düşülmemesi için insanları uyarmaktadır. Yani daha genel olarak, hayvani kuvvetin daima zinde olduğunu insan, irade ve seçimini kendine hizmet yönüne sevk etmek için her fırsattan faydalanmaya hazır olduğunun altını çizmiştir.⁶⁴⁶ Sonuç olarak hayvani kuvvete yenik düşenlerin hem dünya hem de ahirette zarar etmesine sebep olan tehlikelere düşeceğinden bahsetmiştir. Öyle ki akli kuvvetin sürekli çabalarıyla bu tehlikelerden kurtulsa bile olağanüstü zorluklar ve yorgunluklar çekilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁴⁷

“Ahlak’ın tanımı” adlı kısımda yazar, ahlakın tanımından ve ahlakın iki çeşidinden yani “doğal ahlak” ve “sonradan kazanılan ahlak” üzerinde önemle durmuştur. Bu minvalde de özellikle hayvani ve akli kuvvetten bahsetmiştir. Nitekim hayvani kuvvetin insanı hem dünya da hem de ahirette büyük zararlara uğratacağından, akli kuvvetin ise insanı hem dünya da hem de ahirette mutluluğa erdirtireceğini önemle vurgulamıştır.

Övülen veya beğenilen işlerden ahlakî olarak faydalanma

Yazar bu bölümde, övülen iş, kendisiyle ilgili olmayıp da başkaları tarafından yine başkaları hakkında meydana gelmiş ise kendisi ona uymak ve diğer kişilerin birbirine olan iyiliklerinden, bilgilendikleri güzelliklerinden pay almak istekleri ortaya çıkar ve bu isteği yerine getirmek için fırsat aramaya mecbur olduklarından bahsetmiştir.

⁶⁴⁵ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 21.

⁶⁴⁶ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 22.

⁶⁴⁷ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 23.

Yazar, “Övülen veya beğenilen işlerden ahlaki olarak faydalanma” adlı kısımda da övülen veya beğenilen bir durum söz konusu olduğunda, iyilikleri karşılığında ödüllendirmenin hem insani hem de ahlaki bir durum olduğundan söz etmiştir.

Kınanan, ayıplanan fiillerden ahlakî açıdan faydalanma

Yazar bu kısımda ise ayıplanan fiillere rastlanıldığı zaman olabildiğince ondan uzak durup sakınılması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu durum gerçekleşmezse insan ahlak açısından adeta bir felaket ve bir bela ile karşılaşmış demek olduğunu belirtmiştir. Öyle ki yazar, bir bela ile karşılaşp da kurtulma imkanı bulamayan kimse ayıplanan, kınanan işlere bir daha bulaşmamak için o işleri sürekli çirkin görmeli ve benzeri işlerden dolayı onlardan ders alması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim bu düşünceler ve çabalar, kınanan ve ayıplanan işlerin tekrar edilmemesinde en etkili sebepler olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴⁸

Bu kısımda ise yazar, fiilleri yani işleri övülmüş ve ayıplanmış olarak ikiye ayırmıştır. Bu iki kısım işlerin her iki kısmından da nefsi iyileştirme, ahlakı güzelleştirme amacı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar, ayıplanan ve kınanan işlerden uzak durulması gerektiğini ve bu hususta onları çirkin görmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Ahlakın esasları

Yazar bu kısımda da, güzel ahlakı tamamlamaya yardımcı olan faziletlerin yani erdemlerin çeşitlerini dört teleme dayandırmaktadır.

Yaza bu dört temeli, kısımlara ve birçok alt dallara ayırmış bunlar aşağıdaki bölümlerde ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Ahlak bilginlerince bütün erdemleri içerisinde barındıran dört temel aşağıdaki gibidir:

Birincisi; Hikmet’dir. Hikmet; düşüncenin sıhhatine amellerde, hayır ve şerde, kısacası her şeyde iyiyi kötüden ayırt etmeye yardımcı olan kuvvettir.⁶⁴⁹ Bu kuvvet güzel ile çirkin, iyi ile kötüyü, hak ile batılı birbirinden ayırır.

İkincisi; İffet’tir. İffet veradır yani haramlardan kaçınmaktır. Amacı ise dünya ve ahirette karşılaşabilecek zararlara kısacası her çeşit eziyete sebep olan şehvetlerden nefsi uzak tutmaktır.

⁶⁴⁸ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 24.

⁶⁴⁹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 25.

Üçüncüsü; Şecaat'dir. Şecâ'at yani cesaret, güç ve korkulu durumlarda yenilmemek ve gereği kadar çaba göstermektir.

Dördüncüsü ise; Adalet'tir. Adalet, işlerin sıhhati ve her işin hak ettiği yere konmasıdır.

“Ahlakın esasları” adlı kısımda görülmektedir ki yazar, güzel ahlakı tamamlamaya yardımcı olan erdemlerin çeşitlerini dört temele dayandırmıştır. Bu doğrultuda ise ahlak bilginleri tarafından bütün erdemleri içerisinde barındıran hikmet, iffet, şecaat ve adalet adlı bu dört temel üzerinde durarak bunları ana hatlarıyla açıklamıştır.

Düşünce kuvveti, öfke kuvveti ve şehvi kuvvetin tanımları

Yazar bu kısımda da “Düşünce kuvveti”ni akılla ilgili düşünce kuvveti olarak tanımlamıştır. Onun insan vücudunda bulunduğu yerin beyin olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki insani hareket ve duruşların idaresinin ağırlık merkezi, tüm iş ve düşüncelerin idarecisi bu kuvvet olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan yazar, düşünce kuvvetinin çeşitli kuvvetlerinden biri hakkı batıldan ayırmaya mahsus olan “fehim yani anlama” ya da “tefehüm/kavrama, anlama” olduğunu ifade etmiştir. Nitekim dinin emirlerine uygun iş ve eylemlere yönelten de “edep” yani insanı kötülükten sakındırıp iyiliğe yönelten düşünce olduğunu ve böylece bütün insani düşünceler bu düşünce kuvveti ile meydana geldiğini önemle vurgulamıştır.⁶⁵⁰ Bu kapsamda yazar, “Düşünce kuvveti” insanlara özgü bir yetenek olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca düşünce kuvvetini çeşitli kısımlarıyla beraber özel olarak iki halde olduğundan, bunlardan biri “ılımlı hal” diğerini ise “ılımlı olmayan hal” olarak ifade etmiştir. Ilımlı halde bulunursa sahibi, “olgun aklı” düşünce ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilme gücü” var diye nitelenebileceğini ayrıca hikmet denilen erdemin de bununla elde edildiğini belirtmiştir.

Yazar öfke kuvvetini ise, hayvani kuvvet ya da yırtıcı hayvan kuvveti olarak tanımladığını onun insan vücudunda kalp kısmında bulunduğunu belirtmiştir. Öyle ki bu hayvani kuvvetin insanı diğer canlılar ile ortak eden kuvvet olduğunu ve söz konusu kuvvet insan da dahil olmak suretiyle tüm hayvanlarda bulunduğunu, eserin bu kısmında ifade etmiştir. Tüm bunlara ilaveten yazar, öfke kuvvetine sahip hayvanların yanı sıra insanoğlunun her ferdinde de öfke kuvvetinin farklı olduğunu önemle vurgulamıştır.

⁶⁵⁰ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 29.

Yazar “Şehvî kuvveti” ise beslenme ve bitkisel kuvvet olduğunu ifade etmiştir. İnsan vücudunda bulunduğu yer ise ciğer olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca beslenme ve bitkisel kuvvet de insanı bir taraftan öfke kuvveti gibi diğer canlılar ile ve diğer taraftan bitkiler ile ortak kıldığını söylemiştir. İnsanların üremesi de ancak bu kuvvetle mümkün olduğunu dile getirmiştir.⁶⁵¹

“Düşünce kuvveti, öfke kuvveti ve şehvî kuvvetin tanımları” adlı bu kısımda görülmektedir ki yazar, söz konusu üç kuvvetin tanımlarını detaylı bir şekilde yapmış ve söz konusu kuvvetlerin öneminden bahsetmiştir.

Üç kuvvet ile ahlakın esasları arasındaki ilişkiler

Yazar beşinci bölümde, dördüncü bölümde açıklanan “düşünce kuvveti, öfke kuvveti ve şehvî kuvvet” ifade edildiği gibi ahlakın asıl ve ilkeleri olduğunu önemle vurgulamıştır. Öyle ki faziletli, erdemli veya alçak ahlakın bütünüyle bu asıl ve ilkelerden doğduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu üç kuvvetin herhangi birisinden çıkacak olan fiil ve amellerde “orta hal”i seçmek, insani erdemlere sahip olma şerefini elde etmek ve hazırlamak olduğundan bahsetmiştir. Bu bağlamda yazar, dört esas fazilet olarak isimlendirilen hikmet, cesaret, iffet ve adaletten ilk üçü söz konusu kuvvetlerden ortaya çıktığının altını çizmiştir.

Sonuç olarak yazar bu bölümde, üç kuvvet yani “düşünce kuvveti, öfke kuvveti ve şehvî kuvvet” ile ahlakın esasları üzerinde önemle durmuştur. Bu kuvvetlerin fazilet ve olumsuz taraflarını yukarıda belirtmiştir.

Güzel ahlakı anlamanın niteliği-Oluşmuş Ahlak

Yazar bu bölümde, ahlak insanın gizli hallerinden olmakla bir şeyin sadece dış görünüşüyle ilgilenen kimseler için, işin hakikatini keşfedip görmek ve o tür bir bakışla gizliliklerini tarif etmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca ahlakın gizliliklerine yol gösterecek, hakikatin bilgisi ve içeriğine aracılık edecek dış görünüşün de olduğunu vurgulamıştır. Yazar bu minvalde şu örneği vermiştir; yeme ve içmenin orta hallisi, vücudun alışık olduğu dereceden daha fazla ve eksik olmayan hareketleri sağlığın korunmasına hizmet eder. İşte bedenlerde olan bu halin ahlaka da uygulanması mümkündür. Öyle ki yazar, gözle görülemeyen işlerden olan ahlakta da itidal (orta derecede olmak, uygunluk) halinin korunması, güzel ahlakı ve itidal halinin artması ve eksilmesi neticesinde ahlaki hastalıklara neden olduğunu önemle vurgulamıştır.⁶⁵²

⁶⁵¹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 31.

⁶⁵² Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 50.

Bu kısımda bir davranışın ahlaklı sayılması için ifrat ile tefritin ortası olan itidalin korunması gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan yazar, güzel ahlak sayılan cesaret, cömertlik, iffet ve nezahat gibi davranışların orta halinin sergilenmesi durumunda övülüp beğenileceğinden bahsetmiştir.

Seciye yani karakter ile ahlakın farkı-Bazı meselelerin irdelenmesi

Yazar, “Secâyâ yani karakterler, huylar” ile ahlak’ın bir diğeriyle ilişkisi hakkında ahlak bilginlerinin düşünceleri önemli ölçüde farklı olduğunu açıklamıştır. Bir yandan bazı ahlak bilginlerini huyların, tabiatın ortaya koymadığı ve ahlakın, tabiatın ortaya koyduğu haller olduğunu düşündüklerini belirtmiştir.⁶⁵³

Öte yandan eserde, ahlak, ya “doğal” ya da “sonradan kazanılmış şekilde” olduğuna bakılarak doğal ve kazanılmış ahlaktan hangisinin daha faziletli olduğu konusunda da ahlak bilginleri arasında farklı görüşler olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda yazar, ahlak bilginlerinden bazıları birisinin huyunu huy edinmenin, sonradan kazanılan ahlaktan daha faziletli olduğuna kanaat getirdiklerini belirtmiştir. Bazıları da sonradan kazanılan ahlakın, doğal ahlaktan daha faziletli olduğunu düşündüklerini ifade etmiştir. Öyle ki yazar, doğal ve sonradan kazanılmış ahlakın birbirine önemli kertede muhtaç olduklarını ve hiçbir şekilde birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini önemle vurgulamıştır. Zira uygulamaya konulmuş bir fiilin, bir amelin doğal gereklerinden ya da doğal hallerine zıt olup da sadece alışkanlık şeklinde yapılarak, kazanılmış ahlakın gereklerinden ayırt etmenin neredeyse imkansız olduğundan bahsetmiştir.⁶⁵⁴

Bu bölümde elde edilen bilgilerden hareketle yazarın, ahlak bilginleri tarafından doğal ve sonradan kazanılan ahlakın tanımları yapıp bunlar arasındaki farkı ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir.

Dimağ yani beyin ile ahlakın birbirleriyle ilişkisi

Yazar dokuzuncu bölümde, ahlakla ilgili olan ve bedensel yapının en önemli organlarından biri olan dimağ yani beyin, nefsanî ruhun bulunduğu yer olduğunu belirtmiştir.

Öte yandan yazar, ilahî hikmetin, dış suretlerin kabulünü beynin girişindeki hazineye, korumayı ve saklamayı arkadaki hazineye, bunun yanı sıra düşünce ve temyiz

⁶⁵³ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 52.

⁶⁵⁴ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 53.

gücünü de beynin ortasındaki hazineye teslim edip⁶⁵⁵ bu hazinelerin birini rutubete, diğerini kuruluğa, üçüncüsünü itidale yani ılımlı, orta hale eğilimli olmak üzere yarattığını ifade etmiştir.⁶⁵⁶

Bu bölümden edilen bilgilerden hareketle, dimağın yani beynin vücudun en önemli organlarından biri olduğu ve bilhassa dimağın öneminden bahsedildiği görülmektedir.

Mutluluk ile mutluluğun çeşitleri hakkında bilge insanların düşünceleri

Yazar bu bölümde de, filozoflar ve ahlak bilginlerinin insan için “mutluluğun” etkileme şeklinde de farklı görüşlerde, değerlendirmelerde bulunduklarını ayrıca bu konuda da iki gruba ayırdıklarını belirtmiştir. Bu kapsamda yazar, Eflatun ve onun görüşlerini benimseyen birinci gruba göre, mutluluğun ruha özgü olduğunu ceset ve beden ise mutluluktan yoksun olduğunu anlatmıştır. Filozofların ikinci grubu Aristoteles ile onun düşüncesini benimseyenler olup bunlar mutluluktan ruh ile bedenin işbirliği yaparak yararlandıkları görüşünde olduklarından bahsetmiştir.⁶⁵⁷

Görülmektedir ki yazar, onuncu bölümde de filozoflar ve ahlak bilginlerinin bilhassa insan için mutluluğun etkileme şeklinde farklı görüşlerde oldukları ve söz konusu farklı görüş ve düşünceleri belirtmiştir.

Doğal ahlak ile sonradan kazanılmış ahlak-Övülen, beğenilen ahlakı elde etmenin yolu

Yazar bu bölümde, insan ahlakının içgüdüsel, doğal, başkasının huyunu kendine huy edinme ya da sonradan kazanılma şeklinde olduğundan dolayı her iki şekilde de insan tabiatı ile iç içe olarak gizlendiğini önemle vurgulamıştır. Öyle ki ahlak’ın, bulunduğu yerden istenilerek ortaya çıktığından bahseden yazar, zor ile buna mecbur olur, fakat doğal olan ahlak her fiil ve amelde tabiatın gereği üzere ortaya çıkmak istediğinden bahsetmiştir. Sonradan kazanılmış ahlak ise doğal ahlakın o şekilde ortaya çıkmasına engel teşkil ettiğini ifade etmiştir.

Nitekim yazar, insanın ahlakça kazandığı faziletlerden dolayı övüldüğünü hak ettiğini ve halk nazarında kazanılmış ahlakı ile övüldüğünden bahsetmiştir. Gerçek böyle iken yazar, doğal ahlakı ve faziletlerin övülmeyi gerektirmediğinden çünkü

⁶⁵⁵ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 54.

⁶⁵⁶ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 55.

⁶⁵⁷ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 56.

sonradan kazanılan faziletlerin doğası veya insan karakterini alt ederek ortaya konulan fiillerin sonucu olduğunun altını çizmiştir.⁶⁵⁸

Bu bölümde elde edilen verilere bakıldığında yazar, doğal ahlak ile sonradan kazanılmış ahlakın övülen veya beğenilen ahlakı elde etmenin yollarından bahsetmiştir. Ayrıca bu bölümde güzel ahlakın faziletleri üzerinde önemle durmuştur.

İkinci Kısım

Akıl ile ilim ve amelin birbirleriyle ilişkileri-İlim ve amelin temel kısımları

Yazar eserin ikinci kısmının bu bölümünde, bazı bilginlerinin sözlerine göre kâinatın içerdiği tüm yaratılmışların dört kısımdan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu kısımları da aşağıdaki şekilde belirtmiştir:

Birinci kısım; akıl ve hikmet sahibi ve tabiat ve şehvet yoksunu olanlardır. Melekler bu kısımdandır.

İkinci kısım; tabiat ve şehvet sahibi ve akıl ve hikmet yoksunu olan yaratılmışlar olup insandan başka canlıların çoğunluğunu bu kısım oluşturur.

Üçüncü kısım; ne akıl ve hikmetten ve ne de tabiat ve şehvetten pay almayarak yaratılan cansız varlıklar ve hayvanlardır.

Dördüncü kısım ise; insandır ki onun diğer yaratılmışlara oranla ayrıcalıklı bir şekilde yaratıldığı çok açık bir gerçektir. Bir taraftan tabiat ve şehvetten oluşmuş diğer taraftan akıl ve hikmetle yüceltilmiş olduğundan, gerek inanç ve ilahiyatta ve gerekse normal dünyalık işlere ait fiil ve amellerde iyiyi kötüyü ayırt etmekle ve sorumluluğu kendine ait olarak bir tarafı seçmekte özgür olmakla diğer yaratılmışlar üzerinde üstünlük sahibidir. "İnnî câ'ilün fi'l-arz halîfeten/**Ben yeryüzünde bir halîfe yaratacağım**" [Bakara Suresi, 30. ayet] âyet-i kerîmesi de bu üstünlüğü destekler.⁶⁵⁹

Bu bağlamda yazar, insanın kendisiyle övündüğü ve diğer canlılardan onu ayrıcalıklı kılan yanının ise ilahi bir armağan olan akıl olduğunu belirtmiştir.

Öte yandan yazar, ilim ve fenler gibi yüce yeteneklere sahip olabilmek ise çok çalışma ile orantılı olabileceğinden ve aynı zamanda insanın yaratılışından amaç ve kendisinden istenilen şeyin ilim olduğunu ilmin de verimli olması ise ancak amel sayesinde olduğunu önemle vurgulamıştır.

Yazar ayrıca bu doğrultuda şu ayeti kerimeyi vermiştir: "Ve mâ halaktü'l-cinne ve'l-inse illâ le-ya'büdün/**İnsanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye**

⁶⁵⁸ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 58.

⁶⁵⁹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 67.

yarattım" [Zariyat Suresi, 56. ayet] âyet-i kerîmesinin hükmü de akıl ve ilmin neticesinin amel olduğunu destekliyor.⁶⁶⁰

“İkinci kısım” adlı bölümde görülmektedir ki yazar, bazı bilginlerin sözlerine göre kâinatın içerdiği tüm yaratılmışların dört kısımdan oluştuğunu belirtmiş ve bu kısımları ayrıntılarıyla birlikte açıklamıştır. Öte yandan yazar, aklın ehemmiyeti üzerinde durarak akıl, insanları diğer canlılardan ayıran, kutsal ilahi bir vergi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu bölümde, özellikle akıl ile ilim ve amelin birbirleriyle olan ilişkileri bunun yanı sıra ilim ve amelin temel kısımları üzerinde önemle durmuştur.

En yüksek dereceli ilmin kısımları ve tanımları

Yazar bu bölümde, ilmi üç kısma ayırıp bunların; yüksek dereceli, orta dereceli ve en düşük dereceli olduğundan bahsetmiş ayrıca bu kısımlar hakkında açıklamalar yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda da en yüksek dereceli ilmin öncelikle üç kısma ayrıldığını anlatmıştır. Bunlardan birisi "Kitap ilmi"dir ki Kur'an ilmidir. Okumasını bilmek, ayetlerin indiriliş sebeplerini ve diğer hususları anlamaktır. Diğeri "Sünnet ilmi"dir ki Hz. Muhammed'in fiil ve sözlerini bilmektir. Üçüncüsü ise, Hadis ilmidir. Hz. Muhammed'in (sav) fiillerini, sözlerini ayrıntılarıyla bilmek ilmidir.⁶⁶¹

Görülüyor ki yazar, bu kısımda en yüksek dereceli ilmin kısımlarını ve tanımları üzerinde durarak bunları ana hatlarıyla izah etmiştir.

Orta derecedeki ilmin kısımları ve tanımları

Yazar bu bölümde de, matematik ilimleri ile dil ilminin daha ziyade orta dereceli ilimlerden sayıldığından bahsetmiştir. Bu çerçeveden ele alındığında yazar, insanın her şeyden daha çok dile ihtiyaç duyduğunu önemle vurgulamıştır. Bu bağlamda da dil ilmini tekil ve bileşik olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmiştir.

Öte yandan yazar, orta derecedeki ilimlerden sayılan matematik ilimlerinin de dörde ayrıldığını belirtmiş ve bunlara da sayı ilmi, geometri ilmi, astronomi ve müzik ilmi isimlerinin verildiğini vurgulamıştır.

Bu bölümden verilen bilgilerden hareketle yazarın, orta derecedeki ilmin kısımlarını ve tanımlarını kısa bir şekilde açıklamıştır. Daha genel olarak yazar bu bölümde, matematik ilmi ve dil ilminin bahsetmiş özellikle de dil ilminin önemi üzerinde durmuştur.

⁶⁶⁰ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 68.

⁶⁶¹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 70.

“En düşük derecedeki ilim” denilen ilim

Eserde, bu ilme tabiat ilimleri de denildiği görülmektedir. Bu kapsamda yazar, tabiat bilginlerinin söz konusu ilmi, başlıca dört kısma ayırdıklarını ifade etmiştir. Nitekim dört kısma ayırdıkları bu ilmi ise aşağıdaki şekilde belirtmişlerdir:

Birincisi; dünyanın temellerini oluşturan varlıkların niteliklerini ve oluşunu ve karakterlerini bilmektir.

İkincisi; hayvanlar ve diğerlerinin idaresine yardımcı olan kuvvetleri tanımadır. Bu kuvvetler de dört çeşittir: Birincisi; çekim kuvveti, ikincisi; mümsike yani nefsin bazı isteklerine gem vurma kuvveti, üçüncüsü; beslenme kuvveti, dördüncüsü; defetmek, savma kuvvetidir.

Üçüncüsü; varlıkların hastalıklarını öğrenmek ve her birinin delil ve sebeplerini bilmektir.

Dördüncüsü; tekil ve bileşik ilaçlarla onları sıhhatlerine kavuşturmaya veya var olan sıhhatlerinin korunmasına hizmet edebilecek şekilde ilaçları kullanmak sanatını bilmektir. Bu kısma tıp ilmi denir. Tıp ilmi aslına bakılırsa geniş bir sanattır, fendir.⁶⁶²

Öte yandan yazar, insanın kendi aşağısında bulunanların derecesine inmemeye, kendi derecesinde bulunanları geçmeye, üstünde bulunanlara ise yetişmeye çalışması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu çerçeveden ele alındığından yazar, insanın diğer insanların hal ve davranışlarından ayırt etmeyi başardığı iyilikleri, güzellikleri seçerek onlardan yararlanmaya, kötü davranış ve hallerden ise sakınmaya çaba göstermesi gerektiğinden bahsetmiştir. Ayrıca ölüm insanoğlunu maddî alemlerden ruhlar alemine çektiğinden ve dolayısıyla insana gerçekten uygun olan alemin ruhlar alemi olduğu belirtmiştir. Maddî alem demek olan hayatın ise geçici olduğundan dolayı insan ruhuna aykırı olduğunu bu yüzden ölümün, aykırı halden uygun hale gidiş olduğunun altını çizmiştir. Yani yazar, daha ziyade ahiret hayatının önemini vurgulamıştır.⁶⁶³

Bu bölümde görüldüğü üzere yazar, “en düşük derecedeki ilmin” kuramsal çerçevede tanımını yapmıştır. Bu minvalde özellikle de bu ilmin kısımlarını detaylı bir şekilde açıklamıştır. Yazar ayrıca maddi hayatın geçici olup bu yüzden insan ruhuna aykırı olduğunun altını çizmiştir.

⁶⁶² Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 79.

⁶⁶³ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 80.

Amelin birinci kısmı

Yazar bu bölümde de, insandan istenilen şeyin ilim ve amel olduğunu belirtip amelin tanımını yapmıştır.

Bu kapsamda da ahlak ilmince amellere vazifeler de denildiğini ifade etmiştir. Yazar, amel kısmının ikiye ayrıldığını bunlardan biri insanın ruhunu diğeri ise bedenini idare ile ilgili olan amel olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁴

Sonuç olarak yazar bu bölümde de, ahlak ilminin tanımını yapıp ahlaklı olmanın gereklerinden bahsetmiştir. Ayrıca sağlığın korunması hususunda özen gösterme tavsiyesi, ahlaki öğütleri yerine getirmesine bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Amelin ikinci kısmı-Servet yani zenginlik

Amelin ikinci kısmı; servetle, evlat, eş ve ev idaresiyle ilgili olanlardan ibaret olduğunu belirten yazar, insanın servetini, eşini, evladını, evini korumaya ve idare etmeye mecbur olduğunu önemle vurgulamıştır. Bu kapsamda yazar, söz konusu unsurları ise şu şekilde açıklamıştır:

"Servet" istisnasız herkesin ihtiyaç duyduğu maldır. İstenilen şeylere ulaşmak mala bağlıdır.

"Eş" hanenin sahibi, erkeğin idarede ortağıdır.

"Evlat" namının devamına sebep olup, yakınlığı ve uyumu gerektirir.

"Tebdir-i menzil yani ev ekonomisi" ev idaresinde her hususu doğru ölçülerle yapmaktır.

Öyle ki yazar göre, adı geçen unsurlarının içinde servet, insanoğlu için önemli ihtiyaçlardandır.⁶⁶⁵

Sonuç olarak yazar bu bölümde, amelin ikinci kısmı olan servet konusu üzerinde durmuştur. İnsanın servetini, eşini, evladını ve hanesini iyi bir şekilde idare etmeye mecbur olduğunu bunun yanı sıra bilhassa harcamalar konusunda dengeyi gözetmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aksi takdirde olumsuz bir durumla karşılaşıldığında fakirlik ve muhtaçlık durumlarının söz konusu olacağını belirtmiştir. Yazar ayrıca harcamalarda aşırıya kaçmayıp dikkat edilmesi gerektiğini böylece güzel ahlakın beğenilen ve övülen davranışların elde edilmesine de sebep olacağını bilhassa vurgulamıştır.

⁶⁶⁴ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 81.

⁶⁶⁵ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 83.

Amelin ikinci kısmının şubelerinden-Evlenmek

Yazar bu bölümde de, iki önemli sebebin evlenmeye olan zorunlu ihtiyacı tespit edip, ispat ettiğinden bahsetmiştir. Bu iki sebeplerden biri “aklî yani akılla ilgili” ya da “tensîbî” yani uygunlukla ilgili diğeri ise “tabî”î yani doğal” olduğunu açıklamıştır.

Öte yandan bu bölümde evlenmenin izin şartının, biri ruhla diğeri ise bedenle ilgili olduğu görülmektedir.

Yazar, evlenmenin ruh ve bedenle ilgili olan izin şartlarını aşağıdaki şekilde belirtmiştir.

Evlenmek için ruhla alakalı olan izin şartı; fiil ve amellerinin idaresine yardımcı olacak kadar akıl sıhhatine, düşünce olgunluğuna sahip olmaktır.

Bedenle alakalı olan izin şartı da; bünye ve bedenin sıhhatinden ve organların tam olmasından başka duygulardan bazısının varlığıdır. Bu şartları taşımayan için evliliğin bir faydası olamaz.

Doğal olan sebebe gelince, yaratıcı olan Allah, kâinatın devamını belirli bir zamana kadar takdir etmesine ve bu da üremenin devamlılığına bağlı bulunmasından dolayı erkek ve kadınlar için evlenmek en önemli bir tabiat kanunudur.⁶⁶⁶

Bu bölümde elde edilen bilgilerden hareketle yazarın, evlenmenin öneminden bahsederek, evlenmek için gerekli şartlara değinmiştir. Öte yandan yazar, ahlak bilginleri tarafından maddeler halinde verilen eşler arasındaki sorumluluklardan bahsetmiştir.

Amelin ikinci şubelerinden-Evlat yani çocuklar

Yazar bu kısımda da, çocukları küçük yaşlarda terbiye etmenin önemli olduğunu belirtmiştir. Bu hususta, çocuklar gelişmelerinin başlangıcında gördükleri terbiye iyi ise büyüdüklerinde de çoğunluklu bu durumu sürdürdüklerinden, fakat gördükleri terbiye kötü ise o kötülük büyüdükten sonra da devam ettiğinin altını çizmiştir. İşte bu yüzden babanın çocuğuna iyi terbiye vermesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁶⁷

Sonuç olarak yazar bu bölümde, çocuğun küçük yaşlarda aldığı terbiyenin büyük bir önem teşkil ettiğinden bahsetmiş ve ayrıca çocukların kötü terbiyeli olmaları aileleri tarafından herhangi bir önlem alınmazsa sonraki dönemlerde de yani ergenlik dönemlerinde de devam edeceğini ifade etmiştir.

⁶⁶⁶ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 86-87.

⁶⁶⁷ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 89.

Amelin ikinci kısmının şubelerinden-Tedbir

Yazar bu bölümde, birinci sınıf ahlak bilgilerinin, amel kısmının şubelerinden biri olan “tedbir”i altı sınıfa ayırdıklarını anlatmıştır. Bunları ise aşağıdaki şekilde belirtmiştir:⁶⁶⁸

Birinci sınıf; Rütbe ve başkanlık arzusudur. Şahsına, haline, önemine, gücüne göre rütbe ve başkanlık arzu etmeyen bir fert düşünölemeyeceği iddia olursa aksini ispat etmek pek kolay değildir. Hatta dünyalık işleri terk etmiş olan zahidlerin, abidlerin bile ahirette rütbe ve başkanlık istemekten geri duramayacakları bir gerçektir⁶⁶⁹

İkinci sınıf; Geçimi sağlamaya yardımcı olacak bir sanat ve meslek edinmektir. Bir insan kötü ve bayağı bir mesleğe, atalarının mesleği bile olsa tenezzül etmemelidir. Toplumun her katmanı nezdinde en şerefli ve en kazançlı görölen sanayi ile yani üretim ve imalat işleriyle meşgul olunmalıdır. Her durumda meslek edinilecek sanatın her şeyini öğrenmek son derece önemli olduğundan sanat sahibi sanatının zirvesine varmaya çalışmalıdır.

Üçüncü sınıf; Arazi, emlak ve akar yani gelir getiren mülk satın alarak geçimini sağlamaktır. Akar, emlak ve arazinin en fazla kazançlı olanları şehirlerde, kasabalarda olanları ya da şehir ve kasabalara en yakın bulunanlarıdır. Emlak ve arazi şehirlerden, kasabalardan uzaklaştıkça idarelerinde zorluklar ortaya çıkar fayda ve kazancı azalır.⁶⁷⁰

Dördüncü sınıf; Uygun bir ev ve yurt edinmektir. Evden maksat emniyet ve huzuru sağlamaktır. Onun için ister şehirlerde ve kasabalarda isterse köylerde evi olsun, kötü insanların yatağı olmayan ve komşuları iyi bulunan yerlerde, insanların topluca bulunduğu yerlerde yapmalıdır. Tüccar ve sanayicinin ticaret ve üretim yaptıkları yerlerden, memurların ise resmî olarak görevli bulundukları yerlerden uzakta ev edinmeleri uygun değildir.

Beşinci sınıf; Şahsi durumunu güzelleştirmektir. Dost ve arkadaşlarıyla güzel dostluk ve ilişkiler kurmak, insanların ileri gelenleri ve hükümet memurlarıyla güzel ilişkilerde bulunmaya özen göstermektir. Zamanımızda nezaket, terbiye tabir olunan kişiler arasındaki muameleler ile memurlar arasındaki ilişkiler bu kısımdandır.

Altıncı sınıf ise bedensel sporlar yani jimnastik nefsin isteklerini yenmeye de hizmet eder. Örneğin her hususta yani memurlardan maaş ve ödeneklerinin azalmasından veya görevinden el çektilmesinden ya da ulaşmak istediği makam ve

⁶⁶⁸ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 91.

⁶⁶⁹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 92.

⁶⁷⁰ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 95.

maaştan kendisinin yoksun bırakılarak yerine kendisinden daha az liyakatlı veya hiç liyakatı olmayanlardan birinin geçirilmesinden tüccar ve esnaftan ise ticaretinin veya sermayesinin kaybolmasına üzülmemek çok çabuk el değiştiren mal, çok çabuk yok olan makam ve itibar için çok fazla sevinç ve gurur göstermemektir.⁶⁷¹

Görüldüğü üzere yazar bu bölümde, amelin ikinci kısmının şubelerinden olan “tedbir”in ahlak bilginleri tarafından altı sınıfa ayrıldıklarını ve bu sınıfları ayrıntılı bir şekilde eserinde açıklamıştır. Yazar özellikle söz konusu sınıflar içinde en dikkat çekenin birinci sınıf olduğunu zira herkes kendi sınıf ve mesleğine göre rütbe ve başkanlığı kendi çabalarına ve imkânlarına göre talep ettiğinin altını çizmiştir.

Amelin üçüncü kısmı-kendisinden üstün olana karşı vazifeleri

Yazar çalışmanın bu bölümünde de, amelin üçüncü kısmının, insanın kendi cinsiyle olan görev ve davranışlarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. İnsanın kendi cinsiyle olan görev ve davranışları ise üç esas kısmı oluşturduğunu anlatmıştır. Bunlardan birincisi; kendinden üstün olana, ikincisi; kendisiyle eşit olanlara, üçüncüsü; kendisinden aşağıda olanlara karşı insani vazifeleri olduğunu ifade etmiştir.

Öte yandan eserde, ahlak ilminin hükümdarlardan başka kişinin kendisinden üstün olanlara karşı tavsiye edeceği itaat ve saygının üç sınıfa ayrıldığı bu bölümde görülmektedir. Bunlardan birincisi; anne-babaya, ikincisi; öğretmenlere ve üçüncüsü ise; başkılara karşı olan insani vazifelerdendir.⁶⁷²

“Amelin üçüncü kısmı-kendisinden üstün olana karşı vazifeleri” adlı bölümde görülmektedir ki yazar, kişinin kendisinden üstün olanlara karşı vazifeleri belirtilmiş ve bu konuda onlara karşı tavsiye ettiği saygı ve itaati üç sınıfa ayırıp bunları anne-baba, öğretmen ve başkılara karşı sorumluluklar olarak belirtip söz konusu sınıfları ise ana hatlarıyla açıklamıştır.

Amelin üçüncü kısmının şubelerinden-akrana yani kendisiyle eşit durumda olanlara karşı olan vazifeler

Yazar çalışmanın bu bölümünde ise, kişinin akrana yani kendisiyle eşit durumda olanlara karşı olan bu vazifeleri, kardeşlere, dost ve arkadaşlara, düşmanlara, orta halli veya tarafsız olanlara karşı olmak üzere dört sınıfa ayrıldığını vurgulamıştır. Söz konusu vazifeleri ise aşağıdaki şekilde beyan etmiştir:

⁶⁷¹ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 96.

⁶⁷² Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 98.

- 1- **Kardeşlere karşı olan vazifeler;** İnsan, kardeşlerini kardeş diye görüp görmemek veya seçmek hakkına sahip değildir. Kardeşlik, insanın kendi iradesinde olmayan bir durumdur.⁶⁷³
- 2- **Dost ve arkadaşlara karşı olan vazifeler;** Dost ve arkadaş iki kısma ayrılır. Biri gerçek dost ve arkadaş, diğeri görünüşte dost ve arkadaşdır.⁶⁷⁴
- 3- **Düşmanlara karşı olan vazifele;** Düşmanlar iki kısımdır: Biri kindar olan, diğeri hâsid yani kıskanç olandır.
- 4- **Ne düşman ve ne de dost olmayan "mutavassıt";** Yani orta halli adıyla tarif olunan tarafsızlara karşı olan vazifeler.⁶⁷⁵

Sonuç olarak eserin bu bölümünde yazar, kişinin akranlarıyla eşit durumda olanlara karşı vazifelerine değinmiştir. Bunları ise kardeş, dost ve arkadaş, düşmanlara ve orta halli ya da tarafsız olanlara karşı olmak üzere dörde ayırmıştır. Daha genel olarak yazar, ayırdığı söz konusu bölümlerin muhtevasına değinerek bunları kısa bir şekilde tanımlamıştır.

Amelin üçüncü kısmının şubelerinden- kendisinden aşağıda bulunanlara karşı vazifeler

Yazar bu bölümde de, kendimizden aşağıda bulunanların iki kısım olduğunu bunlardan biri, ilim açısından istifade edenler, diğeri ise mal ve itibarımızdan faydalananlar olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki yazar, birincilere, “müteallim, yani öğrenci”, ikincilere “muhtaç” yani ihtiyaç sahibi denildiğini anlatmıştır. Bu bağlamda da bunları aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

Müteallimler yani öğrenciler; Öğrenciler üç çeşittir:

Birincisi; yetenekleri yolunda olmakla beraber tabiatları, huyları da iyi olanlardır. Bunların yetenekleri göz önüne alınarak ne gibi ilim ve fenler ya da ticaret ve kazanç yolları tabiatlarına uygun gelirse o yöne yönlendirilmelidir.

İkincisi; yeteneği olmayan belîdler yani ahmak ve budala kimselerdir. Bunların zekâları pek aşağı olduğundan kendilerini geliştirmeleri, ilerlemeleri beklenemez.

Üçüncüsü; yetenekleri yerinde olmakla beraber tabiatları, karakterleri kötü olanlardır. Bunların ilim ve fen öğrenmekten amaçları o ilim ve fenleri kötü ve illegal işlerde kullanmak olduğundan her şeyden önce ahlaklarını güzelleştirmelerine, kötü düşünce ve amaçlarını savuşturmaya hizmet etmek gereklidir.

⁶⁷³ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi 1315, a.g.k., 101.

⁶⁷⁴ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 102.

⁶⁷⁵ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, a.g.k., 104.

Muhtaçlar yani ihtiyaç sahipleri; İhtiyaç sahipleri de üç çeşittir.

Birincisi; gerçekten ihtiyaç sahibi olanlar ve beyan ettikleri ihtiyaçta doğru bulunanlardır. Bunlara her çeşit yardımda bulunmak ve mümkün olduğu kadar ve malî durum elverdiği ölçüde iyilik etmek, ahlak ilminin önemli bir şekilde tavsiye ettiği insanlık vazifesidir.⁶⁷⁶

İkincisi; ihtiyaç sahibi olduğu iddiasında yalancı olan kimselerdir. Bunların halini araştırıp tespit ettikten sonra, ihtiyaç gösterme hususundaki yalanlarının geçimiyle alakalı bir düşünceden kaynaklandığı ortaya çıkarsa o gibilere orta düzeyde iyilik etmek güzel ahlakın gereklerindendir.

Üçüncüsü; ihtiyaç sahibi olduklarında ısrar eden, direnen kimselerdir. Bunlara ısrarlarından dolayı bir şey verilmemesi hatta zor kullanıp azarlanmaları gerekir.⁶⁷⁷

Çalışmanın sonuç kısmında, ahlak bilginlerinin açıklanmış yaklaşık yirmi çeşit vazife daha var olduğu belirtilip, onlar da bu kitapçığın sonuna ilave edilmiştir. Söz konusu vazifeler ise detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

“Mikyasü’l Ahlak” adlı eserde, ahlakın hükümleri, kısımları ve esasları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle düşünce kuvveti, öfke kuvveti ve şehvi kuvvetin tanımları üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca bu üç kuvvet ile ahlakın esasları arasındaki ilişkiler tarihi süreç içerisinde değerlendirilmiştir.

Öte yandan eserde, güzel ahlaklı olmanın niteliği ve ifrat ile tefrit arasında dengeyi korumanın faydaları önemle vurgulanmıştır. Bu kapsamda da yazar, doğal ahlak ile sonradan kazanılmış ahlak ve bunların neticesinde övülen, beğenilen ahlakı elde etmenin yollarına değinmiştir. Tüm bunlara ilaveten yazar, akıl, ilim ve amelin birbirleriyle ilişkileri ve bunların temel kısımlarını açık bir şekilde belirtmiştir. Sonuç olarak yazar bu eserde, kişinin akranlarıyla yani kendisiyle eşit durumda olanlara ve kendinden aşağıda bulunanlara kaşı görevlerine değinmiştir. Bu çalışma herkesin yararlanacağı bir çalışmadır. Bu çerçeveden ele alındığında eser, insanların hayatına, birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemeye doğrudan etki edebilmektedir.

Zihni Paşa, bu eseri tercüme etmesinin yegâne nedeni olarak, konusunun önemli olması ve Arap bilginlerinin ahlaka ait bin yüz sene önceki bakış açılarını okuyuculara sunmak olduğunu ifade etmiştir. Dahası Zihni Paşa, eğitim ve kültürün gelişmesinden ve okulların çoğalmasından dolayı ahlak kitaplarına olan talebin arttığını belirtmiştir.

⁶⁷⁶ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 105-106.

⁶⁷⁷ Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi, 1315, **a.g.k.**, 107.

Dolayısıyla Zihni Paşa tercüme ettiği söz konusu bu eser vesilesiyle aydınları, tercüme ve telif suretiyle milli ahlaka uygun bir metod ile ahlak kitaplarını yazmaya davet etmiştir.

Bu kapsamda incelemeye ve aktarmaya çalıştığımız “Mikyasü’l Ahlak” yani ahlakın ölçeği adlı bu eser, bilhassa güzel ahlakı teşvik edici anlatımı ve güzel ahlak konusunda verdiği önemli bilgilerden dolayı önemli bir eser olma niteliği taşımaktadır.

4.3. Mustafa Zihni Paşa’nın, Fahreddin Razi’den Tercüme Ettiği “İlim ve İslam” Adlı Eseri

İnceleme konusu olan “İlim ve İslam” adlı eser, Mustafa Zihni Paşa tarafından Fahreddin Razi’nin “Tefsir-i Kebir” adlı eserinden alınmış ve tercüme edilmiştir. Zihni Paşa, eseri (H.1316/M.1899) tarihinde İstanbul’da bastırmıştır. 142 sayfadan oluşan eser, yedi ana bölüme ayrılmıştır. Aşağıda eserin bu bölümleri ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılacaktır.

Mustafa Zihni Paşa eserin giriş kısmında, yaklaşık olarak üç-dört yüz yıldan beri Avrupa’nın medeni, fenni, sanayi ve bilimsel gelişmeleri tedricen artmış ve dünyada bulunan bütün milletlerin medeniyet açısından öncüsü ve rehberi olarak yüksek bir seviyede olduğunun önemle vurgulamıştır. Ancak art arda yaşanan siyasî felaketler, Müslümanların hükümetlerini yerle yeksan ettiği yıllarda, Arap medeniyeti ve İslam dünyasındaki ilmi gelişmeleri de neredeyse yok edecek bir hale getirdiğini belirtmiştir. Zihni Paşa, altı yüz sene önce kurulan Osmanlı hükümet ve saltanatı, İslam medeniyetini yeniden canlandırmış ise de Avrupa da büyük bir hızla inkişaf eden gelişmeleri karşısında doğuluların çok geride olduğunu beyan etmiştir.

Bu bağlamda Avrupa’nın medeni gelişmelerini, fen ve ilimlerini taklit etmesinden beri batı medeniyeti, yavaş yavaş Osmanlı ülkesinde izlerini gösterdiğinin altını çizmiştir.⁶⁷⁸ Zihni Paşa, medeni ve ilmi gelişmelerdeki gecikmeyi İslam dinine bağlayanların olduğunu ancak bu durumun tamamen İslam dinine bir iftira olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁹ Oysaki İslam dininin ilmi ve fenni gelişmeler esasına dayalı olduğunu

⁶⁷⁸ Fahreddin er-Râzi (1316). *İlim ve İslam*. (Çev: Mustafa Zihni Paşa), İstanbul: Ebuzziya Matbaası, s. 4. Bu eser ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli husus, eserin önsözünde kapsamlı bir bilgi veren çevirmen Mustafa Zihni Paşa, İlim ve İslam konularının birbiriyle olan ilişkisini ve önemini belirtmek ayrıca gerek konusu gerekse içeriğindeki öneminde dolayı İlim ve İslam arasındaki ilişki hakkında sahip olduğu detaylı bilgileri de aktarmıştır.

⁶⁷⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1316, önsöz, **a.g.k.**, 5.

ispat için dinin esası olan Kur'an ayetlerinden, Peygamberin hadislerinden ve ayrıca büyük İslam bilginlerinin sözlerinden ilmin faziletlerine dair "İlim ve İslam" adıyla bu risaleyi yazdığını önemle vurgulamıştır.⁶⁸⁰

Görüldüğü üzere Zihni Paşa, Avrupa'nın medeni, fenni, sanayi ve bilimsel olarak doğulu toplumlardan önemli ölçüde ileri olduğunu ifade etmiştir. Doğulu toplumların bu geri kalma konusunu İslam dinine bağlayanların olduğunu ancak bu algının tamamen yanlış olduğunu ve İslam dinine bir iftira olduğunu vurgulamıştır.

İlim

Eserin bu bölümü, ilmin hakikat ve özü nedir? İlim nasıl tanımlanabilir? Gibi sorulara cevap vermektedir. Bu doğrultuda özellikle İslam bilginlerinin ilim konusunda çeşitli açıklamalar yaptığından bahsetmiştir.

Bu hususta çeşitli tanımlar ve bu tanımlara itirazlar soru cevap şeklinde aşağıda kısa bir şekilde belirtilmiştir:

Şafi imamlarından Ebû'l-Hasan el-Eş'arî hazretlerinin tanımlara:

"İlim bilineni bildiricidir. Yahud kişiyi bilen edicidir." Bu tanıma edilen itiraz:

Bilen ve bilinen ilim ile bilinir. İlmi "bilen" ve "bilinen" ile tanımlamak bir şeyi yine o şey ile tanımlamaktır. Bu da bir döngü oluşturur. Bu döngü ise imkansız olduğundan dolayı bu tanımlama bozuktur, yanlıştır.

Adı geçen şahsın bu itiraza cevapları:

İnsan kendi nefsinin ve varlığını, nefsinin elemi veya lezzetini elbette bilir. İşte bu bilmek bir ilimdir. Hem de bir zorunlu ilimdir. Bunları bildiğini bilmek dahi ilmin aslını bilmektir. Bu halde ilmin ilim olduğu da zorunlu ilimler sırasına dahil olduğundan itiraz suretiyle beyan edilen döngü de yok olur.

Bu bağlamda tanınmış bilginlerden Kadî Ebûbekr Baklanî hazretlerinin tanımları:

"İlim bilinenin olduğu gibi bilgisidir." Veya "ilim bilmektir."⁶⁸¹

Tanınmış bilginlerden Ebû İshak el-İsferayini hazretlerinin tanımları ise:

"İlim, bilinenin tebyinidir yani açıklanmasıdır." Yahut "gerçeklerin tebyinini yani ortaya konulmasını istemektir" ya da sadece "ilim tebyin yani açıklamak, meydana çıkarmaktır."

Bu tanımlara itirazlar da şu şekildedir:

⁶⁸⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1316, önsöz, a.g.k., 6.

⁶⁸¹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 8.

İlim için "tebyindir yani açıklamaktır, meydana çıkarmaktır" veyahut "beyanı istemektir" demek bir kelimeyi daha gizli bir kelime ile tanımlamaktır. Çünkü tebyin yani açıklamak ve açıklama isteği gizli olan bir şeyin ortaya çıkmasını ima eden kelimelerdir.⁶⁸²

Mutezile bilginlerinin tanımları:

"İlim nefsin dinginliğini gerektiren bir inançtır." Yahut "ilim nefsin dinginliğini gerektirir."

Nefsin dinginliği bu durumda her ne kadar mecaz ise de bundan maksat açık olduğundan ifade edilmesi ulaşılabilecek amaca oranla ayıp değildir.

Mutezile bilginlerinin bu tanımına yapılan itirazı:

İnanç, ilme aykırı bir cinstir. İlim cinsinden değildir. Esasen ilimlerin inançlara sokulması doğru olamaz. Dolayısıyla bu tanıma da doğru denilemez.⁶⁸³

"İlim" adlı bölümde görülmektedir ki yazar, "İlmin hakikat ve özü nedir? İlim nasıl tanımlanabilir? Gibi sorulara bilhassa İslam bilginlerinin ileri gelenleri, Mutezile bilginleri ve Felsefecilerin tanımlarına ve bu tanımlara yapılan itirazlar üzerinde durarak bunları ana hatlarıyla açıklamıştır.

İlimle eş anlamlı zannolunan bazı kelimelerin tanımları

Çalışmanın bu bölümünde, ilimle eş anlamlı olduğu zannedilen kelimelerin yaklaşık olarak yirmi dokuz kadar olduğunu ve bunları ilimden ayırt etmek için bazıları aşağıda detaylı bir şekilde tarif edilmiştir:

Birincisi; "idrak"tır. İdrak esasen mülaki olmak yetişmek manasınadır.⁶⁸⁴ Kur'an'da da Benî İsrail kavminin lisanından hikaye edilerek "Felemmâ terâ'e'l-cem'âni kale ashabu Musa inna'l-müdreku/Vakta ki iki taife birbirini gördü. Musa'nın ashabı dedi ki: Şüphe yok bizler elbette yetişmişleriz (yakalanmışlarız)" [Şuârâ sûresi, 61. âyet] buyurulmuştur ki bu ayet, idrakin yetişmek manasını destekler.

İkincisi; "şuur"dur. Şuur henüz kararlaştırılıp tespit edilmemiş ve tamamıyla yerleşmemiş olan idraktır. Şuur bir bilinenin akıl kuvvetine ulaşması için ilk basamaktır. Sallanan ve yerinde durmayan bir idraktır.

⁶⁸² Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 10.

⁶⁸³ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 13.

⁶⁸⁴ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 17.

Üçüncüsü; "tasavvur"dur. Akıl kuvvetinde bir manayı bilmek söz konusu olur yani akla uygun olan şeyi akıl kuvvetiyle tamamıyla idrak ederse ona "tasavvur" denilir.⁶⁸⁵

Dördüncüsü; "hıfz"dır. Bilinenlerin ve akla uygun olan şeylerin sureti akılda ortaya çıkar ve o suretin akıldan yok olması durumunda akıl kuvveti onu geri getirmeye güç yetirebilecek derecede sağlam bulunur ise buna "hıfz yani koruma" adı verilir.⁶⁸⁶

Beşincisi; "tezekkür" yani hatırlamadır. Akıl kuvvetinde sureti korunmuş olan bilgiler ve akla uygun şeylerin yok olması durumunda akıl kuvveti ve zihin onu geri döndürmeye çalışır. Bu geri döndürme işi "tezekkür"dür. Tezekkür bir şaşırtıcı, garip bir sırdır. Hakikat ve özünü ancak Allah bilir.⁶⁸⁷

Altıncısı "zikir"dir. Akıl ve zihin kuvvetinde meydana gelen ve varlığı sabit olduktan sonra yok olan suretin geri döndürülmesinde yani tezekkür fiilinin kullanılmasında yok olan suret geri döner. Ve yine varlığını ispat eyler ise bu varlık, bu geri dönüş "zikir"dir. Söz manasına gelen "kavl"e bazen zikir de denilir. Çünkü söz nefisde mananın ortaya çıkmasına sebep olur.⁶⁸⁸

Kur'an'ın "İnnâ nahnu nezzelnâ'z-zikre ve innâ lehü le-hâfızûn /**Muhakkak ki zikri Kur'an'ı biz indirdik, onun koruyucuları da mutlaka biziz**" [Hicr Suresi, 9. ayet] ayeti "kavl"e zikir tabir edildiğini ispat eder.

Bu kapsamda bir diğer ayet ise "Fe'z-kürûnî ez-kürküm/**Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım**" [Bakara Suresi, 152. âyet] yani "beni zikr edin ki sizi zikr edeyim" iradesi buyurulmuştur.

Yedincisi; "ma'rifet"dir. "İlim"e benzerliği fazlaca olan bu kelimenin yorumunda söz ve görüşler farklıdır.

Bazıları: "Marifet küçük parçaları idraktır, ilim bütünü idraktır." Bazıları da: "Ma'rifet tasavvurdur; ilim tasdikdir" dediler.⁶⁸⁹

Sekizincisi; "fehm" yani anlamadır. Muhatabın sözünden bir şey anlamaya, zihince canlandırmaya "fehm" denilir. "İfham" yani anlatma kelimelerin aracılığıyla manayı dinleyicilerin anlayışına ulaştırmaktır.

Dokuzuncusu; "fıkıh"dır. Fıkıh muhatabın hitabından amacını, maksadını bilmektir. "Sözünü tefakküh etdim." Demek "Bu sözden amaç ve maksadın ne ise onu

⁶⁸⁵ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 18.

⁶⁸⁶ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 19.

⁶⁸⁷ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 20.

⁶⁸⁸ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 21-22.

⁶⁸⁹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 25.

anladım" demek olur.⁶⁹⁰ Şüphe ve şehvet sahibi olan Kureyşli kafirler ilahî tekliflerdeki büyük ve ebedî faydaları bilmediklerinden haklarında "Lâ yekâdûne yefkahûne kavlen/O iki kavimden başka neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim oldu" ayet inmiştir ki "gerçek amacı ve asıl maksadı bilmiyorlardır" demektir.

Onuncusu; "akıl"dır. Akıl eşyanın güzellik ve çirkinliğini, noksan ve kemal gibi sıfatını bilmektir. Bir şeyin zararını, menfaatini bilmek o şeyin yapılmasını veya terk edilmesini sağlar.

Dahası eserde, zan hakkında kur'andan ayetler de verilmiştir. Bu ayetler ise aşağıdaki şekildedir:

"İnne'z-zanne lâ-yuğnî mine'l-hakkı şey'en/**Zannın hiçbir türü hak ve hakikatten hiçbir şey içermez**" [Necm Suresi, 28. ayet] ve "İnne ba'de'z-zanni ismün/**Zannın bazısı günahtır**" [Hucurat Suresi, 12. ayet]

Yazar, feraset konusunda da yine kur'andan ayetler vermiştir. Bu ayetler ise aşağıdaki şekildedir:

"İnne fî zâlike le-âyâtin mi'l-mütevessimîn/**Muhakkakki bunda ibretle izleyenler için elbette deliller vardır**" [Hicr Suresi, 75.] ve "Ta'rifühüm bi-sîmâhim/**Onları simalarından tanırsın**" [Bakara Suresi, 273.] ve "Le-ta'rifünnehüm fî lahni'l-kavl/**Sen onları konuşma tarzlarından tanırsın**" [Muhammed Suresi, 30. ayet] ayetleri feraset yolunun doğruluğunu desteklerler. Çünkü bu ayetler, görünen hallerin yol göstericiliğiyle görünmeyen, iç halleri açıklayan ayetlerdir.

Bu bölümde, ferasetin iki tür olduğu beyan edilmiş bunlardan biri, sebebi bilinmediği halde insanın aklına gelen ferasetdir, bu kısım ilhamın ve belki de vahyin bir çeşidi gibidir

Bu bağlamda eserde, feraset konusunda Hz. Muhammed'in hadisi de ayrıca aktarılmıştır. Söz konusu hadis şu şekildedir: "Fî ümmetî li-muhaddesîn ve inne ömre le minhüm" hadisi-i şerifindeki muhaddesinden kastedilen yukarıda açıklanan feraset sahipleridir.⁶⁹¹

Çalışmanın bu bölümünde elde edilen verilere bakıldığında eserde, ilim ile eşanlamlı olduğu zannolunan yirmi dokuz kelimeyi, ilimden ayırt etmek suretiyle bunların tanımları ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Öte yandan yine bu bölümde bu

⁶⁹⁰ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 27.

⁶⁹¹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 37.

kelimelerin anlamları, Kur'an ve hadisten de yararlanılarak yukarıda açık bir şekilde açıklanmıştır.

İslam dini açısından ilmin yüceliği ve kutsallığı

Eserin bu kısmında, Kur'an, sünnet ve hadislerin hükümleri ile birlikte ileri gelen din adamlarının sözleri, ilmin yüceliği ve kutsallığı önemli ölçüde belirtilmiştir. Öte yandan, İslam dininin temeli olan Kur'an ayetlerinden ve Peygamberin hadislerinden ilmin faziletlerine dair olan bazılarının büyük oranda İslam dinine dahil olduğu açıklanmıştır.⁶⁹²

Kur'an-ı Kerim'den ilmin faziletlerine dair bazı deliller

Yine bu bölümde, Kur'an-ı Kerim'den ilmin faziletlerine dair birçok ayet aktarılmıştır. Bunları ise aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

"Ve alleme Âdeme'l-esmâ'e küllehâ sümme aradahüm ale'l-melâiketi fe-kal'a enbi'unî bi-esmâ'i hâulâi in küntüm sâdıkın/**Allah Adem'e herşeyin ismini öğretti. Sonlara onları meleklere sunup: Dedikleriniz doğruysa haydi bu şeylerin isimlerini bana söyleyin bakâlim dedi**" [Bakara Suresi 31. âyet] ilahî hikmetin yüce gereklerle yaratılan kainatın en önemli kısmı insanoğludur. Hz. Adem'in (as) yaratılışından en büyük amaç "ilm"i göstermekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Adem'in faziletini göstermek ve meleklere tercih edilme sebeplerini açıklamak için kendisine "ilm"i öğrettiler. Her şeyin mümkün olduğu alemde ilimden daha şerefli bir şey bulunsa Hz. Adem'in fazileti ilim ile değil o şey ile gösterilirdi. Eserde, ilim Allah'ın yanında en şerefli ve en faziletli şey olduğu ifade edilmiştir. Bu iddianın delili de bu ayetin hükmü olduğunu belirtilmiştir. Her ne kadar "Ve mâ halaktü'l-cinne ve'l-inse illâ le-ya'büdûne/**Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım**" [Zariyat Suresi, 56. ayet] ayetiyle insanların ve cinlerin yaratılış sebebi açıklanmış ise de hiç şüphe yoktur ki Allah'a ibadet etmek dahi ilme bağlı olduğu beyan edilmiştir.⁶⁹³

Bu bağlamda, Hz. Mukatil'den, Kur'an'da farklı yerlerde anılan "hikmet" kelimesinin dört şekilde yorumlandığının altı çizilmiştir. Bunlar ise şu şekildedir:

Birincisi; Hikmet kelimesi Kur'an'da mevâ'iz yani öğütler bahsinde geçmiş olduğunda öğüt manasınadır. Bakara Suresi'ndeki "Ve mâ enzele aleyküm mine'l-kitâb ve'l-hikmeti ya'izüküm bih/**Size kendisiyle öğüt vermek üzere indirdiği kitap ve**

⁶⁹² Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 38.

⁶⁹³ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 39.

hikmeti hatırlayıp düşünün" ayetinde "hikmet" bu türden olarak "mev'iza yani öğüt, nasihat" manasınadır. [Bakara Suresi, 231. ayet]

İkincisi; Hikmet, fehm yani anlama, kavrama ve ilim manasınadır. "Ve âteynâ'l-hikem sabyâ" ile "Ve âteynâ Lukmane'l-hikme/**Lokman'a hikmeti biz verdik**" [Lokman Suresi, 12. ayet] ve "Ulâike'llezîne âteynâhümü'l-kitâbe ve'l-hikme//**İşte onlar kendilerine kitap ve hikmet verdiklerimizdir**" âyet-i kerîmesindeki "hikem yani hikmetler" ve "hikmet" kelimeleri "fehm" ve "ilim" manasınadır. [En'am Suresi, 89. ayet]

Üçüncüsü; Hikmet, nübüvvet yani peygamberlik, nebilik manasınadır.⁶⁹⁴ Nisa Suresi'ndeki "Fe-kad âteynâ âle İbrahime'l-kitâbe ve'l-hikmete/**İbrahim'e kitap ve hikmeti verdik**" [Nisa Suresi, 54. ayet] ve Sad Suresi'ndeki "Ve âteynâhu'l-hikmete/**Ona hikmeti verdik**" [Sad Suresi, 19. ayet] ve Bakara Suresi'ndeki "Ve âtâhu'llâhu'l-mülke ve'l-hikmete/**Allah onlara mülk ve hikmet verdi**" [Bakara Suresi, 251. ayet] ayetlerinde olan hikmetler, nübüvvet yani peygamberlik manasınadır.

Dördüncüsü; Hikmet, Kur'an manasınadır. Nitekim Nahl Suresi'nde "Ud'u ilâ sebîli Rabbike bi'l-hikmeti/**Rabbinin yoluna hikmetle davet et**" [Nahl Suresi, 25. ayet] ve Bakara Suresi'nde "Ve men' yu'te'l-hikmete fe-kad ûtiye hayran kesîran/**Kime hikmet ihsan ederse şüphe yok ki o çok hayra nail olmuş demektir**" [Bakara Suresi, 269. ayet] buyurulmuştur ki bu "hikmet"ler de Kur'an manasınadır.

Bu kapsamda eserde, Kur'an'da "hikmet" kelimesinin anlamı yukarıda açıklanan dört anlam incelendiğinde ilimle ilgili olduğu ve bu "hikmet"lerden amacın ilim olduğunun ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Zira vaaz, anlayış, ilim, peygamberlik ve Kur'an tamamen ilim olduğu Allah'ı tanımak olduğu ifade edilmiştir.

Öte yandan eserde, ilim konusunun önemli olduğunu ve Allah, insanoğluna az da olsa bir miktar ilim verdiği vurgulanmıştır.⁶⁹⁵ Bu minvalde ise aşağıdaki ayetler aktarılmıştır:

"Ve mâ ûtiytüm mine'l-ilmi illâ kalîlen/**Sizlere ilimden çok az bir şey verildi**" [İsra Suresi, 85. ayet] ayeti de bu ifadeyi doğrular niteliktedir. Ayrıca eserde, "Utiytüm"daki zamirin ise dünyaya gelen bütün insanoğlunu kastettiği açık olduğu belirtilmiştir. Dünyanın ise Allah'ın büyüklüğüne ve kainata oranla zaten pek az ve küçük bir şey olduğu "Kul metâ'e'd-dünyâ kalîlün/**De ki dünya malı az bir şeydir.**"

⁶⁹⁴ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 40.

⁶⁹⁵ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 41.

[Ra'd Suresi, 16. ayet] âyet-i kerîmesiyle sabit olduğu vurgulanmıştır. Öyle ki eserde, yeryüzünün tüm yönlerinin, madenleri, bitkileri vb. hakkında ilim ve fenlerin bugün geldiği noktanın yanı sıra hala tam olarak bilgi sahibi olunmadığı belirtmiştir. Tüm bunlara ilaveten asıl öze ve bilimsel gerçeklere kıyasla insanla ilgili ilimlerin aslında çok az olduğunu ve bu hususun ise üzerinde düşünmeye değer bir konu olduğu önemle vurgulanmıştır.

Bu doğrultuda eserde, ilmin dünya ve onun içindekilerden daha fazla olduğunu ve buna kanıt ise şu akli delil gösterilmiştir; dünyanın müddeti ve içindeki varlıkların miktarı ve adedi sınırsızdır. İlmin miktarında, adedinde, müddetinde sınır yoktur.⁶⁹⁶ Allah'ın, ilmin yüce ve kutsal şanını yüceltmek için tüm yaratılmışlara nazaran binginlerin mevkisini ikinci derecede belirlediğini ve ayrıca bu mevki de Kur'an'da aşağıdaki şekilde açıklandığı beyan edilmiştir:

"Şehedallâhu ennehû lâ ilâhe illâ hüve ve'l-melâikeü ve ûlû'l-ilm/**Allah şehâdet eder ki Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri**" [Âli İmran Suresi, 18. ayet] ayetinde bilginler zümresinin meleklerden sonra anılmasına bakılırsa ilim sahibi olan bahtiyar kimseler Allah'ın yarattıklarının şereflieleri arasında ikinci mevkiyi kazanmışlardır demek olur.⁶⁹⁷

"Yerfa'illahullezîne âmenû minküm ve'llezîne ûtû'l-ilme derecâtin va'llâhu bi-mâ ta'lemûne habîrun/**Allah sizden îmân edenlerin ve kendisine ilim verilmiş olanların derecelerini yükseltir**" [Mücâdele Suresi, 11. ayet] Eserin bu bölümünde, Kur'an da dört sınıf için dereceleri tayin edip, bilginler de bu dört sınıftan birisi olduğundan bahsedilmiştir. Yani Allah'ın yanında dereceleri, rütbeleri ayet ile belirlenmiş bir sınıf da bilginler zümresi olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹⁸ Bu bağlamda da bu bölümde söz konusu dört sınıfı ise aşağıdaki şekilde aktarılmıştır:

Birincisi; Bedir Savaşı'nda bulunan mü'minler. Bunlar hakkında:

"İnneme'l-mü'minûne'llezîne izâ zukirallâhu ve cilet kulûbuhüm ve izâ tuliyet aleyhim âyâtuhû zâdethüm îmânen ve alâ rabbihim yetevekkelûne ellezîne yukimûne's-salâte ve mimmâ razaknâhüm yünfikûn ulâike hüme'l-mü'minûn hakkâ lehüm derecâtin inde rabbihim ve mağfîretün ve rızkun kerîm/**Müminler ancak şu kimselerdir: Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir kendilerine onun ayetleri okunduğu zaman (bu okunanlar, onların) imanlarını arttırır, bir de onlar Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infâk ederler. İşte gerçek**

⁶⁹⁶ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 42.

⁶⁹⁷ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 44.

⁶⁹⁸ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 45.

müminler onlardın. Onlara Rableri katında dereceler, bağışlanma ve bol rızık vardır." [Enfal Suresi, 2-3-4. ayet] ayeti inmiştir.

İkincisi; Ale'l-ıtlâk mücâhidîn-i ehl-i îmân. Bunlar hakkında da: "Faddalallâhu'l-mücâhidîne ale'l-ka'idîn ecren azîmen/**Allah mallarıyla ve canlarıyla cihad edenleri derece bakımından oturanların üstünde faziletli kıldı**" [Nisa Suresi, 95. ayet] ayeti inmiştir.

Üçüncüsü; Din'in buyruklarına uygun güzel işler yapan müminler.⁶⁹⁹ Bunların kadrini yükseltmek için de: "Ve men ye'tihî mü'minen kad amile's-sâlihâti fe-ulâike lehümü'd-derecâtü'l-ulâ/**Kim de ona salih ameller işleyen bir mümin olarak varırsa onlara da yüksek dereceler vardır**" [Taha Suresi, 75. ayet] ayeti inmiştir.

Dördüncüsü; Âlimler yani bilginlerdir. Bunlar hakkındaki Kur'an ayeti daha önce anılan; "Ve ûtû'l-ilme derecâtın/**Kendisine ilim verilenlere derceler vardır**" [Mücadele Suresi, 11. ayet] ayetidir.

Nitekim çalışmanın bu bölümünde, söz konusu ayetler ile yüksek derecelere ulaşmış olan bu dört sınıf hakkında yukarıdaki dört ayet ile Allah, Bedir'de savaşanları, diğer müminleri ve mücahidleri, gazaya gitmeyip evinde oturanlara bunun yanı sıra bilginleri de tüm sınıflara üstün kıldığının altı çizilmiştir. Eserde bu durum göstermektedir ki bilginlerin, insanların en faziletlisi oldukları ve dolayısıyla ilmin, her şeyin üstünde bir yüceliği bulunduğu sabittir.⁷⁰⁰

Yine bu bölümde daha ziyade ilmin üstünlüğünü belirten ayetlere yer verilmiştir. Bu ayetlerden bir diğeri ise şu şekildedir: "İnnema yahşallahe min ibâdihî'l-ulemâ'/**Allah'tan ancak kullarının bilgili olanları korkar**" [Fatır Suresi, 25. ayet] ayeti çok açık olarak ilmin faziletini gösterdiğinden aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır:

Birincisi; Bu ayet bilginlerin cennet ehli olduklarına delildir. Çünkü bilginler Allah'tan hakkıyla korkanlardır. Her Allah korkusu taşıyan da cennet ehlidir. Dolayısıyla bilginler de cennet ehlidir.⁷⁰¹

Bu ayetin Allah korkusu taşıyanın cennet ehli olduğunu ispatladığı belirtilmiştir. Bu kapsamda eserde ayrıca, Allah korkusu olanların cennet ehli olduklarına söz konusu ayetlerin yanı sıra aşağıda kudsi haber de delil olduğu vurgulanmıştır:

Allah: "İzzet ve yüceliğime yemin ederim ki kulum için iki korku ve iki emniyeti bir arada bulundurmam. Dünyada benden emin olursa kıyamette korkuturum. Dünyada

⁶⁹⁹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 46.

⁷⁰⁰ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 47.

⁷⁰¹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 51.

benden korkarsa kıyamette emniyet veririm" buyurmuşlardır. Eserde, bu kudsî haberin de Allah korkusu taşıyanların cennet ehli olduklarına delil olduğu söylenmiştir.⁷⁰²

İkincisi; Bu ayetin görünen delillerine göre cennet özellikle âlimlere özgüdür. Zira gelecek olan "innemâ" kelimesi hasrı yani bir şeye özgü kılmayı ifade eder.⁷⁰³

Üçüncüsü; "İnnemâ yahşallâhe min ibâdihî'l-ulemâ'" ayetinde Allah sözü ötreli ve ve "ulemâ" kelimesi fethalı olmak üzere okunmuştur.⁷⁰⁴ Ayetin şu suretle okunması takdirinde manası: "Allah için korku doğru olsa ancak ulemadan korkar." Suretinde olur. Çünkü doğru olan ve adem-i doğru olmayanı ayırt eden âlimlerdir.

Çalışmanın bu bölümünde elde ettiğimiz bilgilerden hareket edildiğinde eserde, özellikle İslam dininin ilme verdiği önemi üzerinde büyük bir hassasiyetle durulmuştur. Öyle ki ilim dünyanın içinde bulunan yaratılmışlara verilen sonsuz nimetlerin hepsinden daha önemli olduğunu beyan edilmiştir. Öte yandan eserde, İslam dininin, bilginlere verdiği değer gözler önüne serilmektedir. Tüm bunlara ek olarak eserde, İslam dininin ilme verdiği değeri ispat etmek suretiyle Kur'an ayetleri ve Kudsî haberleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

Peygamberin hadis ve sünnetlerinden ilmin faziletlerine dair deliller

Eserin bu bölümünde de, ilmin faziletlerini ispat etmek üzere Peygamberin hadis ve sünnetleri aktarılmıştır. Bu hadis ve sünnetler ise aşağıdaki şekildedir:

Sâbit'den ve Hz. Enes'den rivayet olan bir hadiste: "Cenâb-ı Hakk'ın ateşten koruduğu kullarına bakmak isteyenler "müte'allim yani öğrenci" olanlara baksınlar. Allah'a yemin ederim ki bir âlimin kapısına giden hiçbir öğrenci yoktur ki yol aldığı mesafenin her adımına karşılık olarak bir senelik ibadet sevabına erişmesin. Ve her bir adımı için de cennette bir kasaba bina edilmesin. Üzerinde yürüyüp hareket ettiği toprak onun için bağışlanma diler. Sabah ve akşam bağışlanır. Allah'ın (cc) ateşten kurtulmuş kullarından olduğuna melekler şahitlik eder" buyurulmuştur.⁷⁰⁵

Ebû Musa el-Eş'arî'den rivayet olunan bir hadiste de buyurulmuştur ki: "Allah (cc) kıyamet gününde kullarını öldükten sonra tekrar dirilttikten sonra onların içinden bilginleri ayıracak ve onlara hitap ederek "Ey bilginler topluluğu! Ben sizin ehliyetinizi

⁷⁰² Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 52.

⁷⁰³ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 55.

⁷⁰⁴ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 56.

⁷⁰⁵ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 61.

bildiğim için nurumu yani ilmimi size verdim. Sizi üzmemek, azap vermek için ilmimi size vermedim" buyurulmuştur.⁷⁰⁶

Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet olunan bir hadiste de: "Bir âlimin arkasında namaz kılan adam bir peygamberin arkasında namaz kılmış gibidir." buyurulmuştur.⁷⁰⁷

Öyle ki eserde, ilmin ve âlimlerin yüceltilmesi hakkındaki bu hadisteki açıklamalar bile ilmin ne kadar önemli olduğu, ilmi öğretmeye ve öğrenmeye teşvik etmek için yeterli olduğu önemle vurgulanmıştır.⁷⁰⁸

Bir diğer hadiste ise Hz. Muhammed buyurdular ki: "Âlimler cennetin anahtarları, peygamberlerin halifeleridir."

"Peygamberin Hadis ve sünnetlerinden ilmin faziletlerine dair deliller" adlı bölümde elde edilen bilgiler doğrultusunda eserde, hadis ve sünnetler delil gösterilerek ilmin ehemmiyetine vurgu yapılmıştır. Bu minvalde birçok hadis aktarılarak, ilmin ve âlimlerin gerek bu dünyada ve gerekse ahirette mükafatlarının büyük olduğu önemle vurgulanmıştır. Öte yandan yine bu bölümde, özellikle yukarıda aktarılan hadis ve sünnetlerle hem ilmi öğreten hem de öğrenenin yüceliği ve kutsallığı dikkati çekmiştir.

İlmin faziletine dair büyük din âlimlerinin bazı sözleri

Çalışmanın bu bölümünde ise yine ilmin faziletini göstermek suretiyle büyük din âlimlerinin bu hususta önemli bazı sözleri aktarılmıştır. Büyük din âlimlerinin önemli bazı sözleri ise şu şekildedir:

Sahabeden büyük fakih İbn-i Mes'ûd (ra) hazretlerine sahip olduğu ilme ne şekilde ve hangi araçlarla ulaştığı sorulduğunda: "Çok fazla sorgulayıcı bir dil, anlamaya, kavramaya gayret eden bir kalp ile ulaştım." cevabını vermiştir.⁷⁰⁹

Mus'ab ibn ez-Züheyr (ra) hazretleri oğluna şu nasihati vermiştir: "İlim öğrenmeye çalış. Mal ve servetin olursa ilim sana güzel, mala sahip olmazsan ilim senin için mal olur."

Müminlerin Emiri İmam Hz. Ali (ra) buyurmuşlardır ki: "Bilgisizlikten bahsetmekte hiç hayır olmadığı gibi ilmi varken susmak da hayırlı olamaz."

Daha genel olarak eserde, âlim olanlar her ne şekilde ve nasıl olursa olsun sahip oldukları ilimleri başkasına öğretmedikleri takdirde o ilmin hayrını görmeyecekleri belirtilmiştir.

⁷⁰⁶ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 63.

⁷⁰⁷ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 64.

⁷⁰⁸ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 72.

⁷⁰⁹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 86.

Bu çerçeveden ele alındığında eserde, Allah'ı zikretmeyi tavsiye ve emreden âlimler içinde ne kadar insan vardır ki Allah'ı unuttuklarını ve Allah ile korkutan ne kadar âlim vardır ki kendileri Allah'ın emirlerini terk edip yasakladıkları şeyleri yapmakta cesaret gösterdikleri ifade edilmiştir. Bununla birlikte insanları, Allah'a yaklaştırmaya çalışan ne kadar insan vardır ki kendileri bizzat emir ve yasaklara uygun hareket etmemekle Allah'tan uzaklaştıkları belirtilmiştir. Bu kapsamda yine eserde, Allah'a ilimleri gereği olarak yaptıkları nasihatleriyle, okudukları ayet ve hadisler ile halkı davet eden ne kadar insan vardır ki kendileri Allah'tan kaçmışlar ve Kur'an'ın hükümlerini bilen ne kadar şahıs bulunur ki Allah'ın ayetlerinden kendileri o kadar uzak olduğu vurgulanmıştır.⁷¹⁰

Öte yandan yine bu bölümde, Tabiin'in yani peygamberin sahabelerini görmüş kimselerin büyüklerinden olup tabiinin en faziletlisi kabul edilmiş olan İmâm Hasan Basrî hazretlerinin şu fazilete erişmesi beş sebebe dayandığı beyan edilmiştir. Söz konusu beş sebep ise aşağıdaki şekildedir:

Birincisi; kendisinin yapmadığı bir işin yapılmasını kimseye emretmemiştir.

İkincisi; kendisinin terk etmediği bir şeyin terkini kimseden talep etmemiştir.

Üçüncüsü; Cenab-ı Hakk'ın kendisine ihsanı olan maldan ve ilimden her kim ne istemiş ise vermekte cimrilik eylememiştir.

Dördüncüsü; İlim'den ve Allah'ın ayetlerinden başka hiç bir şeye ihtiyaç duymamıştır.

Beşincisi; görünen ve görünmeyen birbirine eşittir.

Bu kapsamda eserde, sahip olunan ilmi, gereği gibi yaşamayıp aktarmadıkları takdirde âlimlere zararı da olduğundan bahsedilmiştir. Örneğin ilmini esirgeyerek kimseye öğretmeyen ve o ilmin kendisinden başka kimsede bulunmasını arzu etmeyen âlimin yeri cehennemin ilk derecesi olduğunu ifade edilmiştir. Öyle ki bazı âlimler vardır ki kibirlerinin yüksek olduğunu kendilerini sultanlar derecesinde gördüklerini belirtilmiştir. Bunların da yerlerinin cehennem olduğunu beyan edilmiştir.⁷¹¹

Çalışmanın bu bölümünde İlim konusunda büyük din âlimlerinin sözlerini vermeye devam edilip yine aşağıdaki sözler aktarılmıştır:

Hz. Ali, Câbir bin Abdullah'a aşağıdaki şekilde öğüt vermişlerdir:⁷¹²

⁷¹⁰ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 93.

⁷¹¹ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 99.

⁷¹² Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 108.

"Dünyanın direği dört şey ile ilgilidir. Birincisi; ilmiyle amel eden âlimdir. İkincisi; ilim öğrenmekten yüz çevirmeyen cahildir. Üçüncüsü; malı infak ve harcamada cimrilik yapmaya servet sahibidir. Dördüncüsü; ahiretini dünyasına satmayan fakirdir."⁷¹³

Abdullah bin Abbas (ra) hazretleri de buyurmuştur ki:

"Hz. Süleyman (as), mülk, mal ve ilimden birini seçmesi konusunda serbest bırakıldı. İlmi seçtiği için ilim ile beraber ona mülk ve mal da verildi."⁷¹⁴

Bu çerçevede eserin bu bölümünde yine aşağıdaki ayet aktarılmıştır:

"Ya eyyühe'n-neml udhulû mesâkineküm/**Ey karıncalar!Yuvalarınıza giriniz**" [Neml Suresi, 18. ayet] ayetinde kendi cinsleri olan karıncalara başkanlık eden karıncanın başkanlık makamını kazanmasını sağlayan sadece bir meseleyi bilmiş olmasına yani daha genel olarak ilim bilmesine bağlanmıştır.⁷¹⁵ Eserde, bu ayetin ayrıca "Lâ yeş'urûne" kelimesini uyarısına ilave ettiğini açıklayan bu ayetin bir yandan Peygamberlerin günahsızlığını diğer yandan da ilmin faziletinin ispat ettiğini önemle vurgulanmıştır.⁷¹⁶

Çalışmanın bu bölümünde elde ettiğimiz verilerden hareket edildiğinde eserde, yine ilmin faziletini göstermek için büyük din âlimlerinin önemli bazı sözleri üzerinde önemle durularak bu sözler yukarıda detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Bir yandan kişinin ilmini öğretmesi durumunda kendisine hem bu dünya da hem de ahirette büyük yararlar sağlayacağını dolayısıyla da ilim sıfatların en faziletlisi olduğunu önemle vurgulamıştır. Fakat diğer yandan da ilim sahibi olanların ilmini yaymaktan geri durup kibirlenirlerse yani kısacası sahip oldukları ilimleri başkasına öğretmedikleri takdirde bu ilmin kendilerine hiçbir şekilde faydası olmayacağı ifade edilmiştir.

İlmin faziletlerinin meyvelerine ve faydalarına dair bazı nükteli olaylar

Eserin bu bölümünde de, yine ilmin faziletlerinin faydalarına dair bazı ince manalı olaylar aşağıda ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Dahası söz konusu olaylara dair birçok örnek verilmiştir. Bu örneklerden birisi ise aşağıdaki şekildedir:

Leys bin Sa'd diyor ki:

Bir gün Ebû Hanîfe hazretlerinin yanında iken birisi gelip aşağıdaki şekilde onun bilgisine başvurdu:

⁷¹³ Fahreddin er-Râzi, 1316, **a.g.k.**, 109.

⁷¹⁴ Fahreddin er-Râzi, 1316, **a.g.k.**, 112.

⁷¹⁵ Fahreddin er-Râzi, 1316, **a.g.k.**, 119.

⁷¹⁶ Fahreddin er-Râzi, 1316, **a.g.k.**, 120.

Gelen adam pek sevdiğim bir oğlum var. Ahlakından hiç memnun değilim. Çok miktarda para ile kendisi için bir cariye alırım. Hemen serbest bırakır. Çok miktarda para harcayarak evlendirdim. Çok zaman geçmeden karısını boşar. Bu şekilde bana çok zarar vermiştir. Çaresini bulamadım.

Hız. İmam, oğlunu esir pazarına götür. Hangi cariyeyi beğenirse onu kendi nefsin için satın al ve sonra onu oğlunla evlendir. Cariye onun olmadığı için kölelikten azat edemez yani serbest bırakamaz. Serbest bırakırsa mülkiyeti sana geri döneceğinden herhangi bir zarar da ortaya çıkmaz.

Leys bin Sa'd: "Hayret ve şaşkınlığa sebep olan bu ince cevaptan ziyade cevabı düşünmeksizin vermesine şaşırmıştım." Diyor.⁷¹⁷

Bu doğrultuda İmam Ebu Yusuf hazretlerine hitap ederek Harun Reşid de: "Cafer bin İsa'nın Peripeyker yani peri gibi çok güzel denilmeye layık bir cariyesi vardır. Son derece severim. Adeta ona aşığım. Cafer de bunu anlamış ve onu serbest bırakmaya, satmamaya, bağışlamaya yemin etmiştir. Şimdi yeminine pişman olup o yeminden kurtulmak için yol aramaktadır. Çaresi var mıdır?" diye sorar.

Ebu Yusuf hazretleri: "Yarısını satar. Diğer yarısını bağışlar. Yemininden dönmüş olmaz." cevabını verir.⁷¹⁸

Eserin, "İlmin faziletlerinin meyvelerine ve faydalarına dair bazı nükteli olaylar" adlı bu kısmında, önemli din âlimlerinin ilimleri sayesinde meselelere karşı yaklaşım tarzlarını ve bu meseleleri ne şekilde sonuçlandırdıklarını diyaloglar şeklinde detaylı olarak aktarılmıştır. Bu bağlamda bilhassa ilmin meseleleri çözüme kavuşturmasındaki ehemmiyeti üzerinde durulmuş ve bu suretle de ilmin, fazileti bir kez daha tekrarlanarak pekiştirilmiştir.

"İlim ve İslam adlı bu eserde, yer alan tefsir usulü ile ilintili konuların ne denli ve ne şekilde ele alındığı konu edinmektedir. Eserde Fahreddin er-Râzi'nin, daha ziyade tefsir usulü bağlamında ele alınan Kur'an ilimleri ve Kur'an tarihi ile ilgili konuların söz konusu eserde nasıl işlediğini ve ayrıca bu konularla ilişkili ayetlerin yorum şekli hakkında detaylı bir inceleme yapılmıştır. Bu bağlamda eserde, ilmin hakikat ve özünün yanı sıra ilim nasıl tanımlanır gibi sorulara Müslüman bilginlerinin ileri gelenleri tarafından çeşitli tanımlar yapılmıştır. Eserde ayrıca Avrupa'nın medeni, sanayi ve bilimsel olarak büyük bir aşama kaydettiğinden bahsedilmiştir. Öte yandan doğu

⁷¹⁷ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 134-135.

⁷¹⁸ Fahreddin er-Râzi, 1316, a.g.k., 137.

toplumların, Avrupa medeniyeti karşısında geri kalmışlığı vurgulanmış ancak Osmanlı Devleti, İslam medeniyetini canlandırmışsa da yine de Avrupa'nın bu ilerlemesi karşısında önemli ölçüde geri kaldığının altı çizilmiştir. Zihni Paşa, bu geri kalmışlığı İslam dinine bağlayanların olduğunu fakat bu yaklaşımın tamamen yanlış olduğu ifade etmiştir. Tüm bunlara ilaveten söz konusu eserde, İslam dininin ilmi ve fenni gelişmeler esasına dayalı olduğunu ispat etmek suretiyle dinin esası olan Kur'an ayetleri, Peygamberin hadis ve sünnetleri ve büyük İslam bilginlerinin sözleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

Zihni Paşa yine bu eserde, İlim ve İslam konularının birbiriyle olan ilişkisini ve önemini belirtmek suretiyle ve gerek konusu gerekse içeriğindeki öneminde dolayı bu eseri tercüme ettiğini ifade etmiştir.

Bu kapsamda incelemeye ve aktarmaya çalıştığımız “İlim ve İslam” adlı bu eser, Osmanlı'nın son dönemlerinde yani daha genel olarak Avrupa karşısında birçok alanda geri kalmışlığın yaşandığı bu dönemde ele alınması, bu geri kalmışlığı ilim sayesinde aşılabileceğini ve özellikle de ilmin önemini vurgulaması bakımından son derece önemli bir eser olma özelliği taşımaktadır.

4.4. Mustafa Zihni Paşa'nın Tevsî'-i Me'zûniyet Adlı Eseri

Mustafa Zihni Paşa, inceleme konusu olan “Tevsî'-i me'zûniyet” adlı eserini (H.1324/ M.1906) tarihinde İstanbul'da bastırmıştır. 72 sayfadan oluşan eser dört ana bölüme ayrılmıştır. Aşağıda Mustafa Zihni Paşa'nın eserinin bu bölümleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmaya çalışılacaktır.

Yetkilerin Genişletilmesi veya İdare kitabından bir sayfa

Bölüm 1

Yerinden Yönetim

Mustafa Zihni Paşa eserin birinci bölümünde, Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesiyle oluşan özgür ortam, ümmetin beynini tekrar harekete geçirmiş ve bu suretle hayatın ve özgürlüğün izleri millî olan her kişinin beyninde yeniden tezahür ettiğinin altını çizmiştir. Otuz senelik şiddetli baskıların memleketi maddi ve manevi kuvvetlerini işlevsiz hale getirdiği ifade etmiştir.⁷¹⁹ Ancak Osmanlı ülkesinin büyük bir

⁷¹⁹ Mustafa Zihni Paşa (1324). *Tevsi-i me'zûniyet*. İstanbul: Mahmudbey Matbaası, s. 2.

kısımında kötü idarecilikten kurtulmak için ehil bir kişinin müdahale etmesinin yeterli olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰

Zihni paşa, bu dönemde basın, ümmetin ve kamuoyunun vekili görevini üstlendiğini, Millet Meclisi olmadığı bir zamanda adeta Meclis-i Mebusan gibi bakanlar kuruluna karşı kontrol görevini bir dereceye kadar yerine getirdiğini beyan etmiştir. Basının bu görevlerinin takdire şayan olduğunu ifade etmiştir. Zihni Paşa, önemli sonuçları doğuran Osmanlı hürriyetinin önemli isimlerinden birisi olan Sabahaddin Bey'in bazı konferanslarında bahsettikleri "adem-i merkeziyet yani yerinden yönetim" konusunun basında çok ilgi gördüğünü ve tartışmaya neden olduğunu vurgulamıştır.⁷²¹ Bu noktadan hareketle Zihni Paşa, merkeziyetçilik yani her şeyin merkezden belirlenip karar verilmesine ve adem-i merkeziyete dair birçok söz söylendiğini fakat kendi kanaatine göre bu meselenin net bir şekilde çözülmediğini belirtmiştir. Öyle ki merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik toplumun ruhu olan idare hukukunun en önemli kısmı olduğu için ciddi bir açıklamanın gerekli olduğunu vurgulamıştır.

Bu minvalde Sabahaddin Bey'in adem-i merkeziyeti yani yerinden yönetimi iki kısma ayırdığını belirtmiş ve bu kısımları aşağıdaki şekilde belirtmiştir:

Birinci kısmı: Siyasî olarak yerinden yönetim, İkinci kısmı: İdarî olarak yerinden yönetim.

Zihni Paşa'ya göre, siyasî olarak yerinden yönetim, idarenin özerkliği gibi memleketi bölecek bir içeriğe sahip olduğundan dolayı böyle bir idare tarzının Osmanlı Devleti'nin yıkımına, yok olmasına kesin bir surette sebep olacağı için bunu hiç kimsenin doğru bulmaz. Nitekim memlekete uygulanması hiçbir şekilde doğru görülmeceğini önemle vurgulamıştır.⁷²²

Öte yandan zihni Paşa, yerinden yönetimin ikinci kısmını oluşturan "idarî olarak yerinden yönetim" ise vilâyetlerin yetkilerinin genişletilmesi ile bayındırlık işleri ile diğer idarî hususlarda ve sanayi ve ticaretin geliştirilmesine hizmet edecek valilerin elinin güçlendirilmesi yöntemi olduğunu açıklamıştır. Yerinden yönetimin Kanun-ı Esasînin (Anayasanın) 108. maddesinde gösterilen yetkilerin genişletilmesinden, arttırılmasından başka bir şey olmadığını açık bir şekilde belirtmiştir.

Bu bağlamda yazar, idarî olarak yerinden yönetim tarzının iyiliklerini maddi ve tarihi kanıtlarıyla birlikte kendi gözlem ve deneyimleriyle ispat etmeyi ve kamuoyuna

⁷²⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 3.

⁷²¹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 4.

⁷²² Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 5.

bu konuda rehberlik etmeyi bir görev olarak addettiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki ayeti aktarmıştır:

"İnna'llâhe ye'müru bi'l-adl ve'l-ihsân/**Allah adaleti ve iyiliği emrediyor**" (Nahl Suresi, 90. ayet.) ayetindeki "adl/adalet" kelimesinin manası dikkatli ve araştırmacı insanlara göre pek geniş ve büyük olduğunu beyan etmiştir. Dahası dünyada her şeyin, her fiil ve hareketin bir tarafını ifrat diğer tarafını tefrit gibi birbirine iki zıt nokta oluşturduğunu oysa istenilen hal ise o iki noktanın ortası bulunan itidal yani ılımlılık noktası olduğunu belirtmiştir.⁷²³

Bu bölümden elde edilen bilgilerden hareketle yazarın, idari olarak yerinden yönetimin ılımlı olmak kaydıyla, faydalı olabileceğini önemle vurgulamıştır. Bu noktadan hareketle yine bu bölümde, yerinden yönetimin ılımlı olması gerektiği hususunda Kur'an'dan ayet aktardığı görülmektedir.

Öte yandan istibdad dönemi ardından meşrutiyetin ilan edilmesiyle özgür bir ortamın meydana geldiğini belirten yazar, bu istibdad dönemin memleketi maddi ve manevi olarak işlevsiz hale getirdiğini açıklamıştır.

Bölüm

2

Siyasî olarak yerinden yönetim

Yazar eserin “siyasî olarak yerinden yönetim” adlı ikinci bölümünde, Osmanlı Devleti'nde siyasî olarak yerinden yönetim tarzının 1878 senesinden önce Memleketeyn (Eflak, Boğdan), Sırbistan ve Karadağ gibi büyük vilayetlerde uygulandığını belirtmiştir. Yazar, bu duruma şiddetle karşı çıkıp bu şekildeki özerk ve ayrıcalıklı bir idarenin hiçbir şekilde kalıcı olmayacağını bunun Osmanlı ve İslam tarihinde birçok örneğinin olduğunu altını çizmiştir.⁷²⁴ Bu kapsamda özerk vilayetlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri neticesinde Osmanlının büyük zararlara uğradığını, siyasî olarak yerinden yönetim tarzının zararlarını ispat etmek için yeterli olduğunu ancak İslam tarihinde de pekçok örneklerinin olduğunu belirtmiştir. Bu paralelde Emeviler ve Abbasiler döneminde ortaya çıkan Benî Saffar hükümeti, Afrika'da Benî Galibler, Gazneviler, Selçuklular, Harzemşahlılar gibi birçok hükümetlerin bu yönetim tarzını benimsemeleri sonucunda yok olmalarına neden olduğunu açık bir şekilde bu bölümde

⁷²³ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 6-7.

⁷²⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 8.

dile getirmiştir.⁷²⁵ Ayrıca yazar, bütün düzgün siyasetçilerin siyasî olarak yerinden yönetim tarzının zararlarının varlığının bilincinde olduklarını ifade etmiştir. Bundan dolayı da siyasî olarak yerinden yönetim meselesinin tarih, gözlem, akıl ve deneyimler açısından reddedildiğini vurgulamıştır. Tüm bunlara ilaveten yazar, siyasî olarak yerinden yönetimin bundan böyle Osmanlı basınında da yer almayacağına ve bununla ilgili tartışmaların tamamen ortadan kalkacağına inandığını özellikle ifade etmiştir.⁷²⁶

Yazar bu bölümde de, siyasî olarak yerinden yönetimin zararlarından ana hatlarıyla bahsetmiştir. Siyasî olarak yerinden yönetimin oldukça zararlı olduğu konusunda görüş bildirmiştir. Dahası söz konusu yönetimin Osmanlı için büyük zararlara neden olduğu ve bu dönemde (1293-94) kaybedilen savaşların nedeninin siyasî olarak yerinden yönetim olduğunu ifade ederek İslam tarihinden de örnekler vermiştir. Dolayısıyla pek çok İslam hükümetinin de bu yönetim tarzından dolayı yok olduğunu vurgulamıştır.

Bölüm

3

İdarî olarak yerinden yönetim

İdarî olarak yerinden yönetim tarzının ifrat ve tefriti yani iki taraflı aşırılığı ve ılımlılığı

Yazar, eserin üçüncü bölümünde ise her işte olduğu gibi idarenin de ifrat ve tefriti yani iki taraflı aşırılığının zararlı olduğunu, istenilen ve faydalı olan türünün ise ılımlı yani orta yollu olan kısmı olduğunu ifade etmiştir.

Bu kapsamda yazar, idarî olarak yerinden yönetim tarzının aşırılığına yine devletin iç idaresinden, tarihten ve kendi gözlemlerinden aşağıda birkaç örnek vermiştir.

Fransa Devleti'nin egemenliğinde bulunan Cezayir, Tunus ve ayrıcalıklı bir hıdivlik şekline giren Mısır eyaletlerinin, Osmanlı Devleti'nin başkentinden uzak olmaları, buralara tren ve vapur gibi ulaşım vasıtalarının olmaması dolayısıyla saltanat merkeziyle olan bağlarının zayıf olduğu belirtilmiş. Öyle ki idarî olarak yerinden yönetim tarzının yararlı olabilmesinin asgari şartı olan güçlü valiler yerine buraların idarelerine güçsüz ve liyakatsiz valilerin tayin olunması durumunda büyük sorunlara neden olacakları ifade edilmiştir. Ayrıca bu valilere zorunlu olarak bağımsızlık

⁷²⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 9.

⁷²⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 10.

derecesinde geniş yetkiler verilmesi, bu liyakatsiz valilerin meydana gelen iç ve dış olaylarla ilgili tedbirsizlikleri ile halka zulüm etmeleri, bilgisizce hareket etmeleri, mala aşırı düşkünlükleri ve rüşvetçilikleri sonucunda Osmanlı saltanatının merkeziyle bağları kesilmiş ve yabancı ülkelerin boyunduruğu altına girmişlerdir. Yazar, idarî olarak yerinden yönetimin aşırı kısmında bir diğer tabirle yetkilerin genişletilmesinin aşırı şekilde kullanılmasından devletin gördüğü zararlar yukarıda belirtilen Cezayir, Tunus ve Mısır'ın devletin gövdesinden ayrılıp kesilmiş bir organ haline girmesiyle ispat olunduğunun altını önemle vurgulamıştır. Gerçek böyle iken, idarî olarak yerinden yönetimin de aşırı kısmının uygulanmaması gerektiğini beyan etmiştir. Yazar, ayrıca idarî olarak yerinden yönetim tarzının bir diğer aşırı kısmı olan merkeziyetçilik ise söz konusu yönetim tarzının memlekette en fazla otuz sene hüküm sürdüğünü belirtmiştir. Sonuç olarak bu otuz senelik idare tarzının her çeşit idare tarzından daha fazla zararlı olduğu ve sonuçlarıyla memleketi yok olmaya sürüklediği açık bir şekilde görüldüğünü beyan etmiştir.⁷²⁷ Ancak yazar bu bölümde, idarî olarak merkeziyetçiliğin, aşırılığa kaçılmadığı takdirde büyük faydalarının da olduğunu ifade ederek bu husus üzerine birkaç söz söylemiştir. Bu paralelde yazar, idarî olarak yerinden yönetimin ölçülü ve ılımlı kısmının faydalarının da olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı'ndan ve Paris Antlaşması'ndan sonra vilayetlerde o tarihe kadar var olan idarî olarak yerinden yönetimin aşırı uygulamaları yeni vilayetlerin oluşturulması sonucunda değiştirildiğini söylemiştir. Böylece vilayetlerdeki büyük, küçük memurların zulüm ve baskılarına bir dereceye kadar engel olunarak, idarî olarak yerinden yönetimin ölçülü ve ılımlı bir şekli oluşturulmuş ve bu hadise de Vilayetler Nizamnamesi ile uygulamaya konulduğunu beyan etmiştir.⁷²⁸

Bu kapsamda yazar, Osmanlı Devleti'nin her tarafında kısa sürede çok faydaları görüldüğünü ve yeni oluşturulan vilayetlerin şimdiki gibi pek sınırlı olmayıp, oldukça geniş olduğunun altını çizmiştir. Öyle ki şu an ki Basra, Bağdat, Musul, Erzurum, Bitlis, Van, Beyrut ve Şam vilayetleri de bir vilayet halinde idare olunduğunu ve vilayetlerin (valilerin) yetkilerinin ölçülü ve yerinden yönetim tarzına uygun olarak oldukça geniş olduğunu belirtmiştir. Dahası yazar, valiler devletin vezirlerinin içerisinde tecrübeli ve işbilir kimselerden seçildiğini belirtmiştir. Bunlar kaza kaymakamlarını merkez ile haberleşmeden, izin almadan ve sancak mutasarrıflarını merkezi hükümetten izin alarak

⁷²⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 11-12.

⁷²⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 13.

ve gerektiğinde izin almadan tayin ettiklerinden bahsetmiştir. Nihayetinde vilayetteki malî işleri ve önemli adlî hususları tamamıyla gözetimleri altında tutarak bayındırlık faaliyetleriyle alakalı hususları da imkanları oranında yerine getirmeye çalıştıklarından söz etmiştir.⁷²⁹ Ölçülü yerinden yönetim tarzı, uygulandığı dönemin Osmanlı Devleti için, hem içeride hem de dışarıda son derece parlak bir dönem olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁰

Bu bağlamda yazar, yine ölçülü yerinde yönetim tarzının uygulanması neticesinde, Devletin iç ve dış işlerinde olağanüstü olaylar meydana geldiğinde Bab-ı Âli, valilerin görüşlerine başvurduğunu ve o işin iç kamuoyu tarafından nasıl anlaşılacağını anlamak arzusunda bulunduğunu ifade etmiştir. Dış işlerinde vilayetlerden alınan yazılar üzerine kamuoyunun düşünceleri göz önünde bulundurularak, Avrupalıların bazı önerilerine red cevabı verildiğini ayrıca iç işlerinde önemli hususlar için valilerin fikirleri merkezî hükümetçe anlaşılmadıkça bir iş görülmediğini vurgulamıştır. Son senelerde şahsî vergi ile ehlileştirilmiş, araştırılıp soruşturulmadan iş yapılmadığını ve dolayısıyla bir keşmekeşlik durumu ortaya çıkmadığını beyan etmiştir.⁷³¹

Eserin “îdari olarak yerinden yönetim” adlı bölümünde elde edilen verilerden hareketle yazarın, söz konusu yönetim tarzı konusunda ifrat ve tefrit’in önemi üzerinde durarak bu hususta örnekler vermiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, ifrat ve tefrit bakımından yerinden yönetim anlayışı neticesinde hem siyasî olarak hem de îdari olarak çok büyük zararlar gördüğünü önemle vurgulamıştır. Bu doğrultuda da Osmanlı tarihinden örnekler verdiği görülmektedir. Ayrıca yazar, otuz senelik istibdad döneminin idare tarsi, her çeşit idare tarzından daha çok zararlı olduğu ve sonuçları itibariyle memleketi yok olmaya sürüklediğini özellikle ifade etmiştir. Fakat îdari olarak merkeziyetçiliğin aşırıya kaçılmadığı takdirde de önemli faydaları olacağını belirtmiştir. Ölçülü yerinden yönetim tarzı uygulandığı dönemde Osmanlı Devleti için hem iç dinamikler hem de dış dinamikler açısından oldukça parlak bir dönem olduğunu önemle belirtmiştir.

⁷²⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 14.

⁷³⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 15.

⁷³¹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 17.

Bölüm

4

Merkeziyetçi Usûl - Zararlar Devri

Yazar “Merkeziyetçi Usûl-Zararlar Devri” adlı dördüncü bölümde ise 1878'den beri büyük vilayetlerdeki valilerin yetki ve otoritelerinin sınırlandırılmasına geçilmiştir. Ayrıca vilayetlerin valileri, bir veya bir buçuk milyon Osmanlı nüfusunun idare memurları, saltanat merkezinde bulunan dairelerin kalem efendilerine varıncaya kadar merkezdeki devlet adamları ve saray görevlileri için birer oyuncak haline getirildiğini ve bu durumdan oldukça yakınmaktadır. Bu meyanda valilerin otoritesinin çok sınırlandırıldığını beş yüz kuruşa varıncaya kadar bir masrafı, zorunlu ve faydalı bir masrafı yapmaya güçleri olmadığı gibi beş paralık bir idarî ve siyasî iş için de otorite ve güçleri yok edildiğini ifade etmiştir. Yazar, bu durumdan da oldukça şikayet etmekte bu yapının yanlış olduğu hususunda görüş bildirmiştir.⁷³²

Yazar yine bu bölümde, son on beş sene içinde birtakım memurlar seçildiğini bunların yalnız elleri bağlanmış olmakla kalmayıp aynı zamanda bazılarının fikirleri de sınıksız bağlandığını belirtmiştir. Bu otorite ve güç sınırlandırmasından, bu merkeziyetçi usulden dolayı otuz sene içerisinde iki yüzyıllık zamanda görülebilecek gerileme, memleketin her tarafında ve idarenin bütün şubelerinde kendini gösterdiğini önemle vurgulamıştır.

Bununla birlikte yazar, taşrada bir polis neferine, yüz yirmi kuruş maaşlı bir kaza nüfus katibine, iki yüz kuruş maaşlı adliye dairesindeki katiplere, mal memur ve katiplerine, yüz doksan kuruş maaşlı nahiye müdürlerine kadar memurların seçilip tayin edilmesi hususlarında saltanat merkezindeki dairelerin yetkili kılındığını beyan etmiştir. Bu ufak maaşlı memurlar, Dersaadet'e gelip seçildikleri ve merkezdeki dairelerin kalemlerindeki katiplerden vekil ve nazırlara kadar devlet adamlarıyla bir bağ kurmayı başardıkları takdirde taşrada çalıştıkları dairelerin müdürlerini, amirlerini tanımamaya başladıklarını ifade etmiştir. Ayrıca merkezden tayin olunduklarına ve koruyucularının bulunduğuna güvenerek valilere kadar taşradaki amirlerini artık tanımadıklarını ve üstlerine itaat etmediklerini belirtmiştir.⁷³³

⁷³² Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 19.

⁷³³ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 20.

Yazar “Merkeziyetçi Usûl-Zararlar Devri” adlı dördüncü bölümde, merkeziyetçi usulün oldukça zararlı olduğunu ve bu hususa dair örnekler vermiştir. Bu suretle yazar yine bu bölümde, valilerin sınırlarının kısıtlanması konusunu eleştirmiştir.

Yazar, dördüncü bölüm başlığının hemen altında yukarıdaki sözlerini desteklemek suretiyle farklı devlet dairelerine ait aşağıda bazı örnekler vererek ifade etmiştir: Bu örnekleri dört alt başlık halinde vermiştir. Bu alt başlıklar aşağıda detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

Bayındırlık işleri

Yazar eserin “bayındırlık işleri” adlı kısmında, Asurîler, Keldanîler, Eski Farslar ve Abbasî halifelerinin büyük hükümetlerine başkentlik eden Babil ve Bağdad şehirlerinin, milyonlarca insanı besleyebilecek kapasitede olan verimli Irak bölgesinin, her zaman ufak yardım ve destekle bugünkü Mısır topraklarından daha fazla ekonomik faydalar sağlayacak hale gelebileceğini ifade etmiştir.⁷³⁴ Dahası o geniş bölgenin oransal olarak biraz bayındır olan kısmını şimdiki Bağdat ve Basra vilayetleri oluşturduğunu ve bu bayındır kısmın, bölgenin onda birini oluşturduğunu belirtmiştir. Bölgenin bayındır olan küçük bir kısmını görenlerin bayındır ve ekili olmayan büyük kısmında görülen yıkık döküklükten dolayı çok küçük olan bu kısmın bayındır halinin korunmasına merkeziyetçi usulün veya işlerin bir merkezde toplanmasının büyük bir engel olduğunu önemle vurgulamıştır.⁷³⁵

Öte yandan yazar, Irak bölgesinde bulunan geniş çölleri, ekilmeyen milyonlarca dönüm araziye sulamak ve memleketin bayındır hale getirilmesine büyük hizmetler etmek üzere ihtiyaç duyulan tek şeyin Dicle ve Fırat nehirlerinden kanal açmak olduğunu beyan etmiştir. Öyle ki zengin bir şahıs veya bir şirket söz konusu nehirlerden kanallar, arklar açıp büyük miktarda arazinin bayındır hale getirilmesine istekli olsa dahi, mahallî hükûmet tarafından izin verilmediğini bunun sebebinin ise merkeziyetçi usul olduğunun altını çizmiştir. Zira yetkileri daraltılmış ya da son derece sınırlandırılmış olan valiler bu faydalı isteğe olumlu cevap veremediklerini, Dersaadet'e yazmaya ve Defter-i Hakani Nezareti'nden izin almaya mecbur olduklarını ifade etmiştir. Nitekim merkeziyetçi usul ve işlemlerin bir merkezde toplanması, memleketi bu denli zor duruma düşürmekte olduğu bu kısımda açık bir şekilde görülmektedir.⁷³⁶

⁷³⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 21.

⁷³⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 22.

⁷³⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 25.

Yazar yine bu kısımda, idarî olarak yerinden yönetimin yürürlükte olduğu bir yerde bu kadar ufak tefek işler sadece memleketin imarına, sanayinin ve ticaretin gelişmesine hizmet eden aynı zamanda büyük şirketle oluşabileceğini, büyük yararların hızlı bir şekilde görülebileceğinden bahsetmiştir. Yazar, yerinden yönetim tarzına örnek olarak; Kastamonu Vilayeti'nde on beş bin lira sarfıyla frengi hastaneleri yapılmasına padişahın iradesi çıktığını, memurlar ve doktorların tayin olunduğunu aktarmıştır. Bu suretle birçok hastaneler genişletildiğini ve bazılarının da yeni yapıldığını belirtmiştir. Ereğli Kazası'nda bir hastane inşa olunduğunun ödeneği geçmiş senelerin bütçesinden ödenmesi gerektiği için hastane tamamlanamadığını bunun nedeninin ise merkeziyetçi usulün olduğunu özellikle ifade etmiştir.⁷³⁷

Bununla birlikte yazar, merkeziyetçi usulün, artık memleketin imarına ve kalkınmasına çok zararlı olmasının yanı sıra yabancılar gözünde de hükümetin değerinin ne derecelerde kıldığını göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan yazar, bayındırlık işlerinde valilerin hiçbir yetkileri olmadığını örneğin; memlekette bir ufak bataklık var. Zengin birisi tarafından veya ufak bir şirket tarafından kurutulursa meydana çıkacak binlerce dönüm verimli araziden memleket ve halk faydalanabildiğini ancak bunu valiliğin buna yetkisinin olmadığını beyan etmiştir.⁷³⁸ Fakat yazar, tüm olumsuzluklara rağmen yine de idarî olarak yerinden yönetim suretiyle vilayetlerin yetkileri genişletilirse otuz sene içinde ülkenin kayda değer bir şekilde kalkınacağını ifade etmiştir. Bunun için en büyük ve önemli şart; güçlü, yetenekli, deneyimli valilerin tayini olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda yazar, her çeşit sanayi ve ticaret fabrikaları kurulması, kısa süre içinde Anadolu'yu kalkındıracak ise de merkeziyetçi usul buna büyük bir engel teşkil ettiğinin altını önemle çizmiştir.⁷³⁹

Bu kapsamda yazar, milyonlarca lira kazanılabilecek binlerce bayındırlık işleri olduğunu fakat yukarıda beyan edilen durumlardan dolayı onları yapmaya istekli bir kişi dahi çıkmadığını belirtmiştir. Öyle ki idarî olarak yerinden yönetim usulleri uygulanıp vilayetlerin (valilerin) yetkileri genişletilmesi neticesinde bayındırlık işlerinin oldukça hızlanacağı ve çoğalacağı net bir şekilde görüleceğinden bahsetmiştir. Bu noktadan hareketle idarî olarak yerinden yönetim usulü uygulanırsa, vilayet meclisi tarafından en geç bir hafta içinde bir iş kararlaştırılır, izin verilir ve o iş'te sağlanacak büyük faydalar

⁷³⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 27.

⁷³⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 28.

⁷³⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 29.

da hemen arkasından meydana gelir, memleket de, devlet de bundan oldukça kazançlı çıkacağından bahsetmiştir.⁷⁴⁰

“Bayındırlık işleri” adlı dördüncü bölümün alt başlığında elde edilen bilgilerden hareketle yazar, merkeziyetçi usulün ülkenin kalkınmasında engel teşkil ettiği üzerinde önemle durmuştur. Dahası memurluk yapabilmek için gerekli özelliklere haiz olmayan kişilerin memur olduklarını bu nedenle de ehil olmayan kişilerin Osmanlı idarî yapısına zarar verdiklerini belirtmiştir. Ayrıca yazar, merkeziyetçi usulün bayındırlık işlerine de engel olduğunu belirterek bu usulün ve işlemlerin bir merkezde toplanmasının memleketi idarî, siyasî, iktisadî gibi birçok açıdan zarara uğrattığının altını çizmiştir. Ancak idari olarak yerinden yönetim usulleri uygulanıp valilerin yetkileri genişletilirse bayındırlık işlerinin yanı sıra idari, siyasî ve iktisadi gibi birçok alanda da işlerin hızlanacağını ve artacağını ifade etmiştir.

İdarî işler

Yazar bu kısımda ise bütün Osmanlı ülkesinde emniyet ve huzurun korunması, güvenliğin sağlanması ve adli işlerin yürütülmesi ile görevli olan zabitanın durumu merkeziyetçi usulün en şaşılacak bir örneği olduğunu beyan etmiştir. Zira taşrada valilerin ve tüm idarecilerin usul ve kaide olarak sorumlulukları altında bulunan emniyet ve asayişin korunması ve şikayetlerin giderilmesi için tek yürütme araçları zabtiyeler olduğunu belirtmiştir. Dahası yazar, bu zabtiyeler merkeziyetçi usulden ve işlerin merkezde toplanmasından dolayı vilayetlerde değil Dersaadet'teki Bab-ı Seraskeri'ye bağlı olan mülkî, idarî, malî ve adlî işler ile kısacası zabitanın istihdam olunacağı hususların hiçbirisi ile bir ilişkisi olmayan kimselerden oluşan Jandarma Dairesi tarafından seçilip belirlendiğini ifade etmiştir.⁷⁴¹ Yazar, idarî işlerde nizam, usul, akıl, hikmet ve idarî olarak her türlü sorumluluğu bulunan kaymakam, mutasarrıf ve vali, kendilerinin yürütme vasıtası olan zabtiye zabitanının elinde çaresiz ve güçsüz bir durumda olduğunu özellikle ifade edip bu durumdan yakınmaktadır.⁷⁴² Gerçek böyle iken, merkeziyetçi usulün en fazla zararları zabtiye işlerinde ve zabitlerin istihdamında görüldüğünü belirtmiştir.

Bu bağlamda yazar yine bu kısımda, idare memuru bulunan kaymakamları, mutasarrıfları ve valileri tanımayan bu topluluk, diğer dairelerdeki görevlerini de yerine getiremeyeceklerine ve vilayetlerin zabita işleri, Dersaadet'e bu kadar bağlı kılınmış

⁷⁴⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 30.

⁷⁴¹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 41.

⁷⁴² Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 42.

olursa taşradaki idare memurları tarafından iş görülemez olacağını özellikle ifade etmiştir.⁷⁴³ Nihayet yazar, merkeziyetçi usul bu derecede aşırılığa vardırırlar valilerin elinde hiçbir yetki bırakılmazsa adaletin sağlanması, hakkın hak sahibine iadesi, görevin yerine getirilmesi, işlerin görülmesi ve dolayısıyla memleketin kalkınmasına ve gelişmesine o idarecinin hizmet etmesinin bundan böyle mümkün olmayacağını vurgulamıştır. Hatta yazar, bir polis, görevini kötüye kullansa, rüşvet alsın veya işini yürütemeyecek derecede güçsüzlüğü ortaya çıksa idare memuru olan kaymakam, mutasarrıf veya vali o polise herhangi bir yaptırım yapamayacağını bu hususta en fazla şikayetini ilgili makama yazabildiğini yakınlıkla belirtmiştir. Fakat idarî olarak yerinden yönetim usulü yürürlükte olursa böyle bir durumun yaşanmayacağını bir mutasarrıf ve bir vali, bir zabtiye askeri ve bir nahiye müdürü için küçük düşürülmeyeceğini önemle belirtmiştir.⁷⁴⁴

Öte yandan yazar merkezi usulün zararlarını aktarır buna örnek vermiştir. Söz konusu örnek aşağıdaki gibidir:

Bir kazada hükümet konağı yanar veya harap olur ahalinin yardımı ile diğeri yaptırılınca kadar tüccardan birinin evine hükümet daireleri taşınır. Evin kirası için senelerce yazışmalar yapılır. Merkeziyetçi usul gereğince kiranın ev sahibine verilmesi mümkün olmaz. Bir zaman sonra evin hapishane olarak kullanılan bir odası yıkılır, mahkumları tutabilmek için üç dört yüz kuruş masraf yapmak gerekir.⁷⁴⁵ Kazadan sancağa, sancaktan vilayete, vilayetten Maliye Nezareti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne yazılır, çizilir. Üç dört yüz kuruşun harcanmasına emir çıkartılması bir türlü mümkün olamaz. Öyle ki yazar, bu derecede sıkı bir şekilde uygulanan merkeziyetçi usul, millet tarafından hükümete karşı bir tepki oluşmasına sebep olduğu gibi hükümetin değerini de zedelediğini ifade etmiştir.⁷⁴⁶ Yazar, merkeziyetçi usulün bu kadar ufak işlerde meydana getirdiği büyük zararları, çözümü güç olan büyük işlerde sebep olacağı zararlarına da delil olduğunu beyan etmiştir. Aynı zamanda böyle ufak işlerde bile vilayetlerin elinin bağlı olması onların büyük bayındırlık işlerini yapmaya imkanlarının olmayacağına delil olduğunu belirtmiştir. Dahası merkezi hükümet, özellikle bu kadar küçük işlerle uğraşmaya tenezzül eder ve milletin ayıplamasına ve kınamasına maruz

⁷⁴³ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 43.

⁷⁴⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 45-46.

⁷⁴⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 47.

⁷⁴⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 48.

kalırsa memleketin kalkınması ve dış itibarının korunmasına hizmet edemeyeceğini ve başarılı olamayacağını önemle vurgulamıştır.⁷⁴⁷

Bununla birlikte bu kısımda yine yazar, ticarî ve iktisadî faaliyetlere hatta haberleşmeyi hızlandırması sebebiyle edebî ve fikrî faaliyetlere bile hizmet edebilecek bir idâre, posta ve telgraf şubesi olduğunu belirtmiştir. Bu minvalde Bağdat ve Haleb, Bağdat ve Şam arasındaki postaların deve ile getirilip götürüldüğünden bahseden yazar, otomobiller, trenler ve balonlar çağında posta gibi acele işlerinin deve yürüyüşüne kaldığının altını çizmiştir. Söz konusu postaların Bağdat'tan, İstanbul'a yaklaşık olarak bir ayda geldiğini ve çoğunlukla da gecikmelere uğradığını belirtmiştir. Öyle ki İzmir, Bursa, Edirne ve Konya gibi yerlerden Dersaadet'e gelen yolcular yazdıkları telgraftan önce İstanbul'a yetiştiklerinden bahsetmiştir. Çünkü telgrafhanede memurların yeterli sayıda olmadıklarını, yollarda teller telgraf haberleşmesini kaldırmaya yeterli olmadığını vurgulamıştır. Bu suretle Posta ve Telgraf Nezareti merkezîyetçi usulü her daireden daha fazla uygulamaya çalıştığından telgraf hatları arttırılamayıp memurların çoğaltılamadığını belirtmiştir. Bu nedenle haberleşmenin düzenli ve hızlı yapılması için bir şey yapılamadığını ifade etmiştir.⁷⁴⁸ Bu noktadan hareketle yazar, merkezîyetçi usul ve yereldeki idarecilerin yetkilerinin azlığı memlekete bu gibi etkili darbeler vurduğundan bahsetmiştir. Ayrıca idarî olarak yerinden yönetim uygulanır da valiler sorumluluk alanları içerisindeki memurların hallerini sorgulamaya, yaptıkları işlemleri incelemeye yetkili olurlarsa böyle sorunlar ve uygunsuzlukların doğal olarak ortaya çıkmayacağını önemle vurgulamıştır.

Öte yandan yazar, Ermenilerin çıkardığı karışıklıklar Osmanlı Devleti'ni önemli bir surette meşgul ettiğinden o zaman Antalya Mutasarrıflığı'nda bulunduğundan bahsetmiştir. Kıbrıs'ta bazen toplanan Ermeniler Mersin ve Antalya sahillerinden Anadolu'ya geçmekte oldukları, silah ve cephane geçirmekte bulundukları elçiliklerden ve diğer bazı kaynaklardan Saray'a ve hükümete daima haber verildiğini belirtmiştir.⁷⁴⁹ Bu doğrultuda yazar, sahillerin korunması, zararlı kişi ve eşyaların geçişlerine asla meydan verilmemesi hakkında her gün Saray'dan ve hükümetten şiddetli emir ve iradeler alındığını beyan etmiştir. Ayrıca yazar, Antalya sancağının seksen, yüz saat yürüyüş mesafesine yakın olan sahillerinde hiçbir engelleyici araç olmadığından dolayı uygun görülecek bir iki bölgede nahiyeler oluşturularak oralarda birkaç asker zabtiye

⁷⁴⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 49.

⁷⁴⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 53.

⁷⁴⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 58.

bulundurulması gibi koruyucu önlemlere ihtiyaç olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca bu denli önemli bir mesele için alınması gereken bu kadar küçük bir önleme dair yapılan yazışmalar hiçbir surette dikkate alınmadığından şikayet etmiştir. Yazar, sancağın yetkisinin olmaması hasebiyle nahiyelerin oluşturulamadığını ve zabtiyelerin o bölgelerde bulundurulması sağlanamadığını önemle vurgulamıştır. Çünkü merkezi hükümete durumun yazılı olarak bildirilmesi merkeziyetçi usulün gereğinden olup o konudaki yazışma evrakı ise Zabtiye Nezareti, Jandarma Dairesi, Maliye Nezareti ve son olarak da Şura-yı Devlet tarafından değerlendirilip kararlaştırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Orada da görüşmeler yapıldığını ve karar verildiğini belirten yazar, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da işlerin çok olduğunu ve her bir meselenin enine boyuna anlaşılıp görüşülmesinin imkansız olduğunu beyan etmiştir. Bu kapsamda haftada bir iki gün, birkaç saat toplanan vekiller heyetini oluşturan kişiler bu kadar işi, bunca ayrıntıyı incelemeye vakitlerinin olmadığını bu nedenle de önemli maddelere dair yıllarca nezaretleri, daireleri dolaşıp Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya ulaşmayı başaran binlerce evrakı bir karara bağlanmaktan yoksun kaldığını önemle belirtmiştir. Bu suretle yetkileri sınırlanan sancağın, pek çok konuda herhangi bir müdahalede bulunamadığını belirtmiştir.⁷⁵⁰

Sonuç olarak “İdari işler” adlı dördüncü bölümün alt başlığında da elde edilen verilerden hareketle yazar, merkeziyetçi usulün zararlarından birisi olan zabitanın durumu üzerinde durmuştur. Öyle ki yazar, idarî işlerde her türlü sorumluluğu bulunan kaymakam, mutasarrıf ve valinin, zabitanın elinde çaresiz ve güçsüz olduğunu eleştirmiştir. Öte yandan yazar, valilerin elinden tüm yetkilerin alınması durumunda adaletin sağlanmasının mümkün olmayacağını özellikle vurgulamıştır. Bu bağlamda da vilayette cereyan eden herhangi bir hadisede, valilerin müdahale edemediğini ve bu sorunun giderilmesi için birçok yere bildirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla sorunun giderilmesi bir hayli geciktiğini önemle vurgulayıp dikkatleri bu noktaya çekmek istediği açık bir şekilde görülmektedir.

Adlî İşler

Yazar “adli işler” adlı kısımda da, adlî işlemlerdeki merkeziyetçi usulün zararı var olan zararların en büyüğü olduğunu beyan etmiştir. Öyle ki olaylar ve cinayetler, memleketin emniyet ve huzurunu bozacak derecede olsa bile valilerin, adliye memurlarının muameleleri için söz söylemeye hakları olmadığını çünkü mahkemelerin

⁷⁵⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 59-60.

bağımsız olduğunu belirtmiştir. Fakat bu bağımsızlık iki şart ile kayıtlı olduğunu bunlardan birincisinin ise buna ehliyetli hakimlerin varlığı olduğunu ikincisinin de, mahkemelerin bağımsızlığı hakimlerin hüküm vermelerindeki bağımsızlıkları demek olduğunu söylemiştir. Öte yandan vilayetlerdeki valiler ve diğer idare memurları merkeziyetçi usule şiddetle bağlı bulunduklarından dolayı düşüncelerini ifade etmeye bile cesaret edemediklerini özellikle ifade etmiştir.⁷⁵¹ Yazar ayrıca bu kısımda, devletin kendi mahkemeleri tarafından verilen hükümlerin yerine getirilmesine yine kendi merkeziyetçi usulün engel olduğunu vurgulamıştır. Zira merkeziyetçi usul gereğince padişahın iradesi çıkmadıkça ne kadar küçük olursa olsun, zabıta kuvvetine destek olacak askeri kuvvetin bir tarafa gönderilemediğini belirtmiştir. Bu doğrultuda yazar, padişahın iradesi çıkarılmaz ise kişinin uğradığı haksızlık, mahkemelerin senelerce çalışıp verdikleri kesin hükümlere rağmen devam edip gittiğinden bahsetmiş ve hak sahibinin hakkı hükmen ortaya çıkmış olduğu halde fiilen hakkına bir türlü erişemediğinin altını çizmiştir. Yazar bu noktadan hareketle, merkeziyetçi usulün insanlara zarar vermesinin yanı sıra memlekete de ciddi zararlar verdiğinin açık bir şekilde görülmekte olduğunu önemle vurgulamıştır.⁷⁵²

Yazar “Adli işler” adlı kısımda da yine adlî işlemlerdeki merkeziyetçi usulün zararlarından en büyüğü olduğu üzerinde durmuştur. Meydana gelen herhangi bir hadise örneğin; cinayetlerin memleketin huzurunu bozacak şekilde olsa bile valilerin buna müdahale edemediğini eleştirmiştir. Dahası valilerin ve sair idare memurlarının merkeziyetçi usule bağlı olmaları hasebiyle fikirlerini beyan etmeye bile cesaret edemediklerini vurgulamıştır.

Malî işler

Yazar bu kısımda da, merkeziyetçi usulün en büyük zararlarından birisinin de malî işlerde olduğunu söylemiştir. Öyle ki bütün vilayetlerin idare memurları ile maliye memurları para tahsiline, haklı haksız hazine alacaklarının toplanmasına memur edildiğini, şiddetli emirler ve iradelerin bildirildiğinden bahsetmiştir. Sonuç olarak sadaretin emirlerinin alındığını, idare memurları yani valiler⁷⁵³ mutasarrıflar, kaymakamlar, müdürler ve zabtiyeler bir taraftan da yeni düzenlenen “Tahsîl-i Emvâl Nizâm-nâmesi” gereğince mali işlere karışmaları kesinlikle yasaklandığını beyan etmiştir. Dahası yazar, harcamaların nedeni ile ilintili görüş ve iktidarlarının iptal

⁷⁵¹ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 61.

⁷⁵² Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 63.

⁷⁵³ Mustafa Zihni Paşa, 1324, **a.g.k.**, 66.

edilmesi olduğunu zira idare memurlarının malların harcanmasında fikir ve iktidarı olursa, bazen para verilmemesinden dolayı adeta ihtilale sebep olan durumlara meydan verilmemek için, merkezden gelen emirlere rağmen harcamalarda bulunduklarını beyan etmiştir. Oysaki bu şekilde yapılan harcamalar, o ölçüde İstanbul'a paranın az gelmesine sebep olduğundan bahseden yazar, bundan dolayı idare memurlarının merkeziyetçi usulle harcamadan tamamen ellerini kesmek gerekli olduğunu önemle belirtmiştir. Yazar sonuç olarak, valilerin bu emirlere hep boyun eğmek durumunda olduklarını böylece mutasarrıfları, kaymakamları da itaate zorladıklarını ifade etmiştir.⁷⁵⁴ Tüm bunların yanı sıra harcamalar konusunda mülkiye memurlarının hiçbir şekilde otoritelerinin olmadıklarını belirtmiştir

Öte yandan yazar, yaşanan bu durumdan dolayı asker emeklileri, yetimleri ve dulları aylarca maaş alamadıklarından hatta dilenecek hale geldiklerinden bahsetmiştir. Böylece vilayet defterdarına veya muhasebecisine başvurduklarını ayrıca mutasarrıfa, valiye müracaat ettiklerini ve herhangi bir çare bulamadıklarını belirtmiştir. Bu paralelde yazar, onların yokluk içinde olmalarına rağmen mal sandığından binlerce liralara polişe suretiyle ve posta ile Maliye Nezareti'ne gönderildiğinden yakınmaktadır.⁷⁵⁵ Nitekim yazar, merkeziyetçi usulün memleketin kalkınmasına engel olduğunu, halkı açlığa ve yokluğa sürüklediğini ve bu durumdan yakındığını bilhassa belirtmiştir.⁷⁵⁶

“Mali işler” adlı dördüncü bölümün alt başlığında elde edilen bilgilerden hareketle de yazar, merkeziyetçi usulün bir diğer zararının da mali işler konusunda olduğu üzerinde durmuştur. Yetkileri kısıtlanan vali, mutasarrıf ve kaymakamların mali işlere karışmalarının yasaklandığını ifade eden yazar, bu durumu eleştirmektedir. Yine merkeziyetçi usulün zararlarından olan mali işler konusunun da memleketin kalkınmasına engel olduğunu önemle vurgulamıştır.

Sonuç olarak Mustafa Zihni Paşa tarafından yazılan “Tevsî-i Me’zûniyet” eserinin ana teması, yerinden yönetim tarzı olan “adem-i merkeziyetçilik”tir. Eserde, idare hukuku ve yapısı irdelenerek yerel yönetim savunulmuştur. Eserde, daha ziyade merkeziyetçi yönetim tarzı ve yerinden yönetim tarzı üzerinde durulmuştur. Eserin büyük bir bölümü merkeziyetçi usulün siyasî, idarî, adlî, malî, güvenlik ve bayındırlık işlerine kısaca siyasî ve iktisadî hayata yol açtığı zararlar ile ilintilidir. Yazar,

⁷⁵⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 67.

⁷⁵⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 68.

⁷⁵⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1324, a.g.k., 70.

merkeziyetçi anlayışın devlete verdiği zararı enine boyuna göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Zihni Paşa, valilere daha geniş yetki verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eserde siyasî adem-i merkeziyetçiliğin ülkeyi parçalanmaya götüreceği için hiçbir surette uygun görülemeyeceğini belirtmiştir. Öte yandan Yazar, idari adem-i merkeziyeti “ifrat ve tefrit” bağlamında değerlendirmiştir. İdari adem-i merkeziyet mutedil olmak koşuluyla devlet ve memleketi hem madden hem de manen ileri götürebileceğini ileri sürmüştür.

İdari adem-i merkeziyetin aşırıya gidildiği takdirde ise yabancı devletlerin işgaline maruz kalılabileceği ifade etmiştir. Yazar eserde dikkatini daha ziyade valilerin yetkileri üzerine yoğunlaştırmış ve faydalarından bahsetmiştir. Ayrıca eser, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde vali ve mutasarrıf olarak görev yapan, yani idarecilik konusunda tecrübe sahibi olan Babanzade Mustafa Zihni Paşa tarafından yazılması ve bu doğrultuda görüşlerini paylaşması eseri oldukça önemli kılmaktadır.

4.5. Mustafa Zihni Paşa’nın “İslam’da Hilafet” Adlı Eseri

Mustafa Zihni Paşa, inceleme konusu olan “İslam’da Hilafet” adlı eserini (H.1327/M.1909) tarihinde İstanbul’da bastırmıştır. 132 sayfadan oluşan eser, sekiz ana bölüme ayrılmıştır. Aşağıda Mustafa Zihni Paşa’nın eserinin bu bölümleri ayrıntılı bir şekilde aktarılmaya çalışılacaktır.

Babanzade Mustafa Zihni Paşa, kitaba ifade-i mahsusa (önsöz) ile başlamaktadır. Burada söz konusu kitabın yazılma amacını açıklamaktadır. Zihni Paşa, eserin başında Kanun-i Esasi’den yüzeysel olarak bahsederek Kanun-i Esasi’nin, dönemin yönetici kişileri ve birtakım ulema arasında da uygun görülmediği hatta bazen eleştirildiğini ifade etmiştir.⁷⁵⁷

Eserin önsözünde Zihni Paşa, sıkıyönetimden birçok kez bahsetmekte ve bu baskıcı yönetim anlayışının yanlış olduğunu belirtmektedir. Ayrıca din ve fikir açısından kabul edilmeyen istibdat döneminin, İslam’a önemli ölçüde zarar verdiğini ve hem iç dinamikler hem de dış dinamikler bakımından Osmanlı Devleti’nin gerilemesine neden olduğunu ifade etmiştir. Yine bu bölümde yazar, yönetici kesimin bu baskıcı dönemde halka zulmettiğini ayrıca özgürlük isteyen ve hürriyet kelimelerini bile

⁷⁵⁷ E. Bukarlı (2014). *Mustafa Zihni’nin İslam’da hilafet adlı eseri(transkripsiyon ve değerlendirme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 136.

söyleyen halka baskı uyguladığını, tüm bu baskılar sonucunda halkın Avrupa'ya kaçıp hürriyet için önemli ölçüde çabaların olduğunu belirtmiştir.

Zihni Paşa, bu dönemde yapılan baskılar neticesinde meydana gelen fikir akımlarından ve bir ihtilaf durumunda, sarayın bu kişilere karşı yaptığı kötü muamelelerinden bahsetmiş ve böylece bu özgürlük isteyen kişilerin Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldıklarını ve orada ne şekilde örgütlendiklerini de belirtmiştir.⁷⁵⁸

Bununla birlikte Zihni Paşa, dönemin iç ve dış siyaseti ile ilgili bazı olayları anlatmıştır. Bu dönemdeki siyasî atmosferi yansıtmış olan yazar, Jön Türklerin, Kanun-i Esasi'yi Osmanlının içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmanın bir yolu olarak gördüklerini yazmıştır. Tüm bunlara ilaveten Ermenilerin meydana getirdikleri kargaşa neticesinde Avrupalıların azınlık hakları üzerinden Osmanlının iç işlerine müdahalesini önlemek suretiyle Osmanlının, Kanun-i Esasi'yi ilan ettiğinden ve bunun sonucunda müdahalenin önlendiğini belirtmiştir. Ancak kısa bir süre sonra bazı yanlış uygulamalar yüzünden Avrupalıların iç işlerine müdahale ettiklerinin altını önemle vurgulamıştır. Zihni Paşa, istibdat yönetimine karşı olan Kanun-i Esasi ilan edildikten sonra özellikle Anadolu, Romanya ve Balkanlar tarafında azınlıkların, meydana gelen bu özgür ve demokratik ortamdan yararlanarak bu durumu bağımsızlık yolunda ne şekilde ele aldıklarını belirtmiştir. Yazar, her ne kadar istibdat yönetimine karşı olsa da Kanun-i Esasi'nin yani Osmanlı'da demokrasiye geçiş sürecinin yaratmış olduğu bazı sakıncalı durumlardan da söz etmiştir. Öyle ki demokrasinin yani meşveretin Osmanlının bekası için gerekli olduğunu ve bunun İslam ile örtüştüğünü de bu eserinde ifade etmiştir. Hatta İslam'ın nüvesinde bu anlayışın hakim olduğunu ispat etmek ve doğrulamak için bu eseri kaleme aldığını altını çizerek yazmıştır.⁷⁵⁹

Zihni Paşa'nın alt başlıklara ayırdığı "İslam'da Hilafet" adlı bu eser, aşağıda özellikleriyle birlikte detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

"Hükümetin kurulması akıl ile mi şeriat ile mi ilgili bir gerekliliktir"? başlığını taşıyan birinci bölüm

Zihni Paşa, öncelikle hükümetlerin oluşturulmasının dinin gereği mi yoksa aklın gereği mi? olduğunu detaylı bir şekilde ele almıştır. Bu kapsamda yazara göre insanlar arasında hukukun tesis edilebilmesi için aklen hükümetin varlığı, inkarı mümkün olmayan bir gerekliliktir. Ayrıca yazar, hükümet ve hükümetin oluşturulmasıyla ilgili

⁷⁵⁸ Mustafa Zihni Paşa (1327). *İslam'da hilafet*. İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya s. 4.

⁷⁵⁹ H. Z. Ülken (1978). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, s. 362.

olan siyasî hukukun olmadığı durumda, insanlar arasında gücü yeten güçsüzü ezebileceğinden ve tüm bunların yanı sıra güçsüzlerin haklarını ellerinden alabilmelerinin mümkün olduğunu belirtmiştir.⁷⁶⁰

Yazara göre siyasî hukuk olmazsa toplumun idaresi düzensizleşir, hak ve adalet insanın insiyatifine bırakılırsa insanlar arasında hukukta “el hükmü limen galebe” (hüküm galip olanındır) kuralı hakim olur. Dolayısıyla zulüm ve eziyet baş göstereceğinden insanlığın düzeni bozulur. Yazar, bu yüzden her aklı başında insanın bu karışıklıklara mahal vermemek için hükümetin ve siyasî hukukun varlığının gereğini kabul etmesi gerektiğini bundan dolayı da hükümetin varlığının akli bir gereklilik olduğunu beyan eder. Ayrıca İslam dininde, hükümetin varlığı sadece akli gereklilikler dairesi gibi⁷⁶¹ oransal olarak sınırlı bir çerçevede kalmayıp o konuda akli gereklilikleri genişleterek şer’i gerekliliğin kurtarıcı dairesine dahil edildiğini söylemiştir. Yani hükümet esasen akli gereklilikten olmanın yanında şer’i gerekliliğin de bulunduğunu, İslam dininin kabul ettiğini ve onayladığının altını çizmiştir. İşte bu yüzdendir ki İslam dininde hilafetin önemli bir dini emir olarak var olduğunu vurgulamıştır. Nitekim yazara göre halifelik sadece Müslümanların hak ve hukukunu korumayı değil aynı zamanda Müslüman olmayan milletlerin de hak ve hukukunu korumak üzere inşa olunmuştur. Bu çerçevede ele alındığında hükümet, akıllı insanlar arasında her ne kadar akli bir gereklilik ise de İslam dinince de şer’i bir gerekliliktir. Öyle ki İslam dini, dünya ile ilgili önemli işlerden olan hükümet meselesinde bile akla uygun olan her şeyi kapsadığını ifade etmiştir. Bunun dışında İslami hükümetçe yerine getirilmesi görev olan birçok ilahi hukukun da yerine getirilmesi gerektiğini ifade eden yazar, hükümetin akli gereklilikten olduğu değerlendirildiğinde bile toplumun hukukunu korumak gibi yüce bir amaç güttüğünü belirtmektedir.⁷⁶²

Bu minvalde yazar, yazmış olduğu bu eseri yalnızca hilafetin İslam dininde ne şekilde kurulduğu maddesinden söz edildiğini vurgulamıştır. Öyle ki hilafetin ve İslam hükümetinin görevlerinden olan Müslümanları ibadetlere sevk etmek meselesi, eserin meslek ve konusu dışında tutulduğundan dolayı özellikle ibadet ve din işleriyle ilgili konuları fıkıh kitaplarına havale ettiğini ifade etmiştir. Eserde, sadece hilafete ve hilafetin bile sadece oluşturulma şekline ve meşveretin/danışmanın meşruiyetine dair gerekli açıklamalarda bulunacağını belirtmiştir. Bu kapsamda yazar, İslami hükümette

⁷⁶⁰ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 138.

⁷⁶¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 9.

⁷⁶² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 10.

halifeye şer'an yasal olarak hilafet makamında bulunan kimseye itaat etmek dini bir görev olduğunun altını çizmiştir. Zira İslam dini, içerde insanlar arasındaki hukuku, dışarda ise milletin hukuku için kanunları ve adaletli usulleri düzenlemiş, bu dini ve dünyevi emirlerin yerine getirilmesi işini de yüksek hilafet ve imamet makamına vermiştir. Öyle ki yazar bu mebhasta, Hz. Ebubekir döneminde toplumun ileri gelenlerinin aralarındaki meşverete⁷⁶³ ve sağlanan görüş birliğine dayandırıldığına ve bu cihetle kesin dini hükümlerinin bulunduğuna şüphe olmadığını vurgulamış ve bu ciheti dinen açıklamıştır. Yazara göre halifenin belirlenme konusunda Hz. Peygamber'in hiç kimsenin ismini belirtip resmen halife tayin etmemişse de halifeliğin meşru olmadığı manasına gelmemektedir. Çünkü İslam dininin binası bilindiği üzere dört temel esasa dayanmaktadır. Bunlardan birincisi kitaptır, ikincisi sünnettir, üçüncüsü icma'dır. Söz konusu üç esasın sonuç vermemesi durumunda başvurulacak en son yöntem ise kıyastır.⁷⁶⁴ Hilafetin oluşturulması konusunda, gerçekte yukarıda açıklandığı gibi "Ben falan zatı tayin ettim" şeklinde Hz. Muhammed'den açık bir beyan olmamış ise de şu belirsizlik isim ve sahse ait olup halifenin lüzumunun gereğiyle ilgisi olmadığından hilafet ve imamet işi dört dini esastan ikincisi olan sünnet ve üçüncüsü olan icma ümmetin görüş birliğiyle meydana gelmiştir. Bu bağlamda İslam'ın ileri gelenleri de Hz. Ebubekir'in hilafet maddesini Kur'an'dan açık bir şekilde çıkarmış olduklarından dolayı hilafet meselesi dört dini esastan birincisi olan Kur'an ile de desteklenmiş ve bundan dolayı "Hilafet" İslam dininin önemli esaslarının üzerine oluşmuş olduğunu eserde açık bir şekilde görmekteyiz. Eserde görüldüğü üzere, halife ve imam tayin etme meselesi ümmetin görüş birliği ile her türlü vazifeye ve dini görevlerin önüne alınmış ve hatta Peygamberin cenazesinin defnedilmesinin önüne bile alınmıştır. Böyle bir zamanda Hz. Ebubekir, ayağa kalkarak sahabeler arasında aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

"Eyyühe'n-nâsü men kâne ya'büdü Muhammeden fe inne Muhammede kad mâte ve men' kâne ya'büdü'llâhi fe innehü hayyün lâ yemüt lâbüdde lihaze'l- emr men yakûmü bihi fenzü'rü ve hâtû rayeküm "

Bu konuşmanın anlamı aşağıdaki gibidir:

"Ey insanlar! Muhammed'e ibadet edenler var ise muhakkak bilsinler ki Muhammed vefat etti. Allah'a ibadet edenler bilsinler ki Allah diridir ve ölümsüzdür. Hilafet işini idare

⁷⁶³ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 11.

⁷⁶⁴ Bukarlı, 2014, a.g.k., 139.

edecek bir zatın tayini gereklidir. Meseleyi derinlemesine inceleyiniz ve görüşünüzü belirtiniz.”⁷⁶⁵

Hiz. Ebubekir’in bu konuşması, Hiz. Muhammed’in vefatından sonra İslam’da hükümet ve hilafete dair söylenmiş olan en evvel bir konuşmadır. Yani Hiz. Ebubekir, bu konuşmasında İslam ümmeti arasında bir ayrılığın olmaması ve halife tayini için ümmeti seçim usulüne ve danışma görevini yerine getirmeye bir davet olduğunu eserden anlamaktayız. Eserde, yazarın verdiği bu örnekte Hiz. Ebubekir’in insanlardan oy istediğini yani kısaca söylemek gerekirse insanları meşverete davet ettiğini görmekteyiz.⁷⁶⁶

Bu kapsamda eserde, Hiz. Ebubekir’in ifade ve açıklamaların doğruluğunu bütün sahabenin onayladığını hükümet ve hilafetin şer’i vazifelerden olduğu ve İslamla ilgili işlerin meşverete bağılı bulunduğı, ümmetin görüş birliğıyle sabit olduğunu görmekteyiz.⁷⁶⁷ Yazar yine eserde, hükümet ve hilafetin kurulması, İslam alemi için oldukça büyük yararlar sağlayacağını ayrıca büyük zararlar ve tehlikeleri bertaraf edeceğinden İslam hükümetinin esasının, meşverete dayalı olan hilafet olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.

“Hükümetlerin oluşum şekli, İslam hilafetinin oluşum şekli” başlığını taşıyan ikinci bölüm

Yazar bu bölümde, devletlerin oluşum şekillerine vurgu yapmış ve devletin gerekli olduğunu çünkü devlet olmazsa güçlülerin güçsüzlere zulmedeceklerini yani “El hüküm limen galebe” (hüküm galip olanındır) ve “Galib mağlubun metbû’ıdır” (mağlup galibe tabidir) usulü meydana geleceğinden bahsetmektedir. Bu usul çerçevesinde yani “hüküm galip olanındır” değişme kanununa uygun olarak güçlü ve galip olanlar hâkimiyeti sürdürüp ve hükümetlerini kurmuşlar ayrıca zayıf olanlar ise zorunlu olarak galiplerin boyunduruğı altına girdikleri eserde açık bir şekilde görülmektedir.⁷⁶⁸ Yazar yine bu bölümde, Avrupa’da meşruti hükümetler usulünün doğu memleketlerine nazaran daha eski olması, oralarda krallık hükümetlerini sınırlandıracak kanunların olmaması ve yönetiminin tek kişinin elinde olması gibi nedenlerin halk arasında önemli ölçüde rahatsızlık uyandırdığından bahsetmiştir. Fakat İslam ülkelerinde, bazı olumsuzluklar olmasına rağmen yönetici kesimi sınırlandıran bir mekanizmanın, yani

⁷⁶⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 13.

⁷⁶⁶ Bukarlı, 2014, a.g.k., 139.

⁷⁶⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 14.

⁷⁶⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 16-17.

şer'i adaletin olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca yazar, Avrupa ve İslam ülkelerindeki yönetim anlayışını karşılaştırmıştır. Bu kapsamda yazara göre, İslam yöneticilerinin, Avrupa'daki yöneticilere kıyasla istedikleri gibi bir yönetim sergileme özgürlüklerinin olmadığını belirtmiştir. Çünkü onları sınırlandıran şer'i adaletin olduğundan bahsetmiştir. İslam'ın temelinde meşveret olduğu için yönetici kesimin halk üzerinde uygulayacağı yaptırımların İslam sınırları çerçevesinde olması gerekir. Ancak Avrupa'da durum farklıdır. Onları sınırlayan herhangi bir mekanizma olmadığı için halk üzerinde baskı kurabilmektedirler ve bu durumun isyan hareketlerine neden olduğu eserde açık bir şekilde görülmektedir.⁷⁶⁹

Öte yandan bu isyan hareketleri neticesinde, Avrupa totaliter hükümetleri, meşrutî hükümetlere dönüşmüş ve parlamento usulü, keyfî karar veren tek adam yönetimine galip olduğu eserde görülmektedir. Yazara göre, parlamento usulü her ne kadar tam olarak amacına ulaşmamışsa da önemli ölçüde totaliter hükümetlerin keyfî idaresine ve verdiği zararları ortadan kaldırmıştır. Zira bir milletin, toplumun bütün kişilerinin görüşlerini ve değerlendirmelerini bir noktada toplamak ve görüş birliğine dayanarak kanun yapmanın mümkün olmadığını altını çizen yazar, ayrıca Cumhuriyet rejimlerinde bile toplumun genelinin düşüncelerine uygun olarak kanun yapılamadığını belirtmiştir.⁷⁷⁰

Yazara göre parlamento usulü, 70-80 kişinin veya sayının biraz daha artırılmasından başka bir şey değildir.⁷⁷¹ Hâlbuki yazar, İslam dininde hilafet, İslam ümmeti üzerinde icrasına memur oldukları ilahî ve beşerî siyasî hukukun ilahî kanunlar çerçevesinde kutsal ve büyük bir memuriyet olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca meşveret esasına dayandığı için İslam aleminde danışma usulünü yerleştirmek dinî bir gereklilik olduğunu ifade eden yazar, Avrupalılarda olduğu gibi sadece akla uygun olmadığını belirtmiştir.⁷⁷²

İslam hilafet ve imameti başlangıçta ne şekilde kurulmuş ve ne sebepten dolayı İslam dininin önemli bir esası olmuştur? başlığını taşıyan üçüncü bölüm

Yazar bu bölümde, İslam dininin binası olan kitap, sünnet, icma ve kıyas olan dört esasla ilgili ayrıntılı açıklamalar vermiştir. Hilafet ve imamet bu dört esasın hangisine dayalı olduğunu ve başlangıçta hilafet ve imamet ne şekilde oluştuğunun

⁷⁶⁹ Bukarlı, 2014, a.g.k., 140.

⁷⁷⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 19.

⁷⁷¹ Bukarlı, 2014, a.g.k., 139.

⁷⁷² Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 20.

yanı sıra İslam dininin hilafet ve imamete ne şekilde baktığını açıklamaktadır. Yazar bunlara ilaveten bu bölümde, Hz. Muhammed'in vefatından sonra cemiyetin önde gelen kişileri arasında meydana gelen diyalogları aktarmıştır.⁷⁷³ Ayrıca İslam hilafeti ve imameti bu dört esastan ikincisi olan sünnet ve üçüncüsü bulunan icma ile ümmetin herhangi bir konuda vardığı görüş birliğiyle kurulduğu açıklanmıştır.⁷⁷⁴

Yazar daha sonra ise halifelik tartışmalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Bu tartışmaları anlatırken de birçok rivayetlerle desteklemiştir. Eserin ilginç özelliklerinden biri, Muhacirler ve Ensar arasında meydana gelen halifelik hangi taraftan olacağı tartışmasını her iki tarafın ağzından anlatılmasıdır. Bir diğer özelliği de yazar, hutbe ve konuşmaları aktardığında hem orijinal kısımlarını yani Arapça yazmakta, hem de bunların detaylı açıklamasını vermektedir.⁷⁷⁵

Bunlardan Ensarın reislerinden Sa'd Bin Ubade'nin Hilafete dair konuşması aşağıdaki şekildedir:

“Ey ma'sher-i Ensâr sizde olan sâbika-i islâmiyet ve fazîlet akvâm-i Arab'ın hiçbirinde yoktur. Fahri Resûl salla'llâhü aleyhi vesellem Efendimiz Hazretleri Mekke-i mükerrrem'de bunca sene kendi kavm ve aşîreti arasında kaldılar. Halkı islâmiyete dîn-i Hakka da'vet buyurdular. Bu müddette vukû' bulan da'vet-i celîle-i risâlet-penâhları semeresiyle kendi kavminden kendi aşîretinden pek az âdemler nübüvveti tasdik ile islâmiyeti kabûl eylediler nübüvveti tasdik islâmiyeti kabûl eden bu mü'mînler bu müslümânlar o kadar az idiler ki aleyhi's-selâtu ve's-selâm Efendimiz Hazretleri'nin takviyeye dîn-i mükerrremi ta'zîze muvâfık olamadıktan başka aleyhinde vukû' bulan tecâvüzât ve ta'diyâtı bile def'ine gayr-i kâfi ve gayr-i muktedir idiler. Vatkâ ki Cenâb-i Zül'celâl lütf-i Sübhâniyesiyle sizin üç a'lâ-yi fazîlete su'ûdunuzu murâd etti. Fazîlet ve kerâmeti sevk ve ihsân etmesiyle vâhdâniyet-i ilâhiyeye risâlet-i celîle-i Nebviye'ye imân ve Habîb-i Hüdâ-yı ashâb-i kirâmını takviye ve kendisini ve Dîn-i mübîn-i Ahmedîye'sini i'zâza himmet ve emr-i cihâda sarf-i celi mukadderatle şevket-i İslâmiyeyi a'lâ ve i'lân ettiniz. Düşmânları aleyhinde en şiddetli muhâcemâtta ve muhârebâtta bulundunuz bir derecede ki Arâblar kâmilan tav'an ve kerhen emr-i celîl-i ilâhiye müti' ve münkâd ve en uzakta bulunanlar dahi eser-i cihâd ve muhârebâtınız olmak üzere virgü ve cizye vermekle karîn-i iftîhâr ve es'ad oldular. Sizin seyf-i sarmanızla bütün Arâblar Nebî-i zîşân'a baş eğdiler. Bu cümle ile berâber hâtem-i nebîyyîn alehi's-selâtu Rabbi'l-mü'in Efendimiz Hazretleri de sizden râzî ve hoşnûd olduğu hâlde bu gün sizi terk ederek âlem-i ukbâya rihlet buyurdular. Binâen aleyh emr-i imâmet ve hilafet sizin başkalarından ahak olduğunuzda şüphe olmadığından

⁷⁷³ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 140.

⁷⁷⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 121.

⁷⁷⁵ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 141.

istibdâd ile hilafeti kendinîze hasr ve tahsîs ediniz. Hilafetin sizden başka kimseye âid olamayacağını bileceğiz.”

Eserde, Hz. Sa’ad, imamet ve hilafetin başkalarından daha çok kendilerinin hakları olduğunu ve gerekirse zor kullanarak hilafeti kendinize tahsis ediniz diye Ensarlara seslenmiştir. Ensarın tümü bu fikri desteklemiştir. Fakat bu durum Hz. Ömer’e haber edilir, Hz. Ömer’de Hz. Ebubekir’e haber verir.⁷⁷⁶ Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ile görüşüp Ensarın imam ve halife tayini hakkında görüş ve kararını öğrenmiştir. Beni Sa’ide’de toplanan kalabalık Sa’ad bin Ubade’ye itaat etmeyi kararlaştırmış olan Ensara karşı Hz. Ebubekir’de aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

“Cenâb-ı Hakk’a hamd ve senâdan sonra “Hâlıkü’k-kâinât bizden bir Peygambe-i Zî şân bahs ve irsâl buyurdu. İbâdullâh Cenâb-ı Hakk’ı taimadıkları ve Zât-ı Vâcibu’l-vücûd yerine taştan ağaçtan ma’mûl mevzû’-ı muhtelif ve mütenevvi’ ilahlara tapındıkları hâlde onları vâhdâniyet ve ibâdet-i ilâhiyeye da’vet için o Nebî-i Zîşân-i muhteremi o mâh-i küfr ve delâlî me’mûr etti. Hazret-i Fahr-i risâlet vazîfe-i mukaddese-i nübûvvet ve risâletleri icâbınca halkı Tevhîd-i bârî’ye ve ibâdet-i Cenâb-ı kibriyâ’ya da’vet eylediyse de abâ ve ecdâdının dînini terk etmekten, diyânet-i celîle-i islâmiye ve cedîde-i kabûlden ibâret olan bu da’vete icâbeti kavm-i Arap pek ziyâde isti’zâm ve muhâlefete ve ona göre mukâvemete ziyâdesiyle ced ve ikdâm ettiler. Habîb-i Hüdâ dâ’yi-i tarîk-i Hüdâ olan Nebî-i ümmî-i arabî sâlla’llâhü aleyhi ve sellem Efendimiz’in da’vet-i kudsiyesine karşı Hakk-ı celîl nübûvvet penâhlarında ezâ ve cefâyâ nübûvvet ve risâletlerini tekzîbine ictisâr edenlere mukâbil nübûvvet ve risâletini tasdîka ve kendisini takviye ve akdâra ve diyânete karşı gelen şiddeti sabr ve metânetle def’ ve tahammüle Cenâb-ı Hak muhâcirîn-i evvelini tahsîs eyledi. Nübûvvet ve risâletini en evvel tasdîk ve her türlü ezâ ve cefâyâ sabır ve tahammül iden işbu muhâcirîn-i evvelinin killet-i nüfûs ve adedleriyle berâber bütün âlemin kendilerine karşı vukû’ bulan muhâlefetlerden mütevahhiş ve hâ’if olmadılar. Killet-i adedlerine rağmen kemâl-i sabr ve metânetle bütün mu’ândidine ve küffâra karşı mukâbeledede bulundular. Arz üzerinde en evvel Cenâb-ı Hakk’a ibâdet edenler işte bu muhâcirîn-i evvelindir. vahdâniyet-i ilâhiyeye nübûvvet ve risâlet- penâhiyeye evvel be evvel imân edenler yine onlardır. Aleyhi’s-selât ve’s-selâm Efendimiz Hazretleri’nin en evvelki mu’âvvinleri, muhibleri onlardır.

Onlar Resûl-i Ekrem Efendimiz’in kendi aşîretidir. Binâen aleyh mü’essese-i dîn-i mübîn olan Fahr-i kâinât Efendimiz’den sonra hilafet ve imâmete ahak-ı nas şüphesiz yine onlardır. zâlim olmayanlar bu husûsta onlarla münâza’a çıkarmazlar. Ey ma’şer-i Ensâr size gelince: Sizin dinde fazlınız, islâmda sâbikanız hiçbir vechile inkâr olunmaz. Hakk Sübhâne ve Te’âlâ Hazretleri dînine Resûl-i Ekremine nusret etmek üzere sizi me’mûr ve aleyhi’s-selât Efendimiz’in hicreti için memleketiniz olan Medineyi intihâb etmesiyle hicret-i celîle-i Nebvîye ile sizi müftehar ve mesrûr etti. Nebî-yi muhterem size hicret

⁷⁷⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1909, a.g.k., 22-23.

eyledi. Muhâcirîn-i evvelinden sonra sizin kadar ve menzilinize yetişecek kimse yoktur. Biz ümerâ siz vüzerâsınız. Hiçbir maslahatta meşveretinize mürâca'attan geri kalınmayacaktır. Re'yiniz munazzam olmadıkça hiçbir iş görülemeyecektir.”

Hiz. Ebubekir, bu konuşmasından Peygamberin bu kutsal davetinde kendisine eziyet edenlere karşı gelenlere karşı onun peygamberliğini onaylayanlar ve ona yapılan eziyetleri göğüsleyenlerin Muhacirler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hiz. Ebubekir, yeryüzünde Allah’a ilk ibadet edenlerin, Muhacirler olduğunu belirtmiş ve Peygamberin resul olduğunu herkesten önce iman edenlerin yine Muhacirler olduğunu ifade etmiştir. Tüm bunlara ilaveten eserde, Muhacirler, Peygamberin aşireti olduğunu bu yüzden hilafet ve imamet’te en fazla hak sahibi olanlar yine onlar oldukları belirtilmiştir. vurgulamıştır. Hiz. Ebubekir ayrıca Ensar topluluğuna seslenerek onların da din konusundaki faziletlerinin inkâr edilemeyeceğini, Peygambere olan sadakatlerinden bahsetmiş ve kendilerinin emir, Ensarın da vezir olduğunu ayrıca her konuda kendilerine danışacaklarını ifade etmiştir.⁷⁷⁷

Eserde açık bir şekilde görülüyor ki Hiz. Ebubekir, hilafetin Muhacirlere tahsis etmek için Ensara karşı yapmış olduğu şu önemli konuşma dahi hiçbir işin danışılmadan görülmeyeceğini göstermektedir.

Bununla birlikte yazar, hilafetle ilgili rivayetlere de yer vermiştir. Eserde, halife tayin edilme konusu derinlemesine ele alınmıştır. Bu doğrultuda hem Ensar hem de Muhacirlerin önde gelen kişilerin kendilerine biat etmesi hususunda topluluklara yaptıkları konuşmaları aktarmıştır. Dahası aralarında şiddetli tartışmalar da yaşanmıştır. Öyle ki yazar, İslam ümmeti arasında kargaşa ortamı oluşturmak isteyen kişilerin Hiz. Ebubekir’in halife tayin edilmesinden sonra Hiz. Ali’nin yanına gidip kendisinin halife olmasını istediklerini fakat Hiz. Ali’nin bu duruma karşı çıkıp reddettiğini belirtmiştir.⁷⁷⁸

Hiz. Ebubekir’in halifeliliğinin doğru ve gerçekliğini ispat eden nakli ve akli deliller

Yazar bu bölümde, Hiz. Ömer, Hiz. Ebubekir’in hilafetinin ne şekilde meydana geldiği konusundaki hutbesini aktarmıştır:

Hiz. Ömer’in imamet ve hilafetiyle ilgili açıklamalar içeren ve Hiz. Ömer tarafından verilen meşhur hutbelerden “Ve kad küntü zevvertü mealeten” ibaresi büyük bir öneme sahip olduğundan dolayı tercümesi aşağıda verilmiştir:

⁷⁷⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 24-25.

⁷⁷⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 30.

H. Ömer'in verdiği hutbenin anlamı:

“Ömer vefat ederse falan kişiye biat edeceği sizden biri tarafından ifade olunduğunu haber aldım. Hz. Ebubekir'e biat olunduğuna hiçbir kimse⁷⁷⁹ aldanmasın. Gerçek olan Hz. Ebubekire tedbirsiz olarak aniden biat olundu. Fakat Allah akla gelebilecek kötülük ve zararlardan o biat ile İslam Toplumumuzu korudu. Bugün aranızda Hz. Ebubekir gibi umumun kendisine boyun eymeye mecbur olacağı kimse yoktur. Peygamberimiz vefat ettiğinde o milletin en hayırlı kimselerinden idi.⁷⁸⁰ Fakat sizden bir kavim, bir cemaat bize üstünlük sağlayıp bizi zarara uğratmak ister. Halifelik işini kendiniz yerine getirerek bizi mahrum bırakmak arzusundasınız. Baskı yapıp imamet işini kendinize özgü kılacaksınız.”

Yazar, hatiplerin bu sözleri bittikten sonra bir karşılaştırma yapıp beğendiği sözleri tasarlayıp aktarmıştır. Öyle ki Hz. Ömer, yaşanan şiddetli tartışmalardan sonra İslam âlemi arasında bir ihtilaf çıkmaması için Hz. Ebubekir'e hitap ederek “Ey Ebubekir! Elini ver sana biat edeyim” diyerek biat ettiğini ayrıca orada bulunan Muhacirler ve Ensar da biat ettiğini ifade etmiştir.⁷⁸¹

H. Ömer'in bu sözleri üzerine Beni Saide Sakifesi'nde yapılan biattan başka, halk tarafından Hz. Ebubekir'e tekrar genel bir biat yapıldığını ifade eden yazar, bu genel biattan sonra Hz. Ebubekir'in verdiği hutbeyi aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

“Emmâ bâ'd eyyühe'n-nâs fe enni kad vüliytü aleyküm ve lestü bi hayriküm fe inne ahsentü fe e'inünü ve inni esâ'tü fe kûmünü's-sadaka emânetün ve'l-kizbe hiyânetün ve'z-za'îf fiküm kaviyyün indi urîhu aleyhi Hakkahu inşâ'llâh ve'l-kaviyyü fiküm za'îfün ahze'l-hakkı minhü inşâ'llâh lâ yed'u kavmi'l- cihâd fî sebili'llâhi illâ darebehümü'llâh bi'z-zilli ve lâ teşyü'l- fâhişete fî kavmin illâ âmmehümü'llâh bi'l-bâlâi eti'ünî mâ ta'tu'llâhi ve Resûlihi fe izâ aseytu'llâhe ve Resûlehu felâ tâ'ate li aleyküm kûmü ilâ salâtüküm yerhemkümü'llâh”

Bu hutbenin anlamı

“Ey insanlar! Sizden iyi olmadığım halde idareniz bana emanet edildi. İyilik edersem bana yardım ediniz, kötülük edersem beni doğrultunuz doğruluk sadakattir, yalancılık hıyanettir. Zayıf olanlarınız inşallah hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür, güçlü olanlarınız zimmetine geçirdiği başkalarının hakkı kendisinden alıncaya kadar benim yanımda zayıftır. Allah yolunda cihadı terk eden hiçbir kavim yoktur ki Allah onları alçaltmasın. Aralarında fuhşiyatın yaygın olduğu hiçbir kavim yoktur ki Allah onların arasına belayı, felaketi yaymasın. Ben Allah'a ve Resûlü'ne isyan edersem itaat olunmak hakkımdan mahrum olacağımdan bana itâ'at etmeyiniz. Namaza kalkınız Allah'ın rahmetine kavuşunuz.”⁷⁸²

⁷⁷⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 31.

⁷⁸⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 32.

⁷⁸¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 33-34.

⁷⁸² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 38-39.

Yazar, halife olarak Hz. Ebubekir'in halifelikle ilgili görüşlerini açıklaması dikkate değer olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki Hz. Ebubekir'in bu konuşması, halifelik makamının bir hizmet yeri olduğunu, yönetim şeklinin de Kur'an ve sünnete göre uygulanırsa insanların halifeye uyması gerektiğini aksi takdirde halifeye uyulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Hz. Ebubekir'e göre halifeliğin geçici bir makam olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu noktadan hareketle halifelik makamı ile demokrasi arasında yakın benzerliklerinin olduğu görülmektedir.⁷⁸³

Halife tayini konusunda İmam Şafi'nin açıklamaları ise aşağıdaki şekildedir:

“Ecme'e'n-nâse a'lâ hilafeti Ebâ Bekri ve zalike ennehu izderebe'n- nâse bâ'de Resûlullâh salla'llâhu aleyhi ve sellem felem yecidü tahte edîmu's-semâ hayren min Ebâ Bekri fe velehu rekâbehum”

Anlamı

“Peygamberimizin vefatından sonra halk çok üzüldü. Yeryüzünde Hz. Ebubekir'den daha iyisini bulamadıklarından halifeliğine ittifak ile karar verip kendilerini onun iktidarına teslim ve emanet ettiler.”⁷⁸⁴

Öte yandan halifelik konusunda tartışmalara açıklık getirmek özellikle halife seçiminde meşverete aykırı davranıldığı söylenmektedir. Ancak Hz. Ebubekir konuya aşağıdaki hutbesi ile açıklık getirmiştir.

Eserde belirtildiğine göre, Abdurrahman bin Avf hazretlerinden aktarılan rivayete göre Hz. Ebubekir'in hutbesi şöyledir:

“Vallâhi mâ küntü harîsen ale'l-emâreti yevmen ve lâ leylen velâ küntü râğiben fihâ ve lâ sâ'eltüha'llâh fî sırrı velâ alâniyete velakinni eşfaktu mine'l-fitneti ve mâli fî'l-emâreti min râhetin lekad kaledtü emren azîmen mâli bihi men talekehu vela yüdde illâ bi takviyyetu'llâhi”

Bu hutbenin anlamı

“Allah her şeyi bilendir ki ben ne bir gün ne bir gece emirliği istemedim. Hilafeti hiçbir zaman istemedim. Ne gizli ne de açık hiçbir zaman imamet ve hilafete kavuşmayı Allahtan temenni ve talepte bulunmadım. Hilafet ve imameti kabul etmemin tek sebebi Müslümanlar arasında fitne çıkmaması içindir. Emirlik ve halifelikte huzur ve rahatım yoktur. Üzerime büyük bir yük yüklenmiştir ki Allah bana yardım etmez ise bu ağır yük olan hilafete gücüm yetmez.”⁷⁸⁵

⁷⁸³ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 141.

⁷⁸⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 56.

⁷⁸⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 39.

Yukarıdaki hutbeden anlaşılacağı üzere yazar, Hz. Ebubekir'in halife seçilme meselesini bir oldu bittiye getirmediğini, sadece Müslümanlar arasında bir fitne çıkmasından korktuğu için ve meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak için kabul ettiğini ifade etmiştir. Bu açıdan bakıldığında eser, yüzyıllardır tartışılan halife seçme meselesine bir açıklık getirmektedir. Ayrıca eser, özellikle halifeliğin Ensar'ın mı yoksa Muhacir'lerin mi hakkı olduğu konusundaki tartışmaları ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır.⁷⁸⁶

Tüm bunlara ilaveten yazar eserde, birçok sahabeden halifelik konusunda alıntı yaptığı rivayetlerin doğru ve sağlam olduğu, çok uzun yıllar geçmesine rağmen Hz. Ebubekir'in halifeliğe en layık ve en fazla hak sahibi olduğu, kesin olarak halife bulunduğu üzerine görüş birliği içinde olduğundan bahsetmiştir. Bu kapsamda yazar, büyük din âlimlerinin Hz. Ebubekir'in imamlığına dair yaptıkları ayrıntılı incelemeleri neticesinde bu konuda icma-i ümmetin gerçekleşmiş olduğunu oldukça net bir şekilde ispat ettiklerinden bahsetmektedir.⁷⁸⁷ Fakat tüm bunlara rağmen bazı İslam gruplarının, Hz. Ebubekir'in halifeliğine karşı çıkıp, İmam Ali'nin, Hz. Ebubekir'den daha faziletli olduğunu ve halifeliğin onun hakkı olduğunu ifade etmişlerdir. Öyle ki yazar, bunun altında yatan ana nedenin dinsel ve mezhepsel sebeplerden dolayı olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸⁸ Bu kapsamda hilafetin Hz. Ali'nin hakkının olduğunun savunancılar da bu durumu çeşitli rivayetlere dayandırdıkları eserde açık bir şekilde görülmektedir.

Öte yandan İmam Ali, Zübeyr bin Avvam, Abbas bin Abdülmutilip ve Talha hazretlerinin bir takım nedenlerden dolayı Hz. Ebubekir'e biat etmeyi geciktirdiklerini anlatan yazar, bunların biatlerinin gecikmelerinin nedeni toplumun ileri gelenlerinin katılımıyla biat konusu tamamlandığından kendilerine ihtiyaç olmadıklarını vurgulamıştır. Bu minvalde bir diğer sebep de meydana gelen gecikmeden ötürü Hz. Ebubekir'e karşı ortaya koydukları itirazlardan da anlaşılacağı üzere kendileri de⁷⁸⁹ toplumun ileri gelenlerinden oldukları halde, Hz. Ebubekir'in halifelik ve imamlığı konusunda danışılmak için davet edilmedikleri için biatlarını geciktirdiklerinden bahsetmiştir. Yazar, söz konusu kişilerin biatlarını geciktirmelerinin nedeni, Hz. Ebubekir'in liyakatlı olmadığından veya halifeliği kabul etmemelerinden ileri

⁷⁸⁶ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 142.

⁷⁸⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 45.

⁷⁸⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 46.

⁷⁸⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 58.

gelmediğini belirtmiştir.⁷⁹⁰ Nitekim hem Hz. Ali hem de söz konusu kişiler karşılıklı olarak iki taraftan da konuşmalar yapıp mazeretlerini bildirmişler. Yapılan bu konuşmalar ve mazeretler neticesinde Hz. Ebubekir’e biat etmişlerdir.

Eseri ilginç kılan bir özelliği de halifenin kim olacağı noktasında Ensar ve Muhacirlerin bu konuda hadis rivayetlerinden yararlanmalarındır. İmamet ve hilafetin kendi hakları olduğuna dair çeşitli rivayetlere dayandırmış olmalarıdır.

Yazar, hadis bilginleri Bezzâr, İmam Ahmed, İmam Zehebi ve onlar gibi bir cemaat, Hz. Ali’den rivayet ettikleri aşağıdaki ifade de Hz. Ali’nin halifeliğine dair ve özellikle kendisinden önceki üç halifeden daha öncelikli hak sahibi olduğuna dair Hz. Muhammed’den herhangi bir söz ve vasiyet olmadığını ifade etmiştir.

Bu kapsamda eserde, ayrıca Hz. Ali’nin vefatı sırasında halife tayin etmesi konusunda kendisine fikirleri sorulduğunda şu cevabı vermektedir: “yok ben sizin için halife tayin etmem, Peygamberimiz(sav) halife tayin etmeksizin sizi nasıl terk ettilerse ben de onu kendime örnek alarak halife tayin etmem ve o şekilde sizi terk ederim.”⁷⁹¹ dediği görülmektedir. Ayrıca eserde birçok hadis nakleden kişi tarafından, Hz. Ali’nin halife tayin edilme meselesini yukarıda Hz. Ali’nin belirttiği şekilde naklettikleri görülmektedir. Nitekim Hz. Muhammed’in kimseyi halife tayin etmediği ve konuda hiçbir sözünün olmadığı, Hz. Ali tarafından açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca bu konuya dair hususlar yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Hız. Ali’nin, Hız. Ebubekir’e biat etmesi ve şiddetli tartışmaların yaşandığı Fedek arazisi konusu

Bu bölümde Yazar, Hız. Ali, şiddetli tartışmaların yaşandığı hilafet meselesi konusunda Peygamberin kendisine herhangi bir söz vermediğini belirtmiştir. Bu hususta Ebu Süfyan kendisinin yanına geldiğini ve istersen sana biat ederiz demiştir. Ancak Hız. Ali’nin kendisine herhangi bir haksızlık yapılmadığını, meydana getirilmek istenen kargaşayı başlatmadan bitirdiğini ifade etmiştir. Nitekim yazara göre, Hız. Ali, bu şekilde bir yaklaşım sergileyerek Müslüman âlemi arasında meydana gelebilecek olası bir ihtilafın önünü kapattığının altını önemle çizmiştir. Bilindiği üzere, Hız. Ebubekir’e biat konusunda Hız. Ali, Hız. Zübeyr gibi bazı kişiler gecikmişlerdi. Fakat bu durum Hız. Ebubekir’in hilafete layık olmadığı için değil, sadece meşveret sırasında orada bulunmamalarından kaynaklı olduğunu yukarıda ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

⁷⁹⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 59.

⁷⁹¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, a.g.k., 54.

Eserden anlaşıldığı üzere, Fedek arazisi Medine'ye yaklaşık olarak 150 km. uzaklıkta olan eski bir Yahudi köyü idi. Savaşılmadan alınan söz konusu yer, Hz. Muhammed'in tasarrufuna geçmiştir. Hz. Muhammed buradan gelen gelirleri misafir ve yolcular için harcamıştır. Ancak Hz. Muhammed, vefat ettikten sonra kızı Hz. Fatıma, adı geçen yeri, Hayber'in beşte birini Hz. Ebubekir'den talep etmiştir. Fakat Hz. Ebubekir, "Bizim metrûkâtımız irsen tâbî' olamaz. Sadakadır âl-i Muhammed ise bu emvâlden hisse alacaklardır." (Bizim terekemiz kalıtımsal olarak intikal edemez. Sadakadır. Muhammed'in ailesi ise bu mallardan hisse alacaklardır.) anlamında olan hadis gereğince Hz. Muhammed'in terekесinin miras kalamayacağı, bu mallar ve terekeler onun devrinde nasıl kullanılmış ise kendisi de o şekilde kullanacağına dair verdiği cevap, Hz. Fatma'nın öfkelenmesine neden olmuştur. Yazar yaşanan bu olayın sonucu olarak, Hz. Fatma'nın ölümüne kadar Hz. Ebubekir ile konuşmadığını belirtmiştir.⁷⁹² Bazı rivayetlere göre, Hz. Fatma ile Hz. Ebubekir arasında yaşanan bu olay neticesinde Hz. Ali'nin eşinin vefatına kadar Hz. Ebubekir'in yanına gitmediği ifade edilmiştir. Ancak yazar, meseleyi tam olarak bilmeyenler onun Hz. Ebubekir'in hilafetine karşı olduğunu sandıklarını işte bu yüzden biat'ı geciktirdiğini düşündüklerini belirtmiştir.⁷⁹³

Yazar eserde, özellikle Hz. Ebubekir'in halifeliği konusunu ayrıntılı bir şekilde incelemelerine sebep olan ana faktörün Hz. Ali'nin halifeliğe, Hz. Ebubekir'den daha fazla hak sahibi olduğuna ve Gadîr-i Hum hadisinde kayıtlı olan "Men küntü mevlâhu fe Aliyyun mevlâhu" cümlesi, hilafete Hz. Ali'nin tayini için özel bir nas bulunduğuna dair olan bazı mezhep mensuplarının sözlerini ve mezhebini reddetmeye yönelik olduğunun altını çizmektedir.⁷⁹⁴

Bu eserde, hilafet konusunda bazı din âlimlerinin, Hz. Ebubekir'in hilafete daha layık ve ehil olduğunun açıklanmasına ve ispatına dair delilleri ortaya koyduklarını, bazılarının da Hz. Ali'nin hilafete daha layık ve ehil olduğunu Peygamber hanedanına tahsis edilmesine dair şer'i deliller ortaya koyduklarını ayrıntılı şekilde görülmektedir. Ayrıca yazar, İslam topluluğunu parçalayan siyasî anlaşmazlıklar, birbirlerine karşı üstünlük kurma çabaları ve şahsi görüşlerin tercih edilmesi, âlimleri görüş ayrılıklarına ve mezhebi anlaşmazlıklara sevk ettiğinin altını çizmiştir. Nitekim mezheplerin

⁷⁹² Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 142-143.

⁷⁹³ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 65.

⁷⁹⁴ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 66.

meydana gelmesi, tamamen hükümet ve saltanat kurma fikriyle oluştuğunu belirtmiştir.⁷⁹⁵

Öyle ki eser, daha ziyade hilafet meselesi üzerine olsa da bazı bölümlerde İslam âleminin mevcut parçalanmışlığına neden olan unsurları da açıklamaktadır.⁷⁹⁶ Bu kapsamda yazar, son yüzyıllarda insanların fikirleri, gerek din ve gerekse siyasetçe aydınlanmış olduğunu dikkate alarak, Müslümanlar arasında ayrılıklara neden olan mezhepsel hile ve aldatmaların bundan böyle siyasî emellere ulaşmakta araçsallaştırılması politikasına son vermek gerektiği konusunda uyarı niteliğinde bir beyanatta bulunmuştur. Dahası İslam âlemi tarafından bu eski alışkanlıklardan vazgeçilmediğini üzüntüyle ifade etmiştir. Tüm bunların yanı sıra yazar, bugün İslam âlemindeki ayrılıkların, fitnenin, İslam dininin ve Müslümanların yok olmasına sebep olabileceğinden ve böylece kötü bir tabloyla karşı karşıya kalılabileceğinden bahsetmekte, bu yüzden Şii ve Sünni mezheplerin birbirine karşı takındıkları bu durumun ne kadar yersiz ve gereksiz olduğunu anlatmaktadır. Bu minvalde yazar, özellikle âlimlere, şairlere ve hükümetlere bu iki mezhep arasındaki zıtlıkları ortadan kaldırmaları gerektiğini önemle vurgulamıştır.⁷⁹⁷

Bu kısımda elde edilen verilere bakıldığında eserde görülmektedir ki, halifelik konusunda çok ciddi fitne hareketleri yaşanmıştır. Yazar bu konuda, fitne meydana getiren kişilerin sorularını ve bu sorulara karşılık verilen cevapları eserinde detaylı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca yazar, bu konuda birçok örnek vermiştir. Bu örneklerden birisi şu şekildedir: “Men küntü mevlâhu fe Aliyyün mevlâhu” hadisinin Hz. Ali için kesin bir delil olup olmadığı İmam Hasan-ı Müsennâ hazretlerinden sorulmuş ve soran kişi ile onun arasında aşağıdaki diyalog geçmiştir.

Soru soran: Peygamberin bu hadisi Hz. Ali’nin hilafeti için kesin bir delil değil midir?

“Hz. Hasan-ı Müsennâ: Hayır, kesin delil değildir. Peygamber efendimizin bu kelimadan maksadı İmam Ali Efendimize imamet ve saltanatı vermek olsaydı Allah’ın en büyük ismine yemin olsun ki onu açıkça söylerdi. Çünkü muhakkaktır ki Peygamber Efendimiz Müslümanlar ve müminler için yaptığı açıklamalarında insanların en açık ve anlaşılır konuşanıdır. Peygamberimizin amacı dediğiniz gibi olsa “Ey insanlar, benden sonra İmam Ali sizin idarenizle görevlendirilmiştir. Benim işlerimi o yönetir, yönetici odur, kendisine itaat ediniz, emirlerini dinleyiniz” diye meseleyi açık bir şekilde ortaya koyacağı

⁷⁹⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 68.

⁷⁹⁶ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 144.

⁷⁹⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 69.

şüphesizdi. Tekrar ederim ki Allah’a yemin olsun “Men küntü mevlâhu....” Hadisinden Peygamberimizin maksadı halifelik ve emirlik olsa, Allah ve Resulü tarafından halk üzerinde halifelik ve emirlik görevini yerine getirmeye Hz. Ali seçilip te o kutsal vazife İmam Ali Efendimiz tarafından terk edilmiş bulunsaydı o insanların en günahkâr kişisi olurdu. Çünkü Allah’ın ve Peygamberin emrini terk etmiş olacaktır. İmam Ali hazretleri ise böyle bir günahı işlemekten çok uzaktır.”⁷⁹⁸

Öte yandan, Peygamber ailesinin büyüklerinden Zeyd bin Ali de aşağıdaki beyanatı vermiştir:

“Hazret’i Şeyheyn’den⁷⁹⁹ uzak durmak, onlara yüz çevirmek Allah daha iyi biliyor ya İmam Ali Efendimizden uzak durmak, ona yüz çevirmek demektir.”⁸⁰⁰ Demiştir.

Bu bağlamda yazar, güvenilir hadis bilginlerinin ehlibeytin büyüklerinden rivayet ettikleri hadisler pek çok ise de örnek olması için yukarıda ifade edilen birkaç örnek ile yetinmiştir. Nitekim yazar, Peygamberin vefatından sonra Ensar ve Muhacirler arasında meydana gelen şiddetli tartışmalar ve görüşmeler neticesinde Hz. Ebubekir’in halifeliğinin ve imamlığının meşruiyeti konusunda ümmetin görüş birliğinin sağlandığı yapılan açıklamalar ile kesinleştiğini vurgulamıştır.⁸⁰¹

Eserde, soru soran kişi özellikle söz konusu hadisi “Men Küntü.....” hadisini Hz. Ali’nin halife olmasına bir mesned oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak Hz. Hasan-ı Müsennâ, bu hadisin Hz. Ali’nin halifeliğine delil olmadığını eğer Hz. Muhammed böyle bir şey deseydi ima etmezdi doğrudan insanlara hitap edip, benden sonra Hz. Ali’yi sizin idarenizle görevlendirdim derdi. Ayrıca eser, halifenin Hz. Ali olması gerektiği konusunda tereddütleri olanlara bu tereddütleri ortadan kaldırmaya yönelik bir eser niteliği taşımaktadır.

Yazar yine eserde, Hz. Ebubekir’in halifeliği konusunun ehemmiyetine vurgu yapmak ve yüzyıllardır üzerinde tartışılan Hz. Ebubekir’in haksız bir şekilde halife olduğu meselesine açıklık getirmek için Peygamber ailesinden birçok kişinin söyledikleri sözleri olduğu gibi aktarmaktadır.

Bu bölümde yazar, daha ziyade Hz. Ebubekir’in halifelik konusu ve dönemin siyasî atmosferi üzerinde durmuştur. Dört halife döneminden beri süre gelen hilafet tartışmalarını aktarmıştır. Böylece Hz. Ebubekir’in halife seçilmesinin ümmetin görüş

⁷⁹⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 70-71.

⁷⁹⁹ Şeyheyn, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’dir.

⁸⁰⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 75.

⁸⁰¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 78.

birliğine dayandığını açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca eserde, gerek Peygamber ailesinden gerekse sahabelerden hadisleri rivayet edildiği gibi nakledip tarafsız bir şekilde yazmış ve bu durum eserin güvenilirliğini arttırmıştır.

Öte yandan eserde, Hz. Ali'nin ve bazı sahabelerin, Hz. Ebubekir'e biati geciktirmesinin nedenini belirtip bu hususta Hz. Ali'nin kendi ifadelerini olduğu gibi aktarmıştır.

H. Ebubekir'in hilafetine delil olan Kur'an Ayetleri

H. Ebubekir'in Hilafetine delil olan Kur'an ayetleri adlı dördüncü bölümde yazar, H. Ebubekir'in hilafetine işaret eden Kur'an ayetleri üzerinde durmaktadır.⁸⁰² Bu bölümün giriş kısmında verilen aşağıdaki ayeti kerimede:

“Yâ eyyuhellezîne âmenû men yertedde minkum an dînihi fe sevfe ye'tillâhu bi kavmin yuhıbbuhum ve yuhıbbûnehû ezilletin alâl mu'minine eizzetin alâl kâfirîn(kâfirîne), yucâhidûne fî sebîlillâhi ve lâ yehâfûne levmete lâim(lâimin) zâlike fadlullâhi yu'tihi men yeşâ(yeşâu) vallâhu vâsiun alîm”(alîmun).

Bu ayet-i kerimenin anlamı aşağıdaki şekildedir:

“Ey âmenû olanlar (Allâh'a ulaşmayı dileyenler)! Sizden kim dininden dönerse, o zaman Allah onun yerine (başka) bir kavim getirecektir öyle ki, (Allah) onları sever ve onlar da O'nu (Allah'ı) severler. Mü'minlere karşı daha alçak gönüllü, kâfirlere karşı daha izzetlidirler (başları dik, vakarlı, şerefli dirler). Allah'ın yolunda cihad ederler. Hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar. İşte bu, Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine (lütfe dip) verir. Allah Vâsi'dir (fazlı ve lütfu geniştir), Alîm'dir (her şeyi en iyi bilendir).” (Maide Suresi 54. ayet.)

Bu ayet, H. Ebubekir'in gûnahtan kaçınan, sakınan bir kişi olarak tanımlanmış ve halifelik makamına layık olduğuna bir delil olarak gösterilmiştir.⁸⁰³

Hadis bilginlerinden Beyhaki tabiinin⁸⁰⁴ ileri gelenlerinden İmam Hasan Basri hazretlerinin, bu ayeti tefsir yolunda düzeltip rivayet ettikleri değerlendirmesi aşağıdaki şekildedir:

“İmam Hasan Basri Allah'a yemin olsun ki bu ayet H. Ebubekir için indirilmiştir. Çünkü Araplar dinden çıktıklarında kendileriyle savaşıp H. Ebubekir ve arkadaşlarıdır. H. Ebubekir'in çok şiddetli gösterdiği gayret ve çabalarıyla dinden çıkan Araplar İslam dinine geri döndüler.”⁸⁰⁵

⁸⁰² Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 145.

⁸⁰³ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 146.

⁸⁰⁴ Sahabeyi Müslüman olarak gören ve Müslüman olarak ölen ikinci nesli ifade eden bir terim. Detaylı bilgi için bkz. A. Ulu (2010). *Tâbiin. DİA*, 39, İstanbul: TDV, s. 328.

⁸⁰⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 80.

Ayrıca yazar eserde, Hz. Ebubekir'in zekât vermeyenlerle savaştığından bahsetmektedir. Öyle ki İslam âlimleri ve fakihleri Hz. Ebubekir'in sahabelerin en bilgilisi olduklarına dair görüş birliğinde bulunduklarını ifade etmiştir. Bu kapsamda yazar, Hz. Ebubekir'in, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Arapların dinden çıkmalarından dolayı Şam taraflarına memur olan Hz. Usame'nin ve yanındaki askerlerin gönderilmesini emrettiğini belirtmiştir.⁸⁰⁶ Ayrıca yazar, Ebu Hureyre'nin, ayetin hükümleri irtidad edenlere/dinden dönenlere karşı şiddet gösterecek, Müslümanların övülmesini içerdiğine ve Hz. Ebubekir de irtidadı ortadan kaldırıncaya dek onlarla savaştığından dolayı ayetin içerdiği övgü, Hz. Ebubekir ve sahabesine ait olduğunu işte bundan dolayı ayetin hükmü dolaylı olarak Hz. Ebubekir'in hilafetinin meşruiyetine kesin delil olduğunu belirtmiştir.

Bu bağlamda bir diğer ayet şu şekildedir: “Kul lil muhâllafîne mine'l- arâbi seted'üne ilâ kavm-i evveli be'sin şedîdin tukâtîlûnehum ev yûslimûn fe in tutîğü yu'tikûmü'llâhü ecnen hasenen ve in tetevellû kemâ tevelleytüm min kalbi ye'zibeküm azâben elimâ” âyetidir.

Yazar bu ayetin de Hz. Ebubekir'in hilafetini destekleyen Kur'an ayeti olduğunu söylemiştir.⁸⁰⁷ Buna ek olarak hadis bilginlerinden İbn Ebi Hatim, İbn Kuteybe ve diğerleri Hz. Ebubekir'in hilafetinin meşruiyetine bu ayetin kesin delil olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰⁸

Yazar eserde, Şii taifelerden bazıları, bu ayette Arapları savaşa davet eden Hz. Ebubekir olmadığını, ya Hz. Muhammed ya da Hz. Ali olduğunu söylemişlerdir. Fakat yazara göre, bu iddia tamamen asılsızdır. Zira yukarıda açıklandığı üzere ayetin indirilmesinden sonra Hz. Muhammed döneminde hiçbir savaş çıkmamış ve cihad için herhangi askeri sevkıyat olmamıştır. Ayet'ten maksad, savaşın amirinin Hz. Muhammed olmadığını göstermektir.⁸⁰⁹

Öte yandan eserde halifeliğin olması gerektiğine dair belirtilen bir diğer ayeti kerime de şu şekildedir: “va'ade'llâhu'llezine âmenû minküm ve âmelû's- sâlihâtu leysetehlifennehum fi'l-erdi kemâ estehlefe ellezine kablehüm veliyümeकिनenne lehüm dînehüm ellezi irtedâ lehüm ve liyübeddilennehüm min bâ'di haffihim emnen ye'budûnenî lâ yüşrikûne bi şeyen.”

⁸⁰⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 83.

⁸⁰⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 84.

⁸⁰⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 85.

⁸⁰⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 86.

Yazar, hadis bilginlerinden olan İbn Ebî Hâtim tefsirinde, Abdurrahman Bin Abdülhamid el-Mihrî'den kaydettiği rivayete göre bu ayet, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in hilafet ve velayetlerini bildiren bir ayet olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar, Fahri Razi tefsir-i kebir'inde ise bu ayetin dört imamın imametlerine delil olduğunu belirtmiştir. Çünkü Allah bu ayet'te Peygamberin döneminde mevcut olanlardan imanı bulunan ve salih ameller işleyenlere yeryüzünün halifeliğini vaat ettiğini yazmıştır.⁸¹⁰

Yukarıdaki ayetlerden anlaşılmaktadır ki yeryüzündeki halifeliğin Hz. Muhammed'den sonra olması lüzumu çok açıktır. Ayrıca adı geçen ayetler, Hz. Ebubekir'in doğruluğuna ve meşruiyetine delil teşkil etmektedir. Dahası Zihni Paşa, bu kısımda bazı ayetleri yorumlayarak bu ayetlerin Hz. Ebubekir'i halife işaret ettiğini ifade etmiştir.

Hz. Ebubekir'in hilafetini ispat eden hadisler

Yazar beşinci bölümde, Hz. Ebubekir'in meşruluğunu ispat eden pek çok hadisten bahsetmiştir. Ayrıca hadis bilginlerinden Şeyh Buhari ve Şeyh Müslim hazretlerinden aşağıdaki rivayeti nakletmiştir:

“Cübeyr bin Mutim: Bir iş için Peygamberimizin huzurunda bulunan bir kadın durumunu ifade ettikten sonra Peygamberimiz tekrar onun huzura gelmesini emir buyurdu. Kadın “tekrar gelip de sizi bulamazsam” diye peygamberimizin vefatına işaret etti. O da, “gelip beni bulamazsan Hz. Ebubekir'e müracaat edersin” buyurdular.”⁸¹¹

Eserde, bu hadis birçok yollardan rivayet olunmuş ve âlimlerin yaptıkları birçok yorumlara esas teşkil etmiştir.

Yine eserde nakledilen bir diğeri ise hadis bilginlerinden Ahmed, Tirmizi ve İbn Mâce'nin kaydettiği hadiste “Benden sonra Ebubekir ve Ömer'e itaat ediniz, onların peşinden gidiniz” diye emretmektedir. Hadis bilginlerinden Taberinin, İbn Hakim'in, İbni Mesud'un, İbn Mace vb. hadisinden rivayet edip düzelttikleri bu hadisin anlamı şu şekilde rivayet edilmiştir: “Ben sizinle beraber ne kadar kalacağımı bilmiyorum, benden sonra Ebubekir ve Ömer'e uyunuz, itaat ediniz ve Ammar'ın rehberliğine sarılınız, İbn Mesud'un söylediklerine inanınız.”⁸¹²

⁸¹⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 87.

⁸¹¹ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 148.

⁸¹² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 92.

Bu bağlamda Buhariden yapılan bir rivayete göre:

“Halk içinde nefsiyle, malıyla Ebi (Ebbu) Kuhafe’nin oğlundan (Hz. Ebubekir’den) daha ziyade beni minnettar eden yoktur. Eğer dost edinseydim Ebubekir’i dost edinirdim. Fakat İslam’ın dostluğu daha faziletlidir. Bu mescitte Ebubekir’in kapısından başka bütün kapıları bana kapatınız” ibn Adî’nin rivayetine göre ise “Mescitte kural koyan ve hakka ulaşan kapılardan Ebubekir’in kapısından başkasını kapatınız.”⁸¹³

Yine bu bölümde, Buhari ve Müslim’in, Eba Musa El Eşari’den naklettikleri başka bir rivayete göre:

“Bir defasında Hz. Peygamber hastalanmış ve hastalıkları kötüye gidince Ebubekir’e söyleyiniz. Halk’a namaz kıldırın emrini verdiler. Hz. Aişe ise bunun üzerine Hz. Ebubekir’in rakik (yufka yürekli) olduğunu bu yüzden namaz kıldıramayacağını söylemiştir. Buna karşılık olarak Peygamber Efendimiz tekrar Ebubekir’e emret halka namaz kıldırın dediler.”⁸¹⁴

Bu doğrultuda İbni Asakir’in kaydettiği bir rivayete göre Hz. Ali, Hz. Ebubekir’in hilafeti konusunda şu şekilde konuşmuştur: “Ben hazır olduğum ve hasta bulunmadığım halde Efendimiz (sav) Hazretleri namaz kıldırmak için Ebubekir’e emir verdiler. Efendimiz (sav) Hazretleri’nin dinimiz için seçtiği, tercih ettiği kimseyi biz de dünyalık işlerimiz için seçtik, tercih ettik.”⁸¹⁵ Dedi.

Eserde, yukarıdaki üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde yapılan açıklamalar ile elde edilen verilere bakıldığında, İslam hilafetinin ve imametinin oluşma şekli ve ilk halife Hz. Ebubekir’in hilafetinin meşruiyeti, hem İslam ümmetinin görüş birliği hem de âyet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerle sabit olduğu görülmüştür. Bu nedenden dolayı hilafet ve imametinin oluşması dinin dört esasının en önemlilerinden olan kitap, sünnet ve ümmetinin görüş birliği ile oluştuğu görülmektedir.⁸¹⁶

Sonuç olarak yazar, yukarıda Buhari, Müslim, İbn Mace, İbni Asakir gibi birçok hadis bilginlerinden nakledilen hadislerden anlaşıldığı üzere, âlimlerin Hz. Muhammed’in, Hz. Ebubekir’in hilafetine işaret ettikleri belirtmiştir. Bu bölümde verilen hadis ve açıklamalarla İslam imameti ve hilafeti İslam dininin önemli esaslarından olduğu sabit olmuş ve Hz. Ebubekir’in hilafetinin meşru olduğu konusunda ümmetinin görüş birliği olduğu yukarıda rivayet edilen pek çok hadis ile kanıtlanmıştır.

⁸¹³ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 94.

⁸¹⁴ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 149.

⁸¹⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 98.

⁸¹⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 101.

Halifelğin gelişme süreci

Yazar altıncı bölümde, halifenin tayin ettiği veliahtın hilafet makamına oturtulması ve kendisine itaat edilmesi, ümmetin görüş birliğiyle dini vazifelerden olduğunu ve bu vazifenin esası da belirtildiği üzere Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'i veliaht tayin etmesi ve çoğunluğun ona biat etmesiyle sabit olduğunu yazmıştır. Ayrıca Halife ve imamın veliahtlığı bir kişiye özgü kılınmayarak birkaç kişi veliaht tayin edilip, içlerinden birisinin seçip ve tayin etmek üzere birden fazla kişilere devretmesi de şer'i vazifelerden olduğu eserde görülmektedir.⁸¹⁷

Yazar yine bu bölümde, hilafetin meşveretle oluştuğunu belirtmiştir. Buna dayanak olarak da ilk halifenin “kötülük edersem beni doğrultunuz” olarak göstermiştir. Bundan dolayı meşveret, İslam milletinde hükümetin oluşumuyla birlikte dinen de oluştuğunu vurgulamıştır. Yazar ayrıca, hilafetin geçiş şekilleri hakkında ümmetin görüş birliğinin sağlandığı kararlar ve davranışlarından az da olsa bahsetmiştir. Öyle ki veliaht tayin etme konusunda sağlanan ümmetin görüş birliği ve ittifakı, iki olayın meydana gelme şekline ve hiçbir tarafın inkâr ve itirazıyla karşılaşmamasına dayandığını ifade etmiştir.⁸¹⁸

Bu bağlamda yazar, halifenin kendisinden sonra gelecek kişiyi seçmesi dinen caiz olduğunu ve bu doğrultuda Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'i veliaht tayin etmesini örnek göstermiştir. Bu konuyla ilişkili olarak da Hz. Ömer de vefatı sırasında veliahtlığı, altı kişiye devrederek içlerinden birisin seçmek için bir kurul oluşturulduğundan bahsetmiştir. Yazar, bu kararın icma ilkesine dayandığını ve şeriata uygun olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda halifenin, meşveret ve ümmetinin görüş birliğine dayanmasını, İslam dininin kural ve kaidelerinden olduğunu açıklamıştır.⁸¹⁹

Bununla birlikte yazar, imamet ve hilafet için seçilecek kişinin süresinin belirsiz olduğunu fakat durumu değişirse yani İslami kurallara aykırı hareket ederse, görevden alınarak değiştirilmesine şer'an izin verildiğini ifade etmiştir. Ayrıca yazar, çoğunluğun görüşüne başvurmadan imam ve halife tarafından tek bir kişinin veliaht tayini de bulunmaksızın halife ve imamın birden fazla sayıda kişiler arasında, yine o kişiler tarafından içlerinden herhangi birisini seçmeleri usulü de meşru olduğunu ve şer'an uygun olduğunun altını çizmiştir. Bu konuda Hz. Ömer'in bu hareketinin ümmetin

⁸¹⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 102.

⁸¹⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 103.

⁸¹⁹ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 151.

görüş birliğine uygun olduğunu belirtmiştir. Öyle ki eserde hilafet, İmam Hasan’dan, Emevi, Abbasi ve daha sonra Osmanlı hükümdarı Sultan I. Selim zamanında, Abbasi halifesinin hilafetine son verilmesiyle, İslam hükümeti ve resmi hilafet makamı Osmanlı hanedanına geçtiği görülmektedir.⁸²⁰

Yazar, Emevi ve Abbasiler’in zamanında hilafetin şahıslara geçmesi genellikle şer’i usul çerçevesinde halife olan kişinin, veliaht tayin etmesiyle meydana geldiğini fakat Osmanlı sultanları veliahtlık maddesini özel bir usule yani birtakım sağlam kurallara bağladıklarını yazmıştır. Ayrıca yazar, Emevi ve Abbasiler döneminde hilafetin geçişi maddesinden dolayı meydana gelen birtakım uygunsuzluklarının önüne geçildiğini ve özellikle çağımızda hilafetin intikali konusunda meydana gelebilecek tüm sakıncalara ve düşüncelere meydan vermeyecek şekilde veraset usulünün sağlamlaştığını açıklamıştır. Bu kapsamda yazar, son yayınlanan Kanun-i Esasi’nin üçüncü maddesiyle eski usul ve kurallar pekiştirildiğinin altını çizmiştir.⁸²¹

Yazar, ayrıca Abbasiler döneminde isyan suretiyle kurulmuş olan Endülüste’ki Emeviler, Afrika ve Mısır’daki Fatımiler, uzak batıdaki İdrisiler gibi hüküm süren bağımsız imametlerin ortaya çıktığını fakat bunların imametleri ve hilafetlerinin meşru olmadığını belirtmiştir. Zira İslam hilafetinin esasen kuruluşundaki meşruiyet, Abbasi hilafetinin I. Selim tarafından sona erdirilip, hilafetin hukuk ve vazifelerinin Abbasiler’den, Osmanlılara geçmesi olduğunu belirtmiştir.⁸²² Bu çerçeveden ele alındığında yazar, Osmanlı Devleti’nin hilafet ve imamet makamı yerine geçtiğinden dolayı böyle meşru bir dini hükümete dinen zorunlu olduğunu ve itaat edilmesinin dini bir vazife olduğunu önemle vurgulamıştır.⁸²³

Yazar yine bu bölümde, Ahmet Midhat Efendi’nin “Üssü’l-İnkılâb/Devrim’in Üssü” adlı eserinde “çok dikkat edilmesi gereken durumlardan biri, Osmanlı Devleti sadece bir İslam Devleti gibi oluşmamıştır.” Cümlesinden ibaret olan bu fıkra ile İslam hilafeti ve Osmanlı Saltanatı hakkında tuhaf bir tarifte bulunduğunu ifade etmiştir. Yazar bunun yanı sıra, Midhat Paşa’nın adı geçen kitabı yazmasındaki amacının Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan’ın oluşturulmasını desteklemeye yönelik olsa da bu fıkranın içeriğinin hilafet ve hükümet düşüncesiyle uyuşmayacağını vurgulamıştır.

⁸²⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 105.

⁸²¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 106.

⁸²² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 107.

⁸²³ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 152.

Yazar bu minvalde Ahmet Midhat Paşa'nın tezini bu konuda yaptığı açıklamalarla çürütmeye çalışmıştır.

Nitekim yazar bu bölümde, veliaht konusuna ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Veliaht seçme konusunun şer'an caiz olduğunu ifade etmiş ve Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'i veliaht tayin ettiğini belirtmiştir. Yazar ayrıca bu bölümde, Abbasiler ve Emeviler döneminde de hilafetin intikali konusunda çoğunlukla şer'i usul çerçevesinde gerçekleştiğini ancak Osmanlı Devleti'nin özellikle Osmanlı hilafetinin veliaht tayin etme konusunda oluşturdıkları birtakım düzenlemeler olduğunun altını çizmiştir. Öyle ki Abbasiler döneminde birçok hilafet ve imamet meydana geldiğini ancak bunların hilafetlerinin meşru olmadığını belirtmiştir.

Meşveret'in meşruiyeti/danışma usulünün İslam'a uygunluğu

Yazar bu bölümde, meşveretin üstünlüğü, topluma sağlayacağı faydaları ve İslam dini de meşvereti emrettiğini önemle vurgulamaktadır.⁸²⁴ Yazar ayrıca eserde, hilafetin temelinin meşveretle yapıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda da eserde, meşveretin meşruiyeti hakkında dini yargılar da şu şekilde açıklanmıştır: “Vemâ yentiku ani'l-hevâ in hüve illâ vahyî yûhâ” (Necm Suresi 3. ayet.) ayeti ile Hz. Muhammed'in, her yönden meşverete ihtiyacı olmadığı halde yine ilahi emir ile meşvereti yerine getirmekle görevli oldukları “Ve şâvirhum fi'l-emri feizâ a'zante fe tevekkela'llâh” (Âl-i İmran Suresi 159. ayet.) ayetiyle sabit olduğu yazılmıştır. Yazara göre bundan başka hiçbir sebep ve delil olmasa dahi sadece bu ayet bile, meşveretin İslam toplumu için önemli ölçüde yararları olduğunu anlatmaya yeterlidir.⁸²⁵ Yazar bu bölümde, öncelikle meşveretin, meşruiyeti konusunda Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle kanıtlamaya çalışmıştır.⁸²⁶ Bu kapsamda şu Âyet-i Kerime'yi vermiştir: “Febimâ rahmetin mine'llâhi linte lehum ve lev künte fezzen galîze'l-kalbi li enfedû min havlike fa'fu anhum vestağfir lehum ve şâvirhum fi'l-emr fe izâ a'zante fetevekkel ale'l-llâh inne'llâhe yühibbu'l-mütevekkilin.” (Âl-i İmran Suresi 159. ayet.)

Yukarıdaki Ayet-i Kerime'nin meali ise aşağıdaki şekildedir:

“Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allahtan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kerede karar verip azmettin

⁸²⁴ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 153.

⁸²⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 111.

⁸²⁶ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 153.

mi, artık Allaha tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever.” (Diyanet Vakfı Meali)

Yukarıdaki ayet-i kerime’den anlaşıldığı üzere Allah meşvereti emretmektedir. Bu kapsamda bir diğer ayet ise “İnneke le-alâ hulukın a’zîmin” (Kelam Suresi 4. ayet.) ayet-i kerime’sidir. Bu ayet de şahitlik ettiği üzere en güzel ahlaka sahip olan Hz. Muhammed’in, Uhud yenilgisinden sonra kendisinin görüşlerine muhalefet eden sahabeyi eleştirmiştir. Bundan dolayı Allah, onun merhametini bu ayette överek, bozgunu yaşayanları affetmesini emretmiş ve ayrıca kendileriyle meşveret olunması gereğini de ilave olarak emretmiştir. Yazara göre sadece bu ayet bile meşveret usulünün hem dini hem de akli olarak akıl sahibi insanları ikna edecektir.⁸²⁷ Yazar, meşveret konusunda sadece ayetlere yer vermemiş aynı zamanda hadislere de yer vermiştir. Bu kapsamda aşağıdaki hadis-i şerifi meşverete delil olarak neşretmiştir:

“Umûr-i dînîyenizi ben sizden ziyâde biliyorum umûr-i dünyevîyenizi siz daha iyi biliyorsunuz işte bu nedene mebnidir ki meşveret eden hiçbir kavim yoktur ki tarik-i Hüdâ’yı bulamamışlardır.” Bu hadisten de anlaşılabacağı gibi Hz. Muhammed, meşverete dikkat çekerek onun faydalı olacağını ifade etmiştir.⁸²⁸

Bu bağlamda bir diğer hadis ise Hz. Muhammed ve sahabelerden Hz. Habbab arasında aşağıdaki diyalog geçtiği rivayet edilmiştir:

Hz. Habbab: “Ey Resulallah, ordugah için bu yerin seçilmiş buyurulması değiştirilemez bir ilahi emre mi dayanır, başka bir yerin ordugah yapılması caiz değil midir? Yoksa savaş için sadece sizin görüşünüzden mi ibarettir.?”

Hz. Muhammed: “Hayır, savaş için bir görüşten ibarettir.”

Hz. Habbab: “Öyleyse bu mevki’i harb için elverişli değildir. Falan mevki’i ordugah ittihaz etmek fenn-i harb nokta-i nazarınca daha muvaffaktır.”

Yazar, Hz. Habbab, savaşla ilgili görüşlerini ve değerlendirmelerini gerekçeli bir şekilde belirttikten sonra Hz. Muhammed, onun düşünceleri doğrultusunda işaret ettiği yeri ordugah edindiğini ifade etmiştir.⁸²⁹

Öte yandan, yazara göre meşveret için İslam toplumunun Meclis-i Mebusan şeklinde toplanmasının önemli ölçüde iyiliklerinin olduğunu ve “Fe-leyete’emmelü’l-müte’emmilûn.” Sahabenin meşvereti konusunda bu emrin verilmesi Allah’ın yanında değerlerinin olduğuna işaret etmektedir. Bu yüzden sahabenin, Allah’ın ve Peygamberin

⁸²⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 112.

⁸²⁸ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 154.

⁸²⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 117.

yanında değerlerinin bu ayet ile sabit olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca, Hazret-i Kelbî ve birçok alim'e göre, meşveret konusunda olan bu ilahi emrin sadece savaş işlerine özgü olduğunu belirtmiştir.⁸³⁰

Bu kapsamda meşvereti emreden ikinci ayet

“Vellezine istecâbû li Rabbihim ve ekâmu's-selâte ve emruhum şûrâ beynehum ve mimmâ rezekehum yunfikûn” yukarıdaki ayet-i kerime'de müminlerin işlerini kendi aralarında meşverete dayanarak görmeleridir. Bu ayet'in hükmünde meşveretin gerekliliği kesin bir şekilde emredildiğini ifade eden yazar, bundan dolayı Müslümanların işleri için kendi aralarında meşveretin gerekliliğinde hiçbir tereddüt olmadığını vurgulamıştır.⁸³¹

Bu kapsamda yazar, Hz. Ali'nin, meşveretin tüm faydalarının yanı sıra meşveretten başlıca yedi büyük fayda sağlanacağını söylemiştir. Bu faydalardan, birincisi, sevap kazanmak, ikincisi, danışmaya konu olan maddeye dair doğru görüşü kazanmak, üçüncüsü, yapılan işlerde yanlışlıktan korunmak, dördüncüsü, danışandan kınama ve ayıplamayı uzak tutmaktır, beşincisi, pişmanlıktan kurtulmaktır, altıncısı, kendisini danışılanların kalplerini kazanmaya hizmettir, yedincisi ise Hz. Peygamberin sünnetine uymak olarak belirtmiştir.⁸³²

Bununla birlikte yazar, meşveretin şartı ve danışma için gerekli olan haller ve sıfatları şu şekilde belirtmiş; kişinin nefesine, duyu organlarının sağlığına, anlayışına ve yalan sözlerden sakınmasına bağlı olduğunu açıklamıştır.⁸³³

Yukarıda anlaşıldığı üzere, meşveretin hem Kur'an ayetleriyle hem de sünnet ile sabit olduğudur. Allah, meşvereti emretmesiyle, sahabeye verdiği değeri göstermiştir. Öyle ki meşveretin birçok faydası olduğu görülmektedir. Fakat en önemli faydalarından bir de verilen kararın tek bir kişinin tasarrufunda olmadığıdır yani sorumluluk herkese aittir. İşte bu sebepten dolayı kişi ayıplanmaktan, pişmanlıktan ve kınamadan uzak durmaktadır.

Vezirlik kurumunun meşruiyeti

Yazar sekizinci bölümde, yukarıdaki bölümlerde açıklanan meşveretin meşruiyeti konusunda, Kur'anî deliller ile sabit olduğu gibi hilafet makamında bulunan kimsenin devletin bütün işlerinin tek başına idare etmesine gücü yetmediğinden dolayı

⁸³⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 115-116.

⁸³¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 119-120.

⁸³² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 121.

⁸³³ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 122.

vezir bulundurması, siyasî ve idari bir gereklilik olduğu gibi şeriat hükümlerine de uygun olduğunu vurgulamıştır.⁸³⁴

Bu bağlamda yazar, Hz. Muhammed'in, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i vezirlik makamında görevlendirdiğini ifade etmiştir. Öyle ki Emevi halifeleri zamanında da her halifenin veziri bulunduğunu belirten yazar, Abbasi hilafeti zamanında, o zamana kadar kayıt dışı ve sadece fiili olarak var olan vezirlik, özel bir makam olmak üzere resmi olarak kurulduğunu ifade etmiştir.⁸³⁵

Yazara göre, vezirlik İslam hükümetinin ve hilafetinin gerçek ihtiyaçlarındandır ve şeriatın gereklerindendir. Vezirliğin meşruiyeti Kur'an ile de sabit olduğunu eserde görmekteyiz.

Hz. Musa, kıssasında "Vec'all lî vezîran min ehl-i Hârûne ahî üşdüd bihi ezri eşrikhü fi emri key nusebbihake." (Taha Suresi/29-33. ayet) Âyet'i yazara göre, büyük Peygamberler için bu ayetler gereğince vezir tayini gerekliyse, İslam hükümeti ve hilafeti için de bu gereklilik sabittir.

Yine Hz. Musa için Allah tarafından "Le-kad âteynâ Mûsâ el-kitâbe ve ca'elnâ ma'ahu ehâhu Hârûne vezîran." (Kasas Suresi /43. ayet) şeklinde gelen bu ayette açıklandığı üzere Harun (as), Hz. Musa'ya vezir tayin edilmiştir ki vezirliğin gerekliliği bu ayet ile de sabit olduğunu eserde görülmektedir.

Öte yandan vezirliğin şeriat bakımından gerekliliği bu ayet ile kesinleştiğini belirten yazar, ayrıca bu konuda Hz. Muhammed'in hadislerinin de olduğunu belirtmiştir. Söz konusu hadis ise aşağıdaki şekildedir:

"Min Velî şey'an min umûri'n-nâs ve erâde'llâhu bihi hayren ca'elehu vezîren sâlihen İn nesî zikrehu ve in zekere i'ânehu ve izâ erâde gayre zalik ce'ale lehu vezîrun sûi-i in nesî lem yezkurehu ve in zekere lem yu'nihî" söz konusu hadis, vezirliğin lüzum ve gerekliliğini konu edinmiştir.

Bu hadis-i şerifin anlamı

"Halkın işlerini yürütme vazifesi olanların/yöneticilerin hayırlı işler yapmayı başarmaları Allah'ın arzusu ile örtüşürse mümkün olur. Ve onlar öyle salih bir vezire sahip olur ki unuttukları işleri kendilerine hatırlatır ve hatırlatmadan sonra da gereğini yerine getirmek için onlara yardımda bulunurlar. Hayırlı işler yapmayı başaramayanlar kötü huylu öyle bir vezire sahip olur ki unuttuklarını hatırlatmak ve hatırında bulunanları yerine getirmek suretiyle onara yardım ederek güç ve kuvvet vermezler."

⁸³⁴ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 155.

⁸³⁵ S. Albayrak (1992). *Hilafet ve halifesiz Müslümanlar*. İstanbul: Araştırma Yayınları, s. 115.

Bu hadisten anlaşıldığı üzere iyi işlerde bulunan yöneticilerin salih bir vezire sahip olacaklarını ve onlara birçok konuda yardım edeceğinden bahsetmiş fakat hayırlı işler yapmayanların ise kötü huylu vezirlere sahip olacaklarını ve o vezirler onlara karşı iyi işlerde bulunmazlar.⁸³⁶

Bu bağlamda yazar, vezir olacak kişinin taşıması gereken yedi özellikten bahsetmiştir. Bu konuda gerekli olan şart ve sıfatları aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

Birincisi: Adaletlidir. Adaletli olmayanlar vezirlik makamına ulaşamaz.

İkincisi: İşlerin gereğinin yerine getirilmesi konusunda ve özellikle devleti ilgilendiren olağanüstü konularda kendisiyle çalışmalar yapabilecek seviyede bilgi sahibi olmasıdır.

Üçüncüsü: Dil, göz ve kulak gibi organlarının sağlıklı olması şarttır.

Dördüncüsü: Hızlı bir şekilde hareket etmesine engel bedensel organlarında herhangi bir eksiklik olmaması gerekir.

Beşincisi: Genel siyasî işleri görmek ve halkı ilgilendiren durumlarda alınması gereken tedbirleri güzel bir şekilde uygulayabilmek için sağlam düşünce sahibi olmak gerekir.⁸³⁷

Altıncısı: Osmanlı Devleti'ni koruyacak ve devletin düşmanlarıyla mücadele etmesini sağlayacak cesarete sahip olması şarttır.

Yedincisi: Özellikle savaş işlerinde ve mali konularda yetkin ve olgun olması bu makamı hak etmenin en önemli şartlarından.

Yazara göre, vezirlerin gerekli özellikleri ve şartları taşımadıkları takdirde hal ve hareketleri devlet açısından sakıncalı olacaktır. Özellikle devlet işlerini idare edenler üzerlerine çok ağır bir yük almaktadırlar. Bu yüzden yetkin vezirlerin bulunması son derece hassas bir konu olduğu beyan edilmiştir.⁸³⁸

Ayrıca yazar, bütün vali ve devlet memurlarının insanlara zulüm etmelerine izin vermemekle beraber adaletten sapmadan isyan hareketinde bulunanları ağır bir şekilde cezalandırmaları da zorunlu olduğunu ifade etmiştir.⁸³⁹

Yazar, şer'i olarak iki çeşit vezirlik olduğunu belirtmiştir. Bunlardan, birincisi: Vezaret-i tefviz (ihale olunan işlerdeki vezirlik), ikincisi: Vezâret-ı tenfîz (bir işi yerine getirme konusundaki vezirlik).⁸⁴⁰

⁸³⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 124-125.

⁸³⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 126.

⁸³⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 127.

⁸³⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 128.

Nitekim yazar, Vezaret-i tenfiz'i, vezirin ve şimdiki Osmanlı saltanatının idare hukukuna göre Sadrazamın hükümetle ilgili işleri üzerine alması şeklinde adlandırmaktadır. Vezaret-i tefviz'i ise padişahın yapabileceği tüm işleri görmeye yetkili anlamına geldiğini yazmaktadır. Bu kapsam da yazar, halife veya sultanın devlet işleri için şer'an veliaht tayin edebilirse de işleri üstlenen vezirin veliaht tayin edemediğini belirtmiştir. Halife ve padişah saltanattan istifa edebilirse de padişahın veya halifenin saltanattan ve hilafetten istifasını söz konusu vezirin açıklayamayacağını ifade etmiştir. Öyle ki bu vezirin görevlendirdiği valiler ve devlet memurlarını, halife veya padişah görevden alırsa bile halife veya padişahın tayin ettiği memurları hiçbir şekilde görevden almadığı eserde açık bir şekilde görülmektedir.⁸⁴¹

Öte yandan yazar eserde, İslam saltanatında vezirliğin sadece bir vezire özgü olmadığını, iki veya daha fazla vezir tayinine de izin verildiğini yazmıştır. Bu noktadan hareketle vezirlik rütbe olarak sadece sadrazamlara özgü olduğunu söyleyen yazar, devlette sadece bir vezirin varlığıyla yetinilmesi Osmanlı Devleti'nde uzun süre devam ettiği konusunda bir tespitte bulunmuştur.

Nitekim yazar, gerileme dönemi başladıktan sonra vezirlerin sayısının sınırlandırılması ve tayinleri konusundaki eski kurallar da değiştirilerek, vezirlerin sayısı artmış ve sonunda vezirlik makamı ve memuriyeti dairesinden çıkarılarak sadece bir rütbeye dönüştürüldüğünün altını çizmiştir.⁸⁴²

Bu bölümde elde edilen verilere dayanarak yazarın, vezirlik kurumunun meşruiyetinin şer'i bir gereklilik olduğu üzerinde önemle durmuştur. Bu bağlamda özellikle Hz. Muhammed'in bu konuda Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i vezirlik makamında istihdam ettiğini belirtmiştir. Yazar ayrıca bu kısımda, vezirin taşınması gereken özellikleri de ayrıntılı bir şekilde sıralamıştır. Böylece vezirin önemini belirterek, padişah ve hükümdarın vezirin görüş ve tedbirleriyle işlerin görülmesinde güçlü, kuvvetli bir sırt sahibi olduğundan bahsetmiştir.

Zihni Paşa, "İslam'da Hilafet" adlı eserinde bir yandan Meşrutiyet'in dayandığı ilkelerin İslamda var olduğunu ispat ederken, diğer yandan da Meşrutiyet idaresi içinde hilafetin konumunu belirlemeye çalışmıştır.

Sonuç olarak Mustafa Zihni Paşa bu eserde, halifelik gibi önemli bir konuyu enine boyuna ele almıştır. Bu bağlamda tarihi süreç içinde hilafet, bir yandan dinin

⁸⁴⁰ Bukarlı, 2014, **a.g.k.**, 156.

⁸⁴¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 128-129.

⁸⁴² Mustafa Zihni Paşa, 1327, **a.g.k.**, 131.

hükümlerini uygularken diğer yandan da insanlar arasında asayişini sağlamaktadır. Eserde ayrıca hukukun ehemmiyeti ele alınmıştır. Öte yandan İslam dininin binası olan Kur'an, sünnet, icma ve kıyas olan bu dört esasla, imamet ve hilafetin bu dört esasın hangisine dayalı olduğuna değinmiştir. Bu kapsamda halifenin hangi özellikleri taşıması gerektiği açık bir şekilde belirtilmiştir. Özellikle halifelik konusunda meşveretin önemi ayet ve hadislerin, meşvereti işaret ettiğine dair açık kanıtlar sunmuştur. Bu çalışma, sadece halifeler tarihini açıklamak değil aynı zamanda halifeliğin meşruiyeti bağlamında da bilgi taşıyan bir çalışmadır. Bu çerçeveden ele alındığında eser, bilhassa yüzyıllardır üzerinde tartışılan ve İslam âlemi içerisinde önemli ölçüde ayrılıklara ve parçalanmalara neden olan halifelik konusu üzerinde ele alınmıştır. Bu yüzden önemli bir eser olma niteliği taşımaktadır.

4.5. Mustafa Zihni Paşa'nın, Trablusşamlı Şeyh Hüseyin Cisir'den Tercüme Ettiği “Savâbü'l-Kelâm Fî Akaidi'l-İslâm” Adlı Eseri

Mustafa Zihni Paşa, inceleme konusu olan Trablusşamlı Şeyh Hüseyin Cisir'in İslam inancına dair “Husun-ı Hamidiyye” adıyla yazdığı kitabının, Arapça hoş bir ifadeyle “Savâbü'l Kelâm Fî Akaidi'i İslâm” başlığı altında Türkçe'ye tercüme ettiği eserini (H.1327/M.1909) tarihinde İstanbul'da bastırmıştır. 363 sayfadan oluşan eser, Erbâb-ı Mütâlaaya başlıklı bir takdim yazısı ve üç bölümden meydana gelmiştir. Ayrıca dört kısımdan oluşan mukaddimede tevhid ilminin tarifi, fazileti ve öğrenilmesinin her Müslümana farz olduğu, iman ve İslam hakikati, kişiyi küfre düşüren hususlar ve akli hükümler enine boyuna ele alınmıştır. Eserin birinci bölümü, altı kısımdan meydana gelmiştir. Söz konusu bölüm, Allah'ın varlığı ve sıfatları konusuna ayrılmıştır. Beş kısımdan oluşan ikinci bölüm, peygamberlere, kitaplara ve ahirete iman konularına ayrılmıştır. Üçüncü bölüm ise, dört kısımdan meydana gelmiştir. Bu bölümde inanç konularının dayandığı bazı Kur'an ayetleri ve hadisler hakkında ileri sürülen şüphelerin reddedilmesine ayrılmıştır. Aşağıda eserin bu bölümleri ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılacaktır.

Arapça bir eser olan “el-Husunü’l Hamîdiyye” dinin kuralları ve hükümleri konularını ilmi kelam metoduyla ele almıştır. Eserin tam ismi “el-Husûnü’l Hamîdiyye li-Muhfazati’l İslâmiyye” olup, II. Abdülhamd’e atfen yazılmıştır.⁸⁴³

Mustafa Zihni Paşa eserin okuyucuya hitaben kısmında, hak ve doğru olan her şeyin daima muhaliflerinin bulunması, yaratılışın genel kuralı ve insanlığın genel adetlerinden olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebinin ise insanoğlunun düşünce farklılıkları olduğunu vurgulamıştır. Bilhassa doğruyu yanlıştan ayırmak için gerekli olan akıl yürütme, ayırt etme ve düşünce güçleri gibi ayrıcalıklı durumların insanların tümünde bulunmasının mümkün olmadığını fakat geleceğin bu imkanın alt yapısını oluşturabileceğinin mümkün olduğunu altını çizmiştir. Ayrıca yazar, insanların eğitim seviyelerinin ilerlemesi, insanların her biri kendi leh ve aleyhlerinde olan hukuku tamamıyla anlamaları ve o hukuka uymanın insanî ve aklî gereklerini tamamıyla takdir edebilecek bir zamana gelmeleri durumunda, hak ve doğruya karşı muhalif duruşlar ve davaların da yok olacağını belirtmiştir. Fakat sadece ilim ve eğitimin genel bir mutluluğu sağlayabilmesinin henüz gerçekten uzak olduğunu beyan etmiştir.⁸⁴⁴

Öte yandan yazar, insanlar tarafından hak ve doğruya karşı en fazla anlaşmazlıklara, karşı çıkışlara hedef olan konulardan biri ve en önemlisi dinî işlerde ortaya çıktığını belirtmiştir. Öyle ki çeşitli milletlerin isabetsiz ve hakka uygun olmayan bazı adet ve alışkanlıkların da hak ve doğrunun pek çok itirazlarla karşılaştığı açık olsa bile bu millî alışkanlık ve adetlerin de dinî işler kadar, itirazların hedefi olmadığı açık bir şekilde ortada olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca yazar, bütün semavî dinler insanları ahirete, ahiretin varlığını itirafa yönelttiğini ve semavî dinleri bilenler bunun böyle olduğunu bilir ve bu hususta hiçbir itirazda bulunmadıklarını belirtmiştir.⁸⁴⁵ Yazar, semavî dinlere inanmayanlar da insanı, bitki gibi bitip sonra da yok olacak aşâğılık bir derecede görmek istemediklerini zira insan için dünya hayatından başka bir dönüş yerinin varlığına yani ahiretin varlığına inandıklarını belirtmiştir.⁸⁴⁶ Bu bağlamda yazar, Hz. Adem’den bu yana insanoğlu bu alakalar ve bu bağlar arasında sıkışarak, sıkılarak, yuvarlanarak geldiğini ve hiçbir zaman söz konusu birbirine zıt kayıtlardan ve

⁸⁴³ İ. Çelebi (1998). el-Husûnü’l-Hamîdiyye. *DİA*, 28, İstanbul: TDV, s. 418.

⁸⁴⁴ Hüseyin el-Cisr (H. 1327/ M. 1909). *Savabü’l kelâm fi akâidi’l-İslam*. (Çev: Babanzade Mustafa Zihni Paşa), İstanbul: Mahmudbey Matbaası, İstanbul, s. 2. Eserin önsöz kısmı Zihni Paşa’ya aittir. Mustafa Zihni’nin söz konusu eseri tercüme etmesinin nedenini ise Şeyh Hüseyin el-Cisr Efendi tarafından yapılan yorumlar ile dini inançları güçlendirme ve bilimsel itirazları reddetmeye yardımcı olduğunu belirtmiştir.

⁸⁴⁵ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 3.

⁸⁴⁶ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 4.

bağlardan kurtulamadığını açıklamıştır. Nitekim dünyada, bu geçim deryasında, birbirine zıt dalgalar arasında birbiriyle karşılaşan, birbirine aykırı din ve mezhep sahiplerinin çarpışması, birbirine kendi fikrini anlatmak, aşılacak veya kendi fikrine ötekinin müdahalesine engellemek gibi durumlardan meydana geldiğinin önemle vurgulamıştır.

Bununla birlikte yazar, son yüzyıllarda Avrupa’da fen ve medeniyet, konusunda meydana gelen önemli ilerlemelerin Avrupa’yı aydınlattığını ifade etmiştir. Bu minvalde Avrupa’da meydana gelen fen ve medeniyet gelişmeleri bütün yeryüzüne yayıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda da bir yandan medeniler medeniyet ışıklarıyla, medeni olmayanları aydınlatmaya, diğer yandan da medeni olmayanların da medeniyet ışığından yararlanmaya, aydınlanmaya büyük bir çaba sarf ettiklerinin altını çizmiştir.⁸⁴⁷ Ayrıca Avrupa’nın o medeniyet kaynağı, o fenlerin kaynağı olan memleketin dini 1900 seneden beri yeryüzünde hükmünü yitiren ve semavî bir din olan Hristiyanlık olduğunu söylemiştir. Öyle ki söz konusu dinin, siyasî ve fenni dinlerden olmadığı, mezhepteki ihtilafla beraber bütün Hristiyanlık dünyası tarafından onaylandığı ve bunun itirazının mümkün olmayan bir gerçek olduğunu beyan etmiştir. Tüm bunların yanı sıra yazar, Avrupa’daki olağanüstü bilimsel gelişmeler, uzun zamandır bu dinin hükümlerine karşı gelmeye başladıklarını ifade etmiştir. Yani daha genel olarak, bilim adamları tarafından bu dinin bilime uygun olmadığı ve bu yüzden kendisine uyulmasının gerekmediğini ortaya koyduklarını dahası Hristiyanlığın insanlığın mutluluğunu sağlamaya yeterli olmadığını açık bir şekilde ispat ettiklerini beyan etmiştir. Doğal olarak meydana gelen bu gelişmeler neticesinde dinsizliğin çoğaldığını ancak misyonerler, okullar ve benzeri kurumlar açarak Avrupa dışında dini yaymaya çalıştıklarını belirtmiştir.⁸⁴⁸

Öte yandan yazar, bilimin bu saldırıları sonucunda dinde görülen gerileme, medenî gelişmelerin baskısıyla artık Avrupa ile sınırlı kalmadığını telgraflar, trenler, vapurlar kısacası medeniyetin çeşitli vasıtaları aracılığıyla dünyanın tamamına yayıldığının altını önemle vurgulamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti de bilimin ortaya koyduğu bu dinsizlikten tamamen kurtulamadığını ifade etmiştir. Eserin bu kısmında bilimin ortaya koyduğu dinsizlikten yazarın yakınmakta olduğu görülmektedir. Ne var ki İslam dini diğer dinler gibi bilimin göz kamaştırıcı güneşine karşı erimekten korunduğunu, akla uygun olan her bilimi kabul ettiği için daima bilime üstün geleceği

⁸⁴⁷ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 5.

⁸⁴⁸ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 6.

ve bilimin de İslam dininin dinsizliğe karşı ebediyete kadar her türlü darbelerden korunacağını ifade etmiştir. Dahası yazar, ihtiyaç olunan şeyin dinî hakikatlerin nurunu bilimin ışığı ile karşılaştırarak o ışığın bu nurdan bir şube olduğunu ortaya koymak olduğunu ve bu hakikati gerektiği oranda ispat etmek olduğunu önemle vurgulamıştır.⁸⁴⁹ Yazar yine bu kısımda Hristiyanların, İslam'ın yalnız bilime karşı olduğunu iddia etmekle yetinmeyerek ilim ve medeniyet öğrenmeye de engel olduğu iddiasını ortaya attıklarını belirtmiştir. Avrupa'daki bilim adamlarının çoğunluğunun İslam dinini bilmedikleri için Hristiyanlık karşısında sönük bir din olduğunu zannettiklerini, onların bu iddialarından büyük bir yanılgı içerisinde olduklarını oysaki o bilimsel gelişmeler İslam dininin nurlarının küçük bir parçası ve bir şubesi olduğu belirtmiştir. Bu noktadan hareketle yazar, İslam dininin misyonerlerinin olmadığı halde Hristiyan diniyle nerede karşı karşıya geldiyse semavî olmayan dinlere inananlara olağanüstü etkiler gösterip onları kendi tarafına çektiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁰ Nitekim yazar, bilimsel yorumların doğurduğu dinsizlik düşüncesi henüz başlangıç noktasında iken, bunu yok etmek suretiyle eli kalem tutan edebiyatçılardan bu gibi faydalı dinî eserler beklemenin zamanı geldiğini beyan etmiştir. Zira Avrupa dinsizliğinin, Osmanlı Ülkesinde de baş göstermeye başladığını belirtmiştir. Ancak Osmanlıda'da bilim adamlarının sayısının kayda değer bir artış gösterdiğini bu suretle de İslam dininin bilime zıt ve aykırı olduğu hakkındaki yanılgıların reddi ve ayrıca İslam dininin akla uygun olan bütün bilimlerini kabul etmek esasına dayalı olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla medenî dünyaya karşı ispat etmek ve dinî işlerdeki incelikleri bilmeyen Müslümanları da dinsizliğin zararından korumak, edebiyatçılara dini bir görev halini aldığının altını çizmiştir. Bilhassa Kur'anî ilimlerin sonsuz olduğunu, Müslümanlar tarafından bilinmesi gerektiğini ve bu ilimleri, fenleri yorumlayan yorumcuların eserlerinin oldukça çok olduğunu belirtmiştir.

Bu kapsamda Kur'an'ın ilim ve fen kitabı olduğu ayrıca İslam dininin de aklın kabul edeceği şeylere uygun bir din olduğu her zaman ispata yeterli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵¹ Bu minvalde yazar, İslam dinine karşı ortaya çıkmış olan geçersiz düşüncelere karşılık olarak İslâm âlimleri savunma şekliyle ve doğruyu ispat yoluyla önemli eserler meydana getirdiklerini belirtmiştir. Bu paralelde dini ilimlerin en önemli

⁸⁴⁹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 7.

⁸⁵⁰ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 8.

⁸⁵¹ Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 9.

bir kısmını teşkil eden kalam ilmi, eski büyük âlimlerin gayretleri neticesinde bu fikir ve değerlendirmelere dayanarak meydana geldiğini belirtmiştir.⁸⁵²

Zihni Paşa “okuyucuya hitaben” adlı kısımda, hak ve gerçek olan her şeye karşı sürekli muhaliflerin çıktığını bunun da yaratılışın genel kaidesi olduğunu vurgulamıştır. Bu durumun meydana gelmesinin nedeninin de insanların zihin dünyasındaki farklılıklardan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ayrıca Zihni Paşa bu kısımda, bütün semavî dinlerin insanları, ahiretin varlığını kabul ettirmeye yönelik görevlerinin olduğunu ayrıca insanların birbirine zıt din ve mezheplerin çatıştığını, birbirine kendi ideolojilerini aşılamaaya çalıştıkları konusu üzerinde durmuştur.

Öte yandan Zihni Paşa, Avrupa’nın bilimde oldukça ilerlediğini ancak bilim adamları tarafından bu bilimsel ilerlemelerin, dinin yani Hristiyanlığın hükümlerine karşı geldiğini, bilime uygun olmadığını söylediklerini vurgulamıştır. Dolayısıyla meydana gelen bu hadiseler neticesinde Avrupa’da önemli ölçüde dinsizliğin arttığını böylece misyonerlerin okullar ve benzeri kurumlar açarak Avrupa dışında bu dini yaymaya çalıştıklarının altını çizmiştir. Dahası Osmanlı’nın da bu dinsizlikten etkilendiğini ancak İslam dininin akla uygun olan her bilimi kabul ettiği için bilime üstün geldiğini ifade etmiştir. Böylece İslam dininin, ilim ve teknik ile uyum içerisinde olan bir din olduğunu belirtmiştir. Nitekim Zihni Paşa, Kur’an’ın ilim ve fen kitabı olduğu, İslam dininin de aklın kabul ettiği şeylere uygun bir din olduğunu belirtmiş ve İslam dinine karşı gerçek dışı düşüncelere karşılık olarak, İslam âlimlerinin hakikati ispat etmek suretiyle önemli eserler yazdıkları üzerinde önemle durmuştur.

Sonuç olarak Trablusşamlı Şeyh Hüseyin Cîsr tarafından yazılan “Husuûn-ı Hamidiyye” adlı kitabı, Mustafa Zihni Paşa, “Savâbü’l Kelâm Fî Akâidi’l-İslâm” adıyla Arapça’dan, Osmanlı Türkçesi’ne tercüme etmiştir. Eserin ana konusu, İslamî esaslarla aklî ve ilmî gerçeklerin birbirlerine zıt olmadıkları, aksine tamamen uyum içinde olduklarıdır. Bu kapsamda XIX. yüzyıl pozitivizme karşı İslam inancını savunan bir eserdir. Eserin büyük bir bölümü peygamberlik ve mucizeler konusuna ayrılmıştır. Öte yandan Kur’an’da ve hadislerde belirtilen mucizelerin aklen mümkün olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır.

Zihni Paşa, Şeyh Hüseyin Efendi’nin bu eserinin, İslam inancını açıklamaya ve İslamiyete karşı yapılan birtakım itirazları yine bilime uygun bir surette reddettiğini

⁸⁵² Mustafa Zihni Paşa, 1327, (önsöz), **a.g.k.**, 10.

belirtmiştir. Ayrıca Şeyh Hüseyin Efendi'nin değerlendirmeleri ile dinî inançları güçlendirmeye ve bilimsel itirazları reddetmeye yardımcı olduğu için söz konusu eseri, tercüme ettiğini ifade etmiştir.

İslam'ın ve imanın esaslarını tüm detaylarıyla açıklayan ve bunlarla ilgili felsefecilerin ve diğer bilim adamlarının ileri sürdükleri iddialarına şerî deliller ile cevap veren önemli bir eser niteliği taşımaktadır.

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde görevini ifa eden bir devlet adamı her bulunduğu yerin siyasî, kültürel, idari, sosyal ve iktisadi bakımından bu yerler hakkında zihninde bir imge oluşur. Bu devlet adamlarının yaşamları, farklı coğrafyaları ne şekilde bir araya getirdiğini ve sentez oluşturdıklarını en iyi bir surette gözler önüne sermektedir. Bu yerlerde büyük bir tecrübe edinen devlet adamları, edindikleri bu deneyimleri Devletin farklı coğrafyalarında görev yaptıkları yerlerde uygulamışlardır.

XIX. yüzyıl devlet adamlarının biyografilerinin ortaya konulması neticesinde bu yüzyılın sosyal, kültürel, siyasî ve idari olayların iyi bir şekilde anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. 1885-1912 yılları arasında idarecilik yapan Zihni Paşa, bu dönemde oldukça başarılı bir idarecilik portresi çizmiştir. Yine bu dönemde, meydana gelen bir dizi gelişme ele alınmıştır. Bundan dolayı biyografiler özel yaşamın dışında dönemin arka planının aydınlatılmasında da oldukça önemli veriler sunmuşlardır.

Bu kapsamda Mustafa Zihni Paşa, 1850 yılında Irak'ın Süleymaniye kasabasında doğduğunda, Osmanlı Devleti için ciddi sıkıntıların yaşandığı bir dönemdi. Zihni Paşa, ilköğrenimine Sıbyan mektebinde başlamasının yanı sıra özel bir öğretmenden de Türkçe, Arapça Farsça ve Fıkıh dersleri almıştı. Memuriyet hayatına Bağdat'ta başlayan Zihni Paşa'nın hikâyesi Adana'dan Trablusşam'a, Yanya'dan Teke'ye, Isparta'dan Bolu'ya, Kozan'dan, Kerbela'ya, Burdur'dan Gümüşhane'ye, Hudeyde'den Berat'a, Maraş'tan Hanya'ya ve en son Hicaz'a kadar uzandı.

Babanzade Mustafa Zihni Paşa, bildiği Türkçe, Arapça, Kürtçe ve Farsça sayesinde Osmanlı Devleti'nin muhtelif coğrafyalarında idarecilik yapmıştır. Fakat İmparatorluğun pek çok yerinde görev yapmasına rağmen dönemin kaynaklarında kendisi hakkında kayda değer bilgilere rastlanmamıştır. Genellikle Osmanlı arşivlerinde yaşamı ve görev yaptığı yerler hakkında detaylı bilgiler bulunmuştur. Zihni Paşa'nın yaşam hikâyesinde toplumda pek çok olaya tanıklık etmiştir. Tanık olduğu bu olaylar, zihin dünyasının şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Öte yandan Zihni Paşa'nın kökeninin imparatorluk fikriyle örtüşmediği hatta dönemin hükümetleri tarafından ikinci plana itilmelerine rağmen Zihni Paşa'nın, II. Abdülmamid ile iyi ilişkiler kurması sayesinde devletin birçok yerinde idarecilik yapmayı başarmıştır. Farklı bir etnik kimliğe ait olan bir ailenin mensubu olmasına rağmen, görevlerindeki başarıları sayesinde devlet kademelerinde hızlı bir şekilde

yükselmiş ve özellikle yapıtlarında siyasî, dinî ve toplumsal hususlardaki fikirleriyle dönemin hükümetleri tarafından dikkat çekmeyi başarmıştır.

XIX. yüzyıl bulunduğu konjonktür itibariyle köklü bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Ulemasından sıradan insanına kadar herkes bu değişime uymak zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk toplumsal, siyasal, sosyal, ekonomik birçok alanda radikal değişimi beraberinde getirmiştir. Fakat Zihni Paşa, bu dönemin koşullarına rağmen belirgin gelenekselci bir tavır sergilemiştir. Öyle ki Zihni Paşa, XIX. yüzyılın yoğun geçen yenileşme hareketlerinde yapılan ıslahatlara mesafeli bir duruş sergilemiştir. Ayrıca düşünce dünyasının temelinde gelenek kavramı yer almıştır. Fakat Avrupa'nın bilim ve teknolojisinin alınması gerektiğini de özellikle belirtmiştir. Dahası geleneksel anlayışın devam etmesi gerektiği konusunda görüş belirtmesi hasebiyle bu dönemin yenilikçi taraftarları tarafından görevinden azledilmesi sağlanmıştır.

Öte yandan Mustafa Zihni Paşa'nın Isparta'da mutasarrıf olduğu sırada destekleri ile halıcılık sektörü önemli ölçüde ivme kazanmıştı. Yine halıcılığı teşvik etmek için bir şirket kurdurdu. Nitekim kendisi de önemli miktarda hisse senedi satın aldı. Bu minvalde Zihni Paşa, sadece halıcılığı teşvik etmekle kalmayıp aynı zamanda kendi harem dairesine de halı tezgâhları kurdurarak ailesinden bazılarını halı dokumaya alıştırdı. Bu kapsamda Kız Rüşdiyesi açılarak derslere başlandı ve halıcılık konusunda bilgi sahibi olan bir Rum kadını, öğrencilere halıcılık öğretmek için öğretmen tayin edildi. Ayrıca Devletin çeşitli yerlerinde görev yapan Zihni Paşa'ya sergilemiş olduğu iyi idareden dolayı pek çok madalya verilip rütbesi yükseltilmiştir.

Bununla birlikte Zihni Paşa, Yanya Valisi olduğu dönemde, Balkan Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girecek gücünün olmadığını ifade etti. Zihni Paşa tarafından yapılan bu uyarılar Merkezi Hükümet tarafından dikkate alınmadı. Sonuç olarak Karadağ, 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve böylece Balkan Savaşı başladı. Savaşa Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan katılmıştı. Bu savaş neticesinde Osmanlı ağır bir yenilgi aldı.

Zihni Paşa'nın gerek üstlendiği görevler gerekse buralarda yaptığı faaliyetler ile XIX. yüzyıl Osmanlısı'nda bilhassa eserlerinde Avrupalılaşma düşüncesinin topluma verdiği zararları anlatmasında ve buna karşı önlem alınması gerektiğini yani daha genel olarak, toplumsal konulardaki fikirlerinden ötürü önemli bir kişidir. Özellikle din, ahlak ve idarî alanda kitaplar yazmış ayrıca önemli gördüğü kişilerin yapıtlarını çevirmiştir. Söz konusu alanlarda kaleme aldığı eserler Osmanlı'nın son dönemine, Jön Türk

hareketinin hız kazandığı ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği bir döneme denk gelmiştir. II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti bakımından “aydınlanma” dönemi idi. Aynı zamanda birçok siyasî partinin, gazete, dernek ve derginin kayda değer artış gösterdiği bir dönemdir. Tüm bunlara ilaveten bu dönemde sıkıyönetimler, suikastlar ve hükümet değişiklikleri yaşanmıştır. Bu sıkıntılı dönemde Zihni Paşa'nın kaleme aldığı eserlerinde, özellikle toplumsal düzenin sağlanması noktasında insanların inançlarına bağlı kalmaları ve Avrupalılaşma düşüncesinin topluma manevi olarak zararlar verdiği onlara karşı önlemler alınması gerektiğinin altını önemle çizmiştir. Ayrıca Zihni Paşa'nın doğu kültürünü iyi tanıması ve devlet idaresi toplum hayatında doğu ve batı kültürlerinin doğru bir sentezini kurmasını sağlamıştır. Bilimi bir bütün olarak gören Zihni Paşa, ahlak ve din konusunda İslâm düşünürlerinin eserlerini Osmanlı Türkçesine tercüme edip onların fikirlerini, yeni nesillere tanıtmaya çalışmıştır. Zihni Paşa, yalın ve anlaşılır bir dille tercüme ettiği ve yazdığı eserleri önemli bir kültür ve eğitim hizmetini yerine getirmiştir. Aynı zamanda Batı'nın bilim ve teknolojisini almasından yana olmuştur.

Öte yandan Zihni Paşa'nın idareciliği hakkında verilen yanlış bilgilerin yanı sıra ölüm tarihine dair yanlış bilgiler arşiv vesikalarıyla düzeltilmiştir. Yine Zihni Paşa'nın mensubu olduğu Babazade ailesinin İran ve Osmanlı arasında bir çekişmenin yaşanmasındaki rolü, aşiret yapısının meydana getirdiği sorunlar ve Babanzadelerin isyanlarında Osmanlı-İran'ın karşı karşıya gelmesi enine boyuna ele alınmıştır.

“Mustafa Zihni Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Görüşleri” adlı çalışmayla yaklaşık bir asır yaşayan (1850-1929) Mustafa Zihni Paşa'nın, XIX. yüzyıl sonlarından XX. yüzyılın ilk yarısına dek ıslahat süreci ve bilhassa da siyasî tarih ele alınmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), Dos./Göm. nr: 304/22741.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3540/265486.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3537/265248.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3537/265249.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3621/271522.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3543/265707.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 101/7564.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2080/155967.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2370/177748.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3093/231958.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3100/232436.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3175/238068.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3202/240100.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3187/238992.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 580/43496.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 550/41245.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 32692/219394.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 383/28706.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 390/29243.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3670/27504.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3962/297088.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 3977/298266.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 4015/301088.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2013/150954.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2079/155896.

BOA. BEO., Dos./Göm. nr. 2451/183792.

İrade (İ.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade (İ.), Dahiliye (DH.), Dos./Göm. nr: 1438/32.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/11.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1460/48.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1332/13.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1299/20.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1319/10.

BOA. İ., DH., Dos./Göm. nr. 1491/42.

BOA. İ., DH. Dos./Göm. nr. 1003/79239.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade (İ.), Taltifat (TAL.), Dos./Göm. nr: 91/1.

BOA. İ., TAL., Dos./Göm. nr. 105/55.

BOA. İ. TAL., Dos./Göm. nr. 227/91.

BOA. İ. TAL., Dos./Göm. nr. 426/5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade (İ.), Hususi (HUS.), Dos./Göm. nr: 49/121.

Sadaret (A.})

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sadaret (A.}), Mühimme Kalemi Evrakı (MKT. MHM.), Dos./Göm. nr. 676/6.

Dahiliye (DH.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye (DH.), Mektubi Kalemî (MKT.), Dos./Göm. nr. 824/68.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2797/49.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2807/40.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2798/99.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2800/51.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2587/79.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 151/43.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 1417/31.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 1456/43.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 1025/1.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 356/2.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2066/92.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 1229/14.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2030/94.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 757/47.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2892/12.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2888/18.

BOA. DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2421/78.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye (DH.), Memur Sicil Zarfları (SAİD. MEM.) Dos./Göm. nr. 101/192.

BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 4/442.

BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 80/263.

BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 180/167.

BOA. DH. SAİD., Dos./Göm. nr. 188/195.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye (DH.), Şifre Kalemî (ŞFR.), Dos./Göm. nr. 188/86.

BOA. DH., ŞFR., Dos./Göm. nr. 297/27.

BOA. DH. ŞFR., Dos./Göm. nr. 412/108.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye (DH.), Mütenevvia (MTV.),
Dos./Göm. nr, 17/46.

BOA. DH. MTV., Dos./Göm. nr. 18/33.

Şura-yı Devlet

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD.), Dos./Göm. nr.
1103/20.

Meclis-i Vala

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade (İ.), Meclis-i Vala (MVL), Dos./Göm.
nr. 548/24610.

Hatt-ı Hümayûn (HAT.)

BOA. HAT., Dos./Göm. nr.160/6681.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 161/6704.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 161/6701.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 205/10682.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 105/4116.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 60/2690.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 287/17227.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 282/16825.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 288/17306.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 161/6718.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 162/6726.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 105/4126.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 160/6671.

BOA. HAT., Dos./Göm. nr. 3/70.

Yıldız (Y.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Umumi (PRK. UM.), Dos./Göm. nr. 27/12.

BOA. Y. PRK. UM., Dos./Göm. nr. 33/28.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Başkitabet Dairesi Maruzatı (PRK. BŞK.), Dos./Göm. nr. 75/38.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Esas Evrakı (EE.), Dos./Göm. nr. 8/15.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Askeri Maruzat (PRK. ASK.), Dos./Göm. nr. 115/74.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız (Y.), Hususi Maruzat (A. HUS.), Dos./Göm. nr. 357/56.

BOA. Y. A. HUS., Dos./Göm. nr. 357/41.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1954). Cilt, 2, (Yay. Haz., H. T. Us), İstanbul.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1339). İctima: 180, Cilt, 26.

Sürelî Yayınlar

Dicle- Fırat Gazetesi, (1963). Sayı: 4.

İkdam (23 Nisan 1909). No: 5356.

Sabah (30 Nisan 1909). Maraş İğtişası. No: 7038.

Tanin (29 Temmuz 1909).Yanya Vilayetinin Ahval-i Umumiyesi. Sayı 325.

Zevra, (17 Mart 1286). Sayı: 40.

Tanin (7 Eylül 1909). Zihni Paşa İle Mülakat. No: 365.

Basilmamış Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

Bağçeci, Y. (2008). *1895 Zeytun Ermeni isyanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barlak, H. (2013). *Dinî ve siyasî yönden Osmanlı Devleti idaresinde Hicaz (1876-1909)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Bukarlı, E. (2014). *Mustafa Zihni'nin İslam'da hilafet adlı eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, H. (2015). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih tercüme ve şerhi üzerine inceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, A. (2012). *19. Yüzyılda Teke Sancağı Antalya Merkez Kazası'nın sosyo ekonomik yapısı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertekin, F. (2014). *Geç dönem Osmanlı düşüncesinde muhafazakâr yenileşme arayışları (1878-1918): Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eskigün, K. (2006). *Klasik Türk şiirinde evsanevi kuşlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ezici, O. (2010). *Babanzâde Ahmed Naim'in ahlak anlayışı ve felsefe görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gümüşalan, N. (2012). *XX. yüzyılın ilk yarısında Maraş (1908-1938)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karacan, K. (2017). *XIX. yüzyıl ilk yarısında Hamid sancağı ve sancaktaki gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik hayatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, F. (2008). *Osmanlı Döneminde Kürt basını*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, T. (2007). *Adana'da Ermeni olayları (1918-1922)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kozak, Y. (2005). *V ve VI Numaralı Maraş ahkam defterlerinde Maraş'a gönderilen hükümler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Maral, T. (2014). Türkiye’de Kürt kimliğinin kültürel bağlamda incelenmesi ve siyasallaşma süreci. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nasiri, M. Reza. (1991). *Nasireddin Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1848-1896)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Tokyo: Asya ve Afrika Dil ve Kültürleri Çalışmaları Enstitüsü.
- Özdere, V. (2004). *1088 Numaralı Bolu Şer’iyye Sicili (H. 1320-1323/M. 1902-1905)*. Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özmen, U. (2010). *Irak’ın Kuzeyinde kurulması muhtemel Kürt Devleti’nin Türkiye’ye etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, S. (2010). *Mühimme Defterleri’nde Bolu Sancağı ve Bolu’da eşkıyalık (H. 961-993, M. 1553-1585)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluerler, S. (2009). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasî İlişkileri (1744-1848)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saraçoğlu, H. (2007). *Ahmed Hamdi (Zezâ) Paşa Yemen hâtırâtı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saylan, K. (2012). *Gümüşhane Sancağı (1850-1918)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Soydemir, F. (2007). *Surre defterlerine göre Sultan II. Mahmud Han Vakfı’ndan Hac yolu ve Hicaz’a dağıtılan yardımlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tatlısumak, U. (2016). *Osmanlı uleması ve patronaj ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, T. (2000). *Bir siyasal ideoloji olarak milliyetçilik ve Türk siyasal hayatında kurumsallaşması: Milliyetçi Hareket Partisi örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yazan, Ş. (2011). *Kozan Sancağında Yaşayan Osmanlı Ermenilerinin siyasî faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler, Bildiriler ve Ansiklopedi Maddeleri

- Akçam, T. (2011). Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler: *Modern Türkiye’de siyasî düşünce*, 4, (Ed: T. Bora, M. Gültekin), İstanbul: İletişim Yayınları, 53-62.
- Akyol, E. D. (2013). Sultan II. Abdülhamid döneminde sosyal politika uygulamaları. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 31, 33-47.
- Atmaca, M. (Eylül-Ekim 2015). Frenk Keygan’ın çocukları: Babanlar. *Kürt Tarihi Dergisi özel Sayısı: Kürt Mirlikleri*, 36-41.
- Baban, C. (1984). Hocam ve amcam Şükrü Baban. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4), 3-10.
- Bayat, F. (2012). Trablusşam Eyaleti. *DİA*, 41, İstanbul: TDV, 295-296.
- Bayrak, Ş. (2012). Osmanlı-İran devletlerinin Irak’ın kuzeyindeki aşiretlere yönelik siyasetleri ve Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa olayı (1790-1813). *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Dergisi*, 2, 647-662.
- Bildirici, Y. Z. (2002). Ermeni Soykırımı aldatmacası ve 1919-1920 Adana katliamları. *Türkler*, 13, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, 503-513.
- Bilge, M. L. (2002). Katif. *DİA*, 25, Ankara: TDV, 44-45.
- Birinci, A. (1993). Ali Kemâlî Aksüt’ün Filât hâtıraları. *OTAM*, 4, 437-466.
- Canatar, M. (2002). Kethüda. *DİA*, 25, Ankara: TDV, 332-334.
- Çakan, İ. L. (1991). Babanzâde Ahmed Naim. *DİA*, 4, İstanbul: TDV, 375-376.
- Çavdar, N. (2017). Tarihsel biyografi inşasında sübjektiflik sorunu. *Erzurum: Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 627-644.
- Çelebi, İ. (1998). El-husûnü’l-Hamîdiyye. *DİA*, 18, İstanbul: TDV, 418-419.
- Çelik, Ş. (2011). Teke-İli, *DİA*, 40, İstanbul: TDV, 344-347.
- Darkot, B. (1997). Antalya. *İslam Ansiklopedisi*. 1, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 459-462.
- Darkot, B. (1997). Gümüşhane. *İslam Ansiklopedisi*. 4, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 836-837.
- Darkot, B. (1997). Mar’aş. *İslam Ansiklopedisi*, 7, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 310-312.
- Darkot, B. (1997). Musul. *İslam Ansiklopedisi*, 8, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 741-744.

- Deny, J. (1997). Sancak. *İslam Ansiklopedisi*. 10, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 186-189.
- Durmuş, İ. (2000). İktibas. *DİA*, 22, İstanbul: *TDV*, 52.
- Emecen, F. (1991). Antalya. *DİA*, 3, İstanbul: *TDV*, 232-236.
- Emecen F. (1999). Isparta, *DİA*, 19, İstanbul: *TDV*, 194-200.
- Emecen, F. M. (1999). Osmanlı kronikleri ve biyografi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 83-90.
- Gelişli, Y. (1999). Darülfünun'un kuruluşu ve gelişimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 143, 129-131.
- Genç, M. (2003). Malikane. *DİA*, 23, İstanbul: *TDV*, 516-518.
- Giray, M. (1992). Berat. *DİA*, 5, İstanbul: *TDV*, 473-475.
- Gökacı, M. A. (1999). Geçmişten günümüze Yanya. *Tarih ve Toplum*, 31 (181), 31-43.
- Gülan, A. (1985). Babanzade Mustafa Zihni Paşa ve "Tevsî"-i me'zûniyet yahud kitab-ı idaremizden bir sahife". *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, 6 (1-3), 109-128.
- Gündüz, T. (2001). Kahramanmaraş. *DİA*, 24, İstanbul: *TDV*, 192-196.
- Gündüz, T. (2010). Süleymaniye. *DİA*, 38, İstanbul: *TDV*, 111-113.
- Halaçoğlu, Y. (1988). Adana. *DİA*, 1, İstanbul: *TDV*, 349-353.
- Hut, D. (2008). II. Meşrutiyet'in ilanının Irak'taki yansımaları. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13 (25), s. 101-136.
- İpşirli, M. (1992). Beylerbeyi. *DİA*, 6, İstanbul: *TDV*, 69-74.
- İsmail, Y. (2004). Memlükler. *DİA*, 29, Ankara: *TDV*, s. 90-97.
- Karpat, K. H. (1994). Dobruca. *DİA*, 9, İstanbul: *TDV*, 482-486.
- Keven, A. (2015). Şah İsmail'in mezhebi eğilimlerinin Anadolu ve İran coğrafyasına etkileri. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (3), 10-26.
- Kılıç, O. (2007). Ocaklık. *DİA*, 33, İstanbul: *TDV*, 317-318.
- Kılıç, O. (2013). Yurtluk. *DİA*, 43, İstanbul: *TDV*, 614-615.

- Kılıç, R. (1997). Babanzâde Ahmed Naîm'in felsefî görüşleri. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 297-339.
- Kiel, M. (2013). Yanya, DİA, 43, İstanbul: TDV, 317-321.
- Kramers, J. H. (1997). Kerkük. *İslam Ansiklopedisi*, 4, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 589-591.
- Kur'an, E. (1992). Türkiye'de Kürt meselesi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 79, 157-176.
- Kurşun, Z. (1998). Hicaz. DİA, 17, İstanbul: TDV, 437-439.
- Kurtuluş, R. (1998). Hudeyde. DİA, 18, İstanbul: TDV, 299-301.
- Longrigg, S. H. (1986). Baban. *Netherlands: Encyclopaedia of Islam*, 1, 845.
- Marufoğlu, S. (1996). Osmanlı döneminde Kuzey Irak Kürtlerinin sosyal ve siyasî konumları. *Türkiye Günlüğü*, 42, 45-53.
- Marufoğlu, S. (2013). 19. Yüzyılda Irak vilayetlerinde toprak düzeni, tapu ve mülkiyet sorunları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, (9), 235-248.
- Minorsky, V. (1997). Süleymaniye. *İslam Ansiklopedisi*, 11, MEB: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 200-2001.
- Mutlucağ, H. (1972). Balkan Savaşında uğrayacağımız felaketi gören bir vali. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (52), 224-225.
- Naim, A. (H. 1326, M. 1908). Akide-i ehli sünnet'in mücmelan beyanı. *Sırat-ı Müstakim*, 1 (5), 75-76.
- Naim, A. (R. 1332/ M. 1916). İslâm'da davâ-yı kavmiyet. *Sebilü'r-Reşad*, 194-199.
- Ortaylı, İ (1998). Yanya Vilayeti limanı olarak 19. asrın ikinci yarısında Preveze. *Belleten*, 62 (233), 137-146.
- Örenç, A. F. (2006). Mutasarrıf. DİA, 31, İstanbul: TDV, 377-379.
- Öz, M. (2002). Kerbela. DİA, 25, Ankara: TDV, 271-272.
- Özcan, A. (2000). İdris-i Bitlisi. DİA, 21, İstanbul: TDV, 485-488.
- Özcan, A. (2005). Milliyetçilik. DİA, 30, İstanbul: TDV, 84-87.
- Özcan, A. (1997). Hâlet Efendi. DİA, 15, İstanbul: TDV, 249-251.

- Özgüldür, Y. ve Özgüldür, S. (1994). 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında Midhat Paşa'nın rolü ve fonksiyonu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 5, 311-348.
- Özkartal, Z. (2015). Isparta'da halıcılık (19-20. yüzyıl örneği). *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi*, II (I), 72-81.
- Saklı A. R. (2012). Osmanlı döneminde Türk milliyetçiliği. *Akademik Bakış Dergisi*, 33, 1-16.
- Sayar, A. G. (2005). Muallim Cevdet. *DİA*, 30, İstanbul: TDV, s. 313-314.
- Sezer, C. (2013). Bolu mekteb-i idâdîsi. *Tarih Okulu Dergisi*, 6 (16), 505-523.
- Şentürk, A. ve Canatan, K. (1999). Irkçılık. *DİA*, 19, İstanbul: TDV, 124-131.
- Şentürk, R. (2002). Kavim. *DİA*, 25, Ankara: TDV, 68-69.
- Tuncel, M. (1992). Burdur. *DİA*, 4, İstanbul: TDV, 426-429.
- Tuncel, M. (1996). Gümüşhane. *DİA*, 14, İstanbul: TDV, 273-276.
- Tuncel, M. (2001). Kahramanmaraş (Bugünkü Kahramanmaraş). *DİA*, 24, İstanbul: TDV, 196-197.
- Türk Ansiklopedisi, (1974). Kerbela. *Türk Ansiklopedisi*, 21, Ankara: MEB., 491.
- Türköne, M. (2007). İslamcılık. *DİA*, 23, İstanbul: TDV, 60-62.
- Ulu, A. (2010). Tâbiin. *DİA*, 39, İstanbul: TDV, 328-330.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1933). Teke Oğulları. *Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, 1, 95-98.
- Ünal. M. A. (1999). Osmanlı Devleti'nde merkezi otorite ve taşra teşkilatı. *Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, 6, 111-122.
- Üzüm, İ. (2002). Kızılbaş. *DİA*, 25, Ankara: TDV, 546-557.
- Yalçın, E. (2016). Kerkük'ün nüfus yapısını değiştirmeye yönelik çalışmalar. *CTAD*, 23, 137-166.
- Yıldız, M. C. (1999). Osmanlının son dönemindeki üç düşünce akımının sosyolojik analizi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*, 4, 1-14.
- Yurt Ansiklopedisi, (1981). Antalya. 2, İstanbul: *Anadolu Yayıncılık*, 747-884.
- Yurt Ansiklopedisi, (1981). Burdur. 3, İstanbul: *Anadolu Yayıncılık*, 1535-1600.

Kitaplar

- _____ (1986). Babanzade Mustafa Zihni Paşa, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayını, 1162.
- _____ (1990). Baban Ahmed Naim, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, 28.
- _____ (1990). Baban Hüseyin Şükrü, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, 28.
- _____ (1990). Baban İsmail Hakkı, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, 28.
- _____ (1990). Babanlar veya Babanzadeler, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, 28.
- _____ (1990). Babanzade Mustafa Zihni Paşa. *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, 28.
- _____ (2003). *Hilafet risâleleri: II. Meşrutiyet devri*. 3, (Haz: İsmail Kara), İstanbul: Klasik Yayınları.
- _____ (2011). *İki devir bir insan: Ahmet Faik Günday ve hatıraları*. (Haz: Süleyman Beyoğlu), İstanbul: Bengi Kitay Yayınları.
- _____ (2012). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Musul*. (Haz. Eroğlu, C., Babuçoğlu, O. ve Özdil, O.) Ankara: Orsam Ortadoğu Kitapları.
- _____ (H. 1305/M. 1888). *Konya Vilayet Salnamesi*. Konya: Vilayet Matbaası.
- _____ (H. 1334/M. 1916). *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*. Bolu: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.
- _____ (1937). *Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi*. (Haz: Osman Ergin), İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- _____ (1990). Şehrizor. M. Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, 11. İstanbul: Meydan Yayınevi, 747.
- _____ (2013). *Türkiye'nin birikimleri-1 "İlahiyatçılar"*. (Ed: H. Türkan). İstanbul: İlke Yayıncılık.
- _____ (1311/1894). *Yanya Vilayet Salnamesi*. Yanya: Vilayet Matbaası.
- Açıkalın, S., Coşkun, G. ve Laçiner, S. (2010). *Yemen dosyası fakirlik ve terör kıskacında bir ülke*. Ankara: Usak Yayınları.

- Agâh Sırrı Levend (1988). *Türk Edebiyat tarihi*. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akşin, S. (1998). *İstanbul hükümetleri ve Milli Mücadele*. 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akpınar, A. (1997). *Osmanlı Devleti'nde aşiret mektebi*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ahmad, F. (1995). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (Çev: N. Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 1, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 8, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 9, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet Paşa (1891). *Tarih-i Cevdet (1822-1895)*. 10, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed, Z. A. B. (1984). *Sahih-i Buharı Muhtasarı Tecrid-i Sarih tercemesi ve şerhi*. 1, (Çev: A. Naim). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyol, M. (2006). *Kürt sorununu yeniden düşünmek*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Akyüz, Y. (1994). *Türk eğitim tarihi (Başlangıcından 1993'e)*. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.
- Alakom, R. (1998). *Eski İstanbul Kürtleri (1453-1925)*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Alakom, R. (1998). *Şerif Paşa: Bir Kürt diplomatının fırtınalı yılları*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Albayrak, S. (1992). *Hilafet ve Halifesiz Müslümanlar*. İstanbul: Araştırma Yayınları.
- Asaf, M. (1982). *1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım*. (Haz: İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Avcıoğlu, D. (1979). *Türkiye'nin düzeni*. (13. Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Barth, F. (1953). *Principles of social organization in Southern Kurdistan*. United States: Ams Press.
- Barkan Ö.L. (1980). *Türkiye'de toprak meselesi toplu eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Batatu, H. (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq*. Princeton: Princeton University Press.
- Bayatlı, N. (1999). *XVI. yüzyılda Musul eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baykal, B. S. (1946). *Mithat Paşa: siyasî ve idari şahsiyeti*. Ankara: Kral Matbaası.
- Baykara, T. (2000). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I. Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bayraktar, M. (1991). *Bitlisli İdris*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. (Haz: A. Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2004). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: M. Kırıatlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bildirici, Y. Z. (1999). *Adana'da Ermenilerin yaptığı katliamlar ve Fransız-Ermeni ilişkisi*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- Bozbora, N. (1977). *Osmanlı yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut ulusçuluğu'nun gelişimi*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Carr, E. H. (1990). *Milliyetçilik ve sonrası*. (Çev: O. Akın). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cemal, M. (1986). *Mehmet Akif Ersoy hayatı-seciyesi-sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Chatterjee, P. (1996). *Milliyetçi düşünce ve sömürge dünyası*. (Çev: S. Oğuz). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Çankaya, A. (1996). *Son asır Türk tarihinin önemli olayları ile birlikte yeni mülkiye tarihi ve mülkiyeliler*. 2, Ankara: S.B.F.
- Çay, A. M. (1993). *Her yönüyle Kürt dosyası*. Ankara: Turan Kültür Yayınları.
- Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud devrinin perde arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınlar.
- Çetin, M. (2012). *Biyografi kitabı*. İstanbul: Biyografi Net Yayınları.
- Çimrin, H. (1999). *Antalya*. Antalya: Akdeniz kitabevi.
- Deleueza, D. ve Guattarı, F. (1996). *Felsefe nedir*. (Çev: T. Ilgaz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Düzdağ, M. E. (1997). *Yakın tarihimizde İslâm ve ırkçılık meselesi*. İzmir: Çağlayan Yayınları.
- Düzdağ, M. E. (2006). *Yakın tarihimizde İslam ve ırkçılık meselesi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet devrinde eğitim hareketleri (1908-1914)*. Ankara.
- Eyicil, A. (2009). *Yakın çağda Kahramanmaraş*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
- Fahreddin er-Râzi (1316). *İlim ve İslam*. (Çev: M. Zihni Paşa). İstanbul: Ebuzziya Matbaası.
- Fenni, İ. (1928). *Maddiyyûn mezhebinin izmihlali*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- Fonsegrive, G. L. (H. 1331/M. 1915). *İlmü'n-nefs*. (Çev: A. Naim). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devletinde bürokratik reform: Bâbüalî (1789-1922)*. (Çev: Latif ve İ. Akyol). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Göçek, F. M. (2008). Osmanlı Devletinde Türk milliyetçiliğinin oluşumu: Sosyolojik bir yaklaşım: *Modern Türkiye'de siyasî düşünce*, 4, (Ed: T. Bora, M. Gültekin), İstanbul: İletişim Yayınları, 63-76.
- Gövsa, İ. A. (1945). Babanzade Zihni Paşa. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- Gün, F. (2016). *Babanzade Ahmed Naim'in hayatı ve eserleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Günay, N. (2009). *100. yılında 1909 Maraş'ta Ermeni olayları*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.

- Güvenç, B. (1972). *İnsan ve kültür*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Girici, A. (2011). *1920 Adana Ermeni mezalimi hâtıraları*. (Der: Y. Turan Günaydın). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hansu, H. (2007). *Secdede biten bir ömür Babanzade Ahmed Naim Bey*. İzmir: Kaynak Yayınları.
- Hayes, C. (1995). *Milliyetçilik: bir din*. (Çev: M. Çiftkaya). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hut, D. (2013). “II. Meşrutiyet Döneminde bir Osmanlı entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı”, *Tarihimizden portreler: Osmanlı kimliği*, (Ed: Z. Kurşun ve H. Çoruh), İstanbul: Ordaf-Marmara Üniversitesi.
- Hut, D. (2011). “İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat şubesinin teşekkülü ve II. Meşrutiyet’in ilanının Bağdat’taki yansımaları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyumu (7-9 Kasım 2008)*. Bildiriler.
- Hülagü, M. M. (2007). *Sultan II. Abdülhamid’in sürgün günleri (1909-1918). Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in hatıratı*. (2. Baskı). İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Hülagü, M. M. (2011). “Dünden bugüne bir imparatorluk projesi olarak Hicaz demiryolu.” *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 3, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Hüseyin el-Cisr (H. 1327, M. 1909). *Savabü’l kelâm fî akâidi’l-İslam*. (Çev: B. Mustafa Zihni). İstanbul: Mahmudbey Matbaası.
- Hobsbawm, E. J. (1992). *Nations and nationalism since 1780*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2008). *Tanzimat (değişim sürecinde Osmanlı Devleti)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnanç Alp, M. C. (1935). *Müderres Ahmed Naim*. İstanbul: Ülkü Matbaası.
- İrtem, S. K. (1999). *Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz meselesi*. (Haz: O. Selim Kocahanoğlu). İstanbul: Temel Yayınları.
- Kahraman, A. (2011). *Kürt isyanları-tedip ve tenkil*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Kansu, A. (2001). *1908 Devrimi*. (Çev: A. Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Karacakaya, R. (2005). *Türk kamuoyu ve Ermeni meselesi (1908-1923)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Kur'an, A. B. (1945). *İnkılâp tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Kara, İ. (1986). *Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Kara, İ. (2007). "Müsavat mı, eşitsizlik mi"?, *Mete Tunçay'a Armağan*, (Der: M. Ö. Alkan, T. Bora ve M. Koraltürk), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2003). *Din ile modernleşme arasında: çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, s. 413.
- Karpat, K. H. (2004). *İslâm'ın siyasallaşması*. (Çev: Ş. Yalçın). (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Karpat, K. H. (2009). *Osmanlıdan günümüze kimlik ve ideoloji*. (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2011). *Osmanlıdan günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2014). *Osmanlı modernleşmesi (toplum, kuramsal değişim ve nüfus)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kılıç, O. (1997). *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı, eyalet ve sancak tevcihatı*. Elazığ: Ceren Yayıncılık.
- Kılıç, R. (2006). *Kanuni devri Osmanlı-İran münasebetleri (1520-1566)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kırmızı, A. (2008). *Abdülhamid'in valileri Osmanlı vilayet idaresi 1858-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kırmızı, A. (2015). "Biyografi." (Ed: A. Şimşek), *Tarih için metodoloji*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Kirişçi, K. ve Winrow, G. M. (2002). *Kürt sorunu, kökeni ve gelişimi*. (Çev: A. Fethi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Klein, J. (2013). *Hamidiye Alayları: Devletin sınır boyları ve Kürt aşiretleri*. (Çev: R. Akman). Ankara: İletişim Yayınları.
- Kodaman, B. ve Ünal, M. A. (1996). *Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi tarihi II. Meşrutiyet olayları (1908-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Konyalı, İ. H. (1946). *Alanya (Âlaiyye)*. İstanbul: Ayaydın Basımevi.

- Kuneralp, S. (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Longrigg, S. H. (2002). *Four centuries of modern Iraq*. Garnet: Oxford University Press.
- Malmisani (1999). *Kürt Teaviün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*. (Der: A. Keskin), (2. Baskı). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Masami, A. (2011). Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği: *Modern Türkiye’de siyasî düşünce*, 1, (Ed: T. Bora ve M. Gültekin), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev: O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı döneminde Kuzey Irak: (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mehmed Emin Zeki Bey (2005). *Kürd ve Kürdistan ünlüleri*. (Çev: M. Baban, S. Yağmur ve S. Kutlay), Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Meretowar, A., Amedî, C. ve Aslan, S. A. (2002). *Rojî kürd*. İstanbul: War Yayınları.
- Midhat Paşa (1320). *Tabsıra-i ibret*. İstanbul: Hilal Matbaası.
- Mustafa Zihni Paşa (1315). *Kuvâ-yı maneviyye*. İstanbul: Âlem Matbaası.
- Mustafa Zihni Paşa (1324). *Tevsî’-i me’zûniyet*. İstanbul: Mahmudbey Matbaası.
- Mustafa Zihni Paşa (1327). *İslam’da hilafet*. İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya.
- Mumcu, U. (1991). *Kürt-İslam ayaklanması (1919-1925)*. İstanbul: Umag Vakfı Yayınları.
- Naim, A. (1914). *Hikmet dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Hukukiye.
- Naim, A. (2005). *İslam ırkçılığı men etmiştir*. (2. Baskı). İstanbul: İhvan Yayıncılık.
- Naim, A. (2013). *İslam’da kavmiyetçilik yoktur*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Nebioğlu, O. (1962). *Türkiye’de kim kimdir*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Neumann C. K. (2011). Siyasî ve diplomatik gelişmeler. *Geç Osmanlı Devleti*. 3, (Çev: F. Aytuna), (Ed: S. faroqhi), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Okday, İ. H. (1975). *Yanya’dan Ankara’ya*. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2007). *Türkiye teşkilât ve idare tarihi*. Ankara: Cedit Yayınları.

- Ortaylı, İ. (2009). *Tarih yazıcılık üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Özkırımlı, U. (1999). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Özlem, D. (2008). *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. Ankara: Doğu Batı yayınları.
- Özoğlu, H. (2004). *Kurdish notables and Ottoman State*. Albany: State University of New York Press.
- Özoğlu, H. (2009). *Osmanlı Devleti ve Kürt milliyetçiliği*. (2. Baskı), (Çev: N. Özok Gündoğan ve A. Zana Gündoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Öztuna, Y. (1989). *Devletler ve hanedanlar*. 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. 2, İstanbul: MEB.
- Pakalın, M. Z. (1940). *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. 1, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Rıdvan, A. (2002). *Osmanlı Devletinin dağılma devri ve Türkçülük hareketi (1908-1918)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Saraçoğlu, A. C. (2009). *Gazeteler, gazeteciler ve olaylar etrafında mütareke yıllarında İstanbul*. (Haz: İ. Dervişoğlu), İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.
- Saatçi, S. (2003). *Tarihten günümüze Irak Türkmenleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sami, B. S. (1983). *Kuruluşundan bugüne Isparta tarihi*. (Çev: S. Seren). İstanbul: Serenler Yayıncılık.
- Sami, Ş. (1996). *Kamusu'l-Âlam*. 4, Ankara: Kaşgar Neşriyatı.
- Sander, O. (1993). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Saylan, K. (2014). *Gümüşhane idari sosyal ve ekonomik tarih (1850-1918)*. (1. Baskı). İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (2010). *Osmanlı Devleti ve modern Türkiye*, 2, (Çev: M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- Smith, A. (2002). *Küreselleşme çağında Milliyetçilik*. (Çev: D. Kömürcü). İstanbul: Everest Yayınları.

- Smith, A. (2013). *Milliyetçilik (kuram-ideoloji-tarih)*. (Çev: Ü. Hüsrev Yolsal). Ankara: Atıf Yayınları.
- Solak, İ. (2014). *XVI. asırda Maraş kazası (1526-1563)*. Kahramanmaraş: Maraş Kültürü Tarih Yayınları.
- Sonyel, S. R. (2014). *İngiliz gizli belgelerine göre Adana'da vuku bulan Türk-Ermeni olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Süreyya, M. (1996). *Sicil-i Osmani*. 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şehâbeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Rebi (1315). *Mikyasü'l-ahlâk*. (Çev: M. Zihni Paşa). İstanbul: Alem Matbaası.
- Şen, Y. F. (2004). *Globalleşme sürecinde milliyetçilik trendleri*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Şeref Han (1971). *Şerefname*. (Çev: M. Emin Bozarslan). İstanbul: Ant Yayınları.
- Şeref Han (2016). *Şerefname*. 1, (Çev: A. Yegin). İstanbul: Nûbihar Yayıncılık.
- Şimşir, B. N. (2010). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tahir, M. (1915). *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Tolan, B. (1975). *Toplum bilimlerine giriş*. Ankara: Kalite Matbaası.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmud'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Topuzlu, C. (1982). *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hatıralarım*. (Haz: H. Hatemi ve A. Kazancıgil), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de siyasal partiler*. 1, (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkmen, T. (1999). *Osmanlı meşrutiyetinde ordu- siyaset çatışması*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. (7. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1978). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. (Genişletilmiş Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.

- Vedat, Ş. (1980). *Türkiye’de Kürtçülük hareketleri ve isyanlar*. 1, Ankara: Kon Yayınları.
- Yaşar, Y. (2006). *Kuşatılan Türkiye*. İzmir: Hürriyet Matbaası.
- Yalçın, H.C. (2001). *Tanıdıklarım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yurtışığı, I. (2009). *979 numaralı Bolu şer’iyye sicilinin XIX. yüzyıl Bolu tarihine katkıları: (H. 1295-1296/M. 1878-1879)*. Bolu: Bamer Yayınları.
- Yücel, Y. (1986). “Midhat Paşa’nın Bağdat vilayetindeki alt yapı yatırımları.” *Uluslararası Midhat Paşa semineri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zühdü, D. B. (1922). *Türkiye’nin sıhh’i-i içtimâ-i coğrafyası, Hamidabad (Isparta Sancağı)*. Ankara: Okud Matbaası.

İnternet Ortamında Yayınlanan Kaynaklar

- Akkor, A. (2014). *Osmanlı Devletinde Türkçülük Turancılık*, Erişim: https://www.academia.edu/7631391/Osmanli_Imparatorlugunda_Turkculuk_Turancilik, (Erişim Tarihi: 3.11.2017).
- Behn, W. (1988). Bābān. *Encyclopaedia Iranica*.
<http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2> (Erişim Tarihi: 2.11.2017).
- Hür, A. (2008). Osmanlı’dan Bugüne Kürtler ve Devlet: Kürt Milliyetçiliğinin ‘Geç’ Doğumu. İstanbul, *Taraf Gazetesi*, Erişim: <http://www.haksozhaber.net/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-1-7766yy.htm>, (Erişim Tarihi: 3.11.2017).
- Kurt, Ü. (2015). “Hamidiye Alayları, Kürtler, Ermeniler ve 1915”, Ermenistan Online Siyasî Dergi ve Bilgi Portalı, Erişim: <https://ermenistan.de/umit-kurt-yazi-hamidiye-alaylari-kurtler-ermeniler-ve-1915>, (Erişim Tarihi: 3.11.2017).

Ekler Listesi

Ek-1

Teke Sancağı Mutasarrıf-ı Sabıkı Saadetli Mustafa Zihni Paşa Hizmet-i Devlete ne tarihte 1285 (1868-1869) ve kaç yaşında(20) girdiği

Aşağıdaki tabloda Mustafa Zihni Paşa'nın devlet kadrolarında hangi tarihler arasında ve nerelerde çalıştığı belgeden tespit edilmiştir.

ŞD, 1103/20/3, (R. 24 Mayıs 1310) 5 Haziran 1984 tarihli bu Belgeye Göre Mustafa Zihni Paşa'nın Devlet Dairelerinde Hangi Tarihlerde Nerelerde Çalıştığı ve Ne Kadar Maaş Aldığına Dair Tablo

mülâhazât	Esb âb-ı infi sâli	Bulund uğu memuri yetleri	Mikdâ r-ı maaşı		Müddet-i ma'zuliyeti			Müddet-i Memuriyet i			ila		An	
					Eyy âm	Ş e h r	S e n e	ey yâ m	şe hr	S e n e				
Memur kılınmış 10 mayıs sene 310 târihli müddet-i hizmet cedvelinden.	nakl	Bağdad Defter-i hakani kalemi	tedr îce n	5 0 0	0	0	0	0	6	0	Teşri n-i Sani 88	ga ye	Hazir an sene 85	1
		Hali		0	0	2	0	0	0	0	Kanu n-ı sani 88	ga ye	Kanu n-ı sani 85	1
	„	Bağdad mektûbi kalemi	„	1 0 0 0	0	0	0	0	7	3	Ağust os sene 89	„	Şubat sene 85	1
	„	Bağdad merkez tahrirat müdürlü ğü		1 5 0 0	0	0	0	15	8	1	Mayı s sene 91	15	Eylül sene 89	1
	„	Musul Tahrîrât müdürlü ğü		2 0 0 0	0	0	0	0	2	0	Tem muz sene 91	15	Mayıs sene 91	1 6
	„	Şehrizor tahrirat müdürlü ğü		2 0 0 0	0	0	0	0	11	3	Hazir an Sene 95	15	Tem muz sene 91	1 6
	„	Musul müddei-i umumi muavinli ği kalemi		2 0 0 0	0	0	0	0	4	0	Teşri n-i evvel sene 95	15	Hazir an sene 95	1 6
	„	Bağdad idâre meclisi		2 0 0	0	0	0	22	9	1	Ağust os sene	7	Teşri n-i Evvel	1 6

		başkitâb eti		0							97		sene 95	
	azl	Bağdad mektubc uluğu		3 5 0 0	0	0	0	22	11	1	Tem muz sene 99	29	Ağust os sene 97	8
		Hali		0	23	3	2	0	0	0	Teşrî n-i Sânî sene 301	22	Tem muz sene 99	3 0
Hudeyde mutasarrıflığınd an musaddak 9 teşrin-i evvel sene 302 tarihli hesap defterinden	tahv îl	Hudeyd e sancağı mutasarr ıflığı		7 5 0 0	0	0	0	17	10	0	Teşrî n-i Evvel sene 302	9	Teşrî n-i Sânî sen 301	2 3
		Hali		0	21	1	0	0	0	0	Teşrî n-i sânî sene 302	ga ye	Teşrî n-i Evvel sene 302	1 0
memleketin 30 teşrin-i sânî sene [1]302 târihli mazbatasından	istif â	Kerbelâ sancağı		6 0 0 0	0	0	0	0	0	1	Teşrî n-i sânî sene 303	„	Kânû n-ı evvel sene 302	1
		Hali		0	28	1	1	0	0	0	Kânû n-ı Sânî 304	28	Kânû n-ı evvel sene 303	1
Adana vilâyeti meclis idâresinin 30 Teşrin-i evvel sene [1]307 tarihli ve 114 numaralı mazbatasından	Tah vîl	Kozan sancağı		5 8 5 0	0	0	0	0	9	2	Teşrî n-i Evvel halise ne 307	28	29 kânûn -ı sânî sene 304	2 9
		hali		0	2	0	0	0	0	0	Teşrî n-i Evvel sene 307	gâ ye	Teşrî n-i Evvel sene 307	2 9
Hamidabad sancağı meclis idâresinden musaddak 31 teşrin-i evvel sene 308 tarihli hesâb defterinden	nakl	Hamida bad sancağı		5 0 0 0	0	0	0	25	11	0	Teşrî n-i Evvel sene 308	25	Teşrî n-i Sânî sene 307	1
		hali		0	12	0	0	0	0	0	Teşrî n-i sânî sene 308	7	Teşrî n-i Evvel sene 308	2 6

memuriyeti Teke meclis-i idâresinin 20 Nisan sene [1]310 tarihli mazbatasından konulmuş ve livâ-yı mezkûr ormanlarınca hilâf-ı nizâm kat'iyat ve tahribât işlerinde müdâhelât ve orman memurlarını îfâ-yı vazifede düçâr-ı müşkilât edecek su-i hareketi görülmekde olduğundan lüzum-ı tebdili orman ve meadin ve ziraat nezaretinden iş'âr olunması üzerine azl edildiği tercüme-i hâl varakasında münderic bulunmuş ve mumailayhin beyân olunan esbâb-ı infisâli bir hükme müstenid olmadığından müstahak olduğu maaşın mikdârı gösterilerek re'ye ta'likan mazbatasının tanzimi meclis-i idârenin 13 mayıs sene [1]310 tarihli zabtında muharrer kararı bulunmuştur.		Teke sancağı mutasarrıflığı		5000					5	1	Nisan sene 310	20	Teşrin-i sânî sene 308	8
						86	7	3	114	93	13			
	mazuliyetin tamam ve nıfs olarak kısm-ı mehaz olandan maadası olup tenzil olunan					27	1	0	0	0	0			
	kusûr-ı hâli müddeti olup zamm olunan					59	6	3	114	93	13			

Belgelerde tabloya yansıyan yapıya bakıldığında, Mustafa Zihni Paşa'nın ilk memurluğundan 5 Haziran 1894 tarihine kadarki memuriyet cetveli yer almaktadır. Bu tarihten sonra belgelerin yardımıyla Zihni Paşa'nın vefatın kadar yaptığı memurluklar, aldığı görevler, askeri ve sivil rütbeleri ve madalyaları belgelerin yardımı ile bulunup kronolojik sıralanması yapılmıştır. Bu tabloda belgeler kısmında bu bilginin hangi sicil kayıtlarından alındığı ve açıklaması, yaptığı görev, ayrılma nedeni, maaş miktarı, çalışmadığı süreler ve memuriyette geçirdiği süreler (gün, ay ve yıl) ve bu görevlerin başlama ve bitiş tarihleri yer almaktadır. Bazı görevlerin başlama ve bitiş tarihlerine rastlanmadığından boş bırakıldığı tablodan anlaşılmaktadır.

Mustafa Zihni Paşa'nın Devlet Adına Yaptığı Görevlerin Kronolojik Sıralaması

Belgeler	Bulunduğ u memuriye tleri	Ayrılm a nedeni	Maaş miktarı		Açıkta kalma süresi			Memuriye t süresi			Başlangıç		Bitiş	
					Gü n	A y	Y ıl	Gü n	A y	Y ıl				
22 Mayıs 1894 tarihine kadarki hizmet cetvelinden.	Bağdad Defter-i hakani kalemi	nakil	tedric en	50 0	0	0	0	0	6	0	Kasım 1856		Haziran 1869	1 3
	Boşta			0	0	2	0	0	0	0	Ocak 1870	1 3	Ocak 1873	
	Bağdad mektûbi kalemi	nakil	tedric en	10 00	0	0	0	0	7	3	Şubat 1870	1 3	Ağustos 1873	
	Bağdad merkez tahrirat müdürlüğü	nakil		15 00	0	0	0	15	8	1	Eylül 1873	1 3	Mayıs 1875	2 7
	Musul Tahrîrât müdürlüğü	nakil		20 00	0	0	0	0	2	0	Mayıs 1875	2 8	Temmuz 1875	2 7
	Şehrizor tahrirat müdürlüğü	nakil		20 00	0	0	0	0	1 1	3	Temmuz 1875	2 8	Haziran 1879	2 7
	Musul müddei-i umumi muavinliği kalemi	nakil		20 00	0	0	0	0	4	0	Haziran 1879	2 8	Ekim 1879	2 7
BOA. BEO., 304/22741/10, 1 Rebiülevvel 1311 (12 Eylül 1893) tarihli belgeye göre Zihni Paşa 1879'da 3. Rütbe ve adı geçen senenin Recep ayında ikinci sınıf albaylığa yükselmiştir.														
22 Mayıs 1894 tarihine kadarki hizmet cetvelinden.	Bağdad idâre meclisi başkitâbeti	nakil		20 00	0	0	0	22	9	1	Ekim 1879	2 8	Ağustos1 881	1 9
	Bağdad mektubcul uğu	görevd en alınma		35 00	0	0	0	22	1 1	1	Ağustos1 881	2 0	Ağustos1 883	1 0
	Boşta			0	23	3	2	0	0	0	Ağustos1 883	1 1	Aralık 1885	4
BOA. BEO., 304/22741/10, 1 Rebiülevvel 1311 (12 Eylül 1893) tarihli belgeye göre Zihni Paşa 1883'de ikinci rütbe albaylığa yükselmiştir.														
Hudeyde mutasarrıflığından musaddak 21 Ekim 1886 tarihli hesap defterinden	Hudeyde sancağı mutasarrıfl ığı	değiştir me		75 00	0	0	0	17	1 0	0	Aralık 1885	5	Ekim 1886	2 1
	Boşta			0	21	1	0	0	0	0	Ekim 1886	2 2	Aralık 1886	1 2
BOA. BEO., 304/22741/6, 17 Mart 1309 (29 Mart 1893) tarihli bu belgeye göre Zihni Paşa'nın Sadrazama yazdığı mektupta Temmuz 1886'dan beri mirmiranlık rütbesinde bulunduğunu yazmıştır. Yani Temmuz 1886'da Zihni Paşa'ya mirmiranlık rütbesi verilmiştir.														

BOA. BEO., 304/22741/10, 1 Rebiülevvel 1311 (12 Eylül 1893) tarihli belgeye göre Zihni Paşa 10 Temmuz 1886'da dördüncü rütbe mirmirâniye yükselmiştir.

Memleketin 12 Aralık 1886 târîhli mazbatasında n	Kerbelâ sancağı	istifâ		60 00	0	0	0	0	0	0	1	Aralık 1886	1 3	Aralık 1887	1 2
	Boşta			0	28	1	1	0	0	0	0	Aralık 1887	1 3	Şubat 1889	9
Adana vilâyeti meclis idâresinin 1 kasım 1891 tarihli ve 114 numaralı mazbatasında n	Kozan sancağı	değiştir me		58 50	0	0	0	0	9	2		Şubat 1889	1 0	Kasım 1891	9
	Boşta			0	2	0	0	0	0	0	0	Kasım 1891	1 0	Kasım 1891	1 2
Hamidabad sancağı meclis idâresinden musaddak 12 Kasım 1892 tarihli hesâb defterinden	Hamidaba d sancağı	nakil		50 00	0	0	0	25	1 1	0		Kasım 1891	1 3	Kasım 1892	6
	Boşta			0	12	0	0	0	0	0	0	Kasım 1892	7	Kasım 1892	1 9
Teke Sancağı mutasarrıfı saadetli Mustafa Zihni Paşa'nın adı geçen sancak ormanlarınca düzene karşı meydana gelen kesme ve zarar verme işlerinde müdahalesi ve mahalle orman memurlarını vazifelerini yapmakta zora sokacak kötü harekette bulunmasında n dolayı görevden alınma	Teke sancağı mutasarrıfı ığı	Görevd en alınma		50 00					5	1		Kasım 1892	2 0	Mayıs 1894	2

[illegible]

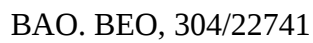
Görevlendirm e: BOA. Y. A. HUS., 357/56-2-1, 2, 3 Ağustos 1312 (15 Ağustos 1896), BOA. İ. HUS., 49/ 121-1-1,2, 16 Eylül 1312 ile göreve son verildi	Girit Hanya özel memurluğ u							13	1		Ağustos 1896	1 5	Eylül 1896	2 8
BOA. İ. TAL., 105/55-1-1, 2, 17 Teşrin-i evvel 1314 (15 Kasım 1896) tarihli bu belgede Zihni Paşa hazretlerine bezenmiş iftihar nişanı verildiği görülmektedir.														
BOA. BEO., 304/22741- 10, 1 Rebiülevvel 1311 (12 Eylül 1893)	memurlar hassası										1902 Temmuz	2 0		
BOA. DH. ŞFR., 297- 27-1-1, 2,3, 2 Teşrin-i sani 1318 (15 Kasım 1912) Kastamonu Valisi Enis tarafından İçişlerine Bolu mutasarrıfı Zihni Paşa hazretleri hakkındaki incelemenin yapılması talebi gelmiştir."	Bolu mutasarrıfl ığı										1902 Kasım'da n önce	1 6	1903 Mayıs	3 1
BOA. DH. MKT., 824/68-1-1, 2, 23 Kanun-ı evvel 1319 (5 Ocak 1994) tarihli belgede Zihni Paşa Padişaha 8 aydır işsiz ve maaşsız kaldığını iletmiştir.														
BOA. DH. MKT., 1025/1-26, 25 Ağustos 1322 (5 Eylül 1906) tarihli belgede bu tarihlerde Zihni Paşa'nın tekrar Gümüşhane Mutasarrıflığı yaptığı görülmektedir.														
BAO, BEO, 3093/231958-1-1, 2, 23 Haziran 1323 (6 Temmuz 1907) tarihli belgede Kerbela Mutasarrıfı Zihni Paşa'ya altın yeterlilik madalyası verilmesi hususlarında izin isteyerek ferman buyurulmuştur.														

BOA. İ. DH., 1460/11-2-1, 2, 15 Teşrin-i evvel 1323 (28 Ekim 1907) tarihli belgeye göre Kerbela mutasarrıfı saadetli Zihni Paşa Maraş mutasarrıflığı na atanmıştır.	Maraş mutasarrıfl ığı	nakil						21			1907 Ekim	2 8	1907 Kasım	1 7
BOA. BEO., 3187/238992- 1-1, 2, 5 Teşrin-i Sani 1323 (18 Kasım 1907) tarihli belgeye göre Maraş mutasarrıfı saadetli Zihni Paşa Burdur mutasarrıflığı na atanmıştır.	Burdur mutasarrıfl ığı	nakil						3	5	1	1907 Kasım	1 8	1909 Nisan	2 1
BOA. BEO., 3537/265249- 1-1, 2, 9 Nisan 1325 (22 Nisan 1909) tarihli bu belgeye göre göreve gelme. BOA. DH. MUİ., 8- 1-15-1-1, 2, 30 Ağustos 1325 (12 Eylül 1909) tarihli belgeye göre ise görevden alındığı görölmektedir.	Adana Vilayeti Valiliği	görevd en alınma						21	4		1909 Nisan	2 2	1909 Eylül	1 2
	boşta				15	2					1909 Eylül	1 2	1909 Kasım	2 7

BOA. BEO., 3670/27520, 17 Kasım 1327 (28 Kasım 1909) tarihli bu belgede göreve gelme. BOA. BEO., 3962/297088- 1-1, 2, 3, 30 Teşrin-i evvel 1327 (12 Kasım 1911) tarihli bu belgede de görevden alındığı görülme tedi r.	Yanya Vilayeti Valiliği	görevd en alınma							15	1 1	1	1909 Kasım	2 8	1911 Kasım	1 2
	boşta				6	2						1911 Kasım	1 3	1912 Ocak	1 9
BOA. İ. DH., 1491/42-2-1, 2, 15 Kanun-ı sani 1327 (20 Ocak 1912)	Hicaz Valisi											1912 Ocak	2 0		
BOA. A. MKT. MHM., 676/6,1 Bu belge, Zihni Paşa'nın teftiş komisyonu başkanlığına tayini hakkındadır.															

Yukarıdaki tabloda Mustafa Zihni Paşa'nın devlet adına yaptığı görevler aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Mustafa Zihni Paşa'nın biyografisi ile ilgili belge.

Aşağıdaki belgede Mustafa Zihni Paşa'nın devlet kadrolarında hangi tarihler arasında ve nerelerde çalıştığı ile ilgili belge.

[illegible][illegible]

Ek-5

Mustafa Zihni Paşa'nın Kastamonu'da sürgünde olduğu esnada işsiz olup geçim sıkıntısı yaşadığını belirttiğine dair Padişah'a yazdığı mektup.

معهده بنده درین
دولت و بر یک سینه در چار ایدیکم مقدوریت و ضلالت نزد هم دفعه زاد بیز معایر و محققه سکا آیدر معادله و معاش و معیشت
افند طبع منوعاً قلوبیه بودند بوم و دولت حقده را کور یکی بوی اغنا خانک متولد اولینها غرقه و اورمانه ناطق بوم
جری ناطق زاره سده مختلفه خدایک و بر عدی ساره سده ضیق و سیاه ملک با شانک استا زید بنده کفر جری دفعه رقی علیه سده استعالی
اندی ربانم و خبصم جستم یاید بر دی شدی بوجاه کفر اولدم دفعه جلیل ریزه او توه سده در عیشت اید بوم دفعه انقار بیده نفوس
عالمه سله برابر نایاره بوجاهم واقعا لطف جلیل داد بیدینه متکرم متور به را خدینک حاصیه زانه عا فحشاء دفعه اولم سینه
دولت حقده اغاض زاره دولت بوم بولم سینه افند سینه انجا اید بوم بر عقیقات یاید بر دی بنده کن در عیشت سینه
مقام سینه صلا رت کوندری او زاده شوی دولت حلال بولدی شوی دولت بنده کن در عیشت سینه بونقصه اکیلی عینه اعلاه ایتی
و اما حال او غنا سینه در بنده کن در عیشت سینه بونقصه اکیلی عینه اعلاه ایتی
دولت در عیشت سینه بونقصه اکیلی عینه اعلاه ایتی
افا داتک اغنی و یا خور لورج لورج شوی دولت جواد ملک تقدیمی سانی اتقوا بولدی عیشت عیشت جلیه
معیت بر بیدینه رجعت ایدیم طبع امر و زمانه سینه در ادویه ایتل و ایتل

Ek: 6

Yanya Valisi Babanzade Mustafa Zihni Paşa

H. Mutluçağ (1972). Balkan Savaşında uğrayacağımız felaketi gören bir vali. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9(52), s. 224.

Ek-7

Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa

اطنه واليسى مصطفى ذهني پاشا

Mustapha Zihni Pacha, gouverneur général d'Adana.

Atatürk Kitaplığı.

Ek-8 Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa

Meydan Larousse Büyük Lgat ve Ansiklopedi, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

Ek-9

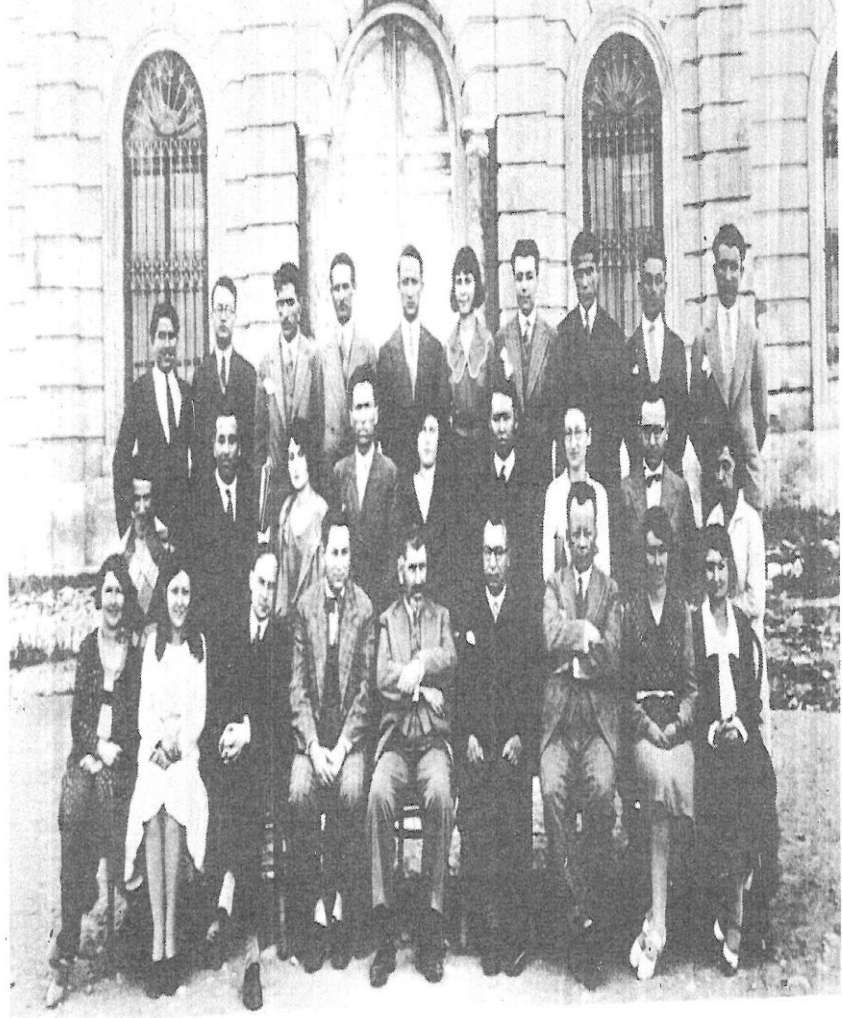
Mustafa Zihni Paşa'nın Mütercim ve fikir adamı oğlu Babanzade Ahmed Naim

İ. L. Çakan (1991). Babanzâde Ahmed Naim. *DİA*, 4, İstanbul: TDV, s. 375.

Ek-10

Babanzade Ahmed Naim Bey'in Dârülfünûn'daki görevinin son yılı

A. Kaynardağ (1986). Felsefecilerle Söyleşiler. İstanbul: Elif Yayınları.

Ek-11

Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu Ahmed Naim Bey.

Atatürk Kitaplığı.

Ek-12

Mustafa Zihni Paşa'nın Türk İktisat Profesörü ve Gazeteci oğlu Hüseyin Şükrü Bey.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, 2, İstanbul: Meydan Yayınevi, s. 28.

Ek-13

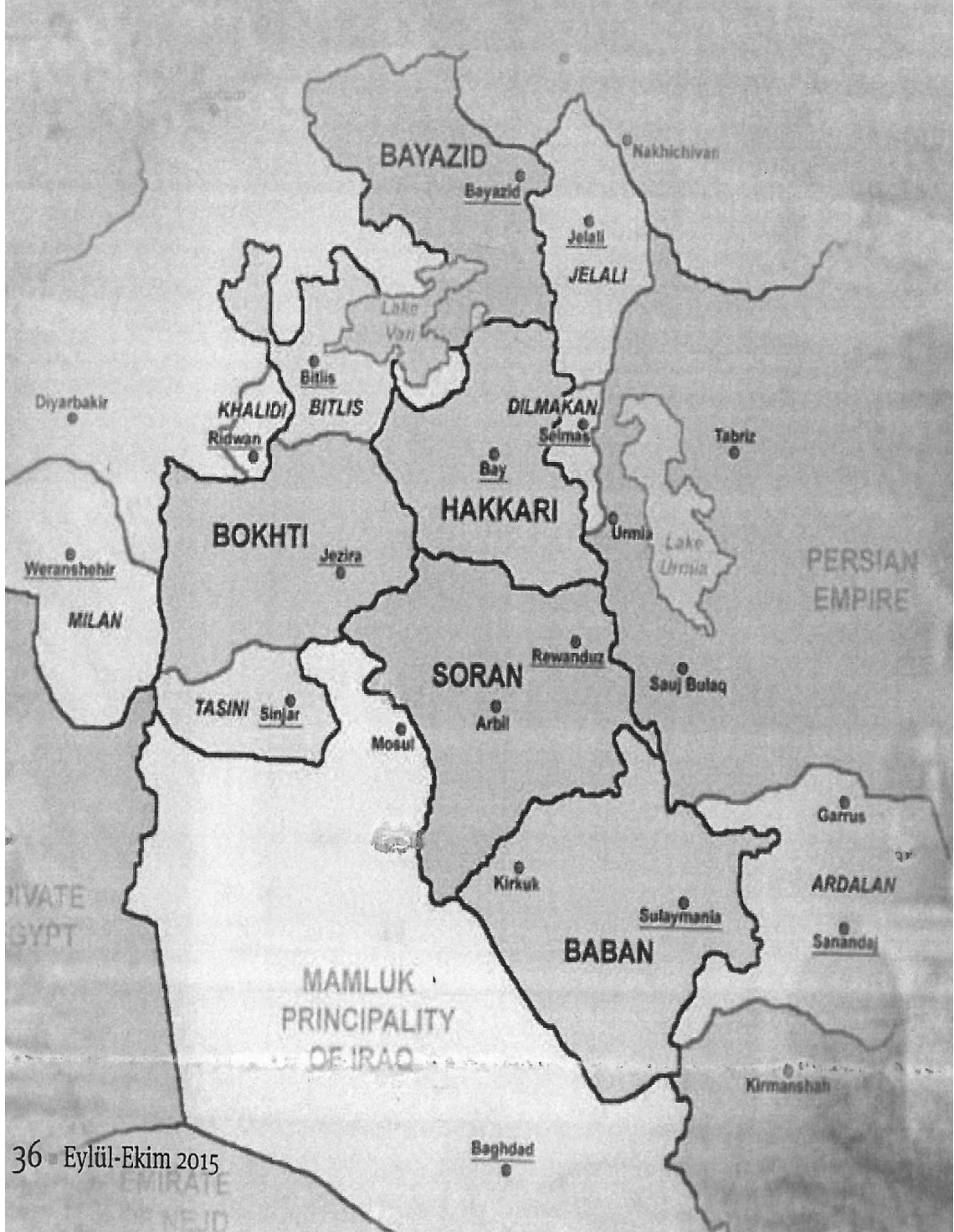
Mustafa Zihni Paşa'nın yazar olan oğlu İsmail Hakkı Bey.

Atatürk Kitaplığı.

Ek-14

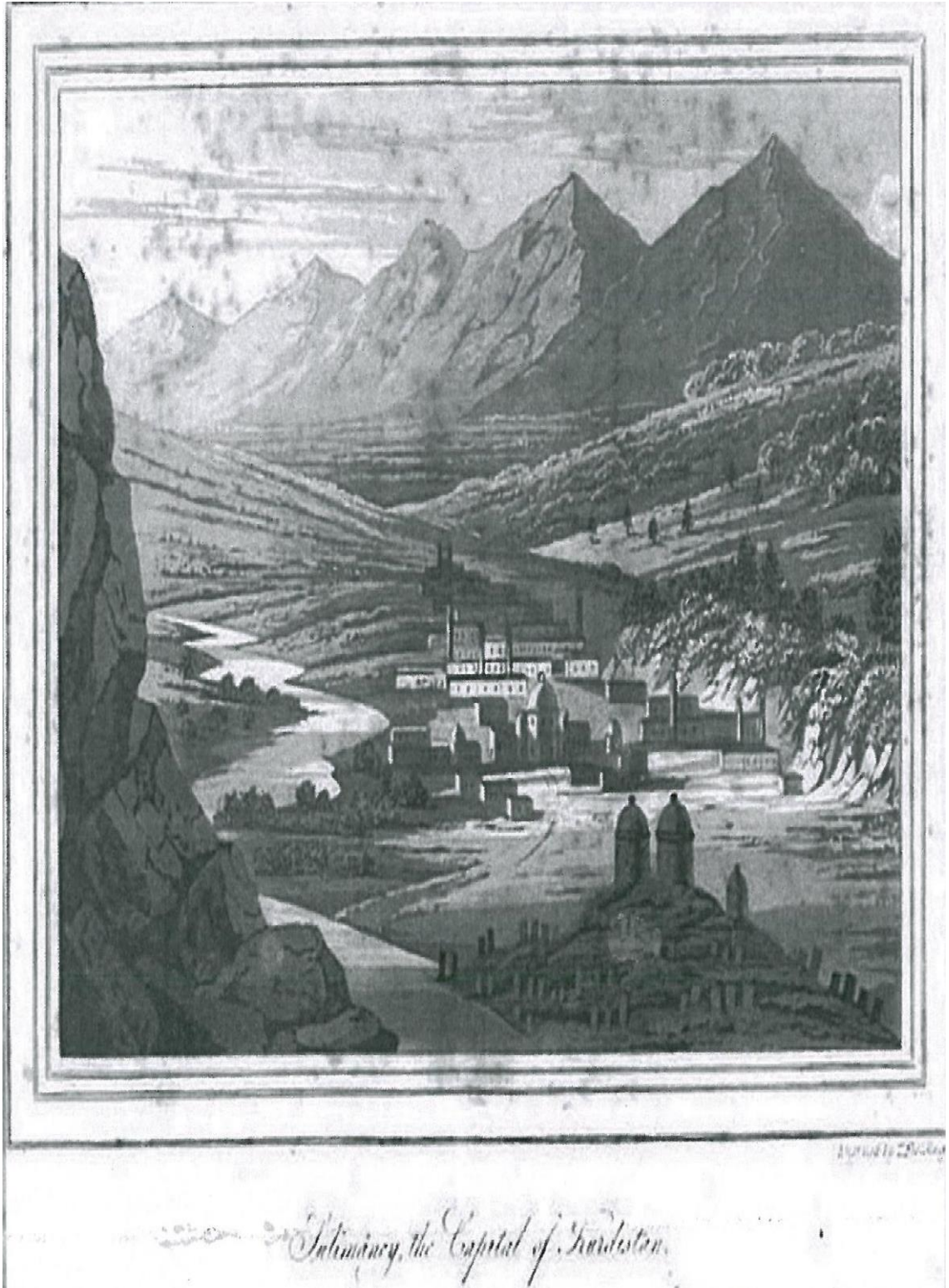
XIX. Yüzyılın ilk yarısında Kürt Mirlikleri'nin genel sınırlarını gösteren harita.

M. Atmaca (2015). Frenk Keygan'ın çocukları: Babanlar. *Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri*.

Ek-15

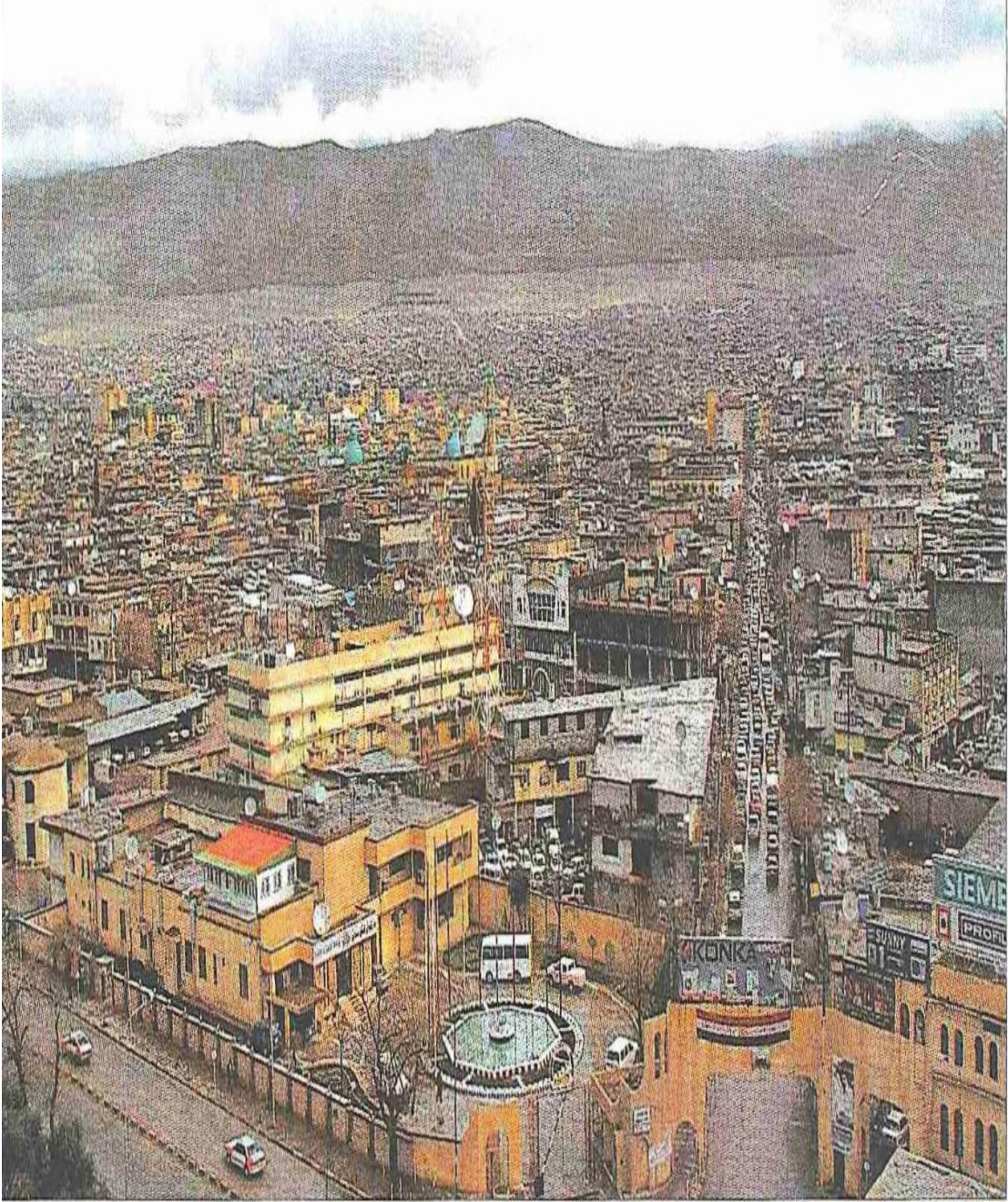
XIX. Yüzyılda Süleymaniye şehrinden bir görüntü.

M. Atmaca (2015). Frenk Keygan'ın çocukları: Babanlar. *Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri*.

Ek-16

Süleymaniye şehrinden den bir görüntü.

A. Gündüz (2010). Süleymaniye. *DİA*, 38, İstanbul: TDV, s. 112.

Ek-17

Baban Mirliğı'nin vezirlerinden olan Ömer Ağa (1820)

M. Atmaca (2015). Frenk Keygan'ın çocukları: Babanlar. *Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri*.

Özgeçmiş

Edip BUKARLI
Tarih Anabilim Dalı
Doktora

Eğitim

Y.Ls. 2014- Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
Ls. 2011- Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Lise 2003- Bismil Lisesi

Yayınlar

“31 Mart Vak’ası’na Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin Bakışı”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 3, Sayı 8, 2016, s. 91-112.

“Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kadın kıyafetinin Dönüşümü”, Turkish Studies, Ankara, 2017, s. 55-78.

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri/ yılı: 26.08.1986/ Bismil-Diyarbakır **Cinsiyet:** Erkek **Yabancı dil:** İngilizce